BYZANTIAKA
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 2310- 219.493

Επιμέλεια έκδοσης: ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ
Στοιχειοθεσία: ΟΛΓΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
Μοντάζ, Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία: TYPOFFSET

ISSN: 1012-0513

BYZANTIAKA



Τόμος 23ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αναστασία Δ. Βακαλούδη
Η συμβολή και οι ενασχολήσεις των μαιών από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο 13

Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης
Υστερορωμαϊκές και βυζαντινές επιδράσεις στα αγγλοσαξωνικά νομίσματα 25

Ανδρέας Ε. Γκουτζιουκώστας
Παρατηρήσεις για τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως 35

Francois Bredenkamp
Technikon North West, South Africa
Kyrillos of Alexandria's Apologia (431) to Emperor Theodosius II: Introduction, Translation and a Note on Political Theory 57

Ἄγγελος Ἀθ. Γουματιανὸς
Ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Νικήτα τοῦ Γότθου καὶ τὸ ἱστορικό του πλαίσιο 89

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Η λαϊκή εξέγερση του 511 και η καθαίρεση του πατριάρχη Μακεδονίου 107

Ν. Κ. Μουτσόπουλος
Ο Όσιος Γερμανός ο ιδρυτής της Μονής Εικοσιφοινίσσης του Παγγαίου και ο τάφος του στο ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα 125

Ioannis S. Vitaliotis
Remarques sur l'emplacement d'un nombre de figures isolées dans le sanctuaire et le naos du catholicon de Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide 139

Πασχάλης Ανδρούδης
Δυο βυζαντινά μανουάλια στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους 167

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
«Λατινοκρατία» - «Φραγκοκρατία» μετά το 1204 μ.Χ. - Όροι ταυτόσημοι; – Ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο για τους πρώτους αιώνες των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο 185

Ηλίας Αθ. Γιαρένης
Η «δυναστεία των Λασκάρεων»: Απόπειρες και ακυρώσεις. Ζητήματα εξουσίας και διαδοχής στην λεγόμενη αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261) 211

Βασίλειος Μήλιος
Ενωτικές διαπραγματεύσεις μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ρώμης αμέσως μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και Ουρβανός Δ΄ (1261-1264) 229

Γρηγόρης Μπαϊρακτάρης
Ο Εξαίσιος Ρωμιός (Τζελάλ ελ ντιν Ρούμι) 249

Μόσχος Κουμπής
Ένας παράξενος θάνατος. Η περίπτωση του Μανουήλ Παλαιολόγου 271

Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ
Πάπας Πίος Β΄ καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν (1405-1464) 287

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*
(Α.Γ.Κ. Σαββίδης) 321

Λεξικό Σουΐδα
(Α.Γ.Κ. Σαββίδης) 326

Wolfgang Buchwald-Armin Hohlweg-Otto Prinz, *Tusculum*
(Α.Γ.Κ. Σαββίδης) 329

Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις χρονική*
(Α.Γ.Κ. Σαββίδης) 332

Christos Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athens*
(Γ.Ι. Λεοντιάδης) 335

Ελένη Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο*
(Σ.Γ. Γεωργίου) 336

Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Γ΄
(Σ.Γ. Γεωργίου) 341

J. Le Goff, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*,
(Σ.Γ. Γεωργίου) 344

Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο.*
(Σ.Γ. Γεωργίου) 349

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος
Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2003) 355

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
Donald M. Nicol (1923-2003) 375

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αναστασία Δ. Βακαλούδη

Η συμβολή και οι ενασχολήσεις των μαιών από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο

Αναφορικά με την εξέλιξη της μαιευτικής[1], σε πολύ μακρινές εποχές η έγκυος γεννούσε μόνη της και κατόπιν με τη βοήθεια κάποιας άλλης γυναίκας, έμπειρης στο θέμα από δικές της γέννες. Αργότερα κάποιες γυναίκες ιδιαιτέρως επιδέξιες στο θέμα άρχισαν να εξασκούν το επάγγελμα της μαίας και ήδη στην αρχαιότητα υπήρχαν γυναίκες ειδικά εκπαιδευμένες στο έργο της μαιευτικής με επάρκεια γνώσεων στην παροχή παρόμοιων υπηρεσιών. Γνωστή στην αρχαία Αθήνα ήταν η Φαιναρέτη, η μητέρα του Σωκράτη, την οποία επαινεί ο Πλάτων, και ανάμεσα στους Εβραίους οι φιλανθρωπότατες Σεπφώρα και Πινά, οι οποίες χαρακτηρίζονται στην Έξοδο ως επιδεξιότατες χάρη στη βοήθεια του Θεού[2]. Στην Ελλάδα εντούτοις οι μαίες, όντας καλύτερα εκπαιδευμένες, όχι μόνον έφεραν εις πέρας ομαλούς τοκετούς, αλλά επενέβαιναν και σε προβληματικούς, σίγουρα υπό την καθοδήγηση ή τις εντολές ενός γιατρού. Με την πρακτική γυναικολογία και ιδίως με τη μαιευτική ασχολούνταν οι αποκαλούμενες «μαῖαι ἤ ἰατρομαῖαι ἤ ἰατρίναι», που όφειλαν να αντλούν τις γνώσεις τους από τα συγγράμματα των μεγάλων ιατρών[3].

Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες αλλά και ιατρικά συγγράμματα που αποδεικνύουν ότι υπήρχαν μαίες που ασχολούνταν επαγγελματικά με γυναικολογικά και μαιευτικά θέματα. Ο Ησύχιος αναφέρει τη «μαῖαν ὡς τὴν περὶ τὰς τικυούσας ἰατρὸ<ἤ> καὶ ὀμφαλοτόμο»[4], ο Φώτιος ταυτίζει τη «μαῖαν» με την «ὀμφαλοτόμον»[5] και ο ιατροσοφιστής Λέων, που έζησε την εποχή του αυτοκράτορα

1. Το άρθρο αποτελεί Ανακοίνωση της συγγραφέως στην ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003).

2. Έξοδος, 1, 15 και 20. - *Metrodora's Work «on the Feminine Diseases of the Womb», according the Greek Codex 75,3 of the Laurentian Library*, έκδ. A. Kousis, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 20ος, 1945, εν Αθήναις 1949, σσ. 46-68, σ. 46. (Το έργο της Μητροδώρας βρίσκεται στον ελληνικό κώδικα Νο 75, του 12ου αιώνα, στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη).

3. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 120-122.

4. *Hesychii Alexandrini, Lexicon post Ioannem Albertum, I-IV*, έκδ. M. Schmidt, τόμ. II, 1860 (ανατ. Amsterdam 1965), σ. 621. - Βλ. Κ. Α. Μπουρδάρα, Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική παράδοση, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988). Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989 (σσ. 121-134), σ. 122.

5. S. A. Naber, *Photii Patriarchae, Lexicon I-II*, Leiden 1864-1865 (ανατ. Amsterdam 1965), τόμ.

Θεοφίλου (829-842 μ.Χ.), μας πληροφορεί ότι η «ἰατρίνη» ασχόλείτο με την αντιμετώπιση των γυναικολογικών προβλημάτων: «... ἢ στρέβλωσιν τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας καὶ δεῖ ἐπιτρέπειν τῇ ἰατρίνῃ σημειοῦσθαι...»[6], «Ἄτρητοι γυναῖκες λέγονται αἱ μὴ ἔχουσαι τετρημένον τὸ αἰδοῖον ἐκ γενετῆς. καὶ ταύτας τιτρώσκουσι αἱ ἰατρῖναι»[7]· στη λατινική μετάφραση του έργου αυτού αναγράφεται και ο λατινικός όρος της μαιευτήρος: *obsterix*[8].

Στο απόκρυφο κείμενο Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου αναφέρεται ότι κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα υπήρχαν ειδικές γυναίκες, αποκαλούμενες «μαῖαι», οι οποίες αναλάμβαναν τον έλεγχο της παρθενίας με σωματική έρευνα σε περίπτωση αμφισβήτησής της[9]. Σε περίπτωση που μια γυναίκα δεν είχε «τετρημένον τὸ αἰδοῖον ἐκ γενετῆς» αναλάμβανε η «ἰατρίνη», δηλαδή μια μαία, να το διατρυπήσει[10].

Επίσης οι ίδιες μαίες αναλάμβαναν την εξέταση του βιασμού και των τραυματισμών των γεννητικών οργάνων των γυναικών, όπως αναφέρεται στα πρακτικά του δικαστηρίου του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως[11]. Η Πείρα δικαιολογεί τη χρησιμοποίηση γυναικών εμπειρογνωμόνων εφόσον: «Αἱ δὲ γυναῖκες μαρτυροῦσιν, ἔνθα ἡ τῶν ἀνδρῶν θέα ἀπείργηται ἢ ἐν οἷς ὄψις ἀρρέ-

II, σ. 531.

6. Λέοντος φιλοσόφου, *Σύνοψις τῆς ἰατρικῆς*, ἐκδ. F. Z. Ermerins, *Anecdota Medica Graeca*, Amsterdam 1963, κεφ. ιστ΄, Περὶ ἐποχῆς ἐμμήνων, σ. 199.

7. Λέοντος φιλοσόφου, Σύνοψις της ιατρικής, κεφ. κα΄, Περὶ ἀτρήτων, σ. 203.

8. Λέοντος φιλοσόφου, Σύνοψις της ιατρικής, κεφ. ιστ΄, Περὶ ἐποχῆς ἐμμήνων, σ. 199.

9. Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου (έκδ. de Strycker, Bruxelles 1961· vide P. Bodmer V, 1958), Synopsis Quattuor Evangeliorum Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis, [Apocrypha], έκδ. K. Aland, έκδ. 15η διορθωμένη, Stuttgart 1977, 7.6.12: «Καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ σπηλαίου ἡ μαῖα καὶ ἠπήντησεν αὐτῇ Σαλώμη καὶ εἶπεν αὐτῇ· Σαλώμη, Σαλώμη, καινόν σοι θέαμα ἔχω ἐξηγήσασθαι· παρθένος ἐγέννησεν, ἃ οὐ χωρεῖ ἡ φύσις αὐτῆς· Καὶ εἶπεν Σαλώμη· Ζῇ Κύριος ὁ Θεὸς μου· ἐὰν μὴ βάλω τὸν δάκτυλόν μου <καὶ> ἐρευνήσω τὴν φύσιν αὐτῆς, οὐ μὴ πιστεύσω <ὅτι» ἡ παρθένος ἐγέννησεν. <II cont. Pbodm V>: Καὶ εἰσῆλθεν καὶ ἐσχημάτισεν αὐτήν, καὶ ἠρεύνησε ἡ Σαλώμη τὴν φύσιν αὐτῆς... Καὶ ἀνηλ<ά>λαξεν Σαλώμη ὅτι ἐξεπείρασεν Θεὸν ζῶντα... Καὶ ἔβαλε Σαλώμη τὸν δάκτυλον αὐτῆς εἰς τὴν φύσιν αὐτῆς». - Βλ. W. Fink, Geburtshilfe in Byzanz, *JÖB* 36 (1986), σσ. 27-37, σ. 29. - E. Kislinger, Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* (1989) (σσ. 135-145), σ. 139.

10. Λέοντος φιλοσόφου, Σύνοψις της ιατρικής, κεφ. κα΄, Περὶ ἀτρήτων, σ. 203.

11. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel - 1 Teil (Jahren 1315-1331)*, έκδ. H. Hunger - O. Kresten, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. XIX/1, Wien 1981, I, (έτη 1315-1331), αρ. 89, σσ. 511-512. - Βλ. E. Kislinger, *Γυναικολογία*, σ. 139.

νων οὐ παραλαμβάνεται»[12].

Από την άλλη πλευρά οι μαίες αναλάμβαναν την πιστοποίηση της παρθενίας της μελλόνυμφης, την εξασφάλιση της συζυγικής πίστης της γυναίκας με χορήγηση συνταγών (όπως εκείνες της μαίας Μητροδώρας [6ος μ.Χ. αιώνας]· ενδεικτικοί τίτλοι συνταγών που περιγράφονται είναι: «Πρὸς γνῶναι γυναῖκα, ἐὰν ἐστι παρθένος», «Πρὸς γυναῖκα φθαρεῖσαν δοκεῖν εἶναι παρθένον» (για παράδειγμα στην περίπτωση αυτή: «λειωμένο το βότανο σύμφυτον ως επίθεμα, ή στυπτηρία σχιστή βρασμένη με φύλλα δάφνης χορηγούμενη ως κλύσμα, δίδουν την εντύπωση ότι η γυναίκα έχει διατηρήσει την παρθενία της»), «Πρὸς γυναῖκα, μηκέτι πορνεύσῃ»[13] κ.ά.], την πιστοποίηση για τον αν η γυναίκα ήταν γόνιμη ή όχι, συστήνοντας συνταγές συλληπτικών φαρμάκων από ποικίλα υλικά σε περίπτωση μη γονιμότητας κ.λπ.[14]

Η κατάλληλη μαία έπρεπε να είναι εγγράμματη, για να εξασκεί την τέχνη της καταφεύγοντας και στη θεωρία[15]· να έχει ευστροφία πνεύματος, για να παρακολουθεί με ευκολία τη θεωρία και την πρακτική άσκηση κατά την εκπαίδευσή της· να έχει καλή μνήμη για να μαθαίνει τέλεια τα παραδοτέα μαθήματα (γιατί η μάθηση οφείλεται στην απομνημόνευση των διδαχθέντων)· να είναι φιλόπονη, για να αντεπεξέρχεται στις απρόβλεπτες δυσκολίες (κάποιος που επιθυμεί να αφομοιώσει τέτοιον όγκο γνώσεων πρέπει να επιδεικνύει ανδρική υπομονή)· να είναι εχέμυθη και διακριτική, διότι θα μπαίνει σε σπίτια και θα μαθαίνει οικογενειακά μυστικά έχοντας την εμπιστοσύνη των ανθρώπων – εκείνες που δεν έχουν καλό χαρακτήρα χρησιμοποιούν τις υποτιθέμενες ιατρικές τους γνώσεις ως πρόφαση, για να μηχανεύονται ατιμίες· οι αισθήσεις της να είναι καλές, γιατί θα βλέπει τα δεδομένα, θα ακούει τις απαντήσεις σε ερωτήματα που θέτει, θα αντιλαμβάνεται τα υπόλοιπα με την αφή· να είναι αρτιμελής, για να επιτελεί

12. Ευσταθίου του Ρωμαίου, *Πεῖρα*, JGR. IV, σσ. 9-260, XXX. 11 (= *JGR*. IV. 127), XXX. 79 (= *JGR*. IV. 136). - Βλ. E. Kislinger, *Γυναικολογία*, σ. 139.

13. *Metrodora's Work*, κεφ. λδ΄, λε΄, λστ΄, σ. 55. - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σ. 38.

14. *Metrodora's Work*, κεφ. λβ΄, σ. 55. - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σ. 38.

15. Σωρανού, *Γυναικεῖα πάθη*, έκδ. P. Burguière - D. Gourevitch - V. Malinas, *Soranos d'Éphèse*, τόμ. I, Les Belles Lettres, Paris 1988, 2 (σ. 5): «γραμμάτων μὲν ἐντός, ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύσῃ παραλαβεῖν». - *Metrodora's Work*, σ. 46. - Βλ. E. Kislinger, *Γυναικολογία*, σ. 141. - Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σ. 122.

ανεμπόδιστα το έργο της, και εύρωστη γιατί οι περιοδείες της άσκησης του επαγγέλματός της θα την εξουθενώνουν· να έχει μακριά και λεπτά δάκτυλα με περιποιημένα νύχια, για να μπορεί να αγγίζει τις ευαίσθητες περιοχές χωρίς να προκαλεί τραύματα· όλες αυτές οι αρετές, η πείρα και η εξάσκηση καθιστούν τη μαία άξια εμπιστοσύνης[16].

Ο ιατρός του 2ου μ.Χ. αιώνα Σωρανός διατυπώνει κάποιες βασικές αρχές που πρέπει να διακρίνουν την άριστη μαία αυτές· κατά την άποψή του θα πρέπει να αποτελούν επιβεβαίωση για τις ήδη άριστες, πρότυπο για τις μαθητευόμενες και δείκτη αναγνώρισης για το κοινό που αναζητεί μια σωστή επαγγελματία. Επαρκής λοιπόν θεωρείται η μαία που ανταποκρίνεται στα ιατρικά της καθήκοντα, αλλά τέλεια είναι εκείνη που συνδυάζει τις θεωρητικές γνώσεις με πολλή εμπειρία και ιδιαίτερες επαγγελματικές ικανότητες. Λεπτομερέστερα είναι εκείνη που έχει εξασκηθεί σε όλους τους τομείς της θεραπευτικής (επομένως γνωρίζει ποικίλες θεραπευτικές αγωγές, όπως δίαιτα, χειρουργική ή φάρμακα και τις εφαρμόζει κατάλληλα ανά περίπτωση)· επίσης μπορεί να δημιουργεί φαρμακευτικές συνταγές, να βλέπει το γενικό και το ειδικό της κάθε περίπτωσης και με βάση το ειδικό να λαμβάνει σωτήρια μέτρα, χωρίς να προσέχει μόνον τα γενικά συμπτώματα ή αποκλειστικά ένα από αυτά. Ακόμη η τέλεια μαία δεν πανικοβάλλεται μπροστά σε μια ποικιλία των συμπτωμάτων, αλλά εφαρμόζει τη θεραπεία σε συμφωνία με την εξέλιξη της ασθένειας, χωρίς να χάνει την ψυχραιμία της και να αποσυντονίζεται μπροστά σε κρίσιμες καταστάσεις· πρέπει επίσης να δικαιολογεί επαρκώς τα φάρμακα που συστήνει, να καθησυχάζει τις ασθενείς, να συμπάσχει με τα πάθη τους – χωρίς να είναι απαραίτητο να έχει η ίδια παιδιά, όπως υποστηρίζουν κάποιοι, για να είναι ικανή κατανοήσει την εμπειρία των πόνων του τοκετού. Η τέλεια μαία πρέπει επιλέον να είναι δυνατή λόγω των καθηκόντων της αλλά όχι ιδιαιτέρως νέα, όπως υποστηρίζουν κάποιοι, γιατί υπάρχουν νέες χωρίς δύναμη και μεγαλύτερες που είναι ρωμαλέες· πρέπει να είναι συγκρατημένη και λιγόλογη σε κάθε περίπτωση, για να είναι προετοιμασμένη να αντιμετωπίσει μια τραγική περίπτωση ασθενούς και εχέμυθη, διότι γίνεται κοινωνός μυστικών των ανθρώπων. Επιπλέον δεν θα πρέπει να είναι φιλοχρήματη, γιατί τότε μπορεί να χορηγήσει αμβλωτικό φάρμακο με σκοπό το κέρδος. Πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ το σχόλιο του Σωρανού για τη

16. Σωρανού, Γυναικεία, I, 2 (σσ. 5-6). - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 122-123.

φιλοχρηματία των γιατρών και των μελών των παραϊατρικών επαγγελμάτων, που αποτελεί κοινό τόπο στην ιατρική γραμματεία. Οι γιατροί είναι οι πρώτοι που τονίζουν και στηλιτεύουν αυτή την απαράδεκτη τακτική άλλων συναδέλφων τους. Ο Σωρανός διαπραγματεύεται επίσης για μία ακόμη φορά το πρόβλημα της άμβλωσης και το πότε αυτή είναι νόμιμη και θεμιτή και πότε όχι. Εκτός των παραπάνω η τέλεια μαία δεν θα πρέπει να είναι δεισιδαίμων, γιατί σε αντίθετη περίπτωση οι μαίες βασίζονται στα όνειρα, στις κληδόνες ή σε άλλες μυστηριώδεις πρακτικές και λαϊκές τελετές, που τις κάνουν να ξεχνούν τα χρήσιμα. Τέλος θα πρέπει η μαία να διατηρεί τα χέρια της απαλά, αποφεύγοντας σκληρές εργασίες όπως η επεξεργασία του μαλλιού, και αλείφοντάς τα με μαλακτικές κρέμες[17].

Την τελευταία προϋπόθεση μάς εξηγεί ο βυζαντινός γιατρός Αέτιος ο Αμιδηνός, όταν περιγράφει μια μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι μαίες για την εισαγωγή των φαρμάκων στη μήτρα, όντας αυτόπτης μάρτυς στη θεραπεία μιας γυναίκας που έπασχε από ψύξη στη μήτρα[18]. Ο Ιπποκράτης περιγράφοντας τις κινήσεις της «ἰητρευούσης», της μαίας, τη στιγμή του τοκετού τονίζει πόσο εξαιρετικά επιδέξιες και μελετημένες πρέπει να είναι: «Η μαία ανοίγει απαλά το στόμιο της μήτρας, πραγματοποιώντας αυτή την κίνηση με μεγάλη προσοχή, και τραβά τον ομφάλιο λώρο ταυτόχρονα με το έμβρυο»[19]. Ο Σωρανός περιγράφει την εξέταση που διεξάγει η μαία λίγο πριν από τον τοκετό, τονίζοντας την επιδεξιότητα που πρέπει να την χαρακτηρίζει[20].

Με γνώμονα όλα τα παραπάνω, κάποιες από τις μαίες, αφού εκπαιδεύονταν δίπλα σε ικανούς γιατρούς και αφοσιώνονταν με επιμέλεια στη μελέτη γενικών

17. Σωρανού, Γυναικεία, I, 3 (σσ. 6-8) και σχόλ. εκδ. 17-18, σ. 70. - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 123-124.

18. «*Με τα δάκτυλα η μαία εισάγει τα φάρμακα* (στην προκειμένη περίπτωση χαλαρωτικά και ευώδη βοηθήματα) *στο εσωτερικό του αιδοίου και τρίβει την περιοχή του στομίου της μήτρας* (στην προκειμένη περίπτωση για να προκαλέσει θερμότητα και έκκριση υγρών)», Aetii, Sermo sextidecimus et ultimus, Ἀετίου, Περὶ τῶν ἐν μήτρᾳ παθῶν, ἤτοι λόγος ἑξκαιδέκατος καὶ τελευταῖος, ἐκδ. S. Zervos, Leipzig 1901, ΞΖ΄. στ. 3-5 (σ. 98). - στ. 19-22 (σ. 99).

19. Ιπποκράτους, Γυναικεία, 1ο βιβλ., 68, É. Littré, *Oeuvres complètes d' Hippocrate*, τόμ. 1-10, Amsterdam 1961-1982, τόμ. VIII, σ. 144: «Τὴν δὲ ἰητρεύουσαν τὰ στόματα μαλθακῶς ἐξανοίγειν, καὶ ἠρέμα τοῦτο δρᾶν, ὀμφαλὸν δὲ ξυνεφέλκεσθαι τῷ ἐμβρύῳ».

20. Σωρανού, Γυναικεία, I, 22 (σ. 66): «ἥ τε ὑστέρα προσχωρεῖ τῷ αἰδοίῳ, ὥστε ῥαδίως τὴν μαῖαν σημειουμένην ἅψασθαι αὐτῆς… (*[τη στιγμή του τοκετού] η μήτρα πλησιάζει στο αιδοίο ώστε η μαία, κατά τη διάρκεια της εξέτασης, την αγγίζει με ευκολία*)».

έργων ιατρικής, όχι μόνον αποκτούσαν γνώση επάνω σε γενικά ιατρικά θέματα, αλλά επίσης έγραφαν σχετικά με αυτά, προφανώς αφορμώμενες από τη μελέτη των έργων των αρχαίων γιατρών.

Υπήρχε όμως και ένα άλλο είδος μαιών, οι πρακτικές μαίες που αποκτούσαν γνώσεις με καθαρά εμπειρικό τρόπο και ασκούσαν ερασιτεχνικά τα μαιευτικά καθήκοντα, χορηγώντας παράλληλα αντισυλληπτικά και αμβλωτικά φάρμακα και ενασχολούμενες με τη μαγεία. Αυτές ήταν οι «φαρμακεύτριαι, μάντεις καὶ ἐπαοιδοί» ή «ἐπῳδοί», λατινικά sagae. Ο Γαληνός, ο Πλίνιος, ο Διοσκορίδης και άλλοι αναφέρουν ονόματα μαιών και παραθέτουν σταχυολογήματα από τα έργα τους ή κάποιες φαρμακευτικές τους πραγματείες[21]. Για παράδειγμα ο Πλίνιος Πρεσβύτερος αναφέρεται στην Ολυμπιάδα από τη Θήβα, μαία και συγγραφέα των Πραγματειῶν περὶ τῆς μαιευτικῆς τέχνης (το έργο της πρέπει να ήταν γνωστό και στον Διοσκορίδη)[22]. Αλλού αναφέρει τις μαίες Λαΐδα (άγνωστη) και Ελεφαντίδα. Η δεύτερη ήταν συγγραφέας ποιημάτων που θαύμαζε ο Τιβέριος καθώς και βιβλίων για αμβλωτικά φάρμακα και καλλυντικά (ίσως πρόκειται για τη γυναίκα που ο Γαληνός αναφέρει ότι συνέγραψε για τα καλλυντικά), τα οποία δεν έχουν διασωθεί[23]. Στο Βυζάντιο γίνεται εκτεταμένα λόγος για τις φαρμακεύτριες, μάντεις καὶ ἐπαοιδοὺς ἢ ἐπωδοὺς και τα έργα τους.

Στο Βυζάντιο η γυναικολογία και η μαιευτική ήταν δύο από τους τομείς της ιατρικής που αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν με βάση τα ιατρικά συγγράμματα της αρχαιότητας[24]. Το έργο των μαιών της αρχαιότητας συνεχίζεται από τις βυζαντινές διαδόχους τους. Αποδεδειγμένα κάποιες από αυτές ασχολούνταν και έγραφαν για τη μαιευτική και τη γυναικολογία και επιπλέον ενδιαφέρονταν για άλλους τομείς της σεξουαλικής ζωής των γυναικών καθώς και για τον καλλωπισμό τους[25]. Μάλιστα η πρακτική εξάσκηση της γυναικολογίας και της μαιευτικής παρέμεινε στους βυζαντινούς επιστημονικούς κύκλους στα χέρια των γυ-

21. Plinii, Naturalis Historia, Βιβλ. XXVIII-XXXII, έκδ. W. H. S. Jones, *Plinius, Natural History*, Loeb Classical Library, τόμ. VIII, 1963, XXVIII. 20, 70. - *Metrodora's Work*, σ. 46.

22. Plinii, Naturalis Historia, Βιβλ. XX-XXIII, έκδ. W. H. S. Jones, *Plinius, Natural History*, Loeb Classical Library, τόμ. VI, 1951 (ανατ. 1961, αναθεωρ. ανατ. 1969), XX. 84, 226 – E. Nardi, *Procurato aborto nel mondo greco romano*, Milano 1971, σσ. 54, 238, σημ. 79.

23. Plinii, *Nat. hist.*, XXVIII. 23, 81 – E. Nardi, *Aborto*, σσ. 54, 328, σημ. 79.

24. E. Kislinger, *Γυναικολογία*, σ. 141.

25. *Metrodora's Work*, σ. 46.

ναικών. Η πολύπλευρη ενασχόλησή τους φαίνεται από τον χαρακτηρισμό: «ἰατρόμαιαι», που ήταν ήδη γνωστός και σε χρήση στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο[26]. Στους Πανδέκτες έχει υιοθετηθεί η πεποίθηση του Ουλπιανού ότι οι μαίες ανήκουν στο ιατρικό προσωπικό και υπό αυτήν την έννοια εξομοιώνονται με τους ιατρούς[27]. Έτσι η εμπειρογνωμοσύνη τους αναγνωριζόταν αξιωματικά και εξασφάλιζαν εκτίμηση προς το άτομό τους αντίστοιχη με εκείνη προς τους ιατρούς. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι το επάγγελμα ασκούσαν ακόμη και δούλες. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, στο τμήμα της συλλογής που περιλαμβάνει τα διατάγματα από τον Αδριανό έως τον Ιουστινιανό (δηλαδή από τον 2ο έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα), αναφέρονται σκλάβοι ιατροί και των δύο φύλων (medici utriusque sexus) και οι γυναίκες ταυτίζονται με τις μαίες. Η τιμή πώλησης της μαίας ήταν ίδια μέ εκείνη του ιατρικού δούλου (servus medicus) και υψηλότερη από εκείνη των συνηθισμένων σκλάβων (έφτανε τα 60 χρυσά νομίσματα <σόλιδους>[28].

Από την έρευνα των πηγών αποδεικνύεται ότι ορισμένες από τις βυζαντινές μαίες ήταν και θεωρητικά καταρτισμένες – έχοντας μελετήσει συγγράμματα παλαιότερων ιατρών, όπως φαίνεται από το έργο της μαίας του 4ου μ.Χ. αιώνα Ασπασίας και τις συγκριτικές αναφορές ως προς τις δικές της ιατρικές παρατηρήσεις και ανάλογες στο έργο του Ιπποκράτη[29] – και ασχολούνταν με σοβαρότητα και επάρκεια με τα θέματα της μαιευτικής και της γυναικολογίας[30]. Η κατάρτιση και η επάρκειά τους αποδεικνύεται από τις οξυδερκείς παρατηρήσεις και τους σχολιασμούς ως προς τις αμβλωτικές μεθόδους, τα φάρμακα, τις επιπτώσεις, τις θεραπείες, κ.λπ. Για παράδειγμα η προαναφερθείσα μαία Ασπασία παραθέτει μελέτη για τα αίτια και τους τρόπους δυστοκίας, τις συνέπειες για την έγκυο και το έβρυο καθώς και οδηγίες προς τους ιατρούς και τις μαίες για την αντιμετώπιση του φαινομένου[31]. Άλλη μελέτη της εν λόγω μαίας εξετά-

26. P. Diepgen, Zur Frauenheilkunde im byzantinischen Kulturkreis des Mittelalters, *Abhandlungen der Geistesund Sozialwissenschaftlichen Klasse*, τεύχ. 1-8, Mainz 1950, σσ. 1-14, σ. 11.

27. Digesta, έκδ. Th. Mommsen-P. Krüger, *Corpus Juris Civilis*, τόμ. 1, Berlin 1954 (ανατ. έκδ. 1908), 50.13.1.1-3. - Βλ. P. Diepgen, *Frauenheilkunde*, σ. 11.

28. Codex Justinianus, έκδ. P. Krüger, Corpus Juris Civilis, τόμ. 2, Berlin 1959 (ανατ. 9ης εκδ. 1915), 6.43.3.1 και 7.7.1.5. - Βλ. P. Diepgen, Frauenheilkunde, σ. 11.

29. Aetii, Sermo, ΙΗ΄. στ. 8-12 (σ. 22).

30. Λέοντος φιλοσόφου, Σύνοψις της ιατρικής, κεφ. ιστ΄, Περὶ ἐποχῆς ἐμμήνων, σ. 199.

31. Aetii, Sermo, ΚΒ΄. (σσ. 26-30). - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 128.

ζει τα αίτια για τα οποία δεν τεκνοποιούσαν οι άνδρες και οι γυναίκες, αναδεικνύοντας –ταυτόχρονα με τις ιατρικές– και κοινωνικές πτυχές της εποχής της, και συστήνει θεραπευτικές αγωγές για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Επίσης και η μαία Ασπασία κάνει λόγο για τη χρήση και τη λειτουργία διαφόρων εργαλείων χειρουργικής, π.χ. για την αντιμετώπιση αιμορροΐδων στη μήτρα, το «ἄγκιστρον» και το «βρόγχο», με τον οποίο περισφίγγονταν και αποκόπτονταν τα πάσχοντα εξογκώματα[32]· για την εγχείρηση της «κιρσοκήλης», το «τυφλάγκιστρον» και τους «βρόγχους»[33]· για την κλειτοριδική περιτομή, το «πλατύστομο μύδιον», οδοντωτό χειρουργικό εργαλείο για τομές[34].

Ανάμεσα στα έργα παρόμοιων γυναικών συγγραφέων, οι οποίες ασχολήθηκαν με τη μαιευτική, συμπεριλαμβάνεται και το έργο της Μητροδώρας (που προαναφέρθηκε) υπό τον τίτλο Περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας. Ανάμεσα στα άλλα η μαία Μητροδώρα περιγράφει τα συμπτώματα των φλεγμονών της μήτρας, συστήνοντας κατάλληλες θεραπείες. Σε άλλο σημείο της μελέτης της αναφέρει, σχετικά με τη θεραπεία της πρόπτωσης της μήτρας, ένα ιατρικό εργαλείο που αποκαλείτο «μητρεγχύτης» και ήταν σύριγγα ή κλυστήριο, με το οποίο γίνονταν οι εγχύσεις στη μήτρα[35].

Ακόμη, στα έργα των μαιών βρίσκουμε φάρμακα, συμβουλές και οδηγίες για την αποφυγή αποβολής αλλά και φάρμακα και μεθόδους, γνωστές ήδη από τον Ιπποκράτη, τον Διοσκορίδη, τον Γαληνό, κ.ά., για την επίτευξη αντισύλληψης και αμβλώσεων. Σημειωτέον ότι πολλές από τις γυναίκες που χορηγούσαν τα αντισυλληπτικά και αμβλωτικά φάρμακα στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, ασκούσαν το επάγγελμα της μαίας.

Πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η θεωρητική άποψη των ανδρών γιατρών περί διδασκαλίας της γυναικολογίας και της μαιευτικής υποδηλώνει την προσωπική τους βαθμιαία αποχώρηση από τη γυναικολογία της καθημερινής ζωής. Ήδη από τον Γαληνό είχε εκφραστεί περιφρόνηση για το γυναικείο σώμα ως ατελή μορφή του ανδρικού, «επειδή το θηλυκό είναι ψυχρότερο έναντι του θερμότερου και δραστικότερου αρσενικού και εξαιτίας της ανατομίας των γεννητικών οργάνων τους[36]», και στη βυζαντινή περίοδο η εργασία του γυναικολόγου καθοριζόταν επιπλέον από την επιρροή των θρησκευτικών αντιλήψεων, από την απώθηση και αργότερα την αγνόηση της θηλυκότητας, που επιδρούσε σε διάφορους τομείς όπως η ιατρική, αλλά και από την κοινωνία. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφέρει ότι ο γυναικολόγος που παρακολουθούσε μια ασθενή για κάποια αιτία, λ.χ. για τη θεραπεία της στείρωσης, δεν ερχόταν σε άμεση επαφή μαζί της κατά την εξέταση, αλλά παρέμενε σε άλλο δωμάτιο και κάποιος «μεσίτης», προφανώς μαία, εξέταζε την ασθενή και ανέφερε στο γιατρό τα δεδομένα[37]. Επιπλέον στον τομέα της βυζαντινής γυναικολογίας εδίδετο μεγάλο βάρος στη λαϊκή ιατρική και σιγά σιγά οι γνώσεις της έγιναν βασικός άξονας. Πολλοί Βυζαντινοί εμπιστεύονταν μάγους και αγύρτες σε σχετικά θέματα και, επειδή το Κράτος και η Εκκλησία ποινικοποίησαν τις πράξεις τους, κινούνταν στο σκοτάδι και γίνονταν πολλές φορές άκρως επικίνδυνοι[38].

Χαρακτηριστική μαρτυρία για την ανάμειξη μαιευτικής ιατρικής και σχετικής μαγείας παρατίθεται στο Βίο Πορφυρίου όπου, σε περίπτωση γέννας, το βρέφος πήρε πλάγια θέση και ο ώμος του σφηνώθηκε στη λεκάνη, με αποτέλεσμα η ετοιμόγεννη να κινδυνεύει άμεσα από ρήξη της μήτρας. Παρατηρούμε εδώ ότι: 1) Η γυναίκα γεννά στο σπίτι της με τη βοήθεια μαιών, οι οποίες προσπαθούν με την ψηλάφιση της επιφάνειας της κοιλιάς να προκαλέσουν μια μεταστροφή της θέσης του εμβρύου, αλλά αυτό καθίσταται αδύνατον λόγω της θέσης του παιδιού. 2) Η πορεία της γέννας καθορίζεται από τις μαίες και οι γιατροί ρωτούν τις μαίες, για να πραγματοποιήσουν μια επέμβαση. Στην προκειμένη περίπτωση, για να σωθεί η ζωή της μητέρας, συζητείται αρχικά η πρόταση των γιατρών για εμβρυοτομία (κατατομή του κορμού του εμβρύου με επέμβαση για την εξαγωγή του από τον πυελογεννητικό σωλήνα. Για τη διεξαγωγή της εμβρυοτομίας χρησιμοποιούνται διάφορα εργαλεία, όπως άγκιστρο, ψαλίδα, εμβρυοτόμος[39]), καθώς η σωτηρία της ζωής της μητέρας προείχε – όπως και σήμε-

32. Aetii, Sermo, ΡΘ΄. στ. 4-11 (σ. 148).
33. Aetii, Sermo, ΡΙΔ΄. (σ. 152).
34. Aetii, Sermo, ΡΙΕ΄. στ. 27-31 (σ. 152).
35. *Metrodora's Work*, σ. 47. - γ΄, ff. 7r-8r, σσ. 50-51. - κεφ. ιγ΄, σ. 52. – Για την ερμηνεία του εργαλείου «μητρεγχύτης» βλ. H. G. Liddel - R. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. III, Αθήναι χ.χ., σ. 160 (Γαληνός, 10.328). - Βλ. Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 283-284, 294.

36. Γαληνού, *Περὶ χρείας μορίων ΙΖ΄*, έκδ. G. Helmreich, *Galeni, De usu partium libri XVII*, τόμ. II (Libros IX-XVII continens), Lipsiae 1909, XIV. 6 (σ. 296).
37. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἄνναν Ὁμιλία Γ΄*, PG 54, 654.
38. E. Kislinger, *Γυναικολογία*, σσ. 141-143. - Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 128-129.
39. Η εμβρυοτομία πραγματοποιείται: 1) με *αποκεφαλισμό* του εμβρύου, δηλαδή την εκτομή του λαιμού και την εξαγωγή πρώτα του κορμού και έπειτα της κεφαλής, όταν αυτό είναι εφικτό, 2)

ρα. Δεδομένης όμως όμως της κακής φυσικής κατάστασης της γυναίκας η πρόταση απορρίπτεται. Οι γονείς και ο σύζυγος της εγκύου καταφεύγουν ταυτόχρονα και στη λύση της μαγείας με θυσίες και συμβουλές από μάντεις και επαοιδούς[40].

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που αποδεικνύουν ότι στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο υπήρχαν μαίες που ασχολούνταν επαγγελματικά με γυναικολογικά και μαιευτικά θέματα. Αντλούσαν τις γνώσεις τους από τα συγγράμματα των μεγάλων γιατρών και συνεισέφεραν με διαφόρους τρόπους στην εξέλιξη και βελτίωση της γυναικολογίας και της μαιευτικής.

με *σπονδυλοτομία* ή *ραχιοτομία*, δηλαδή τη διαίρεση του κορμού σε δύο τμήματα και την εξαγωγή καθενός από αυτά διαδοχικά, 3) με *εκσπλάγχνιση*, δηλαδή με τη διάνοιξη της κοιλιάς και την αφαίρεση σπλάγχνων και 4) με την *εγκατατομή*, δηλαδή με την εξαγωγή του εμβρύου σε τεμάχια. Βλ. Κ. Λούρος, *Εμβρυοτομία*, εν Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*², Αθήναι χ.χ., τόμ. ΙΑ΄, σ. 47.

40. Μάρκου διακόνου, *Βίος Πορφυρίου Γάζης*, {BHG, 2, 1570}, έκδ. H. Grégoire-M. A. Kugener, *Marc le Diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza*, Paris 1930, 24-27. - Βλ. W. Fink, *Geburtshilfe*, σσ. 30-33. - Α. Δ. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και Αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 129-130.

Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης

Υστερορωμαϊκές και βυζαντινές επιδράσεις στα αγγλοσαξωνικά νομίσματα

Όταν ο Μέγας Κωνσταντίνος επισκέφτηκε τη ρωμαϊκή επαρχία της Βρετανίας το 313/4, το νομισματοκοπείο του Λονδίνου έκοψε τρεις τύπους χάλκινων φόλλεων[1]. Έναν αιώνα αργότερα όμως η Βρετανία ανεξαρτητοποιήθηκε από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όταν το 406 ξέσπασε εξέγερση στη συγκεκριμένη ρωμαϊκή επαρχία[2]. Η κατάρρευση του ρωμαϊκού διοικητικού ελέγχου στη Βρετανία οδήγησε στη διακοπή της εισαγωγής υστερωμαϊκών νομισμάτων και συνεπόμενα στη σταδιακή απόσυρση από την τοπική κυκλοφορία, μέχρι το 430 μ.Χ. περίπου, των υστερορωμαϊκών αργυρών και χάλκινων νομισμάτων που είχαν εισαχθεί ή εκδοθεί στη Βρετανία. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 425-575 δεν υπήρξαν αλλαγές στους νομισματικούς τύπους της Βρετανίας λόγω της μη εισαγωγής νέων νομισμάτων από το εξωτερικό, αλλά και επειδή τα μέταλλα σπάνιζαν. Συνέπεια αυτών των δύο παραγόντων ήταν η έκδοση στη Βρετανία νομισμάτων μικρού μεγέθους και χωρίς επιμέλεια[3].

Την περίοδο 5ος μ.Χ. αι.-6ος μ.Χ. αι. εισέβαλαν και εγκαταστάθηκαν στη Βρετανία οι Αγγλοσάξονες. Η πρώιμη νομισματοκοπία των Αγγλοσαξόνων επηρεάστηκε από τα νομίσματα των Μεροβίγγειων, των Βησιγότθων και των Ρωμαίων-Βυζαντινών. Παρά τις επιδράσεις από τη μεροβίγγεια νομισματοκοπία, τα πρώιμα αγγλοσαξονικά νομίσματα δέχτηκαν έντονες επιδράσεις από όσα υστερορωμαϊκά νομίσματα παρέμειναν σε κυκλοφορία σποραδικά ή σε θησαυρούς νομισμάτων στη Βρετανία[4]. Ενώ η παραγωγή νομισμάτων στο μέγεθος του χρυσού σόλιδου ήταν σπάνια[5], αγγλοσαξονικοί νομισματικοί τύποι, που εί-

1. 1 C. H. V. Sutherland - R. A. G. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, (RIC), London 1966, – P. M. Brunn, RIC VII-*Constantine and Licinius A.D. 313-337*, 97, no 1, pl. I.1-στον εμπροσθότυπο ο Μέγας Κωνσταντίνος, προτομή, με δάφνινο στεφάνι και πανοπλία IMP CONSTANTINUS AUG, στον οπισθότυπο ο Μέγας Κωνσταντίνος, έφιππος αριστερά, σηκώνει το δεξί χέρι και κρατά δόρυ ADVENTUS AUG N, στο έξεργο S F PLN (έκδοση του 313/4), RIC VII, 97, no 2-ίδιος εμπροσθότυπος με no 1, στον οπισθότυπο ο Μέγας Κωνσταντίνος με πανοπλία, δόρυ διαγώνια πάνω από το δεξί ώμο και ασπίδα στο αριστερό χέρι (έκδοση του 313/4) και RIC VII, 98, no 21-ίδιος εμπροσθότυπος με no 1, στον οπισθότυπο ο Μέγας Κωνσταντίνος, έφιππος αριστερά, σηκώνει το δεξί χέρι και κρατά δόρυ, στο έξεργο S F MLL (έκδοση του 314/5).

2. J. P. C. Kent, "From Roman Britain to Saxon England", *Anglo-Saxon Coins: Studies presented to F. M. Stenton*, έκδ. R. H. M. Dolley, London 1961, 3.

3. C. H. V. Sutherland, *Anglo-Saxon Gold Coinage in the Light of the Crondall Hoard*, Oxford 1948, 38.

4. J. P. C. Kent, "Roman Britain", 14-15.

5. C. H. V. Sutherland, *Crondall Hoard*, pl. I.1.

χαν πρότυπο υστερορωμαϊκά αργυρά ή χάλκινα νομίσματα, εκδόθηκαν σε χρυσό[6]. Τα αγγλοσαξονικά νομίσματα, στα οποία απεικονίζονται λάβαρα (Standard series), ομοιάζουν με μικρά μπρούντζινα νομίσματα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, στους οπισθότυπους των οποίων απεικονίζονται ένα λάβαρον και δύο αιχμάλωτοι[7]. Ένας άλλος τύπος πρώιμων αγγλοσαξονικών νομισμάτων (Centaur type)[8] είχε πρότυπο τον οπισθότυπο των νομισμάτων του Μεγάλου Κωνσταντίνου με την επιγραφή URBS ROMA, όπου απεικονίζονταν λύκαινα και δίδυμα, ο Ρώμος και ο Ρωμύλος. Επίσης, το αυτοκρατορικό πορτραίτο των υστερορωμαϊκών νομισμάτων με την επιγραφή VOTA μέσα σε στεφάνι επηρέασε τα αγγλοσαξονικά νομίσματα του τύπου sceattas[9].

Εκτός από τις επιρροές υστερορωμαϊκών νομισμάτων του 4ου μ.Χ. αιώνα, η αγγλοσαξονική νομισματοκοπία επηρεάστηκε και από βυζαντινά νομίσματα της περιόδου 5ος μ.Χ. αι.-7ος μ.Χ. αι. Η άμεση επικοινωνία ανάμεσα στους Αγγλοσάξονες και τους Βυζαντινούς σε πολιτιστικό και καλλιτεχνικό επίπεδο άρχισε τον 7ο μ.Χ. αι.[10]. Η υποτυπώδης παρουσία όμως βυζαντινών νομισμάτων στη Βρετανία θα μπορούσε να δικαιολογήσει βυζαντινές επιδράσεις σε αγγλοσαξονικά νομίσματα και πριν τον 7ο μ.Χ. αι. Βυζαντινά νομίσματα σπάνια βρέθηκαν σε νομισματικούς θησαυρούς της Βρετανίας, όπως στο θησαυρό Cuerdall αργυρά εξάγραμμα του Ηράκλειου (610-641). Επίσης σε δεκατέσσερις κοιμητείες της Αγγλίας βρέθηκαν συνολικά περίπου ενενήντα βυζαντινά νομίσματα εικοσιπέντε αυτοκρατόρων, από τον Αναστάσιο Α΄(491-518) μέχρι τον Ανδρόνικο Β΄(1282-1328).

Η πλειονότητα των αγγλοσαξονικών νομισμάτων της περιόδου 6ος μ.Χ. αι.-7ος μ.Χ. αι. φαίνεται ότι επηρεάστηκε από βυζαντινά νομίσματα. Η απεικόνιση σταυρού επί τριβαθμιδωτής βάσης σε βυζαντινά νομίσματα εμφανίζεται στους οπισθότυπους των βασιλικών νομισμάτων του Ciolth[11], όπου απεικονίστηκε σταυρός επί κωνικής βάσης. Επίσης εμπροσθότυποι νομισμάτων από το νομι-

6. C. H. V. Sutherland, *ό.π.*, 39, 54.

7. J. J. North, *English hammered Coinage*, I (c. 650-1272), London 1963, 13, 30-31.

8. J. P. C. Kent, "Roman Britain", pl. II.2, 6, 7, 8.

9. J. P. C. Kent, *ό.π.*, pl. I.7, 9, pl. II.9, 10.

10. R. S. Lopez, "Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle", *Byzantion* 18 (1946-8) 148-149 – D. M. Nicol, "Byzantium and England", *Balkan Studies* 15.2 (1974) 179-203.

11. C. H. V. Sutherland, *Crondall Hoard*, 51, no 76.

σματοκοπείο του York ομοιάζουν με τους εμπροσθότυπους σόλιδων του Ιουστινιανού Β΄(685-695, 705-711). Η γραμμική απόδοση της αυτοκρατορικής μορφής, η απεικόνιση λώρου και σταυρών στους ώμους αλλά και η απεικόνιση στους οπισθότυπους αυτών των νομισμάτων χριστιανικού συμβόλου -απεικονίστηκε σταυρός μέσα σε κυκλική επιγραφή- είναι εικονογραφικά χαρακτηριστικά που φανερώνουν βυζαντινή επίδραση[12]. Σε έναν άλλο αγγλοσαξονικό νομισματικό τύπο απεικονίστηκαν δύο ένθρονες μορφές κρατώντας σφαίρα ανάμεσά τους και ένας Άγγελος από πάνω τους. Υποστηρίχτηκε ότι ο συγκεκριμένος νομισματικός τύπος προέρχεται από ένα νόμισμα του Ουαλεντινιανού Β΄(383-392), το οποίο εκδόθηκε στο νομισματοκοπείο του Μιλάνου[13]. Είναι πιθανότερο όμως να είχε πρότυπο ένα σόλιδο του Ιουστίνου Β΄και της Σοφίας (565-578), επειδή οι δύο συγκεκριμένοι νομισματικοί τύποι, ο βυζαντινός και ο αγγλοσαξονικός, εκδόθηκαν την ίδια περίοδο[14]. Παράλληλα η σειρά των sceattas με την απεικόνιση ανδρικής μορφής, που κρατά μακρύ σταυρό στο δεξί χέρι και ένα πουλί, ομοιάζει με νομίσματα του Τιβέριου Α΄(578-582), όπου απεικονιζόταν αυτοκράτορας με υπατικό σκήπτρο και αετό[15]. Επίσης η απεικόνιση σε αγγλοσαξονικά νομίσματα δύο όρθιων μορφών με σταυρούς συνδέεται εικονογραφικά με νομίσματα του Ηράκλειου και των γιων του (610-641)[16] καθώς και του Κώνστα Β΄(641-668) με το γιο του Κωνσταντίνο Δ΄[17].

Η νομισματική εικονογραφία των Βυζαντινών επηρέασε τα νομίσματα των Αγγλοσαξόνων, σε ορισμένα από τα οποία απεικονίστηκαν το Χέρι του Θεού,

12. C. H. V. Sutherland, ό.π., 50, A. R. Bellinger - P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, (DOC), Washington 1968 – P. Grierson, DOC *II/II-Heraclius Constantine to Theodosius III (641-717)-*, pl. XXXVII.7a.3-10 (685-695), pl. XLIII.1.2-1.7 (705-711).

13. P. D. Whitting, "The Byzantine Empire and the Coinage of the Anglo-Saxons", *Anglo-Saxon Coins: Studies presented to F. M. Stenton*, έκδ. R. H. M. Dolley, London 1961, 23-38, pl. III.10, 11, 12

14. A. R. Bellinger - P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, (DOC), Washington 1966 – A. R. Bellinger, *DOC I-Anastasius I to Maurice (491-602)-*, pl. L.22.

15. A. R. Bellinger, *ό.π.*, pl. LX.2.

16. J. J. North, *English hammered Coinage*, pl. I.66, A. R. Bellinger - P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, (DOC), Washington 1968 – P. Grierson, *DOC II/I-Phocas and Heraclius (602-641)-*, pl. XII.84.

17. J. J. North, *ό.π.*, pl. I.33 – P. Grierson, *DOC II/II*, pl. XXVII.72.

το Χριστόγραμμα[18], το μονόγραμμα Α-Ω[19], πατριαρχικός σταυρός[20], πρεπενδούλια και η fibula του paludamentum, ενώ και ένα χρυσό νόμισμα του Offa (757-796) θυμίζει βυζαντινή τεχνοτροπία[21]. Αν και μετά τις εισβολές στη Βρετανία των Δανών τον 8ο μ.Χ. αι. και των Νορμανδών τον 9ο μ.Χ. αι. σταμάτησε και η έκδοση αγγλοσαξονικών νομισμάτων με πρότυπο υστερορωμαϊκά και βυζαντινά νομίσματα, υπάρχουν δύο υστεροβυζαντινές επιδράσεις σε νομίσματα της Βρετανίας. Μία νομισματική έκδοση (1056-1059) του Εδουάρδου του Ομολογητή (1042-1066) ομοιάζει με ένα σόλιδο του Θεοδόσιου Α΄ (379-395) ή του Ιουστίνου Β΄ (565-578), έχουν κοινούς οπισθότυπους[22]. Επίσης ένα νόμισμα του Ερρίκου Γ΄ (1216-1272) έχει εικονογραφικές ομοιότητες με ένα νόμισμα του Μιχαήλ Η΄ (1258/9-1282) σε αυτά τα δύο νομίσματα απεικονίστηκαν σταυροφόρο σκήπτρο και σφαίρα[23].

Το βυζαντινό χρυσό νόμισμα, ο σόλιδος, το «δολάριο του Μεσαίωνα», επηρέασε σημαντικά τη νομισματοκοπία των λαών της δυτικής Ευρώπης, της βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής κατά την περίοδο 4ος μ.Χ. αι.-8ος μ.Χ. αι.[24], παράλληλα όμως και την έκδοση ορισμένων αγγλοσαξονικών νομισμάτων. Επειδή η βυζαντινή νομισματοκοπία επηρέασε τα μεροβίγγεια νομίσματα, τα βυζαντινά νομίσματα είχαν άμεση, λόγω της παρουσίας τους στη Βρετανία, και έμμεση, μέσω των μεροβίγγειων, επίδραση στα αγγλοσαξονικά νομίσματα. Η επίδραση αυτή όμως δεν ήταν τόσο εκτεταμένη όπως στη νομισματοκοπία των άλλων περιοχών λόγω γεωγραφικών, νομισματικών και οικονομικών παραγόντων. Η βυζαντινή αυτοκρατορία απείχε πολύ από τη Βρετανία, η κυκλοφορία βυζαντινών νομισμάτων στη Βρετανία ήταν περιορισμένη και η βόρεια Ευρώπη δεν ήταν περιοχή κυκλοφορίας χρυσών νομισμάτων, όπως ο βυζαντινός σόλιδος, αλλά κυρίως αργυρών νομισμάτων[25].

18. J. J. North, *ό.π.*, pl. III.5, VIII.18.

19. J. J. North, *ό.π.*, pl. VIII.5.

20. J. J. North, *ό.π.*, pl. VI.24.

21. J. J. North, *ό.π.*, pl. III.19.

22. R. H. M. Dolley - F. E. Jones, "A New Suggestion concerning the so-called «Martlets» in the «Arms of St. Edward»", *Anglo-Saxon Coins: Studies presented to F. M. Stenton*, έκδ. R. H. M. Dolley, London 1961, 222, pl. XV.1, 3, a, b, d – H. Mattingly - C. H. V. Sutherland - R. A. G. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, (RIC), London 1968 – J. W. E. Pearce, RIC IX-*Valentinian I-Theodosius I-*, 230, no 65a, A. R. Bellinger, DOC I, pl. XLIX.1-8b. Στον εμπροσθότυπο του σόλιδου του Θεοδόσιου Α απεικονίστηκε ο αυτοκράτορας με διάδημα και θώρακα, δεξιά, επιγραφή DN THEODOSIUS PF AUG, και στον οπισθότυπο η προσωποποίηση της πόλης Κωνσταντινούπολης ένθρονη, στα πόδια ακρόπλωρο, φορώντας κράνος και κρατώντας σφαίρα με Νίκη στο αριστερό χέρι και δόρυ στο δεξί χέρι, Χριστόγραμμα-CONOB στο έξεργο. Στον εμπροσθότυπο του σόλιδου του Ιουστίνου Β απεικονίστηκε ο αυτοκράτορας κρατώντας ασπίδα στο αριστερό χέρι και σφαίρα με Νίκη στο δεξί χέρι, επιγραφή DN IUSTINUS PP AU, και στον οπισθότυπο η προσωποποίηση της πόλης Κωνσταντινούπολης ένθρονη, κοιτάζει δεξιά, κρατώντας σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό χέρι και δόρυ στο δεξί χέρι, επιγραφή VICTORIA AUCCC, CONOB στο έξεργο.

23. J. J. North, *English hammered Coinage*, pl. XVI.40, S. Bendall - P. J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologus 1258-1282*, London 1974, 37, UC5.

24. R. S. Lopez, "The Dollar of the Middle Ages", *Journal of Economic History* 11 (1951) 209-234 – P. Grierson - M. Blackburn, *Medieval European Coinage*, I, Cambridge University Press 1986, pl. 1-3, 6-22 – P. Grierson, "Harold Hardrada and Byzantine Coin Types in Denmark", *Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 124-138 – Α. Π. Τζαμαλής, «Βυζαντινές επιδράσεις στα νομίσματα της Δανίας του 11ου αιώνα», *Νομισματικά Χρονικά* 5-6 (1978) 75-81.

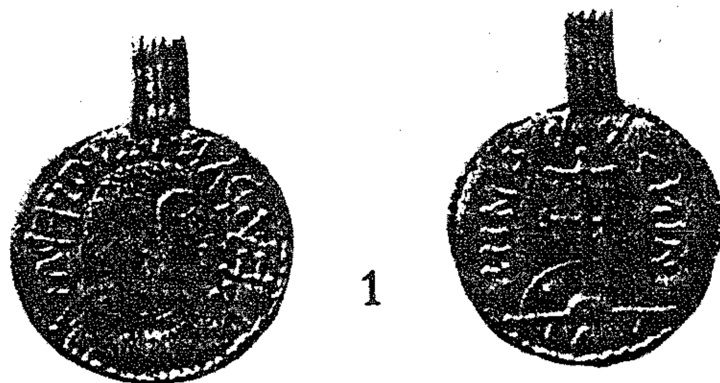
Την 21η Δεκεμβρίου 1400, περίπου ένδεκα αιώνες μετά την επίσκεψη του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ένας άλλος Ρωμαίος αυτοκράτορας, ο Μανουήλ Β΄ (1391-1425) επισκέφτηκε το Λονδίνο. Το ταξίδι του Μανουήλ Β΄ σε χριστιανικά κράτη της δυτικής Ευρώπης, όπως στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Αγγλία, κατά την περίοδο 10 Δεκεμβρίου 1399-9 Ιουνίου 1403[26] πραγματοποιήθηκε για την αναζήτηση βοήθειας, επειδή οι Τούρκοι πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη (1394-1402)[27]. Αν και το νομισματοκοπείο του Λονδίνου δεν έκοψε νομίσματα με τη μορφή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αγγλία, από το Δεκέμβριο του 1400 μέχρι το Φεβρουάριο του 1401, ο Άγγλος βασιλιάς Ερρίκος Δ΄ (1399-1413) τον υποδέχτηκε με τιμές και τον βοήθησε οικονομικά δίνοντάς του 3.000 μάρκα ή 2.000 λίρες[28]. Τα νομίσματα της οικονομικής βοήθειας των Άγγλων προς τους Βυζαντινούς αποτελούσαν τη συνέχεια των αγγλοσαξονικών νομισμάτων τα οποία είχαν δεχτεί επιδράσεις από υστερορωμαϊκά και βυζαντινά νομίσματα.

25. P. D. Whitting, "Coinage", 33, 36.

26. D. M. Nicol, "A Byzantine Emperor in England. Manuel II's Visit to London in 1400-1401", *University of Birmingham Historical Journal* 12² (1970-1) 204-225 – *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Collected Studies I, London 1972, no X.

27. J. W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425): *A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick-New Jersey 1969, 479-481.

28. D. M. Nicol, "Byzantine Emperor", 218.



1

1) C. H. V. Sutherland, Crondall Hoard, pl. I, no 1.



6

6) J. P. C. Kent, "Roman Britain", pl. II, no 6.



7

7) J. P. C. Kent, "Roman Britain", pl. II, no 7.



9

9) J. P. C. Kent, "Roman Britain", pl. II, no 9.



10

10) J. P. C. Kent, "Roman Britain", pl. II, no 10.



10) P. D. Whitting, "Coinage", pl. III, no 10.



1) R. H. M. Dolley - F. E. Jones, "New Suggestion", pl. XV, no 1.



a) R. H. M. Dolley - F. E. Jones, "New Suggestion", pl. XV, no a.

Ανδρέας Ε. Γκουτζιουκώστας

Παρατηρήσεις για τον πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως

Για τη διοίκηση της Κωνσταντινουπόλεως, την τήρηση της τάξης και της ασφάλειας σε αυτήν υπεύθυνος ήταν ο *έπαρχος της πόλεως* και η υπηρεσία του, που λειτουργούσε στην πρωτεύουσα από το έτος 359[1]. Ο Ιουστινιανός Α΄ (527-565) εισήγαγε άλλα δύο αξιώματα που συνέβαλαν στην ευταξία της πρωτεύουσας: τον *πραίτωρα του δήμου* που αντικατέστησε τον *praefectus vigilum*, υφιστάμενο του *επάρχου της πόλεως*, και είχε αστυνομικά, πυροσβεστικά και δικαστικά καθήκοντα[2], και τον *quaesitor* που φρόντιζε για την ταχεία διεκπεραίωση των δικαστικών υποθέσεων των επαρχιωτών που έρχονταν στην πρωτεύουσα, την καταπολέμηση της διαφθοράς των κρατικών λειτουργών, την εξέταση υποθέσεων πλαστογραφίας[3] και ενδεχομένως αδικήματα ιεροσυλίας και παιδεραστίας σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκοπίου: «τῇ δὲ δὴ ἑτέρᾳ τούς τε παιδεραστοῦντας ἐς ἀεὶ τίννυσθαι καὶ γυναιξὶν οὐ νόμιμα μιγνυμένους, καὶ εἴ τῳ τὰ ἐς τὸ θεῖον οὐκ ὀρθῶς ἤσκηται, ὄνομα ταύτῃ ἐπιθεὶς κοιαισίτωρα»[4].

1. Βλ. G. Dagron, *Η γέννηση μια πρωτεύουσας. Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της 330-451* (ελλην. μετάφρ. Μ. Λουκάκη, η ελληνική έκδοση βασίζεται σε ένα κείμενο αναθεωρημένο από τον συγγραφέα), Αθήνα 2000, σ. 245-247. – V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2, *L'administration centrale*, Paris 1981 (στο εξής: V. Laurent, *Corpus*), σ. 545. Για τον *έπαρχο της πόλεως* βλ. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantine. L'Éparque. I. L'éparque de la ville - *'Ο ἔπαρχος τῆς πόλεως*, *BSl* 41.1 (1980) 17-32, *BSl* 41.2 (1980) 145-180. (στο εξής: R. Guilland, Éparque). – J.-Cl. Cheynet, L'éparque de la ville, *BSl* 45.1 (1984) 50-54. – T. Brauch, Notes on the Prefects of Constantinople AD 366-369, *Byzantion* 72.1 (2002) 42-104.

2. Βλ. *Novellae Justiniani* 13 (535), έκδ. R. Schöll – G. Kroll, (Corpus Juris Civilis III), Berlin 1895 (έκτοτε συνεχείς ανατυπώσεις).

3. Για τον θεσμό αυτό βλ. Γ. Κόλιας, Μέτρα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κοιαισίτωρος, *Τόμος Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, 39-77. – Arias Ramos, Un curioso cargo en la burocracia bizantina: el «quaesitor», *Revista de estudios políticos* 42 (1952) 107-127. – E. Franciosi, *Riforme istituzionali e funzioni giurisdizionali nelle novelle di Giustiniano. Studi su Nov. 13 e Nov. 80*, Milano 1998 (στο εξής: E. Franciosi, *Riforme*), σ. 103 κ.ε. – Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 18], Θεσσαλονίκη 2001, σ. 106-118 (στο εξής: Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα*).

4. Βλ. *Προκόπιος, 'Ανέκδοτα*, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. III. 1, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig 1963, 20.9. Πβλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα* 111-112, όπου οι απόψεις των μελετητών και η σύντομη πραγμάτευση για το ζήτημα.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ο *πραίτωρ του δήμου* έπαψε να υφίσταται, καθώς δεν απαντά στα Τακτικά, τις σφραγίδες και τις αφηγηματικές πηγές[5], ενώ το αξίωμα του *κοιαισίτωρα* φαίνεται ότι συγχωνεύτηκε με εκείνο του *κοιαίστωρα του ιερού παλατίου*[6]. Ο *έπαρχος της πόλεως* συγκαταλεγόταν στους *κριτές* σύμφωνα με τη μαρτυρία του *Κλητορολογίου του Φιλοθέου* (899)[7] και με τη βοήθεια των υφισταμένων του[8] κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα διοικητικών, οικονομικών και δικαστικών αναγκών της πρωτεύουσας φροντίζοντας παράλληλα για την επιβολή της τάξης και της ασφάλειας στην Κωνσταντινούπολη[9].

1. Κατά τον 10ο αιώνα ο Λέων Διάκονος αναφέρει έναν *πραίτωρα*, ο οποίος θεωρείται από ορισμένους ερευνητές ως ένα νέο αξίωμα ισότιμο με εκείνο του *επάρχου της πόλεως* που έχει αστυνομικά και δικαστικά καθήκοντα. Αυτός ο *πραίτωρ* ταυτίζεται σύμφωνα με την H. Ahrweiler και τον V. Laurent με τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* που απαντά τον 11ο αιώνα σε σφραγίδες. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η εξέταση των μαρτυριών του Λέοντα Διάκονου για τον *πραίτωρα* και η σχέση του τελευταίου με τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* που εμφανίζεται στο σφραγιστικό υλικό του 11ου αιώνα.

Ας αρχίσουμε λοιπόν με την εξέταση των μαρτυριών του Λέοντα Διάκονου. Σύμφωνα με την πρώτη μαρτυρία μία γυναίκα εκσφενδόνισε μαζί με την κόρη της λίθους εναντίον του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ Φωκά (963-969) κατά τη διάρκεια μίας λιτανείας στη γιορτή της Αναλήψεως του Σωτήρος. Οι γυναίκες συνελήφθησαν την επόμενη μέρα από τον *πραίτωρα* και καταδικάστηκαν να καούν ζωντανές: «Πρόκενσον δὲ κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάληψιν κατὰ τὸ εἰθισμένον ἔξω τειχῶν ἐπὶ τὴν καλουμένην Πηγὴν ποιησαμένου τοῦ βασιλέως (νεὼς δὲ ταύτῃ περικαλλὴς τῇ Θεοτόκῳ δεδόμηται), διαμάχη τις μεταξὺ Βυζαντίων καὶ 'Αρμενίων συνέβαινεν, ὡς πολλοὺς πρὸς τῶν 'Αρμενίων τρωθῆναι τῶν ἀστικῶν. ἄρτι δὲ πρὸς ἑσπέραν ἐπὶ τὰ ἀνάκτορα τοῦ βασιλέως ἐλαύνοντος, ὕβρεσι κἀκ τοῦ ἀναφανδὸν ἐχρῶντο Βυζάντιοι. καί τι γύναιον σὺν τῷ θυγατρίῳ εἰς τοσαύτην ἀπόνοιαν ἦλασεν, ὡς τοῦ στέγους προκύψαι καὶ λίθους βαλεῖν κατὰ τοῦ ἄνακτος. ὃ καὶ τῇ ὑστεραίᾳ πρὸς τοῦ Πραίτωρος ληφθὲν δίκας μετὰ τοῦ θυγατρίου ἀπέτισεν, ἐπί τι προάστειον πυρὸς γεγονὸς ἀνάλωμα, 'Αναράτας καλούμενον»[10]. Ο Λέων Διάκονος είναι σύγχρονος των γεγονότων και μάλιστα υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των επεισοδίων που σημειώθηκαν την ημέρα της γιορτής της Αναλήψεως. Τα επεισόδια περιγράφει και ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο οποίος σημειώνει ότι εκτός από ύβρεις εκτοξεύθηκαν και πέτρες εναντίον του αυτοκράτορα, αλλά δεν αφηγείται το παραπάνω περιστατικό με τις δύο γυναίκες[11].

5. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, Ο πραίτωρ του δήμου, *Βυζαντινά* 24 (2004) (υπό δημοσίευση).

6. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαίστωρα* 113-118.

7. Βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 107.4-7 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Listes*).

8. N. Oikonomidès, *Listes* 113.19-22.

9. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 319-321.

Κατά τη δεύτερη μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου ο Ιωάννης Τζιμισκής (969-976) μετά την ανάρρησή του στον βυζαντινό θρόνο διόρισε σε σημαντικά και νευραλγικά αξιώματα, μεταξύ των οποίων και σε εκείνο του *πραίτωρα*, δικούς του ανθρώπους: «ὁ δέ γε 'Ιωάννης, πρὶν τηλαυγῶς τῇ γῇ τὰς ἀκτῖνας προσυφαπλῶσαι τὸν ἥλιον, ταῖς μεγίσταις τῆς πολιτείας ἀρχαῖς οἰκείους ἄνδρας ἀποκαθίστησι, Πραίτωρα, καὶ τοῦ πλωΐμου Δρουγγάριον, τῆς τε βίγλης, καὶ ὃν καλοῦσι νυκτέπαρχον, τοὺς τοῦ Νικηφόρου, παραιτησάμενος·»[12].

Για τον *πραίτωρα* που αναφέρεται στα παραπάνω χωρία έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις από τους μελετητές. Ο εκδότης του Λέοντα Διάκονου C. B.

10. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, έκδ. C. B. Hase, *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae*, CB, Bonnae 1828, (στο εξής: Λέων Διάκονος), σ. 64 (22-25) - 65 (1-9). Πβλ. Σ. Τρωιάνος, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, στο *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, (επιμέλεια Σ. Τρωιάνος), Αθήνα 1997, 13-65, κυρίως σ. 30 σημ. 54.

11. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις 'Ιστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB V Series Berolinensis], Berlin - New York 1973, (στο εξής: Ιω. Σκυλίτζης), σ. 275.11-19: «Πρόοδον δὲ δημοσίαν ποιήσαντα τὸν Νικηφόρον ἐν τῇ Πηγῇ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς ἀναλήψεως Χριστοῦ καὶ ὑποστρέφοντα οἱ συγγενεῖς τῶν ἐν τῷ ἱπποδρομίῳ ἀπολωλότων δεξάμενοι ἐν τῇ τῶν ἀρτοπρατείων ἀγορᾷ ὕβρεις ἠφίεσαν ἀπρεπεῖς κατ' αὐτοῦ, ἀλάστορα καὶ παλαμναῖον ἀποκαλοῦντες καὶ ὁμοφύλοις αἵμασι μιαρόν, καὶ κόνιν καὶ λίθους ἔπεμπον εἰς αὐτὸν ἄχρι τῆς ἀγορᾶς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου. καὶ κἂν ἀπεπάγη τῷ δέει, εἰ μή τινες ἐντιμότεροι τῶν πολιτῶν προλαβόντες τοὺς μὲν ἀτακτοῦντας ἀνέστειλαν, αὐτὸν δὲ εὐφημοῦντες ἄχρι τοῦ παλατίου προέπεμψαν». Πβλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, τ. Β΄ (8ος-10ος αι.)*, Αθήνα 2002, 512-513.

12. Λέων Διάκονος 95 (19-24) - 96.1. Βλ. και Ν. Παναγιωτάκης, Λέων Διάκονος, *ΕΕΒΣ* 34 (1965) 116-117, ο οποίος παρατηρεί ότι υπάρχουν πολλά ορθογραφικά λάθη στο χειρόγραφο που προσπαθεί να αποκαταστήσει ο εκδότης, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν και πάλι τα ορθογραφικά σφάλματα, όπως η κεφαλαιογράφηση μερικών λέξεων δηλωτικών αξιωμάτων και άλλων. Δυστυχώς ο αείμνηστος Ν. Παναγιωτάκης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει την νέα έκδοση της Ιστορίας του Λέοντα Διάκονου που είχε προαναγγείλει.

Hase ταυτίζει τον *πραίτωρα* με τον *πραίτωρα του δήμου*[13], άποψη που ακολουθεί και ο F. Loretto, ο οποίος μετέφρασε στα λατινικά την Ιστορία του Λέοντα Διάκονου και σχολίασε την αναφορά σε *πραίτωρα* (1961)[14]. Κατά τον J. B. Bury ο Λέων Διάκονος με τον όρο *πραίτωρ* ίσως εννοεί το αξίωμα του *επάρχου της πόλεως*[15]. Η H. Ahrweiler σε μελέτες της σχετικά με τη διοίκηση (1960 και 1961) θεωρεί τον *πραίτωρα* που αναφέρει ο Λέων Διάκονος δικαστικό αξιωματούχο που δημιουργήθηκε από τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά και κατείχε υψηλή θέση στην ιεραρχία παρόμοια με εκείνη του *επάρχου της πόλεως*. Η ιστορικός υποστηρίζει ότι πρόκειται για τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*[16] που μνημονεύεται σε σφραγίδα του Λέοντα *μαγίστρου, βεστάρχη, κριτή του βήλου* και *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* (11ος-12ος αι.) που είχε δημοσιεύσει ο V. Laurent[17]. Την άποψή της ενστερνίζεται και ο R. Guilland σε άρθρο του για τον *έπαρχο της πόλεως* το 1980[18]. Αντίθετα ο N. Οικονομίδης σε μελέτη του για τη διοικητική οργάνωση του Βυζαντίου κατά τον 11ο αιώνα (1976) θεωρεί ότι ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* που μαρτυρείται από τον 10ο αιώνα, δηλαδή από τον Λέοντα Διάκονο, ταυτίζεται με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, υφιστά-

13. Λέων Διάκονος 611.

14. F. Loretto, *Nikephoros Phokas *Der bleiche Tod der Sarazenen* und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos*, Graz-Wien-Köln 1961, (στο εξής: F. Loretto, *Leon Diakonos*), σ. 179: «Mit dem Prätor (πραίτωρ) ist hier offenbar der *πραίτωρ τῶν δήμων* gemeint, der oberste Polizeibeamte der Stadt… Leo schien also hier dasselbe Amt einmal mit dem neuen und dann noch einmal mit seinem alten Name (νυκτέπαρχος) erwähnen».

15. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos*, [The British Academy Supplemental Papers I], London 1911 (ανατ. New York 1958 (στο εξής: J. B. Bury, *Administrative System*), σ. 70 σημ. 4, όπου λανθασμένα σημειώνει ότι ο *πραίτωρ του δήμου* Σιγηρός είχε μάλλον το αξίωμα του *επάρχου της πόλεως*. Βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, έκδ. E. Trapp , τ. I/10, Wien 1990, αρ. 25282.

16. Βλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIe siècles, *BCH* 84 (1960) 1-109 (=H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, VR, London 1971, VIII) σ. 44 (στο εξής: H. Ahrweiler, Administration). – Της ιδίας, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, *REB* 19 (1961) 249 σημ. 50 (=H. Ahrweiler, *Études ό.π.*, II), όπου σημειώνει ότι ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* απορρόφησε αρμοδιότητες που ανήκαν προηγουμένως στον *έπαρχο της πόλεως* (στο εξής: H. Ahrweiler, Fonctionnaires).

17. Βλ. V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris 1952 (στο εξής: V. Laurent, *Orghidan*) αρ. 188. Βλ. και παρακάτω σημ. 21.

18. R. Guilland, Éparque 29.

μενο του *επάρχου της πόλεως*[19]. Ο V. Laurent στο *Corpus* των σφραγίδων που δημοσίευσε το 1981, με αφορμή την έκδοση σφραγίδων στις οποίες αναγράφεται το αξίωμα του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*, υιοθετεί την άποψη της H. Ahrweiler. Έτσι απορρίπτει την προηγούμενη άποψή του, ότι ο *πραίτωρ* που μνημονεύεται στην παραπάνω σφραγίδα του Λέοντα δεν είναι άλλος από τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*[20] και θεωρεί ότι ο *πραίτωρ* που αναφέρει ο Λέων Διάκονος είναι αυτός που αποτυπώνεται στις σφραγίδες του 11ου αιώνα[21]. Τέλος πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σύμφωνα με τους M. Ja. Sjuzjumov και S. A. Ivanov, στα σχόλιά τους για την Ιστορία του Λέοντα Διάκονου (1988), με τον όρο *πραίτωρ* εννοείται είτε ο *έπαρχος της πόλεως* είτε ο *λογοθέτης του πραιτωρίου*, χωρίς όμως να γίνεται περαιτέρω εξέταση ή ανάλυση του ζητήματος[22].

Συνεπώς επιβάλλεται μία κριτική προσέγγιση των ανωτέρω θεωριών που έχουν εκφραστεί από κορυφαίους μελετητές της βυζαντινής ιστορίας και ιδιαίτερα των θεσμών του Βυζαντίου, προκειμένου να προσδιοριστεί ο χρόνος εισαγωγής ενός θεσμού, ο οποίος, προφανώς λόγω των ελάχιστων μαρτυριών που έχουμε για αυτόν, παραμένει σχεδόν άγνωστος στους σύγχρονους ερευνητές.

Η θεωρία ότι ο *πραίτωρ* ταυτίζεται με τον *πραίτωρα του δήμου*, η οποία άλλωστε δεν φαίνεται να είναι αποδεκτή από την πλειονότητα των μελετητών, καθώς και το ότι ο Λέων Διάκονος αναφέρει τον *πραίτωρα του δήμου* μία φορά με το νέο του όνομα και μία φορά με το παλαιό, εκείνο του *νυκτεπάρχου*, πρέπει

19. N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative byzantine au XIe siécle (1025-1118), *TM* 6 (1976) σ. 133 σημ. 43: «le πραίτωρ de Constantinople, attesté dès le Xe s., me semble être identique au logothète du prétoire, soumis à l'éparque» (στο εξής: N. Oikonomidès, Organisation) (=N. Oikonomidès, *Byzantium from the Ninth to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, VR, Hampshire, Brookfield, Vermont 1992, X) (=στο εξής: N. Oikonomidès, *Byzantium*).

20. V. Laurent, *Orghidan* αρ. 188.

21. V. Laurent, *Corpus* 637, όπου σημειώνει ότι το 1952 δεν είχε υπόψη του την παραπάνω μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου για τον *πραίτωρα*, γι' αυτό και στη συνέχεια αναθεώρησε την άποψή του. Ο V. Laurent, *Corpus* αρ. 1143-1146, δημοσιεύει τέσσερις σφραγίδες που ανήκουν σε *πραίτωρες Κωνσταντινουπόλεως*, τις οποίες χρονολογεί στα μέσα και το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα. Μεταξύ των σφραγίδων που δημοσίευσε είναι και εκείνη του *Λέοντα μαγίστρου, βεστάρχη, κριτή του βήλου και πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* (αρ. 1143), που είχε δημοσιεύσει παλαιότερα (βλ. V. Laurent, *Orghidan* αρ. 188) και την οποία χρονολογεί ακριβέστερα στο δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα.

22. Βλ. *Lev Diakon, Istorij*, ρωσ. μετάφρ. M. Kopylenko, σχόλια M. Ja Sjuzjumov και S. A. Ivanov υπό την εποπτεία του G. G. Litavrin, Μόσχα 1988 (στο εξής: *Lev Diakon*), σ. 184 σημ. 36.

να απορριφθούν, καθώς ο *πραίτωρ του δήμου* μαρτυρείται για τελευταία φορά στα τέλη του 6ου αιώνα και έκτοτε δεν απαντά ούτε στις αφηγηματικές πηγές ούτε στα Τακτικά ούτε στις σφραγίδες, ενώ ο όρος *νυκτέπαρχος* που αναφέρεται στο παραπάνω χωρίο δεν είναι παρά επεξήγηση του *δρουγγαρίου της βίγλης*[23].

Σύμφωνα με την H. Ahrweiler ο *πραίτωρ* που αναφέρει ο Λέων Διάκονος είναι ένα υψηλό δικαστικό αξίωμα που δημιουργήθηκε από τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά, ταυτίζεται με τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* που μνημονεύεται στη σφραγίδα του Λέοντα που αναφέραμε παραπάνω, και κατέχει μία σημαντική θέση δίπλα στον έπαρχο της πόλεως[24]. Το αξίωμα όμως αυτό δεν απαντά στο *Τακτικόν Escurial* (971-975), το οποίο η H. Ahrweiler δεν είχε υπόψη της, καθώς το *Τακτικόν* εκδόθηκε από τον N. Οικονομίδη[25] μερικά χρόνια μετά τη συγγραφή της μελέτης της, γεγονός που σαφώς αποδυναμώνει τη θεωρία της, ότι το

23. Βλ. J. B. Bury, *Administrative System* 70 σημ. 4. – *Lev Diakon* σ. 52 και σ. 194 σημ. 8. – *Λέων Διάκονος, Ιστορία*, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια Βρ. Καραλής, [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας, 9], Αθήνα 1997 (στο εξής: Βρ. Καραλής, *Λέων Διάκονος*), σ. 259: «... *του Δρουγγάριου του Πλωΐμου και της Βίγλας*, αυτό που αποκαλούν *νυκτέπαρχο*, απολύοντας όσους είχε διορίσει ο Νικηφόρος». Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον *πραίτωρα του δήμου* και τον *νυκτέπαρχο* βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *ό.π.* σημ. 5. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1990 (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations*), σ. 203 και σημ. 21, παραθέτει δημοσιευμένες σφραγίδες *δημάρχων* και μεταξύ αυτών μία αδημοσίευτη σφραγίδα, στην οποία μνημονεύεται κάποιος Μιχαήλ *πραίτωρ του δήμου* και *σύμπονος* (Institut Français des Études Byzantines no 205 ή 206). Η μαρτυρία της σφραγίδας μου κίνησε το ενδιαφέρον και μου προξένησε απορία, γι' αυτό απευθύνθηκα στον καθηγητή κ. J.-Cl. Cheynet, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την άμεση απάντησή του και την επίλυση της απορίας μου. Όπως μου διευκρίνισε, εξέτασε ο ίδιος τη συγκεκριμένη σφραγίδα (IFEB 206) μετά τη δημοσίευση της μελέτης του. Έτσι σύμφωνα με τον καθηγητή κ. J.-Cl. Cheynet η ανάγνωση της σφραγίδας, που την χρονολογεί στο δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα, έχει ως εξής: «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) [Μ]ιχαὴλ β(ε)[σ]τάρχ(ῃ) δημ[ά]ρ(χῳ) καὶ συ[μ]πόν[ῳ]». Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο G. Zacos, *Byzantine Lead Seals, II.*, [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης 3], Bern 1984 (στο εξής: G. Zacos, *Seals*), αρ. 601, δημοσιεύει μία σφραγίδα ενός Μιχαήλ *βεστάρχη, δημάρχου* και *συμπόνου*, ο οποίος μάλλον ταυτίζεται με τον Μιχαήλ της παραπάνω σφραγίδας (IFEB 206). Επομένως δεν απαντά το αξίωμα του *πραίτωρα του δήμου* σε σφραγίδες που χρονολογούνται τον 11ο αιώνα. Για τον *πραίτωρα του δήμου* που απαντά κατά την παλαιολόγεια περίοδο κάνουμε λόγο παρακάτω.

24. H. Ahrweiler, Administration 44: «un haut fonctionnaire de la justice, le praitor de Constantinople. Il tient une place importante près de l'éparque de la ville». Η ιστορικός παρατηρεί επίσης ότι δεν αποκλείεται οι *πραίτωρες των θεμάτων* να έχουν κάποια σχέση με εκείνον στην Κωνσταντινούπολη.

25. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 255-277.

αξίωμα εισήχθη επί Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Ο V. Laurent, ο οποίος γνώριζε το *Τακτικόν του Escurial*, δεν κάνει κάποιο σχόλιο σχετικά με αυτό. Ακολουθεί μεν την άποψη της H. Ahrweiler, αμφισβητεί ωστόσο το γεγονός ότι ο *πραίτωρ* ήταν μεταξύ των υψηλότερων αξιωμάτων του Βυζαντίου με βάση τη μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου, την οποία ερμηνεύει ως εξής: «Ο Ιωάννης Τζιμισκής την επαύριο κιόλας του πραξικοπήματός του διόρισε στις πιο υψηλές θέσεις του κράτους δικούς τους ανθρώπους και αυτοί οι άνθρωποί του ήταν ο *πραίτωρ* και οι δύο *δρουγγάριοι*, του στόλου και της *βίγλης* αντίστοιχα, που προήχθησαν σε άλλα ανώτερα αξιώματα, τα οποία όμως δεν κατονομάζονται»[26]. Στη συνέχεια όμως ο V. Laurent σημειώνει ότι η σπουδαιότητα της θέσης του *πραίτωρα* φαίνεται από τους τίτλους του *μαγίστρου* και του *βεστάρχη* που φέρει ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* στις σφραγίδες, οι οποίες όμως σημειωτέον χρονολογούνται αργότερα κατά τον 11ο αιώνα[27].

Με διαφορετικό τρόπο αποδίδει ο F. Loretto το χωρίο του Λέοντα Διάκονου στη γερμανική του μετάφραση ακολουθώντας τη λατινική μετάφραση του εκδότη της *Ιστορίας* του Λέοντα Διάκονου C. B. Hase. Σύμφωνα με αυτήν την απόδοση ο Ιωάννης Τζιμισκής απομάκρυνε από τις θέσεις τους τον *πραίτωρα*, τον *δρουγγάριο του πλωΐμου* και τον *δρουγγάριο της βίγλης* καθώς και τον ονομαζόμενο *νυκτέπαρχο*, που ήταν όλοι άνθρωποι του Νικηφόρου Β΄ Φωκά, και διόρισε στα υψηλότερα αξιώματα του κράτους δικούς του ανθρώπους[28]. Και ο M. Kopylenko στη ρωσική μετάφραση της *Ιστορίας* του Λέοντα Διάκονου αναφέρει ότι ο Ιωάννης Τζιμισκής διόρισε στα πιο υψηλόβαθμα αξιώματα της αυτοκρατορίας δικούς του ανθρώπους και ότι ο νέος αυτοκράτορας έπαυσε από τη θέση τους τον *πραίτωρα*, τον *δρουγγάριο του πλωΐμου*, τον *δρουγγάριο της βίγλης*, που ονομάζεται και *νυκτέπαρχος*, οι οποίοι ήταν οπαδοί του Νικηφόρου Β΄ Φωκά[29]. Τέλος και ο Βρ. Καραλής στην απόδοση του κειμένου

26. V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 2: «Il y est dit, si je comprends bien, que Jean Tzimiskès, au matin de son coup d'État, nomma ses hommes à lui aux plus hauts postes et que ces hommes étaient le preuteur et les deux drongaires de la Flotte et de la Veille, ainsi promus à d'autres fonctions, qui, elles, etaient des premières, mais ne sont pas nommées».

27. V. Laurent, *Corpus* 637.

28. F. Loretto, *Leon Diakonos* 90: «Noch bevor die Sonne mit ihrem strahlenden Glanz die Erde überflutete, hatte Johannes den Prätor, den Drungarios der Flotte, den Kommandanten der Nachtwache und den sogenannten Nykteparchos, alles Leute des Nikephoros, ihrer Posten enthoben und die höchsten Ämter im Staate mit seinen Vertrauten besetzt».

29. Βλ. *Lev Diakon* 52.

της *Ιστορίας* του Λέοντα Διάκονου στη νέα ελληνική διαφοροποιείται από τη μετάφραση του V. Laurent, καθώς σημειώνει: «Παράλληλα, ο Ιωάννης, προτού ακόμα ο ήλιος λαμπερός απλώσει τις αχτίνες του πάνω στη γη, επέβαλε στις ύψιστες θέσεις της πολιτείας δικούς του ανθρώπους, ειδικά μάλιστα στα αξιώματα του *Πραίτορα*, του *Δρουγγάριου του Πλωΐμου* και της *Βίγλας*, αυτό που αποκαλούν *νυκτέπαρχο*, απολύοντας όσους είχε διορίσει ο Νικηφόρος...»[30].

Η μετάφραση των C. B. Hase και F. Loretto αποδίδει εναργέστερα κατά τη γνώμη μας το πραγματικό νόημα της μαρτυρίας του Λέοντα Διάκονου. Η ξεχωριστή αναφορά στα τρία παραπάνω αξιώματα οφείλεται όχι στο ότι ήταν τα πιο υψηλόβαθμα της αυτοκρατορίας, όπως φαίνεται να θεωρεί ο Βρ. Καραλής, αλλά ίσως στο γεγονός ότι ο Ιωάννης Τζιμισκής απομάκρυνε από νευραλγικές και σημαντικές για τη διασφάλιση της εξουσίας του θέσεις τον αρχηγό του βασιλικού στόλου, τον επικεφαλής της φρουράς του παλατιού και τον *πραίτωρα*, που είχε αστυνομικά καθήκοντα και μάλλον διέθετε δυνάμεις για την τήρηση της τάξης και τη σύλληψη των εγκληματιών, όπως φαίνεται από τη μαρτυρία του Λέοντα Διάκονου.

Πάντως σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν υιοθετήσουμε την ερμηνεία του V. Laurent, το βέβαιο είναι ότι ο *πραίτωρ* δεν συγκαταλέγεται στα πιο υψηλόβαθμα αξιώματα της αυτοκρατορίας, γιατί αν συνέβαινε κάτι τέτοιο και αποτελούσε ένα νέο αξίωμα ισότιμο με εκείνο του *επάρχου της πόλεως*, τότε αυτό θα αποτυπωνόταν στο σύγχρονο *Τακτικόν του Escurial* (971-975), στο οποίο δεν αναφέρεται ο *πραίτωρ*, γιατί μάλλον είναι ένα χαμηλόβαθμο αξίωμα. Άλλωστε, αν είχε δημιουργηθεί ένα τόσο σημαντικό αξίωμα όσο εκείνο του *επάρχου της πόλεως*, δεν θα είχε περάσει απαρατήρητο ένα τέτοιο γεγονός στις αφηγηματικές πηγές και τις σφραγίδες της εποχής[31].

Όπως αναφέραμε παραπάνω, σύμφωνα με τον J. B. Bury ο *πραίτωρ* που μνημονεύει ο Λέων Διάκονος δεν είναι άλλος από τον *έπαρχο της πόλεως*. Ο

30. Βρ. Καραλής, *Λέων Διάκονος* 259. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Ιωάννης Σκυλίτζης σ. 284.15-16, κάνει λόγο για τον διορισμό έμπιστων ατόμων του Ιωάννη Τζιμισκή σε πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις: «ὅσοι πολιτικὰς ἢ στρατιωτικὰς μετῄεσαν ἀρχὰς τῶν ἀρχῶν παραλύσας, οἰκείους ἐπέστησε καὶ τῷ νέῳ βασιλεῖ φυλάττοντας εὔνοιαν...», χωρίς να κάνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά στα τρία παραπάνω αξιώματα.

31. Πβλ. και A. Kazhdan, Praetor, στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 3, έκδ. A. Kazhdan, Oxford 1991, σ. 1710 (στο εξής: A. Kazhdan, Praetor), ο οποίος κρατεί αποστάσεις από τη θεωρία της H. Ahrweiler και δεν διευκρινίζει αν την αποδέχεται ή όχι.

έπαρχος της πόλεως συγκαταλεγόταν μεταξύ των υψηλότερων αξιωμάτων της αυτοκρατορίας, φρόντιζε για την ευταξία της πρωτεύουσας και είχε δικαστικές αρμοδιότητες, ωστόσο φαίνεται κάπως απίθανο ο Λέων Διάκονος να χρησιμοποιεί τον όρο *πραίτωρ* σε δύο σημεία του έργου του, για να αποδώσει το αξίωμα του *επάρχου της πόλεως*. Βέβαια πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σε κανένα σημείο της *Ιστορίας* του δεν αναφέρεται το αξίωμα του *επάρχου της πόλεως*, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να ταυτίσουμε αναγκαστικά τον *πραίτωρα* με τον *έπαρχο της πόλεως*, να ταυτίσουμε δηλαδή δύο διαφορετικούς τεχνικούς όρους.

Ως προς τη χρήση των όρων *πραίτωρ* και *έπαρχος* πρέπει να σχολιάσουμε και μία παρατήρηση της H. Ahrweiler. Σε μία συνεδρίαση εκκλησιαστικών και πολιτικών αξιωματούχων στο μικρό σέκρετο του Πατριαρχείου υπό τον πατριάρχη Ευστάθιο (1023) για την εξέταση της εγκυρότητας ενός γάμου συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο *έπαρχος*, ο *σύμπονος* και ο *λογοθέτης του πραίτωρος*[32]. Σύμφωνα με την ιστορικό στην παραπάνω περίπτωση ο όρος *πραίτωρ* χρησιμοποιείται ισοδύναμα με τον όρο *έπαρχος*, καθώς με τον όρο *λογοθέτης του πραίτωρος* εννοείται ο *λογοθέτης του επάρχου*, που είναι υφιστάμενος του τελευταίου[33]. Ωστόσο είναι περισσότερο πιθανό ότι πρέπει να διορθωθεί η λέξη *πραίτωρος* σε *πραιτωρίου*[34].

32. Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων 'Αποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων, τ. 1-6, [Αθήνησιν 1852-1859 (ανατύπωση 1966 και 1997), τ. 5, σ. 57, όπου εσφαλμένα αναγράφεται το όνομα Ευστράτιος [Γαριδάς (1081-1084)], όπως και σε όλες τις εκδόσεις, γεγονός που χρονολογεί την πράξη εξήντα χρόνια αργότερα [βλ. W. Seibt, Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, Regestes 933, *JÖB* 22 (1973) 103-115 (στο εξής: W. Seibt, *Umdatierung*). – Κ. Γ. Πιτσάκης, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγένειας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, [Θρακικές Νομικές Μελέτες, 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σ. 61 και σημ. 7]: «Προκαθημένου Εὐστρατίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου ἐν τῷ μικρῷ σεκρέτῳ, συνεδριαζόντων αὐτῷ Πέτρου τοῦ περιφανεστάτου πρωτοσπαθαρίου καὶ ἐπάρχου, καὶ θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν... καὶ Λέοντος ἀσηκρῆτις καὶ λογοθέτου τοῦ πραίτωρος». – Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, v. 1. *Les actes des Patriarches, facs. III. Les regestes de 1043 à 1206*, έκδ. V. Grumel, Paris 1947, αρ. 933, β΄ έκδοση αναθεωρημένη και με διορθώσεις J. Darrouzès, fasc. II et III. Les regestes de 715 à 1206, Paris 1989, αρ. 826a [933].

33. H. Ahrweiler, Administration 44 σημ. 2: «Il semple plutôt que le mot (πραίτωρ) ait fait, à un moment, double emploi avec ἔπαρχος».

34. Βλ. και W. Seibt, *Umdatierung* 105.

Όσον αφορά την άποψη του Ν. Οικονομίδη, ότι ο *πραίτωρ* που μνημονεύ-
ει ο Λέων Διάκονος ταυτίζεται μάλλον με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, υφι-
στάμενο του *επάρχου της πόλεως*, κατά τη γνώμη μας η θεώρηση αυτή είναι πε-
ρισσότερο πιθανή. Ο *λογοθέτης του πραιτωρίου* αναφέρεται στο *Τακτικόν*
Uspenskij[35] και στο *Κλητορολόγιον του Φιλοθέου*, στο δεύτερο ως υφιστάμενος
του *επάρχου της πόλεως*[36]. Για τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, που διοριζόταν
απευθείας από τον αυτοκράτορα[37], δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με τα κα-
θήκοντά του. Αν κρίνουμε από τον τίτλο του και το γεγονός ότι φροντίζει για
το Πραιτώριον (ή τα Πραιτώρια), την έδρα του *επάρχου της πόλεως*, όπου βρι-
σκόταν και μία από τις πιο γνωστές φυλακές της πρωτεύουσας[38], τότε πρέπει
να είχε αστυνομικά[39] και ενδεχομένως και δικαστικά καθήκοντα, όπως παρα-
τηρεί ο Ν. Οικονομίδης[40]. Ενδεικτική των καθηκόντων του *λογοθέτη του πραι-
τωρίου* είναι και η μαρτυρία μιας ανώνυμης επιστολής του 10ου αιώνα, που
φαίνεται ότι δεν αξιοποιήθηκε από τους νεότερους ερευνητές, σύμφωνα με την
οποία ο *λογοθέτης του πραιτωρίου* είχε την ευθύνη για τη σύλληψη των διαρ-
ρηκτών. Συγκεκριμένα στη σύντομη αυτή επιστολή σημειώνεται: «Τὴν οἰκίαν
μου νυκτὸς ἀωρὶ κλέπται κατώρυξαν, ἀλλ' ἡ δεινὴ τούτων μάστιξ σύ, ἢ ἐμὲ
τύψον μὴ τοιούτῳ ὕπνῳ πεπεδῆσθαι βαθεῖ ἢ τοὺς σους ἐνδίκως κόλασον

35. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 59.23.
36. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes* 113.10.
37. Βλ. *Συνεχισταὶ Θεοφάνους*, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, CB, Bonnae 1838, σ.
470.13-18: «ἀλλὰ καὶ συμπόνους τῷ ἐπάρχῳ ὁ αὐτοκράτωρ δέδωκε, τῇ ἐκλογῇ καὶ μαρτυρίᾳ
Ἰωσὴφ πατρικίου καὶ παρακοιμωμένου καὶ τοῦ ἐπάρχου Σισινίου, Θεοφύλακτον ἀσηκρῆτιν τὸν
λεγόμενον Ματζίτζικον καὶ Ἰωσὴφ σπαθαροκανδιδάτον καὶ κριτήν, ὅντινα λογοθέτην τοῦ πραι-
τωρίου ἐποίησεν· οἵτινες τῇ εὐβουλίᾳ τοῦ ἐπάρχου καλῶς τῇ πολιτείᾳ ἐνήργουν». Πβλ. A. Vogt,
Basile Ier, empereur de Byzance (867-886) et la civilization byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908
(ανατύπωση New York 1973) (στο εξής: A. Vogt, *Basile I*), σ. 141. – V. Laurent, *Corpus* 599.
38. Για το Πραιτώριον βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*², [Archives de l'Orient Chrétien,
4A], Paris 1964 (στο εξής: R. Janin, *Constantinople*), σ. 163-166. – R. Guilland, Le Prétoire. *Τὸ πραι-
τώριον, Ἑλληνικά* 17 (1962) 100-104 (=Του ιδίου, *Études de topographie de Constantinople
byzantine*, Amsterdam 1969, II. 36-39) [στο εξής: R. Guilland, Prétoire (=*Topographie*)]. – Κ. Μπουρ-
δάρα, Οι Βυζαντινές φυλακές, στο *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, (ό.π. σημ. 10), σ. 319, η
οποία σημειώνει ότι στην Κωνσταντινούπολη η πιο γνωστή φυλακή ήταν εκείνου του Πραιτωρίου.
39. A. Vogt, *Basile I* 142: «le logothète s'occupait des affaires de la ville, police et administration».
– Του ιδίου *Le Livre des Cérémonies*, Commentaire, τ. 1, Paris 1935, σ. 54 και τ. 2, Paris 1940, σ. 92.
40. N. Oikonomidès, *Listes* 320.

τοιχωρύκτας. Οὐ γὰρ ἂν διαλάθωσιν· ἄτοπον γάρ, σοῦ κατάρχοντος τού-
των, καὶ τὸ λεπτότατον προσαπόλλυσθαι τῶν ἐμῶν»[41]. Ο παθών λοιπόν, του
οποίου κλέφτες διέρρηξαν το σπίτι, ζητεί από τον *λογοθέτη του πραιτωρίου* ή
να τιμωρήσει τον ίδιο, γιατί δεν ξύπνησε από τον βαθύ ύπνο, όταν οι κλέφτες
εισέβαλαν στο σπίτι του αργά τη νύχτα, ή καλύτερα να τους συλλάβει ως αρμό-
διος αξιωματούχος. Επομένως ο *λογοθέτης του πραιτωρίου* διέθετε δυνάμεις
για τη σύλληψη των δραστών και είχε κατά συνέπεια καθήκοντα αστυνόμευσης.
Και ο *πραίτωρ* που αναφέρεται στον Λέοντα Διάκονο έχει αστυνομικά καθή-
κοντα, καθώς συνέλαβε τις δύο γυναίκες που έβαλαν με λίθους εναντίον του
αυτοκράτορα. Η θεώρηση της ταύτισης του *πραίτωρα* με τον *λογοθέτη του
πραιτωρίου* μπορεί να δικαιολογήσει το γεγονός ότι ο *πραίτωρ*, που έφερε τον
τίτλο του *σπαθαροκανδιδάτου*, δεν εμφανίζεται στο *Τακτικόν Escurial*, όπως
και οι άλλοι χαμηλόβαθμοι υφιστάμενοι του *επάρχου* δεν απαντούν σε αυτό.

Επιπλέον στην ταύτιση αυτή συνηγορεί κατά την άποψή μας και η προσπά-
θεια του Ιωάννη Τζιμισκή να διασφαλίσει τον έλεγχο της πρωτεύουσας και την
εξουσία του από κάθε ενδεχόμενη ενέργεια εναντίον του. Ο νέος αυτοκράτορας
εξήγγειλε την επιβολή της κεφαλικής ποινής για όσους πολίτες θα προέβαιναν
σε στάσεις και λεηλασίες[42] και προχώρησε σε εκκαθαρίσεις των ύποπτων αξιω-

41. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, [Archives de l'Orient Chrétien, 6], Paris 1960,
IX 49, σ. 378. Σύμφωνα με την *Εισαγωγή* (*'Επαναγωγὴ τοῦ Νόμου ὑπὸ Βασιλείου καὶ Λέοντος
καὶ 'Αλεξάνδρου*), *JGR* 2, 4.8: «Ὁ τῆς πόλεως ἔπαρχος φροντίζει... καὶ τῆς εἰρήνης, καὶ τῆς τῶν
θεωριῶν καταστάσεως, καὶ ἔχει στρατιώτας ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ καὶ ἐπὶ τὸ ἀναφέρειν αὐτῷ τὰ πα-
νταχοῦ κινούμενα» - Basilicorum Libri *LX*. [Series A], vol. I. Textus Librorum VIII, έκδ. H. J.
Scheltema - N. van der Wal, Groningen 1955, 6.4.2 (στο εξής: *Βασιλικά*). Επικεφαλής αυτών των δυ-
νάμεων ήταν κατά τους ερευνητές ο *κεντυρίων*, υφιστάμενος του *επάρχου της πόλεως*. Βλ. J. B.
Bury, *Administrative System* 72. – N. Oikonomidès, *Listes* 320. – R. Guilland, Éparque 22. – J. F.
Haldon, *Byzantine Praetorians*, [Ποικίλα Βυζαντινά, 3], Bonn 1984, σ. 541 σημ. 769, ο οποίος ση-
μειώνει ότι επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων του *επάρχου της πόλεως* ήταν ο *κεντυρίων*,
που μαζί με άλλους αξιωματούχους της ίδιας υπηρεσίας ήταν υπεύθυνος για την αστυνόμευση της
πόλης. Η ύπαρξη του *κεντυρίωνος* δεν αναιρεί ότι ο *λογοθέτης του πραιτωρίου* προΐστατο φρου-
ράς ως επικεφαλής του Πραιτωρίου και ότι είχε αστυνομικά καθήκοντα.
42. Λέων Διάκονος 94.16-95.4: «... ἐντάλματα καὶ προστάγματα διὰ παντὸς τοῦ ἄστεος
ἔστελλον, μὴ ἐξεῖναί τινι νεωτερίζειν, ἢ ἐπὶ διαρπαγὰς ἀποκλίνειν· κίνδυνον γὰρ εἶναι
τῷ τοιουτότροπόν τι τολμήσαντι, ἀφαιρεῖσθαι τῆς κεφαλῆς. τοῦτο τὸ παράγγελμα ἐπιεικῶς Βυ-
ζαντίους ἐξεδειμάτωσε, καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα νεοχμῶσαί τι παρὰ τὸ προσταχθέν. εἰώθεσαν γὰρ ἐν
ταῖς τοιαύταις μεταβολαῖς οἱ ἀργοὶ τοῦ δήμου, καὶ ἄποροι, ἐς διαρπαγὰς χρημάτων καὶ κα-
τασκαφὰς οἴκων, ἔσθ' ὅτε καὶ τῶν ὁμοφύλων σφαγὰς τρέπεσθαι, καθά που καὶ ἐν τῇ ἀναρρήσει

ματούχων[43], μεταξύ των οποίων και του *πραίτωρα*, πιθανόν για να προλάβει κάθε εχθρική ενέργεια από τους κρατουμένους του Πραιτωρίου. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά την ανατροπή του Ιουστινιανού Β΄ (685-695) ο στρατηγός Λεόντιος κατέλαβε με τους πιστούς του άνδρες το Πραιτώριον, ελευθέρωσε τους εκεί φυλακισμένους αντιπάλους του Ιουστινιανού, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν στρατιώτες, τους εξόπλισε και κάλεσε τον λαό στην Αγία Σοφία, για να συμμετάσχει στην εξέγερση κατά του αυτοκράτορα[44]. Επίσης ογδόντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1056, ο Θεοδόσιος, εξάδελφος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, στασίασε εναντίον του Μιχαήλ Στ΄ (1056-1057) και, για να αποκτήσει οπαδούς, απελευθέρωσε όλους τους κρατουμένους από τις φυλακές του Πραιτωρίου και της Χαλκής[45]. Ακόμη επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203) κατά τα επεισόδια που δημιουργήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη με αφορμή τη σύλληψη και την τιμωρία ενός μέλους

τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου συμβέβηκεν. ἀλλὰ τὴν τοιαύτην ἀκάθεκτον τοῦ ἀγοραίου ὄχλου
φορὰν προφθάσας ἀνέστειλε τὸ τοῦ Ἰωάννου διάγγελμα».

43. Λέων Διάκονος 96.11-14: «...ἱκανὴν οὖν ἐντεῦθεν ἀσφάλειαν ἑαυτῷ τε καὶ τοῖς πράγμα-
σιν ἐπιβραβεύσας, καὶ ἅπαν τὸ ὕποπτον τῆς πολιτείας ἀνακαθάρας, ἐν τοῖς βασιλείοις διέτρι-
βε».

44. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. Ch. de Boor, *Theophanis Chronographia*, I, Lipsiae 1883 (ανα-
τύπωση Hildesheim 1963), σ. 369.4 κ.ε.: «καὶ λαβὼν ὁ Λεόντιος τοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦ, καὶ ἅρμα-
τα, ὅσα εἶχεν, ἀνῆλθεν εἰς τὸ πραιτώριον σιγῇ πολλῇ, καὶ κρούσαντες τὴν πύλην προεφασί-
σαντο τὸν βασιλέα παραγεγονέναι ἐπὶ τὸ διοικῆσαί τινας τῶν ἐκεῖσε ὄντων. μηνυθέντος δὲ τοῦ
τηνικαῦτα ὑπάρχου καὶ συντόμως ἐλθόντος καὶ τὰς πύλας ἀνοίξαντος, χειροῦται ὑπὸ Λεοντί-
ου καὶ ῥαπισθεὶς ἐπεδήθη χεῖρας καὶ πόδας. εἰσελθὼν δὲ ὁ Λεόντιος καὶ τὰς φυλακὰς ἀνοί-
ξας λύσας τε τοὺς καθειργμένους ἄνδρας πολλοὺς καὶ γενναίους, ἀπὸ ἓξ καὶ ὀκτὼ χρόνων
ἐγκεκλεισμένους, στρατιώτας τοὺς πλείονας τυγχάνοντας, καὶ τούτους ὁπλίσας εἰς τὸν Φόρον
ἐξῆλθε σὺν αὐτοῖς κράζων· "ὅσοι Χριστιανοὶ εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν"...». Πβλ. Ι. Καραγιαννό-
πουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β΄ (565-1081), Θεσσαλονίκη 1993 (5η ανατύπωση), σ. 102
(στο εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*).

45. Ιω. Σκυλίτζης 481: «... Θεοδόσιος πρόεδρος ὁ τοῦ πατραδέλφου τοῦ βασιλέως Κων-
σταντίνου τοῦ Μονομάχου υἱός... ὡς δ' ἐγένετο κατὰ τὸ πραιτώριον, διαρρήξας τὰς πύλας τῆς
φυλακῆς ἐξάγει τοὺς καθειργμένους, ἐλπίσας, οἶμαι, δι' αὐτῶν μέγα τι διαπράξασθαι καὶ γεν-
ναῖον. τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν τῇ Χαλκῇ φθάσας ἐποίησεν». – Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστο-
ριῶν*, έκδ. M. Pinder – Th. Büttner-Wobst, *Epitomae Historiarium*, CB, III, Bonnae 1897, σ. 655-656:
«... γενόμενος δὲ κατὰ τὴν δημοσίαν εἱρκτήν, ἣ πραιτώριον κέκληται, τὰ κλεῖθρα διαρρήξας
τοῖς ἐν αὐτῇ καθειργμένοις ἄνετον παρέσχε τὴν ἔξοδον. τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἐν τῇ τῆς Χαλκῆς εἱργά-
σατο φυλακῇ, ἐλπίσας διὰ τούτων τοῦ κατὰ σκοπὸν ἐπιτεύξεσθαι...». Πβλ. Ι. Καραγιαννόπου-
λος, *Ιστορία* 544. – Βλ. R. Janin, *Constantinople* 176. – Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς
κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081*, Αθήνα 1984, σ. 9.

συντεχνίας από τον διοικητή της φρουράς του Πραιτωρίου, που ήταν υπεύθυνος για τους κρατουμένους της φυλακής του Πραιτωρίου και εκμεταλλευόταν τη θέση του για ίδιον όφελος[46], το πλήθος κατέλαβε το Πραιτώριον και απελευθέρωσε τους φυλακισμένους[47]. Παρόμοιες ενέργειες ανοίγματος των φυλακών και απελευθέρωσης των κρατουμένων σε περιόδους ταραχών έχουμε και σε

46. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae, Historia*,
[CFHB XI/1], Berlin - New York 1975 (στο εξής: Νικ. Χωνιάτης), σ. 525: «Ἰωάννης γάρ τις, Λαγὼς
τὸ ἐπώνυμον, ἐκ βασιλέως εἰληφὼς προΐστασθαι τῆς τοῦ πραιτωρίου φρουρᾶς, ἤθελεν ἑαυτῷ
τε καὶ τοῖς προστησαμένοις πορίζειν ἐνθένδε χρήματα: (φεῦ τῆς ῥυπαροτάτης γνώμης: οὐ γὰρ
τι πλέον ὁ τῆς ἱστορίας νόμος εἰπεῖν ἐπιτρέπει μοι·) ὅθεν τὰς ψυχικὰς τῶν φιλοθέων οἰκει-
ούμενος διαδόσεις, νυκτὸς ἀνίει φρουρᾶς καὶ δεσμῶν τοὺς ἐπὶ κλεπτοσύνῃ διαβοήτους, οἳ δὲ
λάθρᾳ τὰς οἰκίας διερευνῶντες προσῆγον ἐκείνῳ τὰ φώρια: καὶ ἆθλον ἀσεβείας ἐκ τῶν σύλων
τοῖς νυκτιλόχοις διαδιδοὺς τὰ λοιπὰ οἷς οὐ δέον προσέφερε, τὸν πιστὸν ὑπηρέτην ὁ θεῷ τὸ
πᾶν ἄπιστος ἐν τοῖς ἀτολμήτοις σχηματιζόμενος. τούτου δὴ πολλοὶ κατεῖπον ἐς βασιλέα ὡς
δρῶντος ἀνόσια: ὁ δὲ τὴν διόρθωσιν ἐπαγγειλάμενος ὥσπερ οὐ δυνάμενος ἀνεβάλετο. ὅθεν
οὐδαμῶς ἐπὶ τοῖς τολμωμένοις ὑποπτήσσων ἦν ὁ Λαγώς, ἀλλ' ὡς ἀνεύθυνον χειρίζων ἀρχὴν
ἀναίδην τὰ θεομισῆ διεπράττετο». Πβλ. R. Guilland, Prétoire 102 (=*Topographie* II. 37), ο οποίος
χαρακτηρίζει τον Ιωάννη Λαγό επικεφαλής («directeur») του Πραιτωρίου. – N. Oikonomidès,
Organisation 133 σημ. 43, ο οποίος θεωρεί ότι ο Ιωάννης Λαγός ήταν *λογοθέτης του πραιτωρίου*. –
J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations* 445, ο οποίος ονομάζει τον Ιωάννη Λαγό «gardien de la
prison du pretoire». Ενδεχομένως ο Ιωάννης να ήταν *λογοθέτης του πραιτωρίου*, αν λάβουμε υπό-
ψη την υπηρεσία του στο Πραιτώριο, την έδρα του *επάρχου της πόλεως*, όπου υπήρχε και η ομώ-
νυμη φυλακή, τα αστυνομικής φύσεως καθήκοντά του, τον άμεσο διορισμό του από τον αυτοκρά-
τορα και τη μαρτυρία της ανώνυμης επιστολής προς τον *λογοθέτη του πραιτωρίου* που αναφέραμε
παραπάνω, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος ήταν ο αρμόδιος για τη σύλληψη και την τιμωρία
των διαρρηκτών αξιωματούχος.

47. Νικ. Χωνιάτης 525-526: «Ἐνίοτε δὲ τῶν ἀγοραίων ἕνα συνειληφώς, μετὰ τὸ πλῆξαι πολ-
λὰς κατὰ νώτου τριχῶν ὑποδικάσας κουρᾷ, τὸ θερμότερον τῆς πόλεως καὶ τῷ παθόντι ὁμό-
τεχνον πρὸς στασιασμὸν ἀνερρίπισε. σύγχυσις οὖν τὴν πόλιν κατείληφε καὶ πλῆθος χειρωνα-
κτικὸν οὐκ ὀλίγον ἐς τὸ πραιτώριον συλλεγὲν θηρεύειν ἐπεβάλετο τὸν Λαγών, ὁ δὲ ὑπὲρ δα-
σύποδα συντονίᾳ δρόμου χρησάμενος ἐκεῖθεν ἠφάνισται. ὁ μέντοι λεὼς καὶ οὕτως ἐπισυρρέο-
ντες ὥρμων τὸν Μέγαν εἰσιέναι Νεὼν καὶ βασιλέα ἕτερον ἀνειπεῖν. προκαταληφθέντος δὲ τοῦ
τεμένους παρὰ τῶν εἰς αὐτοῦ φρουρὰν ἀπεσταλμένων πελεκυφόρων, μὴ μεθιστάμενοι τοῦ πραι-
τωρίου κατὰ τοῦ κρατοῦντος ἐρεσχελίας ἠφίεσαν ἀπρεπεῖς. ὁ δὲ μὴ παρὼν τῇ πόλει, ἀλλὰ περὶ
τὴν Χρυσόπολιν ἐναυλιζόμενος, πέμπει μοῖραν τῶν ἐπὶ φυλακῇ τοῦ σώματος καταληψομένην
τὸ πραιτώριον. ἵκετο δ' ἐκεῖσε καὶ ὁ τῆς πόλεως ἔπαρχος Κωνσταντῖνος ὁ Τορνίκης: ἡ δὲ
πληθὺς καὶ πρὸς μόνην τὴν αὐτῶν θέαν ἐκτραχυνθέντες τόν τε ἔπαρχον λαϊβολίαις ἐκτρέπο-
νται καὶ τοὺς σωματοφύλακας ἀποπέμπονται. ἐπὶ δὲ τὰς τοῦ πραιτωρίου ἀνατρέψαντες πύλας
ἄνεσιν τοῖς ἔνδον διδόασι σκυλεύουσί τε τὸν ἐκεῖσε Χριστιανικὸν νεών, τὸ δὲ τῶν Σαρακηνῶν
συναγώγιον ἀνασπῶσιν ἐκ βάθρων αὐτῶν. καὶ ταῦτα σὺν οὐδενὶ διαπραξάμενοι λόγῳ ἐφίστα-
νται τῇ φρουρᾷ τῇ λεγομένῃ Χαλκῇ, κἀκεῖσε τὰ ὅμοια δράσοντες».

άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα κατά την εξέγερση του λαού της πρωτεύουσας εναντίον του Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη το 1042, ο οποίος είχε απομακρύνει την αυτοκράτειρα Ζωή από την Κωνσταντινούπολη και την είχε περιορίσει στη νήσο Πρίγκηπο, ορισμένοι απελευθέρωσαν από τις φυλακές τους κρατουμένους, για να τους βοηθήσουν στην εξέγερση[48]. Ενδεικτικά αναφέρουμε ακόμη την απελευθέρωση και τον εξοπλισμό φυλακισμένων στρατιωτικών από τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο κατά τη στάση του Λέοντα Τορνίκιου το 1047, για να αντιμετωπίσει τον στασιαστή[49], καθώς και τη στάση του λαού της πρωτεύουσας το 1185 εναντίον του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, κατά την οποία ανοίχτηκαν οι φυλακές και απελευθερώθηκαν οι αντίπαλοί του[50].

Όπως παρατηρεί και ο R. Guilland, σε μέρες ταραχών και στάσεων πρωταρχική φροντίδα των ταραχοποιών ή των σφετεριστών του θρόνου ήταν να ανοίξουν τη φυλακή του Πραιτωρίου και να απελευθερώσουν τους κρατουμένους, για να αυξήσουν τον αριθμό των εξεγερμένων ή των ταραχοποιών[51].

Επομένως με την αντικατάσταση του *λογοθέτη του πραιτωρίου* ο Ιωάννης Τζιμισκής ήλεγχε τη φρουρά του Πραιτωρίου και απομάκρυνε κάθε ενδεχόμενο αντίδρασης εναντίον του. Εξάλλου είναι πιθανότερο κατά την άποψή μας με τον όρο *πραίτωρ* να εννοείται ο επικεφαλής του *πραιτωρίου*, ο *λογοθέτης του πραιτωρίου*, και όχι ο *έπαρχος της πόλεως*. Συνεπώς θεωρούμε πιο πιθανή τη θεώρηση του N. Οικονομίδη. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η

48. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, έκδ. Pérez Martin, *Miguel Ataliates, Historia*, [Nueva Roma, 15], Madrid 2002, σ. 12.16-18: «καὶ οἱ μὲν τὰς φρουρὰς καθελόντες τοὺς φυλακίτας τῶν δεσμῶν ἠλευθέρουν καὶ κοινωνοὺς ἐποιοῦντο τῆς διεγέρσεως καὶ τῆς ἐπιτετραμμένης αὐτοῖς ἐνδιαθέτοις ὁρμαῖς ἐκδικήσεως». Πβλ. Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική Δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981 (στο εξής: Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*), σ. 156-157. – J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations* 55.

49. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. E. Renauld, I-II, Paris 1926-1928, (ανατύπωση 1967), II. σ. 23, παρ. 112, στίχ. 7-11: «πρῶτα μὲν διερευνᾶται τὰ δεσμωτήρια καὶ εἴ πού τι φῦλον παρὰ τούτοις στρατιωτικὸν κατακέκλειστο, τούτους ἐξενεγκών τε καὶ καθοπλίσας, τόξα τε δοὺς καὶ δοράτια, ἑτοιμάζει πρὸς πόλεμον» Πβλ. Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις* 120-123. – J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations* 159.

50. Νικ. Χωνιάτης 344.71-72–345.73-75: «Ἐπὶ τούτοις διαθλῶσι τὰς κλεῖς καὶ τοὺς ὀχέας τῶν δημοσίων φρουρῶν καὶ τοῖς φυλακίταις τιθέασι τὴν ἔξοδον ἄνετον, οὐ πᾶσιν οὖσι κακούργοις, ἀλλὰ καὶ γένους μετειληχόσι λαμπροῦ, κακουχουμένοις δ' ὅμως ἐν δεσμωτηρίοις διά τι συμπεσὸν βραχὺ ἁμάρτημα ἢ παράφθεγμα ἢ καὶ φίλου κακούργημα προβὰν ἐς 'Ανδρόνικον». Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Γ΄ 1 (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 283-284.

51. R. Guilland, Prétoire 102 (=*Topographie* II. 37).

ταύτιση αυτή δεν συνεπάγεται γενικά την ταύτιση του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, όπως υποστηρίζει ο ερευνητής, αλλά αφορά μόνο τη συγκεκριμένη περίπτωση της μνείας του Λέοντα Διακόνου σε *πραίτωρα*, αν λάβουμε υπόψη τις μαρτυρίες των σφραγίδων που εκδόθηκαν και χρονολογήθηκαν από τον V. Laurent, για τις οποίες κάνουμε λόγο στη συνέχεια.

2. Από τα μέσα του 11ου αιώνα εμφανίζεται στις σφραγίδες το αξίωμα του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*[52]. Σύμφωνα με τον V. Laurent πρόκειται για τον *πραίτωρα* που απαντά για πρώτη φορά στον Λέοντα Διάκονο[53], κάτι που δεν ισχύει, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε παραπάνω. *Πραίτωρ* απαντά και στην *Πείρα* (μέσα του 11ου αιώνα)[54] ως δικαστικός αξιωματούχος: «"εἰ γὰρ πεπλανημένως ἐνόμιζεν ὑποκεῖσθαι ἢ ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου ὑπείληφεν ἢ ἀνθιστάμενον αὐτὸν ἠνάγκασεν ὁ πραίτωρ, οὐκ ἰσχύει κατ' αὐτοῦ ἡ δικαιοδοσία". ὡς βι. ζ΄.τι. ε΄ κεφ. β΄. τούτῳ τῷ νόμῳ ἐχρήσατο ὁ μάγιστρος εἰς σημείωσιν, καταδικάζων δικαστὴν τὸν πραίτωρα ἑλκύσαντα γυναῖκα τοῦ ἀνεμᾶ εἰς δικαστήριον αὐτοῦ, ἵνα λάβῃ δίκην προκριθεῖσαν παρ' αὐτοῦ τοῦ μαγίστρου ἔτι κοιαίστωρος ὄντος»[55]. Σύμφωνα με τον L. Burgmann ο *πραίτωρ*

52. Βλ. V. Laurent, *Corpus* αρ. 1143-1146.

53. Βλ. και G. Zacos, *Seals* αρ. 650, όπου δημοσιεύει μία σφραγίδα του Νικήτα *πατρικίου, ανθυπάτου, αυτοκρατορικού νοταρίου του ειδικού* και *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*, την οποία δεν χρονολογεί, ενώ για το αξίωμα του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* παραπέμπει σε όσα αναφέρει ο V. Laurent, *Corpus* 637. Πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι ο G. Zacos δημοσιεύει και τρεις σφραγίδες, στις οποίες αναγράφεται το αξίωμα του *πραίτωρα* χωρίς να ακολουθεί κάποιος τοπικός προσδιορισμός. Συγκεκριμένα μνημονεύεται στην πρώτη σφραγίδα (αρ. 93) που χρονολογείται από τους εκδότες στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, ο Αρσαβίρ, *πραίτωρ* και *κουράτωρ*. Ο *πραίτωρ* που αναφέρεται στη σφραγίδα δεν μπορεί να είναι αυτή την εποχή ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* αλλά ίσως κάποιος *πραίτωρ θέματος*. Στις άλλες δύο σφραγίδες, που δημοσιεύονται από τον G. Zacos, *Seals* αρ. 838 και 840 και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, μνημονεύονται ο *βέστης* και *πραίτωρ* Λέων καθώς και ο *βεστάρχης* και *πραίτωρ* Λέων. Δεν αποκλείεται ο Λέων να είναι *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως*. Πρέπει άλλωστε να παρατηρήσουμε ότι την ίδια εποχή απαντά σε σφραγίδα που δημοσιεύει ο V. Laurent (*Corpus* αρ. 1146) ο Λέων *μάγιστρος, βεστάρχης, κριτής του βήλου* και *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως*.

54. Βλ. N. Oikonomides, The «Peira» of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, *Fontes Minores* VII (1986) 175 (=N. Oikonomides, *Byzantium*, XII) ο οποίος χρονολογεί την πηγή στα τέλη της δεκαετίας του '30 με αρχές της δεκαετίας του '40 του 11ου αιώνα (στο εξής: N. Oikonomides, Peira).

55. Πεῖρα ἤγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ 'Ρωμαίου, *JGR* 4, 51.29 (στο εξής: *Πείρα*).

που αναφέρεται στην *Πείρα* πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, αν δεν πρόκειται για κάποιο λάθος της χειρόγραφης παράδοσης[56]. Ο L. Burgmann καταλήγει σε μία τέτοια ερμηνεία έχοντας υπόψη την ταύτιση του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου* από τον N. Οικονομίδη, η οποία έρχεται ωστόσο σε αντίθεση με τις μαρτυρίες των σφραγίδων. Αν θεωρήσουμε ότι στην *Πείρα* γίνεται λόγος για *πραίτωρα* που δρούσε στην Κωνσταντινούπολη, τότε αυτός θα πρέπει να ταυτιστεί με τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* που εμφανίζεται στις σφραγίδες την ίδια περίοδο.

Ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, καθώς τα δύο αξιώματα απαντούν παράλληλα την ίδια περίπου εποχή στις σφραγίδες. Οι σφραγίδες εκείνων που διετέλεσαν *λογοθέτες του πραιτωρίου* χρονολογούνται από τον 7ο και 8ο αιώνα μέχρι το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα[57]. Ο V. Laurent χρονολογεί μία σφραγίδα του *λογοθέτη του πραιτωρίου* Κωνσταντίνου Βρίγγα με βάση κυρίως τα χαρακτηριστικά της (développement de la légende, épigraphie) στο δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα και έτσι συμπεραίνει ότι το αξίωμα του *λογοθέτη του πραιτωρίου* πρέπει να εξακολουθούσε να υφίσταται αυτή την εποχή[58]. Από την άλλη το αξίωμα του

56. L. Burgmann, Zur Organisation der Rechtsprechung in Byzanz (Mittelbyzantinische Epoche),
στο *La giustizia nell' Alto Medioevo (secoli IX-XI). Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi*
sull' Alto Medioevo, XLIV, 11-17 aprile 1996, Spoleto, 1997 (στο εξής: L. Burgmann,
Rechtsprechung), σ. 918 και σημ. 39, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Es dürfte sich dabei um den
Prätor von Konstantinopel bzw. den λογοθέτης τοῦ πραιτωρίου handeln, den N. Oikonomidès für
identisch hält. Möglich erscheint allerdings auch ein Überlieferungsfehler, da in der unmittelbar davor
zitierten Basiliken-(Digesten-) Stelle vom römischen praetor die Rede ist». Βλ. *Βασιλικά* 7.5.2 = D
5.1.2: «Συναινεῖ δὲ ὁ γινώσκων μὴ ὑποκεῖσθαι τῇ δικαιοδοσίᾳ αὐτοῦ· εἰ γὰρ πεπλανημένος
ἑαυτὸν ἐνόμιζεν ὑποκεῖσθαι ἢ ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου ὑπείληφεν ἢ ἀνθιστάμενον αὐτὸν ἠνάγκασεν
ὁ πραίτωρ, οὐκ ἰσχύει κατ' αὐτοῦ ἡ δικαιοδοσία. Ἀρκεῖ τοῖς δικαζομένοις συναινέσαι, κἂν
ἀγνοῇ ὁ πραίτωρ ἢ καὶ νομίζῃ αὐτοὺς ὑποκεῖσθαι τῇ δικαιοδοσίᾳ αὐτοῦ...». Αυτή είναι η διά-
ταξη που επικαλείται ο Ευστάθιος Ρωμαίος σύμφωνα με την *Πείρα* και γι' αυτό ο L. Burgmann ση-
μειώνει ότι μπορεί η χρησιμοποίηση του όρου *πραίτωρ* να αποτελεί αναχρονισμό.

57. Βλ. V. Laurent, *Corpus* αρ. 1088-1094. Βλ. και G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*,
Basel 1972, τ. 1, μέρος Β΄, αρ. 1832 (δεύτερο ήμισυ 9ου αιώνα) και μέρος Γ΄, αρ. 3209 (πρώτο ήμι-
συ 8ου αιώνα). – G. Zacos, *Seals* αρ. 237 (τέλη 9ου- αρχές 10ου).

58. V. Laurent, *Corpus* αρ. 1094. Βλ. και G. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit*
Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen, Wiesbaden 2000, αρ. 44, σ.
106, ο οποίος επισημαίνει ότι η ανάγνωση της σφραγίδας είναι προβληματική και ότι έχει δημοσι-
ευθεί από τον V. Laurent χωρίς φωτογραφία, ενώ χρονολογείται λίγο πριν από εκείνη που μνημο-

πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως απαντά σε σφραγίδες που χρονολογούνται από τα μέσα μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα[59]. Επομένως, αν λάβουμε υπόψη τις σφραγίδες και αν θεωρήσουμε ορθή τη χρονολόγηση τους από τον V. Laurent, τα αξιώματα του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* και του *λογοθέτη του πραιτωρίου* συνυπάρχουν κατά τα μέσα του 11ου αιώνα και δεν ταυτίζονται.

Επιπλέον κατά τον V. Laurent οι τιμητικοί τίτλοι που συνοδεύουν τα δύο παραπάνω αξιώματα, του *σπαθαροκανδιδάτου* από τις αρχές του 11ου αιώνα ή και λίγο νωρίτερα για τον *λογοθέτη του πραιτωρίου* και του *μαγίστρου* και *βεστάρχη* για τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*, δείχνουν ότι δεν μπορούν να ταυτιστούν τα δύο αξιώματα[60].

Συνεπώς ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* είναι ένα νέο αξίωμα που απαντά τον 11ο αιώνα και δεν έχει σχέση, εκτός από το κοινό ονομαστικό στοιχείο, με τον *πραίτωρα* που αναφέρει ο Λέων Διάκονος. Η εισαγωγή και η ανάδειξη του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* εντάσσεται ίσως στο πλαίσιο των αλλαγών που συντελούνται στην υπηρεσία του *επάρχου της πόλεως* και θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί κατά τον 11ο αιώνα ή τουλάχιστον μετά το διάστημα 971-975, οπότε χρονολογείται το *Τακτικόν του Escurial*. Άλλωστε από τα μέσα του 11ου αιώνα στην κορυφή της δικαιοσύνης τίθεται ο *δρουγγάριος της βίγλης* υποσκελίζοντας τον *έπαρχο της πόλεως*[61], ο οποίος ωστόσο εξακολουθεί να αποτελεί έναν υψηλόβαθμο αξιωματούχο με σημαντικές δικαστικές αρμοδιότητες[62]. Την ίδια εποχή ο *παραθαλασσίτης*, ο οποίος έχει αποσπαστεί από την υπηρεσία του *επάρχου της πόλεως* από τα τέλη περίπου του 10ου αιώνα, αναδεικνύεται σε έναν υψηλόβαθμο αξιωματούχο με σημαντικές δικαστικές αρμοδιότητες σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Πείρας*[63].

νεύει τον Κωνσταντίνο Βρίγγα ως *σύμπονο* (βλ. V. Laurent, *Corpus* αρ. 1080) (στα τέλη του 11ου
με αρχές 12ου αιώνα).

59. Βλ. V. Laurent, *Corpus* αρ. 1143-1146.

60. V. Laurent, *Corpus* 600.

61. R. Guilland, Le drongaire et le grand drongaire de la veille, *BZ* 43 (1950) 351 (=*Recherches sur*
les institutions byzantines, I., [Berliner Byzantinische Arbeiten , 35], Berlin - Amsterdam 1967, σ. 574).
– Βλ. και N. Oikonomides, *Listes* 331. – Του ιδίου, Organisation 134. – Του ιδίου, Peira 174-175.

62. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Μιχαήλ Ψελλού, *Χρονογραφία*, I. σ. 30, παρ. 10, στίχ. 3
για τον *έπαρχο της πόλεως* με αφορμή τον διορισμό του Ρωμανού Γ΄ Αργυρού σε αυτή τη θέση πριν
από την άνοδό του στον θρόνο: «(βασίλειος δὲ αὕτη ἀρχὴ, εἰ μὴ ὅσον ἀπόρφυρος)».

63. *Πείρα* 51.29. Πβλ. H. Ahrweiler, *Fonctionnaires* 249 και σημ. 50, η οποία σημειώνει ότι στο

Για τις αρμοδιότητες του αξιώματος του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* δεν έχουμε πληροφορίες στις πηγές. Πιθανότατα είχε δικαστικά καθήκοντα, όπως και οι *πραίτωρες* ή οι *κριτές των θεμάτων*, αν κρίνουμε από το όνομά του, την πιθανή αναφορά της *Πείρας* σε αυτόν και το γεγονός ότι σε μία από τις τέσσερις σφραγίδες που δημοσιεύει ο V. Laurent συνάπτεται με το δικαστικό αξίωμα του *κριτή του βήλου*[64].

Για τον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* δεν έχουμε μαρτυρίες, από όσο γνωρίζω, τον 12ο αιώνα. Στην *Εκλογή των Βασιλικών* (πιθανόν 1142)[65] που αποτελεί σημαντική πηγή για τα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης και τους δικαστικούς αξιωματούχους της εποχής αυτής, δεν μνημονεύεται *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως*, ενώ γίνονται αναφορές σε *πραίτωρες* που όμως αποτελούν αναχρονισμούς και αφορούν κυρίως την πρωτοβυζαντινή περίοδο[66].

Μετά το 1204 δεν απαντά ο *πραίτωρ Κωνσταντινουπόλεως* αλλά ο *πραίτωρ του δήμου* κατά την παλαιολόγεια περίοδο, που δεν μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια είτε του *πραίτωρα του δήμου* της πρωτοβυζαντινής περιόδου[67] είτε του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*[68]. Εξάλλου ο *πραίτωρ του δήμου* δεν ήταν ενεργό αξίωμα σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό («Ὁ πραίτωρ τοῦ δήμου οὐδ' οὗτος ἔχει ὑπηρεσίαν τινά»), αλλά επρόκειτο για έναν αυλικό τιμητικό τίτλο[69].

παράδειγμα του *παραθαλασσίτη* πρέπει να προσθέσουμε εκείνο του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως*, ο οποίος αναλαμβάνει αρμοδιότητες που ανήκαν προηγουμένως στον *έπαρχο της πόλεως*. – Της ιδίας, *Byzance et la mer. La marine de guêrre, la politique et des institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, [Bibliothèque Byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle. Études 5], Paris 1966, σ. 144 και σημ. 1. – N. Oikonomidès, Organisation 133 και σημ. 44.

64. V. Laurent, *Corpus* 1146.

65. Βλ. Σ. Τρωιανός, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 202.

66. Βλ. ενδεικτικά *'Εκλογή Βασιλικῶν*, έκδ. L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15], Frankfurt a.M. 1988, B. 7.8.2+4 (σ. 285.24-25–286.15-18).

67. Πβλ. R. Guilland, Preteur du peuple, skouterios, protokomes, *Revue des Études Sud-Est Européennes* VII, Bucarest 1969, (=Του ιδίου, Titres et fonctions de l'empire byzantin, VR, London 1976, XXV), σ. 82.

68. Πβλ. V. Laurent, *Corpus* 637, ο οποίος σημειώνει ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν το αξίωμα του *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* εξακολουθεί να υφίσταται ως το τέλος της αυτοκρατορίας, εκτός και αν παραδεχτούμε ότι ταυτίζεται με τον *πραίτωρα του δήμου* του 13ου και 14ου αιώνα («La fonction subsista-t-elle jusqu'à la fin de l'empire? On ne saurait répondre à cette question, à moins d'admettre que le titulaire se survit dans le πραίτωρ τοῦ δήμου»), που όμως σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ψευδο-Κωδινού (βλ. επόμενη σημ.) δεν ήταν ενεργό αξίωμα. Πβλ. και A. Kazhdan, Praetor 1710.

69. *Ψευδο-Κωδινός, Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. J.

Στους *πραίτωρες του δήμου* του 14ου αιώνα ανήκει και ο Ιωάννης[70], ο οποίος αναφέρεται ως ***praitor Constantinopolitanus*** σε επιστολή του πάπα Ουρβανού Ε΄ του 1367[71], ενώ δεν μας είναι γνωστός από άλλες πηγές. Η μαρτυρία αυτή παραπέμπει στον *πραίτωρα Κωνσταντινουπόλεως* του 11ου αιώνα, ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχθεί κάποια συνέχεια ή συσχέτιση με αυτόν.

Verpeaux, Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, Paris 1976, σ. 182. 22-23.

70. V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3.

71. Βλ. *Acta Urbani PP. V (1362-1370)*, έκδ. A. Tautu, [Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis: Fontes, Series III, τ. XI], Città del Vaticano 1964, αρ. 131. – O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varsovie 1930, αρ. 9, σ. 368. – V. Laurent, *Corpus* 637 σημ. 3.

Francois Bredenkamp
Technikon North West, South Africa

Kyrillos of Alexandria's Apologia (431) to Emperor Theodosius II: Introduction, Translation and a Note on Political Theory

The Nestorian controversy, which raged throughout the Christian *oecumene* for well on thirty years in the mid-fifth century, and which cleared up some as yet outstanding doctrinal 'misconceptions' surrounding the nature of Christ, generated a plethora of documents attesting to the *minutiae* of the events, actions, decisions, motivations and persons involved. The salient facts and the progression of the controversy have thus been well established and authoritatively described in several studies carried out over the twentieth century[1].

By way of example, the documentation available for the Council of Ephesus (431) has led to the thorough description of those events and their significance[2]. Some of the documents emanating from the Council and its aftermath however remain peripheral and have not yet been exploited fully for the additional information they provide. One case in point is that of Kyrillos' *Apologia* to emperor Theodosius II, written immediately after the Council, which previously has never come up for detailed scrutiny and exploitation[3].

The purpose of this paper, then, is to provide a translation of Kyrillos' *Apologia* and some notes and comments, intended to facilitate the utilisation of

1. See for example these studies: L.R. Wickham, *Cyril of Alexandria: Select Letters*, Oxford, 1983 (= Wickham, *Select Letters*) (which, in addition to the very convenient publication of important texts with translations, provide an excellent yet succinct historical and theological background notes to the Council of Ephesus and Kyrillos' role in that meeting.); John A. McGuckin, *St. Cyril of Alexandria: The Christological Controversy: Its History, Theology and Texts*, E.J. Brill, Leiden, New York & Köln, 1994 (= McGuckin, *Controversy*) (the recent authoritative historical account of the Ephesus crisis, the opposing christological forces at work in Christianity, and the translation of some sixteen of the most important letters and other documents bearing witness as to the gist of the Nestorian controversy.), and John A. McGuckin, *St. Cyril of Alexandria: On the Unity of Christ*, St Vladimir's Press, Crestwood, 1995 (McGuckin, *Unity*). Taken together, these works provide a detailed and balanced picture of events. McGuckin's works also provide authoritative and highly useful bibliographies.

2. McGuckin, *Controversy*, p. 2 assesses the situation thus: "The records of the great christological controversy, in which Cyril was a leading protagonist after 429, and the voluminous correspondence it stimulated, have left the historian with an abundance of detailed sources for the reconstruction of Cyril's activities after this date. His earlier life is less well documented, indeed the dates only tend to become clear after 403".

3. The Cyrilli Apologeticus ad Theodosium, document no. 118 in the Collectio Vaticana published in Eduard Schwartz's, *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (De Gruyter, Berlin & Leipzig, 1927) (=ACO) T. I, vol. I, pars iii, pp. 75-90. Quasten (in his *Patrology*), McGuckin and Wickham both simply make mention of the document without discussing its content.

the original as a historical source.

Kyrillos of Alexandria and the Nestorian Controversy

In the face of McGuckin's relatively recent excellent work on Kyrillos, it is appropriate to summarize here only the salient features of the bishop's career and works, and of the circumstances surrounding the production of Kyrillos' apology[4]. Kyrillos' youth and early career was all spent in Alexandria, where he was born sometime between 375 and 380. His uncle Theophilus was his predecessor as bishop, a factor which ensured for him a thoroughly Christian education and which marked him for life with the clear literary influences of writers such as Athanasius and of the Bible and orthodox theology[5]. After succeeding to the Episcopal throne of Alexandria in 412, the early period of his tenure distinguishes itself by the political turbulence experienced in a city and country in which a sizeable Jewish population, pagan Greeks, Christian Greeks and Egyptian natives all were battling to gain control of local politics and local cultural dominance; his own role in this turmoil may be characterised as 'ruthless', even 'harsh'[6].

When Nestorius, a bishop from Syria, was appointed to the see of Constantinople, and started disseminating alternative views on the nature of Christ and of the Theotokos, Kyrillos became inextricably embroiled with the ensuing second great Christological controversy. The Nestorian controversy culminated at the Council of Ephesus, which was convocated in 431 by Theodosius and which led to the condemnation of Nestorius. He is hailed, together with Athanasius, as one of the renowned defenders of the deity of Christ and of the Holy Virgin's instrumental role.

Emperor Theodosius II

Theodosius II succeeded to the imperial throne of the eastern part of the

4. Other excellent works cover Kyrillos' career and context admirably. See F.W. Quasten, *Patrology*, Vol. II, xxxxx, (New York 1983) pp. 116-142 (= Quasten, *Patrology*), and L.R. Wickham, *Cyril of Alexandria: Select Letters*, E.T. (Oxford University Press 1983) (Wickham, *Select Letters*).

5. Wickham, *Select Letters*, pp. xii-xvi.

6. Quasten, *Patrology*, p. 117.

Roman Empire in 408, on the death of Arcadius, at the age of seven[7]. The regent Anthemius ruled the empire on Theodosius' behalf for some time, before his sister, Aelia Pulcheria, was proclaimed *Augusta* and assumed the regency. Pulcheria effectively dominated the thirteen-year-old emperor and, as a devout and committed Christian, disposed over many contacts in the Church, and she arranged for a suitable bride for Theodosius in 421. On her baptism the bride assumed the name of Aelia Eudocia, and was shortly thereafter also proclaimed *Augusta*. For some time Theodosius' reign was still dominated by the two women in his life. The establishment of the first Chairs for Latin and Greek philology, philosophy, rhetorics and law in Constantinople belongs to his reign, as well as the monumental Latin compilation of the Code of Laws, published in 438, are the outstanding achievements of his rule. He also gained a reputation as a competent amateur theologian and he amassed a considerable theological library in Constantinople – indeed appropriate for an emperor standing close to the centre of the controversies raging in his time.

Through her growing power over Theodosius, the *Augusta* Augusta Pulcheria gained considerable political influence; she also professed virginity until eternity, and claimed the patronage of the Virgin Mary, in carving her ambitious political career[8]. For some time Theodosius increasingly tried to break free fron Pulcheria's dominating influence, and this struggle contributed in no small respect to sensibilities around the Nestorian controversy.

Theodosius, too, originally was cought up in the sway of Nestorius' influence on the clergy. When Kyrillos set out to address the Syrian bishop's errors, he sent the treatise *De Recta Fide* directly to Theodosius II, but also two separate treatises to the two *Augustae* (*Ad Reginas*)[9]. While the treatise contributed substantially to the developing Christological debate, the *entendre* implied in the submission of separate treatises wasn't lost on the emperor and he probably protested as much in his later reply to Kyrillos[10].

7. See the detailed discussion of Theodosius II's rule in Michael Grant, *The Roman Emperors: A Biographical Guide to the Rulers of Imperial Rome 31BC–AD 476*, Phoenix (Orion Books), London 1997, pp. 288-292.

8. McGuckin, *Controversy*, pp. 24-25.

9. McGuckin, *Controversy*, ch. 6.

10. McGuckin, *Controversy*, p. 40, and p. 47. See Kyrillos' explanation (and rationalization!) in the Apologia here below, ll. 54-60.

Theodosius II was, in the event, the commissioning agent of the Council of Ephesus; he decreed[11] that the Council was to take place with the sole view to discuss (and solve) the Christological problem.

Kyrillos, the Nestorian Controversy and Emperor Theodosius

Nestorius, a product of the theological school at Antioch, asserted in his sermons in Constantinople that there are two personages in Christ, a divine one dwelling in a human one, Jesus, and that the Blessed Virgin could therefore not be called the Theotokos, the Mother of God. Kyrillos, who enjoyed good standing in the broader monastic movement, addressed these issues upon the solicitation of the monks by 429, first in a paschal letter and then in an encyclical to the monks of Egypt (both enjoyed much wider circulation than Egypt alone)[12].

The confrontation between the antagonist parties grew and it soon implicated the theological schools of Alexandria and Constantinople, as well as Pope Celestine of Rome. The only way out of the impasse that was potentially threatening for the unity of the Church was the convocation of a general council (upon the request of Nestorius). Emperor Theodosius II called all metropolitans and bishops of the Empire to a synod to be held at Ephesus over the Pentecost of 431. Events at this synod reverberated throughout the orthodox world and it came to be known as the Third Ecumenical Council.

As was almost customary at meetings of such contentious, and therefore of virtually political, nature, a great amount of wrangling took place before the meeting properly got under way. As papal delegate (nominated by Celestine), Kyrillos presided over the first plenary session of the Council. Nestorius was deposed and excommunicated and Kyrillos' twelve doctrinal test-statements, or *anathema*, were upheld. In effect this meant the condemnation of Nestorian doctrine, the confirmation of the traditional understanding of Christology and official recognition of the title of the Theotokos[13]. Complications followed: a

11. The imperial Sacra, directed at all the Metropolitans, Archbishops and Patriarchs of the Church, was issued on November 19th, 430; the Council was scheduled to be opened on June 7th, 431 (McGuckin, *Controversy*, p. 54).

12. Quasten, *Patrology*, pp. 117-118.

13. See Kyrillos' exposition of the situation here below in the Apologia, sections number (11) - (13).

significantly sizeable delegation from Syria, all Nestorian supporters, arrived a few days late for the meeting and called for a counter-synod in anger, believing that they could alter the course of decisions and events. Its meeting, with a quorum of 43 bishops, called for the deposition of Cyril, but in vain[14]. On the appeal of both sides to the emperor, Theodosius decided to send an imperial delegate to conduct an on-the-spot investigation. His recommendations led Theodosius II to uphold the deposition of both Kyrillos and Nestorius, and to drive both into exile. The some 200 bishops who supported Kyrillos refused to acquiesce in this decision and they dispatched the imperial treasurer, the strong-man sent to enforce the judgement, back to Constantinople, to which the tumultuous resistance to the imperial decision had already spread.

Theodosius then summoned the leading members of both parties to debate the issues involved in his presence in Chalcedon, a suburb of the city. Slowly but surely the emperor was persuaded by the mounting counter-offensive of Kyrillos' faction. Theodosius eventually had to acknowledge that the majority council held in Ephesus possessed the full force of imperial law; nothing remained but to give full effect to the decision of the majority council[15]. Theodosius' summons to Kyrillos' party to attend the consecration of Maximianus, Nestorius' successor to the Episcopal see of Constantinople, clearly signals the final acceptance of realities[16].

Kyrillos to Theodosius II from Alexandria

Having attained success, Kyrillos left Ephesus in the autumn of 431 and returned to his see of Alexandria. He was destined for some years to continue his battle to see through the acceptance and implementation of the decisions reached at the Council of Ephesus; more pressing, however, was the matter of placating emperor Theodosius II on a number of scores. He had to defend his beliefs before the emperor in a way, which, contrary as his beliefs were to Theodosius' at that

14. McGuckin, *Unity*.

15. McGuckin, *Unity*, pp. 26-27.

16. Wickham, *Select Letters*, pp. xxiv-xxv. Theodosius' underwriting of the Council's proceedings and of the deposition of Nestorius is supplied in his document of summons, contained in E. Schwartz (ed.), *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (ACO) t. I, volumen I, pars 3, De Gruyter (Berlin-Leipzig 1927), no. 109, p. 67.

stage, simultaneously underlined his loyalty to the emperor, and justified his actions at Ephesus. The *Apology* also explains to the emperor K.'s departure from Ephesus and, importantly, clears the monk Victor of the current suspicions that he intended laying charges against Kyrillos[17].

Provenance

The text of the letter, which presently appears as the *Apologia* in Schwartz's ACO I, i, iii, is an edition of a document transmitted in a row of others (81-119) in the shorter *recensio* of the Vatican collection of manuscripts. The letter also occurs in the *Collectio Atheniensis*, the twelfth century codex, number 9, in the collection of manuscripts of the Athens Society for Christian Archaeology, and in the eleventh century *Codex Coislinianus* in Paris[18].

The document originally emanated from the ecclesiastical chancery of the patriarchate of Alexandria. McGuckin[19] described the appointment of the Alexandrian priest Peter as chief legal notary of the conciliar proceedings at Ephesus in 431. It is thanks to the meticulous attention and labours of Peter and the other members of the chancery of Alexandria that we today possess the large body of texts attesting to these events. Indeed, the provenance of the collection of documents also bespeak their Alexandrian bias (probably largely in their selection for preservation), but need not cast their substantial accuracy into doubt. It was important for Kyrillos and the whole Church to have legally sound documents at their disposal at a time when the aftermath of many church meetings was wont to degenerate into endless bickering over precise meanings and nuances[20]. The accurate recording of the minutes of meetings therefore was imperative, even if, as McGuckin points out:[21]

17. Wickham, Ibidem. The actual date of Maximianus' consecration (25 October 431) is supplied by Socrates, *Historia Ecclesiastica*, 7, 37 ad fin.

18. ACO, I, 1, iii, p. 2.

19. McGuckin, *Controversy*, p. 75, 76 and 77.

20. Wickham, *Select Letters*, pp. xliv-xlv, explains that the Council of Ephesus is the first general council whose minutes and accompanying papers survive, and that these records were not neutral documents. Kyrillos was personally responsible for circulating an edited version of the minutes widely, of which the Collectio Vaticana forms an important (i.e. the fullest) part.

21. Ibidem.

"... They need care in the reading for what they do not say, more than for any doubt over what they do say".

Language & Style

Kyrillus' Atticising language and style of writing may broadly be characterised as 'provincial' by nature, in the sense that it resembles the affected language and style of someone removed some distance from the epicentre of the perceived vital and elegant usage of his language of choice, and whose colloquial idiolect is experienced by the reader, or listener, to be markedly at variance with, and inferior to, the variant of the language used at the trend-setting epicentre. It is the language and style of someone from the provinces aiming to impress the reader. The Atticising style was, of course, regarded then with considerable more benevolence than now[22].

Wickham discusses Kyrillos' style in apposition to his upbringing and education[23], characterizing it as "distinctive in its abundance of rare words, archaising forms and regularly repeated epithets", which "shows... that he aspired to an elegance at home in the ancient Alexandrine tradition of fine writing"[24]. For the modern eye, his style possesses a studied ugliness, as Wickham observes.

Even though he occasionally quotes from Homer and employs the ancients' stylistic forms, Kyrillos was better versed in the works of his Christian forebears. He had a thorough knowledge of the Bible, of the works of his predecessor Athanasios, and of the broader orthodox theology, and these virtues clearly shine though his complex argumentations.

22. H. Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, Vol. I, CH Beck'sche Verlagsbuchhandlung (München 1978) (=Hunger, *Profane Literatur*) pp. 214-215.

23. Wickham, *Select Letters*.

24. Wickham, ibid., cites (in footnote 6) the special studies carried out by Vaccari and others, on these aspects. In fact, in translating Kyrillos' writings, one is constrained to consult both the LSJ, and Lampe's Patristic Greek Lexicon simultaneously, often to very limited effect. Kyrillos certainly uses many archaising forms but mostly fills them with contemporary (and thus: anachronistic) meaning. McGuckin, *Controversy*, p. 4, confirms the experience in his observation that "Cyril's written style has an abundance of rare forms and stylisations which are typically Alexandrian. ... Cyril's Greek is certainly dense and difficult, but the difficulty is as often related to the subtlety and compactness of his thought, as it is to the heavy loads he frequently places on his syntax, and on his preference for Atticising forms".

Termini ante postquemque

The origin of the *Apologia* to Theodosius may firmly be assigned to the immediate period following Kyrillos' return to Alexandria from Ephesus. From Socrates' *Historia Ecclesiastica* (7, 37 ad fin.), it is clear that Kyrillos left Ephesus before the consecration of Maximianus as Nestorius' successor to the see of Constantinople on 25 October of the very same year; on the Saturday of that week (i.e. on 31 October), Kyrillos is reported to have entered Alexandria to a personal ovation[25]. The date of 31 October 431 therefore has to be regarded as the firm terminus post quem for the writing of the letter.

However, it appears that no firm *terminus ante quem* may be established for the composition of the *Apologia*. From the contents of Kyrillos' *Scholia on the Incarnation of the Only Begotten*[26], and on the basis of its very clear conceptualisation of the crucial doctrinal points, it may be deduced that the events of the Council lie in the recent past. Another letter by Kyrillos (directed at Acacius of Beroea), which McGuckin places at the beginning of the year 432[27], confirms for us that the *Apologia* stems from the turn of the year 431/432.

Nature and Structure of Kyrillos' Apology

The inscription to Kyrillos' letter, attested to by the full manuscript tradition and probably added by the chancery of Alexandria, describes it as a λόγος ἀπο-λογητικός, an apologetic argumentation, directed at the Emperor Theodosius II[28].

25. ACO 1,1,3 (p. 67) contains the summons. See no. 109, ll. 1-9. Schwartz remarks, in the apparatus criticus to line 9, that, in the Collectio Vaticana, the following was added: "... ingressus autem est Cyrillus episcopus Alexandriae Athyr tertia et suscepit eum civitas cum multa excellentia et gloria...". In the margin, he dates the event, on the basis of the reference, to 31 October, 431.

26. Translation of the extant Greek fragments given in McGuckin, *Controversy*, chapter 5, pp. 294-336; his footnote 1 [on p. 294] discloses some interesting points (with reference to M. Richard, "Le Pape Leon le Grand et les Scholia de incarnatione Unigeniti de S. Cyrille d'Alexandrie", *RSR* 40 (1952) pp. 116-128): the Latin version of the Scholia (used by Pope Leo) came from Cyril himself and was prepared by Alexandria for the benefit of the Roman chancery. The only complete extant version today is the Latin version.

27. McGuckin, ibid., p. 336, which cites the Latin version in the PG, and the Greek version contained in ACO 1.1.7, pp. 147-156.

28. ACO I.1.3 no.118, l. 25.

The heading in fact bespeaks the close association felt at the time between epistolary art and various forms of rhetorical exercises: the highly stylised contents of the argument have been cast into letter form.

Kyrillos' letter constitutes an *official* letter, originating out of the specific practical situation of the events of the Council of Ephesus, and directed at an official, in this case, the emperor, to explain those events and certain decisions reached[29]. The letter was clearly intended to be read out loud at court, hence, too, the many rhetorical devices it employs in the form of extended citations from scripture[30]. The public reading of such documents provided what Hunger describes as a piece of θέατρον[31], a public hearing and, as it were, dramatization of the important issues of the day – a manifestation of particular relevance and importance for doctrinal controversies.

The letter is structured to contain an *address*, an extended *introduction* of the topic of the letter (i.e. the *prooimion*) (which probably contains the core of the matters raised for the reader in the letter)[32], and a final greeting and conclusion.

Summary of contents:

(Summary done on the basis of section-division and numbering of Schwartz's text [ACO])

(1) Address[33], immediate procession to Prooimion: God is the supreme power, one above all earthly powers, which deals with sins and transgressions.

(2) God should not remember the person's transgressions, especially as he is the God of mercy.

(3) In imitation of God and Christ, the earthly emperor enjoys power over all

29. See the discussion on Byzantine (and, by implication, on Early Christian) epistolography in Hunger, *Profane Literatur*, pp. 199-233, with a full bibliography on pp. 233-239. For his typology see pp. 203-207.

30. Hunger, *Profane Literatur*, pp. 209-210.

31. Hunger, ibid., pp. 210–211.

32. Hunger, ibid., pp. 216-218.

33. Following the model τῷ δεινὶ χαίρειν which had become customary in early Christian times (Humger, *Profane Literatur*, p. 216), reflecting the true Christian humility and respect of the author, especially to the emperor.

earthlings and should extend peace and tranquillity on earth.

(4) The emperor is requested to heal traumatised Christianity according to his own perspectives.

(5) The emperor and the Augustae should affirm and protect the true believers in Christ, the true Lord, as the nation of God.

(6) The clergy believing in Christ as God have been appointed as scout and guardian for the true faith.

(7) Every member of the true clergy shall forewarn his congregation of the injustices committed against the faith.

(8) Satan took possession of one of the clergy to do battle against our Saviour, Christ, thus placing the true faith under strain.

(9) The emperor's faith has remained unshaken throughout the recent trials and tribulations and will remain so. There is reason for confidence that his stable faith will bring peace to the congregations, will withstand the onslaught of Satan and will discern the mysteries of the true faith clearly.

(10) God has provided us with the true doctrine in his Scriptures and the truth is a comrade-in-arms to those battling heresy.

(11) As in the case of the clergy experiencing the Arian problem, this generation of clergy have decided to take up the struggle against the present heresy, and no longer to keep quiet. They are raising their protests with the present emperors, who are God-fearing and equipped to deal with the matter.

(12) Despite Nestorius' claims that he enjoys the support of imperial government, Kyrillos decided to oppose him for his heretical views.

(13) Nestorius behaved abominably at the Council of Ephesus, by attempting to sabotage the proceedings. However, he was countered by the expertise and knowledge of the many holy bishops present.

(14) The majority of bishops present in Ephesus were imbued with a love for Christ and their credentials were impeccable.

(15) It was very necessary that the emperor drive the heresy from the Church, by first cleansing the impurity.

(16) Just as king Hezekiah before him, emperor Theodosius used the clergy to cleanse God's Church before stopping the heretic himself.

(17) Indeed, the Holy Synod joined in battle against the heresy and its henchmen, but considerable confusion was sown in ecclesiastical ranks.

(18) Thus the bishop of Ephesus and others were caught up in their confused loyalties to Nestorius. But the Synod unequivocally judged in favour of Orthodox tradition and confirmed the faith. And the emperor then underwrote these decisions.

(19) The bishop, John of Antioch, joined the Synod and brought out a discordant vote after mobilizing Nestorius' supporters. Kyrillos and the bishop of Ephesus were especially insulted by John's false accusations.

(20) – (21) The good attitude of persons even in Nestorius' retinue is illustrated by the citation of a letter from a well-disposed priest travelling with Bishop John of Antioch warning against deception and lies against persons involved in the debate.

(22) The sincerity and appropriateness of the conduct of the Bishop of Antioch is queried.

(23) John of Antioch's counter-letter to the emperor provoked another letter of refutation from Kyrillos, in which he disavowed Apollinarius and Eunomius. John was thoroughly trounced at the Council-meeting. The emperor has seen the minutes of Council and could bring out an informed judgement on matters.

(24) Nestorius' undoing has been of his own making: he was invited to refrain from making damaging statements.

(25) The bona fides of the priests supporting Nestorius in the council have to be queried and Nestorius' motives in the manipulation of the clergy questioned.

(26) After the meeting of the Synod in Ephesus, Kyrillos strongly wished to travel to Constantinople to oversee the implementation of the decisions taken in Ephesus.

(27) Kyrillos wished to do so to counter the slanderous allegations of Nestorius' supporters and to minimise their effects on the emperor himself.

(28) Satan himself set up the slanderers and false accusers against the Holy Church. But 'the heart of the king is in the hand of God', and He makes the king well disposed to what He wants him to be.

(29) The slanderous accusations against Athanasius in the time of the Arian controversy were also disproved.

(30) The monk Victor was slandered just as Kyrillos was. He refuted these slanders through his spirited oath on the Holy baptism and mysteries. However, Kyrillos was saved by the gentle gesture of the emperor. Christ is thanked for the victory and persistence of Theodosius' government.

*****

Translation: "Defensive argumentation to emperor Theodosius"

(1) Greetings in the Lord to the most venerable, pious and Christ-loving Theodosius, victor and always Augustus.
God's own pure Being, which rules over the universe, indeed his unapproachable Light, inhabits and occupies the loftiest throne, the one most fitting to His nature and to Him alone. Lordly rulers and powers crowd around it, as do the holy seraphim and, as Holy Scripture says, He *"makes all matters to shake and to tremble"*. In fact, having been thus glorified and having come to the limit of every miracle, He possesses a gentleness equal to the greatness of His supremacy and His unspeakable power; for no created nature of goodliness could bear such unadulterated bravery and supernatural power and might.
In addition, the late prophet David, once, when praying on his own behalf and on behalf of everything on earth, said: *"Remember, Lord, we are but dust" and "If you should test our lawlessness, Almighty Lord, who shall remain standing?"* Yes, when the all-virtuous Job was being tested by the Devil by bitter and unbearable blows, he called to God, filled with self-control: *"Why did you not forget my lawlessness nor purify my sin? Instead, you sealed my lawlessness in a box and you indicated them when I unwittingly erred"*.

(2) However, I think one may immediately reply to this: *"Why, most honourable sufferer, did you count His unforgivingness almost as a ground for accusation?* Even if you yourself have trespassed, you accuse the lawgiver of remembering your transgressions? *"Yes,"* he says, *"He who by nature is forgiving and, in addition, is not disposed to amazement at his glory, why is He not seen to be similar with regard to me? If He is, on the one hand, understood as in no way being able to lead the human mind astray, let the judge speak exceedingly accurately, let him seal those sins in a box, let him refrain from forgetfulness of those who occasionally offend even unexpectedly. But if one and all of us stumble and if impurity in everything is proper only unto Him, let His non-remembrance of evil show kindness to those who are customarily diseased"*.

(3) Therefore, a calm and mild spirit befits those of exceedingly high station; indeed, this preferred attitude is present in the Divine and most high Being, and, in imitation

thereof, also in your rule, Christ-loving emperors, because as a model of the heavenly Kingdom and as an imitation for earthlings, you alone have inherited power over all things and preserve subjection to it through fear and mildness; you extend tranquillity over everything under the heavens as something shining and peaceful.

(4) Even I have of necessity been constrained by the latter consideration to request by means of fitting defence that you heal our injured religion. And what is to me both usefully and necessarily the preferred course of action, I concede, but not willingly, because of the honour due to your royal power above all. For someone to say *'I have not existed'* is so arrogant or stupid or even utterly heedless, that whenever it may have occurred even against you, it should not go unpunished. For I have been afraid, very properly, to bring out my vote against those you support, in order that I may not suffer such as they say Israel suffered. For I am not in every respect removed from the occasional transgression (for each and every one of us stumbles and human nature is slippery to the default), and he may be regarded as a sharp-witted prison-guard who in now way offends against God; but hear what he is saying: *"Behold, I judge against you when you say 'I have not sinned'"*. Therefore it is better and wise to yield to your rulers and to ask for forgiveness in what they are aggrieved. For, as I have said, forgiveness is at hand thanks to the imitation of your rule of God.

(5) I have therefore written to your worships and indeed to your most famed Augustae. I have done so, and exceedingly correctly at that, not in order to introduce uproar or conflict to your most holy court (Why? So that I thus may not land outside good reason and fitting motive), but rather in the consideration that it is temperate that the meeting of clergy approach the most Holy God, that they consider well what is good in His sight and carry it out without delay, in fear of the destruction hanging over them, if indeed they would at all be able to fall back into apathy. Surely we have to establish more firmly those who have come to believe in our Lord, Jesus Christ, those who He has won over through His own blood and has revealed as His worshipping begotten; He has called them his chosen people, his royal priesthood, a holy nation and a people destined for preservation, so that they may proclaim the virtues of Him who calls everyone unto His marvellous Light. (6) Indeed, when He is laying down the law concerning what is to be procured for sacrifice, He says to the prophet Ezekiel something like this: *"Son of Man, speak to the sons of your people and say to them: 'This is the land over which I shall bring the sword, and the people of the land shall take one of their men and they shall appoint him as their scout and*

he shall see a sword coming over the land and he shall sound his trumpet and signal to his people and someone shall hear the sound of the trumpet but he shall not be on his guard and the sword shall come and shall cut him down. His own blood shall be upon him, and he himself – because he was on guard – shall destroy his own life. But if the scout should see the sword coming and do not sound the trumpet and his people are left unguarded even when the sword comes and takes one life from among them, that sword shall be taken because of its lawlessness and the blood shall be exacted from the hand of the scout".

(7) I think the power of these words should not be left unquestioned; for, indeed, it would even be of greater benefit if the intention to be discovered in it were clarified. Is it not because of an expected attack by barbarians against the city that its guardians and philosophers and some imminent spymasters seat themselves in very high spy-towers, those who espy the rural fields, always directing their own eye in all directions vigilantly, preventing the attack of any enemy? They timeously signal the enemy's approach to the city and are not regarded as the temperate elder; they point the finger at the hostile approach and they themselves wipe the reasons for the prospective capture and suffering on their own heads, they await the final judgement of every soul in the city. I think that if each one of these priests in the same fashion – seeing that he has been appointed as scout by God – should report to the congregation under his jurisdiction the injustice which has been committed, the need shall have been established there for an agent of the crown; and it shall again fall in with those evils which come along with God's wrath, when He has after all done injury in no negligible fashion by those silences to the one who directs through those voices at his side unto righteousness. (8) Surely the battle was not against one of our human community, but rather waged against the Saviour of us all, Christ.

For it has been written: "*No-one says 'Jesus is anathema' unless through Beelzebul, that is, no-one denies Christ unless he has been raised by Satan to do so*". And because this proverb is true, no one shall contradict it. Surely the dragon, the apostate, that is the Satan, having taken possession not of the mind of a secure priest but rather of one led astray, and because he had a tongue at his disposal which, fully prepared, inconsiderately could insult the teachings of the truth and could detract from the glory of our Saviour (for that tongue was bold and heatedly went with unbridled rails at each of the most discordant views), and he filled our churches with uproar, the correct faith thus coming under siege. Disagreements occurred all over and the argument

among all the believers was great whether they were not erring about God when they were in truth thinking of Christ. And what was the upshot? Disease as if a kind of pestilence consumed all under the sun, having the lie as its root and Satan as its father.

But seeing that we were appointed spies by God and as protectors of our peoples, how could we not take up very enthusiastically the holy trumpet of the Church for those wishing to be pious to signal the approach of the Devil's sword? For what justice has God prepared for those who remain silent? "*That blood*," He says, "*I shall exact from your hand!*".

(9) But your heart, Christ-loving emperor, was secure and unshaken. Yes, I myself am in agreement that these affairs will rather be of assistance and indeed, in addition to this, a long interval of time shall bear witness as to the fact that, having become famous for your piety, you contended with the glory of your forebears. But seeing that the possibility that your calmness be defeated is glorious for those people, I would most likely say – fearing no-one – that you shall wrap up the better and to be preferred outcome of the vote. I know the stability of your faith, its establishment in Christ's love, I regularly have been describing it as ready to come to the assistance of others, especially of all the congregations in uproar; for it is simply your custom to provide salvation. The trumpet signalling barbarian approaches only reminds of the strength and extreme battle-readiness of the bravery befitting him, but his not exceedingly fierceness nor his experience in matters of war is secured, so that when he unexpectedly invades the ranks of the enemy, he may not become the prey of the crudeness residing in them. For sure, my argument concerning Christ has been moving the centre of your piety against the cheek of the Devil, and has been securing those persons possessing a lightweight and easy manipulable mind. The mystery of Christ is not perspicacious to many, but the argument concerning Him is most profound to them that indeed possess a sound mind and is known to those who have accurately analysed Holy Scripture utterly as if "*in a riddle and in a mirror*".

Just as the most holy Paul says "*bad talk destroys useful customs*", so truly according to Solomon also '*a dripping droplet wears out a rock*'. Surely, regularly sending down into the human mind – like a droplet – words which by nature do injustice, is often not modest, but in most cases rather begets punishment. Indeed, my reminding has become both necessary and useful against the person waging battle against Christ contrary to all hope and against others who, having distinguished – not very

accurately – through arguments of one who strays, their knowledge of the divine mystery and are vexed by storms in no moderate measure. (10) For indeed I have been writing of necessity, and this implication of affairs has been made believable. For God has directed human affairs in the times since the beginning and during times past. For sure, the whole world has been led astray and as the late David says: "*All have deviated and were rendered useless. There was no one doing anything useful, not even one. Instead, 'an injunction came to us from on high*", the only begotten Word of God appeared to us and He lived with the inhabitants of the earth having become a man while remaining God by nature. He himself linked us through Himself to God and his Father after removing the intervention and having in forgiveness set us free from those sins separating us and making us righteous through faith. Indeed, He himself is our peace according to the Scriptures. Thus He who is our bond of peace with God wanted to break the faith which was being undone in two. He intended that the way of righteousness be concealed from our minds, not to say something more vulgar.

For we have been made righteous through the holy baptism while we proclaim the death of Christ, in addition proclaiming His resurrection. Except that we do not proclaim the death of the common man, Christ-loving emperor, but that of the incarnate God, the One who had suffered on our behalf in the flesh, as was written, as of the living God who had remained non-suffering by His own Nature. Therefore, while Christian hope is in danger, the advent in the words of the errant and the unskilled and unguarded, has in a certain sense been both necessary and inexorable, emperor, seeing that we have the truth as comrade-in-arms to boost those possessing the true faith. (11) And indeed, that which has been urging us to arrive at this conclusion, is that factor. Here our deceased fathers, given the courage by God, on occasion set up their holiness in opposition to intractable heresies, especially that of the unholy Arians, even though those who at the time were in control of human affairs did not respect the truth, rather considered their points favourably and ground their teeth on the teachers of the Church. But these teachers were better than any fear and proclaimed the correct and unperturbed word of the faith. For they respected our Lord Jesus Christ saying: "*Do not fear those who kill the body, but who cannot destroy your soul. Rather fear that person who can destroy your body and soul in Gehenna*". Thus, as they who regarded the rulers of all at that time as exceedingly hostile decided not to keep silent unto the glory of the Saviour of us all, how can it not be necessary that we ourselves follow in the footsteps befitting them and of belonging to Christ, or, to feel ashamed about the solidity of your piety? I have been exactly disbelieving that

it was him who found favour, but I!

And why has our silence not been persuasive? Alarm almost detracted me from what is necessary and made me prepared to strike against God. But I said to myself: "*You, you honestly keep your silence; even though the accusations brought in against you by God and men are terrible, he who has been crowned with imperial glory by God is pious and Christ-loving. And indeed, the silence of the most famous twin emperors may be seen through the same boastings, and both the holy and admirable sprouts of the Virgin are of the same mind. Those persons who bore the most recent discord and who have been burnished with the superiority of their dignities, are conspicuous through their most correct and unswayable faith, after they also having been saddened through the casting aside of glory of our Saviour. Otherwise, how could they not have vigorously fulfilled what is favourable in God's eyes? Or is the seaman not powerless when his passage is begged down from the wind favourable to him while a wind was blowing against his lines? Would the person who has been drawn up in military ranks not be weak and a deserter from battle if it is possible, through the assistance of the most brave men, to win in battle but he is seen to throw away his shield and act most unmanly?*". And, having kindled myself upon such considerations and having taken courage from the piety of your rule, I unflinchingly proceeded to eagerly address Christ, who was being insulted.

(12) Besides, Nestorius avers (even I say that I am also eager to produce even this for those I mentioned) that he has been exercised in the promises of the apostles, that he is an artisan unto piety, that he possesses an orthodox and completely untainted faith, and that your pious government earnestly seeks exactly such a man, as does the most eminent authorities of the holy churches – well, even I myself claim that! Therefore, when the letters with news of his ordination was sent through by the most pious yet misguided bishops, I carelessly responded in writing, joyfully praising and praying that my brother and fellow priest may enjoy only the best of all virtues through his divine election, but certainly not the charges later laid by our brotherhood, but rather arising from his own awkwardness. For he was elected to be a shepherd, but was found to be a wolf; deemed to be a faithful and well-known member of the household, but he loved the opposite; elected as a vine rich in grapes, but he sprouted weeds, as has been written; elected as skilled worker of the land, but he conspired against the earth; elected as good shepherd, but he became fiercer than wild animals.

Eventually, having taken ill – I don't know how – with his evil doctrine, he was most regularly given warning, and at that from many sides; but if he had taken heed from these warnings, would he have been stung if his intention had been revealed? Having been counselled with respect to the best options, would he even have considered any of the good ones? Did he hate the lie, did he hate the truth? Did he refuse the veil of ignorance, was he seeking the light? Was he convicted of his speaking ill against Christ? Was the host of those contradicting him put to shame? Was he sparing when he saw many, indeed countless, persons offended? Did it sadden him to see the Church denuded of the faithful? Not at all – just as if that phenomenon would have proclaimed the limit of affairs...

(13) For when the holy Synod congregated from all over in the Metropolis of Ephesus at the ineffable instruction of your Rule, he also pitched up, at that very moment, and even though it was proper that he lament and wail over those persons who had already passed on, just as if no-one had at all been offended at what he had arrogantly dared to say, he still stayed over in that famous city and kept heaping up his worst. He kept on prattling even worse evils and was emboldened against the glory of our Saviour, in the main only thinking Him worthy of negligible mention, and in general thinking little of the accusation of blasphemy against Him. Indeed, it is better to be silent on those matters he presumed to speak of, because while sharing these sentiments with the holy bishops, they similarly were in possession of the resolve and glory over each and every one of the faithful, and they were experts in Holy Scripture and knowledgeable. They had been very much aggrieved at the blasphemies against Christ and, out of hate for his intemperate and unbarred tongue, having washed their hands of him, they reported this to the Synod amidst streaming tears, not pushed aside into a corner nor imperceptibly, but taking courage to speak against that faith of his recollections, and being prepared to refute what is not even appropriate to think of, namely that which had been said against Christ. (14) And they did this out of fear of the coming judgement at the bench of God; for they weren't without tender affection, but they rather loved God and true guardians of the love unto Christ.

For surely just as our proper anger reveals to us the subjects of your undefiled monarchy or noble generals or indeed certain other dignitaries or aristocrats as being illustrious or censorious, if perhaps some might be wagging their tongue wantonly or unchastely against your rule or perhaps prefer to do something unreasonable or improper, likewise the divine ministration, completely praiseworthy, is finished off by

God and by the angels (so that one shall not keep himself from those chattering about divine glory, preferring rather that they be relegated to the ranks who were especially hostile. Indeed, the late David clothes himself with the following boast and says: "*My Lord, have I not hated those who hate thee and was I not wasted away on account of your enemies? I hated them with an ultimate hate; they became my enemies*". If those who blaspheme Christ love Him, then those who are in conflict with them fall short of proper motivation. But if they hate Him openly, and this matter is in no way ambivalent, how could those persons who raise the healthy and reverent argument in opposition to their brutalities not be admirable and God-fearing?

(15) But it was otherwise both useful and necessary for your government to drive from the divine altar him who is treading these things underfoot. How? I would suggest by bringing the indications from Holy Scripture to certainty. Once, when the children of Israel had taken no heed of the divine injunctions of the all-wise Moses and considered the law given to them as naught, they were incited to secession from God and then they proceeded to become worshippers of idols and of the host of heaven, as has been written. The wretches have already come to this bad turn of events so as that they might defile His holy temple itself. God became cross at these things and delivered them unto the hands of their enemies. At the time when Hezekia, a holy and good man, was king, he restored what had been cast down and really cleansed God's temple; he thus brought home what was owed to God who rules over all. For it has been written thus concerning him: "*And Hezekia became king when he was twenty-five years old*". And then he addressed the Levites: "*Listen, Levites, be now sanctified and sanctify the house of the God of your fathers and cast out impurity from the midst of the holy, for your fathers rebelled and did what was wrong in the sight of the Lord and they forsook Him*". He then added various other things of use to his audience and again continued: "*And now, do not desist, for the Lord has selected from among you one to stand before Him to minister for Him and He has ministers and those making sacrifice. And the Levites stood up*" he says, "*and they gathered their brothers and they were sanctified according to the instruction of the king as the Lord commanded to purify the house of the Lord. And the priests went in even unto the house of the Lord and they cast out every impurity which they encountered in the house of the Lord*". Then the holy writ says: "*And on the sixteenth day of the first month they completed their work and they went in unto king Hezekia and said: 'We purified everything in the house of the Lord*'". And it has also been written: "*Hezekia the king rose early and gathered the authorities of the city and he went up to the*

house of the Lord and he brought seven calves, and seven he-goats on behalf of the kingdom, on behalf of the holy and on behalf of Israel'.

(16) On the basis of the foregoing, o Christ-loving-emperor, note that even though that virtuous and holy Hezekia had been willing to pay homage to God, he did not even enter the temple of God and fully carry out the prayer, before he had instructed God's priests to purify His house and to cast out all impurity from there. And when this had taken place, he shiningly burnt incense and was at the same time exceedingly happy that he had made a very acceptable offering to God especially through having removed beforehand the impurity dwelling therein. Something similar has been done by your kingship to the glory of God. For it is our custom to sacrifice in our Churches and always to gather through the most abundant hand things pertaining to the glory of God, except it was always necessary to cleanse beforehand the temple of defilement and to remove from it every stain so that it became possible then to sacrifice at the right moment. And the blasphemy against Christ was beyond defilement with regard to Satan, but you ordered the clergy and, as I said just now, they cleansed the temple for you and sanctified it by stopping the artless and unholy tongue, so that you might be lauded all the more from the side of God, the angels and men.

(17) Therefore the holy ecumenical synod, in giving joy to the Saviour of the world, and counselling all to join in the faith in Him, and narrowly refraining from saying "*I have striven for the Lord*', in terms of what has been written, effected the removal of the stumbling block, so that it might disappear from our midst. On the other hand, it was probable that they rather, and of necessity, vigorously take it up jointly and that they courageously jointly grapple with those who have been in distress and divide among us the honourable gifts of Christ's extreme courage, having taken up the same zeal on our behalf and filling their own mind with a God-loving courageousness. But these latter people, having become hardened and unpitying even of the awkwardness of the blasphemer even in the least respect, and having been saddened and grieving, not primarily at the glory of Christ, but on account of the many things which had been babbled without any sense of holiness against Him, drew up in battle against His legitimate warriors and came out in opposition to those who wanted to consider the affairs of Christ, on account of which they had dared to go into action and all but openly say: "*Why did you stop your shameless and unbridled tongue and, having clothed yourself in sheepskin, put yourself up as the ravaging wolf which is familiar to all and sundry?*'. For sure, the fact that it is scarcely tolerable that he has been elected over them is, in my opinion, nothing but the hallmark of people who had been

clamouring all along. (18) For the bishop of the parish of Antioch flouted the holy Synod, even though he had been commanded by your majesty to be present on an appointed day, withdrew his pending arrival while rejoicing in the intractabilities of him who had been babbling against Christ, and while probably really and unambiguously cherishing the same preconceptions as him. For when the sixteenth day had passed, some of his associates pitched up, spokesmen for the others (for they were Metropolitans), and duly gave the message purportedly coming from him to the holy synod that it shouldn't await his arrival but rather hurry to complete its divine affairs. And the synod had then scarcely been constituted in the holy church of Mary and had made as councillor Christ, its head as it were; for on the holy seat lay the venerable Gospel, all but saying to the holy clergy: "*Deliver righteous judgement, judge between the holy evangelists and the pronouncements of Nestorius*". For sure, they judged unanimously in favour of the former and the undiluted purity of the tradition of the apostles and the evangelists was disclosed and the force of the truth was rendered powerful. Indeed, the correct and unchangeable faith was confessed by all delegates, it was considered acceptable by you, Christ-loving emperors; for your whole vision focuses on the pleasing of God and on pious conduct. For you have never honoured anything above truth.

(19) But the elected bishop of Antioch, John, the delayer, the callous and long-suffering of the injured Christ, was sharp and hateful when moving his tongue in his endless talking delivered judgement. Like a bird he seized the council at Ephesus and, as if whatsoever he wished to do was right within his power, and at the same time holding nothing at value, as if the ordinances of the Church had been lifted completely, as if God does not oversee human affairs and directs them with irrationality rather than with His mind, and, having given the greater part of affairs over to his wrath rather than being inclined to master his common sense through logic, he then leapt from his carriage and entered the chamber, kicked up some dust and brought out an unsound and discordant vote together with those who think like himself. These people were men without sees, devastated and were the shield-bearers of of Nestorius' folly; having often been struck by great thunder, they share with him in the charges concerning the blasphemy against Christ. He therefore proceeds to insult the holy Synod, having ascribed to everyone under the sun – men of wide renown, some very well-known to your government, who have built up a considerable name among your nobility – a reputation of unsociability. Myself, however, and the priest of Ephesus he proceeded to label with more vulgar arrogance, by falsely

accusing us and saying that we cherish the same tenets as the disrespectful Apollinarius and that we subscribe to the accursed and unholy doctrines of Areius and Eunomius. And he was doing these things, as I was saying, while calling us these names and shaking in uncontrollable rage, letting the reins on everything loose into god-hating movements out of his rage and disdain – which really amazed me.

(20) For that always beloved and loving one, he who never ever denounces our words, has written in a friendly tone and has brought to us letters, he who has all but grown up before the very gates of Ephesus through his pronouncements of love, has placed the following in his own letter:

"*To my lord, the God-loving and holy fellow priest, Kurillos, greetings in the Lord. The fact that your holiness arrived these few days late in Ephesus has not stung me moderately. For this business's craving for your holiness pressed all the more on me to complete my journey as quickly as possible, amidst other pressing matters. Therefore, my lord, pray that we can travel and speedily hasten over these five or six stopover places and that this venerated and holy head of ours be enfolded. Those accompanying my lord, the God-loving bishop, Ioannes Paulos Makarios, all greet your holiness. Those with me and I myself greet the whole brotherhood with you fervently. May you persevere as the one beloved and prayed-for by us, o holy master beloved by God! How could our fellow-priest, also called our brother, suddenly be an enemy, when he has harmed no one? (21) I also hear someone is saying that he regards him as a wise person, since he dispelled the accusations of error against us, namely that I have written while still concealing my hostility and controlling its appearance at the necessary opportunity? Or, if I were truly the heretic and participant in the wickedness of that wretched Apollinarios, indeed in that of Areios and Eunomios, how can he call me a fellow priest? And how could he have been calling this head of mine holy and, on top of that, pure? Or is it not crystal clear to one and all that, should someone choose to harbour barbaric thoughts, he shall in general be the enemy of your most pure kingdom? Indeed, he was, as they usually say, concealing his hostility and he was being sweet with regard to the appropriate word, but he was running over with bitterness and cunning in his heart. Who would therefore dare to praise someone accustomed to living in this way? Or is he advising the Greeks to meddle in our collective affairs? Surely even they have come to hate one speaking a foreign tongue and thinking foreign thoughts? Let us therefore scrutinise the*

viewpoint of Holy Scripture, but we have heard God pronouncing very clearly about a way of life like this: Their tongue is a wounding spear, the word of their mouth are deceptions; he speaks peaceful things to his neighbour but within himself he harbours hostility. 'I shall not watch over these people', says the Lord, 'shall my soul not bring such a people to justice?' Surely God hates deception and fraud and concealed bitterness, as is speaking matters of peace while being ill disposed is regarded as an untenable matter by him. Therefore He also promises to condemn it".

(22) Therefore, perhaps while feigning his pretexts through sin, as has been written, the young man shall, unto outrage, and the artisan, unto slander, speak a word additional to this, perhaps not a rude one at that, as he might think or intend. For he said: "*Even I have striven on behalf of the Lord*", just as the Holy Synod has done, but I have been saddened that you are heretics through the votes brought out by my side. And because he is saying this, he shall be acceptable to those people, whom our prophet Isaiah brought into the picture by saying "*we posited a lie as our hope and we shall be covered by the lie*", and unless someone call it chance, these matters themselves will cry it out loud. For sure, he shall firstly be found to be supercilious and a braggart, one enclosing holy priests spread over the whole inhabited world (*œcumene*) with arrogance and striking them hard with his single staff; for he ordered them unto unsociability, not so much thereby to cause them grief, but through having placed himself outside his fellowship with them. For somehow it is customary for persons with little insight to think it good that, when they rebuke others for acting in a certain way, when they may occasionally attempt something which is unrightful, they are committing injustice to themselves rather than to others. But how can it follow both to pay honour to your superiors and mindlessly to do injury to those who chanced to obtain only some lower rank; to relinquish the laws of the Church, which brings about the good order of peace and not to imitate that order but to love the knowledge of those in the world? Your pious rule has surely set the limits for positions of honour, and each and every bearer of an honour is surely not ignorant of his own station and yields to his superior and is not in competition concerning matters on an equal plane. And having conceded this as something stale and having spurned what is seemly, he drew back as it were with unbridled and inconsiderate motions in all respects, and having cast himself from the fellowship with one and all, he thought it well to tackle something profitable. And if he indeed did not believe that the bishop of Ephesus and I myself truly were heretics, what prevented him prior to coming to

the city of Ephesus to enquire by means of correspondence, to clearly pose the reasons in terms of which he had an argument with us. And when he arrived in Ephesus, what prevented him from setting up a meeting, from freely enquiring, from leading his accusations in public and, when in sitting with the holy synod, thus to summons me to recant together with others, or upon them considering and stating the correct teaching, to desist from his cause, or at least to let those preferring to think to vote those elements in dissension with the teaching of the Church to be right and just. (23) But since he refused to believe, having in vain embraced and having in unholy fashion composed misrepresentations against orthodoxy and having been entrusted with our affairs through his respect and kisses for Nestorius, he came and committed injustice and, as if engaged in nocturnal battles, he shot off his arrows, without being able to see and having composed a written document full of false accusations, he dared to refer it for your pious attention, and did not take the following into consideration, namely what lies written in divine scripture: "*Let no lie be spoken from your tongue to the king!*". And when we got wind of this, we composed for the holy and œcumenical synod an exposition of those books bearing witness to the correct and undefiled faith of the Church, in which those underwriting the thoughts of Areios, Apolinarios and Eunomios are nathematised, and we called upon him in terms of the laws of the Church to come into our midst and to convince us, having set up his own particular arguments. Our arguments, however, as I believe, were completely in keeping with the law; however, what sank to the depths of ignorance, indeed of cowardice and hesitation, was when he suppressed his arrival and he was not in the least perceived to be encouraging the holy synod. Thus I somehow rather had to resist him vigorously and, not waiting to be called upon, ran up of my own bidding, clearly convicted him, pointed out his fellow-accused, and to contend with him for his own votes. But I did not pitch up there through using an unsound perspective, thus out of fear for his arrival at the Holy Synod, so that I so to speak dared to pre-empt him at the banquet. Thus how could it be probable that the delegated priests, all of them reminded of their priesthood and mindful of God saying "*Bring out a just verdict and never consider the person in your verdict, for your verdict is that of God*', seeing that we have all been elected in each and every way, could condemn us as heretics through the vote of their verdict? For it surely was necessary to make work of the minutes (of the meeting) and to reveal it to you? Surely, one single judge has been signalled for whole countries and big cities through your royal nod, and legal decision-taking on matters concerning blood and soul has been strengthened, and he has inspired fear in you, our law-givers, and through his oracular sayings to you he has directed you unto

the pursuit of justice. Thus, how could those elected by God to the priesthood, being so numerous in number and – I say – being in possession of nothing less than a marvellous comprehension of how we should be living splendidly, rather be venerated above the command of God?

(24) But that is why his mind became unbridled unto contempt and arrogance, and without care to see through other matters. For almost three full years have passed since that inventor of new teachings, Nestorius, has been hurling abuse against the Church; and seeing that he has been revealing through his very own letters to the most holy bishop of the Church of Rome, Celestinus, the sickness of his mind, he was not awaiting this vote (over him) in isolation or without sympathy, but he was rather invited to refrain from entertaining his inherently evil teaching and instead to choose the correct and undefiled faith – and he wasn't invited once but indeed very many times. However, it is thought the very precise investigator of the divine teachings (not to say anything vulgar!), he who stands impressionable before a knowledge of divine law, he who never reminds those who have been wronged by him, never issues an argument, and, above all, doesn't depend on the support of his own indiscretions, gives affront to the unholy through the vote and has perhaps been impressionable before this, so that he can hear the late David saying, indeed the Holy Spirit though the voice of David: "*Why does the man capable of lawlessness take pride in his evil-doings the whole day long? Has your tongue calculated unrighteousness? You wrought cunning like a blunt razor. You loved evil above goodness, injustice above the pronouncement of justice; you loved all words of degradation, a tongue of deception. For this reason, God shall demolish you down to the last stone; He shall pluck you out and remove you from your tent, as well as your sprout from the midst of the living*".

(25) I have learnt that some people have attempted to convert him from his arrogance against us, when they were genuinely moved to grief after the ill-famed Synod took place without him. Indeed, it were better that we rather not interrogate this fact, but that his very own future in this regard be described. Conversely, those who had arrived beforehand and had announced to the holy Synod that they did not have to await him nor should arrive there at their own behest, but should submit to those voices reporting to him, why weren't they rather voted into abomination because they had levelled false accusations, had committed deception, but instead were considered to rank among the most legitimate bishops of all? Let this be considered an accident

and one to be mourned. For this reason, therefore, should he have disregarded God's laws? Should he have forgotten God saying "*you shall not kill one undeserving of punishment nor the righteous*"? Should he have condemned persons not found guilty of anything untoward? Did he require brothers to sheath the sword of evil doing? To revile the ordinances of the Church everywhere? To slander, to bear false witness at that against your very good name? Did he require anyone to consider the orthodoxy of our faith as worthless and to be willing to consider any single person as entirely defiled? To indulge in the succour of someone reviling Christ and setting him up to seek out the lie? To destroy the truth? Would one consider these things as the fruit of a holy mind? As the discoveries of a priestly council? Indeed, I hear God saying "*the lips of a priest shall preserve judgement and law for those seeking it from his mouth*". Therefore it is very clear that through whatever reasons it be thought possible to dispose of this prevailing mindlessness, through these very reasons themselves it will rather be discerned that they have been carried out as unholy matters. (26) However, on my part, Christ-loving emperor, I have been taking pleasure in departing from my task and at being away from your city Alexandria, while a furious wind was filling our sails and our ship was all but thundering down with being taken by the height of the seas and seething around the heads of the tillers; I remained of good cheer and stood through the danger of the storm backed up by the prayed-for supervision of your government. Indeed, when those attending the holy synod left Ephesus upon travelling up to that brilliant city, having previously undertaken to give effect to the decisions of the synod, I desired to be counted among them, firstly in order to look after the interests of your imperium, and secondly, in addition to this, that I may defend myself against that bishop of yours of Antioch and may prove that he had falsely accused me, had been raving contrary to the tenets of the law, had been overcome by unfettered madness, because I anathematised the main tenets of Nestorius' evil statements. For the church of Rome and indeed the holy Synod gathered, as is customary to say, from the whole world under the heavens, has borne witness unto the correctness of my faith. For sure, not having fallen outside of it in the least respect, I have succumbed to the tradition of the apostles and the gospels and am forging ahead along the straight and unswerving path of the holy teachings – they (i.e. the *bishops*) have come to concur unanimously and in underwriting, at that, the beacons of our faith having read sthose letters which I wrote to Nestorius.

(27) I have been praying that I may come there not only on account of the latter reasons, but also so that I may show up the lying slanders of others against my person and my teachings. For those arms-bearers of Nestorius' teachings, after having aimed

an arrow against me out of jealousy and malice and, having prepared in multifarious ways manifestations of unadulterated insanity, having bribed people and fabricated accusations, of which *God is the womb and the honour in their shame*, as the late Paul states, they were preparing to become troublesome to your government and very regularly so, even though they indeed never ever suffered anything unfitting. For there absolutely never was a single word from them to me, instead, as they usually say, they shopped out to their co-conspirators against me the stream of their words, they properly kept on chattering in their preparedness to do anything. For such persons, nothing cannot be attempted; for they have evil as their natural companion and nothing has been thought out by them but to give out the writ of slander and regularly to make false accusations, both with regard to whatsoever one wishes and even if nothing concerning the accusations are known to them. And all of us spread through your city of Alexandria know that they are of this nature and are accustomed to live like this. Therefore those people keep on chattering while making a present of money to those urged to do so and by effecting retribution as it were, thereby making a demonstration of their acceptance of a bribe for their incessant gossip against me. And I have taken great exception against these people (how could I not have?) Except that I remembered our Saviour Christ saying "*You are blessed when they persecute you and revile you and utter every form of insult against you when they are lying, all on my account. Be happy and exalt yourselves, for your prize shall be big in heaven. In this way, too, they persecuted the prophets before you*". (28) For when the father of lawlessness, that is, Satan, attempts to set a trap for the churches and for those possessing the correct faith and boldly to falsify through his own henchmen the tradition of the apostolic and evangelic faith, or when the guardians of orthodoxy set up truth in opposition to him and act against persons who destroy orthodoxy, while having Christ Himself as fellow-soldier and as supporter, who is the Truth, then indeed the father of the lie generally raises many false accusers, then also he set up a bunch of ferocious slanderers in opposition against those preferring to pursue piety. For the late Amos on several occasions prophesied and strongly accused the children of Israel that they had forsaken the love for God and were overlooking those laws given to them by God; straightaway Paschor came into their midst and acted against him (he was a false prophet and an exorcist of demons). He then set up the truly holy prophet in opposition to the king of Israel, having written thus: "*Amos has raised insurrections against you; the earth shall surely not be able to suffer all his words!*". And the blessed Jeremiah likewise tried to order the arrogant house of Israel to mend their ways, but he had resolute opponents, who incited Zedekiah, the manager of the

affairs of the royal throne, against him. However, this matter was burdensome to the faithful and, in truth, unbearable. Save for giving precedence to what was pleasing for God and to a love of their own lives, they were thus in control of their pursuits and not ignorant of what had been written, namely that "*The heart of the king is in the hand of God; what He wants it to accede to, there He makes it incline to*". For He rendered these persons mild and inclined to take pity, even though they had been provoked very often when they were in command of Jewish affairs. (29) On our part, we shall here disregard those matters pertaining to them – they are well known to all – but we shall call to mind that well-renowned and thrice-blessed father of ours, Athanasios, who, on occasion, was bishop of your city, Alexandria. He was battling against the evil teachings of Areios, and those persons feeding off that accursed teaching ended up slandering him. They sent forth their shameless and unbridled tongue against him, and as if their lying fabrications weren't enough for them, they cut off a man's hand and carried it around, and in showing this horrible sight off to spectators, they declared that this bishop had cut it off and they seriously contended that that a certain Arsenios had suffered this. And they had spent a long time seizing and arresting people, until Arsenios was perchance found to be alive, and only then the undertaking of their folly was completely detected. (30) On the one hand, their arrogance was hardly tolerable and very wounding to free souls and to persons of clear conscience, and, on the other hand, the mind of persons who had suffered being counselled both rashly and fruitlessly by those who had been wronged confessedly in no fully evil respect was completely at a loss. Except that Holy Scripture has previously indicated that these very things shall bring the truth home to our church-elders. For it said: "*Fight unto death for the truth, and the Lord shall do battle on your behalf*". And our Lord, Jesus Christ himself, anointed His disciples unto good courage and persuaded them not to take heed of any false accusation nor of toils in the face of persecution. "*If they prosecuted me,*" He says, "*they shall prosecute you too! If they called Beelzeboul the master of their house, how much more their house-fellows...*". And He is extremely saddened when He aptly adds: "*No disciple is above his teacher, nor is a slave above his master*". Surely, if He said this with reference to Christ, what is then our argument? And if these slanders took place against everything holy, how could the least of us escape? For sure, the tongue of the unholy is intemperate when wielded against those cast down, but it is cursed and hateful for God. In his psalms the blessed prophet David sings: "*The Lord shall destroy all deceitful lips and the boastful tongue*".

(30) Together with me, the beloved monk Victor has been put to the test by arrows from the unbridled tongue. Indeed, certain people who had been accustomed to level false accusations alleged that he, one of those absent from the meeting, had spoken blatant untruth about me, so that, when he came to me in Ephesus, some delegates to the Holy Synod made vigorous accusations against him, and indeed, all and sundry turned their backs on him, having come to hate him as if he were an unholy person. They accomplished this by calling him a father-murderer, a brother-murderer and other similar names. Having learnt this, the old man, after most of the holy bishops had gathered around him and lifting his hands unto heaven, swore uncharacteristically on the Holy baptism and the holy mysteries of God; and thus he and I were empowered to heal the souls of those saddened. Unless, of course, many intending liars persist in producing such and attacking us in vain, having virtually been urged on to do so by Nestorius' supporters. However, the mercy of our Saviour and the disapproval of your Reverence have sufficiently been of help. For, as if plucking us from a blazing furnace, you saved us with the gentlest of gestures, so that we, together with all the other holy bishops and monks of Egypt, may bring incessant thanksgiving to the all-holy Christ on account of the victory and persistence of your government. Through Whom and with Whom glory be with the Holy Spirit unto all ages. Amen.

... ...

Notes on the political-theoretical content of Kyrillos' Apologia

Having been addressed at Emperor Theodosius II, Kyrillos' logos apologetikos is replete with elements of **early Byzantine political theory** – that implicit set of principles in terms of which Orthodoxy chose to arrange their relationship with the secular power of the day. Christianity had but recently become religion of state, and many of the facets involved in such a complex relationship still were in need of more precise formulation[34].

Kyrillos' defensive argument in fact signals the transition to a situation where the emperor, in this particular case the emperor of the Greek eastern half of the Roman Empire, assumes the very important role of doctrinal arbiter among

34. See the still adequate exposition by I.E. Καραγιαννόπουλος, 'Η πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, *Βυζαντινά* 2 (1970) pp. 39 –61.

(politically) contending Christian points of view[35]. From the very address of the letter to Theodosius (ll. 2-3), the Christian piety and Christ-loving nature of the emperor is stressed, the implication being that he disposes over the correct, true insight into the real nature of Christ, now cast into dispute by recent event events.

The emperor is then directly aligned with God, as a model and imitator of the heavenly Kingdom, having inherited (from God) power over all things on earth and then extending peace and tranquillity over the whole earth (ll. 32-37). In this capacity, the emperor is requested to intervene in, and heal, the Christological dispute in the trust that he will also, in imitation of the example of the rule of God, be forgiving (ll. 39-52). The Orthodox faithful (i.e. those persons believing in the Lord, Jesus Christ) may be regarded as God's own chosen people, a royal priesthood, a holy nation, one destined to be preserved while extolling the virtues of God (ll. 60-65).

Kyrillos describes emperor Theodosius as being uniquely equipped, in terms of the soundness of his Orthodox faith, to guard against impostors, to understand the mystery of the incarnate Word and Scriptural truth (ll. 116 - 166). In fact, he has restored and cleansed the true faith just as Hezekiah did in the days of yore (ll. 260-270, and 289-304).

Kyrillos' letter bears witness to the relative importance, at the time, of the Patriarchal and Metropolitan See of Alexandria within Orthodox sphere. His contribution to the formation of early Byzantine political theory was a continuation of a tradition started by his predecessor, the illustrious Athanasius[36].

35. This was of course still the period of the 'birth' of Byzantine imperial ideology, as pointed out by H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, PUF (Paris 1975), pp. 16-19.

36. "Some Alexandrian Perspectives on the Relationship of Church and State: Athanasius and Kyrillos", *Εκκλησιαστικός Φάρος* 83 (2001) no. 2 pp. 128-135.

Ἄγγελος Ἀθ. Γουματιανὸς

Ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Νικήτα τοῦ Γότθου καὶ τὸ ἱστορικὸ του πλαίσιο

Ἡ ἀναζήτηση πληροφοριῶν* σχετικὰ μὲ τὸν βίο τοῦ ἁγίου Νικήτα τοῦ Γότθου συναντᾶ ἀρκετὲς δυσκολίες, κυρίως ἐπειδὴ οἱ πηγές μας εἶναι πολὺ περιορισμένες. Ἑλληνικὸ μαρτυρολόγιο τοῦ ἁγίου περιλαμβάνει ὁ Συμεὼν Μεταφραστής[1] στὴν ἔκδοση τοῦ Μηνολογίου του κατὰ τὸν 10ο αἰώνα χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη ἱστορικὴ ἀξία, διότι ὁ Συμεών, γιὰ νὰ δώσει στὸ κείμενό του ρητορικὸ χαρακτῆρα, «...ἐξαφάνισε τὴν αὐθεντικότητα κάτω ἀπὸ τὴν ἁγιογραφικὴ συμβατικότητα», ἐνῶ «...καμιὰ φορὰ εἶναι ἀνακριβὴς καὶ προδίδει τὸ πρωτότυπο», σύμφωνα μὲ τὸν P. Lemerle[2].

Ὁ H. Delehaye δημοσίευσε ἄλλο βίο, ποὺ θεωρεῖται βίος «προμεταφραστικός[3]» καὶ συναντᾶται σὲ μιὰ ὁμάδα τεσσάρων χειρογράφων ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 14ο αἰ. Terminus post quem γιὰ τὴ συγγραφή του ἀποτελεῖ ὁ χρόνος ἔκδοσης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Σωκράτη Σχολαστικοῦ (439-444, ἀντίστοιχα δύο ἐκδόσεις)[4] καθὼς σὲ πολλὰ σημεία ὁ συγγραφέας τοῦ μαρτυρίου ἀντιγράφει σχεδὸν αὐτούσια ἀποσπάσματα[5], χωρὶς νὰ τὰ ἀναφέρει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου χρονολογεῖ τό μαρτύριο, παραθέτοντας ἀκριβῶς τὶς λέξεις τοῦ Σωκράτη, «...μετὰ τὴν ὑπατείαν Γρατιανοῦ τὸ τρίτον καὶ Ἐκκυτίου, καθάπερ ἐν ἐκκλησιαστικαῖς ἱστορίαις δηλοῦται...[6]». Οἱ πληροφορίες ὅμως ποὺ ἀντλοῦμε σχετικὰ μὲ τὸν ἅγιο εἶναι ἀποσπασματικὲς καὶ

* Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους κ. Ν. Μερτζιμέκη, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν προσέγγιση τῆς σερβικῆς βιβλιογραφίας, καὶ κ. Ἀν. Σινάκο, γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις του κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ κειμένου.

1. Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ, *Ἄθλησις τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca* (=PG), Paris 1857-1906, τ. 115, στ. 703 κ.ἑξ.

2. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, (μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Ἀθήνα 1985, σ. 269 κ.ἑξ.

3. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, ἐκδ. H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31 (1912), σ. 209-215, 281-288.

4. Ἀπ. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1997, σ. 115, σημ. 1.

5. Ἡ ἀναφορὰ στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τῶν Βησιγότθων, βλ. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 210, 3, ἀποτελεῖ πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ Σωκράτη, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἐκδ. G. C. Hansen, *Socrates Kirchengeschichte*, [GCS, Neue Folge, 1], Berlin 1995, IV. 33. 2· ἡ ἐφεύρεση τοῦ γοτθικοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὸν Οὐλφίλα, ὅ.π., IV. 33. 18· ἡ παραχάραξη τῆς πατρῴας θρησκείας, ὅ.π., IV. 33. 21· ἡ προθυμία τῶν χριστιανῶν γιὰ τό μαρτύριο, ὅ.π., IV. 33. 26.

6. Ὅ.π., IV. 31. 16· *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 211, 5. 27.

σύντομες· ὁ συγγραφέας ἀναλώνεται σὲ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν ἱστο-
ρία τῶν γοτθικῶν φύλων καὶ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ αὐτὰ καθὼς
καὶ στὴν παρουσία τοῦ λειψάνου στὴν Μοψουεστία τῆς Κιλικίας, παρεμ-
βάλλοντας ἁπλῶς λίγες γραμμὲς γιὰ τὸ μαρτύριο. Τὶς ἐλάχιστες αὐτὲς πλη-
ροφορίες θὰ προσπαθήσουμε νὰ συσχετίσουμε μὲ ἀναφορὲς ἀπὸ σύγχρονους
ἱστορικοὺς ἀλλὰ καὶ βίους ἀπό μάρτυρες τοῦ ἴδιου διωγμοῦ, ὥστε νὰ ἀπο-
δειχθεῖ ἡ ἀξιοπιστία τοῦ κειμένου μας καὶ νὰ διευκρινιστοῦν οἱ συνθῆκες
θανάτωσης τοῦ ἁγίου.

«Νικήτας τοίνυν ὁ ἅγιος... βάρβαρος ἦν ἐκ τῶν πέραν τοῦ Ἴστρου πο-
ταμοῦ τοῦ καλουμένου Δουναβίου προσοικούντων Γότθων...»[7]. Ἀπὸ τὴν
ἀρχὴ σχεδὸν τοῦ βίου προσδιορίζεται ἡ καταγωγὴ τοῦ Νικήτα, ἦταν Γότθος.
Κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἱ. γοτθικὰ φῦλα ἐγκαθίστανται στὶς βόρειες ἀκτὲς
τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ ποταμοῦ Δὸν
καὶ τοῦ Κάτω Δούναβη· ὁ ποταμὸς Δνείστερος χώριζε τὶς δύο σημαντικό-
τερες φυλετικὲς ἑνότητες τῶν Γότθων, τοὺς Ὀστρογότθους (Greuthungi) στὰ
ἀνατολικὰ καὶ τούς Βησιγότθους (Tervingi) στὰ δυτικά, μεταξὺ τοῦ Δούνα-
βη καὶ τῶν Τρανσυλβανικῶν Ἄλπεων[8]. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους
ἀρχίζουν ἐπιδρομὲς στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη μὲ πρώτη σημαντικὴ ἐπὶ
αὐτοκράτορα Μαξιμίνου τοῦ Θρακὸς (235-238). Ἄλλες ἐπιδρομὲς λαμβά-
νουν χώρα κατὰ τὰ ἔτη 254, 258, 262, 266, 267, 269· στὶς δύο τελευταῖες οἱ
Γότθοι λεηλατοῦν συστηματικὰ τὴν ἑλλαδικὴ χερσόνησο, τὸ Αἰγαῖο καὶ φτά-
νουν μέχρι τὶς δυτικὲς καὶ νότιες ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς τὴν Καπ-
παδοκία καὶ τὴν Κιλικία[9]. Οἱ ἐπιδρομὲς αὐτές, μολονότι ὄφειλαν τὴν αἰτία
τους στὴν ἐπιθυμία λεηλασίας τῶν πλούσιων ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν, συνετέ-
λεσαν καὶ στὴν αἰχμαλωσία μικροῦ ἀριθμοῦ χριστιανῶν, ποὺ ἀκολούθησαν
τοὺς ἐπιδρομεῖς στὴν πατρίδα τους. Σύμφωνα μὲ τοὺς Φιλοστόργιο[10] καὶ

7. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 210, 2. 14-16.
8. P. Heather, *Goths and Romans*, Oxford 1991, σ. 90.
9. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 42 κ.ἑξ.
10. Φιλοστόργιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἔκδ. J. Bidez – F. Winkelmann, *Philostorgius, Kirchengeschichte*, [GCS, Neue Folge, 21], Berlin 1981, II, 5. 5: «...βασιλεύοντος Οὐαλλεριανοῦ καὶ Γαλλιήνου, μοῖρα Σκυθῶν βαρεῖα τῶν πέρα τοῦ Ἴστρου διέβησαν εἰς τὴν Ῥωμαίων, καὶ πολλὴν μὲν κατέδραμον τῆς Εὐρώπης· διαβάντες δὲ καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν, τήν τε Γαλατίαν καὶ τὴν Καππαδοκίαν ἐπῆλθον, καὶ πολλοὺς ἔλαβον αἰχμαλώτους ἄλλους τε καὶ τῶν κατειλεγμένων τῷ κλήρῳ, καὶ μετὰ πολλῆς λείας ἀπεκομίσθησαν οἴκαδε. ὁ δὲ αἰχμάλωτος καὶ εὐσεβὴς ὅμιλος, συναναστραφέντες τοῖς βαρβάροις, οὐκ ὀλίγους τε αὐτῶν εἰς τὸ εὐσεβὲς μεταποίησαν καὶ τᾶ Χρι-

Σωζομενό[11] οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ συνετέλεσαν κατὰ κύριο λόγο μαζὶ μὲ τοὺς
ἐμπόρους ποὺ ταξίδευαν μέσα ἀπὸ τὰ σύνορα[12] στὴ διάδοση τῆς νέας θρη-
σκείας· τὴν ἴδια ἄποψη υἱοθετεῖ καὶ τὸ κείμενο τοῦ ψευδο-Prosper Tiro[13]. Τὸ
γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι μοναδικό, ἀλλὰ μνημονεύεται καὶ γιὰ ἄλλες περι-
πτώσεις, ὅπως π.χ. στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Ἰβήρων[14]. Συμβολὴ στὴν ἐξέ-
λιξη αὐτὴ εἶχαν καὶ οἱ ἐκρωμαϊσμένοι Δάκες ἢ ἄλλοι Ρωμαῖοι πολίτες, ποὺ
παρέμειναν στὴν πέρα τοῦ Δουνάβεως περιοχὴ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν
ἐπίσημων διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Δα-
κίας ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ (270-275)[15]. Ἐπιπλέον ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὑποδει-

στιανῶν φρονεῖν ἀντὶ τῆς Ἑλληνίδος δόξης παρεσκεύασαν...». Γιὰ ἐκτενὴ κριτικὴ τοῦ Φιλοστοργίου καὶ ἀποτίμηση τῆς ἀξίας του βλ. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 82 κ.ἑξ.
11. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἔκδ. J. Bidez – G. C. Hansen, *Sozomenus, Kirchengeschichte* [GCS, 50], Berlin 1960, II, 6. 2: «...ἐπὶ τῆς Γαλιηνοῦ ἡγεμονίας καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ βασιλέων ἐπεὶ γὰρ τότε πλῆθος ἄφατον μιγάδων ἐθνῶν ἐκ τῆς Θρᾴκης περαιωθὲν τὴν Ἀσίαν κατέδραμεν ἄλλοι τε ἀλλαχῇ βάρβαροι ταὐτὸν εἰργάσαντο τοὺς παρακειμένους Ῥωμαίους, πολλοὶ τῶν ἱερέων τοῦ Χριστοῦ αἰχμάλωτοι γενόμενοι σὺν αὐτοῖς ἦσαν. ὡς δὲ τοὺς αὐτόθι νοσοῦντας ἰῶντο καὶ τοὺς δαιμονῶντας ἐκάθαιρον Χριστὸν μόνον ὀνομάζοντες καὶ υἱὸν Θεοῦ ἐπικαλούμενοι, προσέτι δὲ καὶ πολιτείαν ἄμεμπτον ἐφιλοσόφουν καὶ ταῖς ἀρεταῖς τὸν μῶμον ἐνίκων, θαυμάσαντες οἱ βάρβαροι τοῦς ἄνδρας τοῦ βίου καὶ τῶν παραδόξων ἔργων εὖ φρονεῖν συνεῖδον καὶ τὸν Θεὸν ἵλεων ἔχειν, εἰ τοὺς ἀμείνονας φανέντας μιμήσαιντο καὶ ὁμνοίως αὐτοῖς τὸ κρεῖττον θεραπεύοιεν. προβαλλόμενοι οὖν αὐτοὺς τοῦ πρακτέου καθηγητὰς ἐδιδάσκοντο καὶ ἐβαπτίζοντο, καὶ ἀκολούθως ἐκκλησίαζον...».
12. Λεπτομερὴ ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τῶν ἐμπόρων στὸν E. A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians, The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ἔκδ. A. Momigliano, Oxford 1962, σ. 59· E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford 1966, σ. 34 κ.ἑξ.· S. Th. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington 1984, σ. 149. Ρωμαϊκοὶ ἀμφορεῖς ποὺ πιθανότατα περιεῖχαν κρασὶ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ Bîrlad-Valea Seacă βόρεια τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δούναβη. Βλ. P. Heather – J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool 1991, σ. 71, σημ. 48.
13. De Invoc. omnium Gentium, ii, 33 ἔκδ. (J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina (=PL), Paris 1844-1952, τ. 51, στ. 717 κ.ἑξ.): «...quidam ecclesiae filii ab hostibus capti dominos suos Christi Evangelio mancipanunt, et quibus condicione bellica serviebant, eisdem fidei mafisterio praefuerunt. at alii barbari dum Romanis auxiliantur, quod in suis locis nosse non poterant, in nostris didicere regionibus, et ad sedes suas cum Christianae religionis institutione remearunt ...».
14. E. A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians*, σ. 58, σημ. 1, ὅπου ἀναφέρεται παλαιότερη βιβλιογραφία· Σ. Πατούρα, Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (4ος-5ος αἰ.), *Σύμμεικτα* 7 (1987), σ. 215, σημ. 1 καὶ 4.
15. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 3, 6 σημ. 2, 8, 33· Εὐ. Χρυσός, Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι, σ. 45, σημ. 2· S. Th. Burns, *A History of the Ostrogoths*, σ. 110 κ.ἑξ.· P. Heather, *Goths and Romans*, σ. 92. Ἡ διαδικασία τῆς ἀποχώρησης τῶν Ρωμαίων εἶχε ἤδη ξεκινήσει ἐπὶ Γαλλιηνοῦ

κνύουν ὅτι οἱ συγκεκριμένοι πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία[16] καὶ οἱ χριστιανικές τους πεποιθήσεις εἶναι ἐπιβεβαιωμένες μὲ ἀνασκαφικὰ εὑρήματα κυρίως ἀπὸ νεκροταφεῖα, τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα[17]. Οἱ αἰχμάλωτοι λοιπὸν καὶ οἱ ἐναπομείναντες Ρωμαῖοι ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐπαρχία τῆς Δακίας ἀποτελοῦσαν ἐπίσημα τὸ ποίμνιο[18] τοῦ ἐπισκόπου Θεοφίλου, ποὺ ὑπογράφει ὡς ἐπίσκοπος Γοτθίας στὰ πρακτικὰ τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (325)[19]. Ἡ καταγωγή του εἶναι πιθανῶς ρωμαϊκὴ ἢ πρόκειται γιὰ ἐκρωμαϊσμένο ἐπίσκοπο, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ὄνομά του Θεόφιλος[20]. Ὁ ἴδιος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βίος, κατήχησε στὴν ὀρθόδοξη πίστη τὸν ἅγιο Νικήτα, ὁ ὁποῖος «...ἔχων τὴν εἰς Χριστὸν ἐλπίδα καὶ διδασκαλίαν ὀρθόδοξον παρὰ Θεοφίλου ἐπισκόπου τῶν Γότθων ὅστις παρὼν καθυπέγραψεν τὴν ἐν Νικααίᾳ ἁγίᾳ συνόδῳ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ εὐσεβῶς γενομένου μεγάλου βασιλέως...»[21]. Ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτὴ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο κατήχησης τοῦ ἁγίου. Ἡ Γοτθία λοιπὸν

(253-268).

16. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 8: «...the Visigothic occupation had not cut off this community from contact with the Empire ...».

17. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 79 κ.ἑξ.· P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 67 κ.ἑξ. Ἔχουν ἐπισημανθεῖ ταφὲς μὲ διεύθυνση Δ πρός Α στὴν περιφέρεια τῶν νεκροταφείων.

18. Σχετικὰ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Θεόφιλο καὶ τὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του οἱ ἀπόψεις διΐστανται. Ὁ P. Heather, *Goths and Romans*, σ. 93 καὶ ὁ E. A. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 164 θεωροῦν πὼς ποίμαινε Ὀστρογότθους στὴν περιοχὴ τῆς Κριμαίας. Ὁ Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 85 κ.ἑξ. τοποθετεῖ τὴν Γοτθία στὴν κατεχόμενη ἀπὸ τοὺς Γότθους χώρα βόρεια τοῦ Δούναβη καὶ δέχεται πὼς ὁ Θεόφιλος ἦταν οὐσιαστικὰ ἐπίσκοπος Τόμεως, ἀκολουθῶντας ἀπόψεις τοῦ C. Patch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III, Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraclius, Bis zur Abwandergung der Goten und Taifalen aus Transdanubien, SB Wien, 208, 2, Wien 1928, σ. 25 καὶ τοῦ A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in der Ersten drei Jahrhunderten*, II, Leipzig, 1924^{4}, σ. 797. Σύμφωνα μὲ τὸν E. A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians*, σ. 63, αὐτὴ ἦταν ἡ σύνθεση τοῦ ποίμνίου καὶ τοῦ Οὐλφίλα, «... was appointed ... simply to minister to those Romans and others in Gothia who were converted ...».

19. Τὴν συμμετοχὴ τοῦ Θεοφίλου στὶς ἐργασίες τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὸ 325 στὴ Νίκαια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στὰ πρακτικὰ τῆς ὁποίας ὑπέγραψε, ἀναφέρει ὁ Σωκράτης, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, II. 41. 64: «... Θεοφίλῳ, ὅς τῶν Γότθων ἐπίσκοπος ὢν ἐν τῇ Νικαίᾳ συνόδῳ παρὼν καθυπέγραψε...».

20. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 86.

21. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 210, 2. 20-23.

παρέμεινε στὴν ἐπισκοπικὴ δικαιοδοσία τοῦ Θεοφίλου τουλάχιστον ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ χειροτονήθηκε ὡς πρῶτος γοτθικῆς καταγωγῆς ἐπίσκοπος τῶν Γότθων ὁ Οὐλφίλας, σύμφωνα καὶ μὲ ἀπόσπασμα τοῦ Βίου: «...Οὐρφίλας ὁ τῶν Γότθων ἐπίσκοπος πρῶτον μὲν ἑπόμενος Θεοφίλῳ...»[22]. Τὸ γεγονός αὐτό, ποὺ περιγράφει ὁ Φιλοστόργιος[23], ἔλαβε χώρα τὸ 341, ὅταν ὁ Κωνστάντιος συνεκάλεσε καὶ παρακολούθησε τὴν «ἐν ἐγκαινίοις» Σύνοδο τῆς Ἀντιόχειας τὸ 341, στὴν ὁποία σημαντικὴ θέση κατεῖχε ὁ ἀπὸ Νικομηδείας Εὐσέβιος Κωνσταντινουπόλεως, ἡγέτης τῶν Ἀρειανῶν[24]. Συνεπῶς ἡ κατήχηση τοῦ ἁγίου Νικήτα πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τουλάχιστον μεταξὺ τοῦ 325, ὅταν ἔχουμε τὴν πρώτη τεκμηριωμένη ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Θεόφιλο, καὶ τοῦ 341, ὁπότε ἡ χειροτονία τοῦ νέου ποιμένα τῶν Γότθων Οὐλφίλα ἀντικαθιστᾶ τὴν ποιμαντικὴ δικαιοδοσία τοῦ πρώτου· ὁ ἅγιος εἶναι ἐνήλικας τὴν περίοδο αὐτὴ ἀφοῦ ἡ κατήχηση ἄρχιζε στὴν παιδικὴ ἡλικία, ἀλλὰ λόγω τῆς συνήθειας μετὰ τὸ ἔτος 300 νὰ ἀναβάλλεται τὸ βάπτισμα μέχρι σοβαροῦ κινδύνου ζωῆς, διαρκοῦσε γιὰ μεγάλο διάστημα καὶ στὴν ἐνήλικη ζωὴ τοῦ πιστοῦ[25]. Ἐπιπλέον ἡ μνεία στὰ μεσοβυζαντινὰ μηνολόγια τοῦ Βασιλείου Β΄ καὶ τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας ὅτι ὁ ἅγιος γεννήθηκε στὴ βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (μονοκράτορας 324-337) ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω θέση[26]. Στὴν χρονικὴ αὐτὴ τοποθέτηση συνηγορεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη[27] γιὰ τὴν ἀπαρχὴ τῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ

22. Ὅ.π. σ. 211, 4. 12-13.

23. Φιλοστόργιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 2. 5. 1 κ.ἑξ. : «...ὁ τοίνυν Οὐρφίλας οὗτος... ἐπίσκοπος αὐτῶν πρῶτος καταστάς. κατέστη δὲ ὧδε: παρὰ τοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχοντος τοῦ ἔθνους ἐπὶ τῶν Κωνσταντίνου (= Κωνσταντίου) χρόνων εἰς πρεσβείαν σὺν ἄλλοις ἀποσταλεὶς (καὶ γὰρ καὶ τὰ τῇδε βάρβαρα ἔθνη ὑπεκέκλιτο τῷ βασιλεῖ), ὑπὸ Εὐσεβίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπισκόπων χειροτονεῖται τῶν ἐν τῇ Γετικῇ χριστιανιζόντων...».

24. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 88, σημ. 3, ἀναφέρει τὴ διόρθωση τοῦ Κωνσταντίνου σὲ Κωνστάντιο μὲ βιβλιογραφία. Τὴν χειροτονία τοῦ Οὐλφίλα στὴν Ἀντιόχεια ὑποστηρίζει ὁ Β. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1997^{3}, σ. 368, 493, καὶ ἡ Σ. Πατούρα, *Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σ. 215· ὁ E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. xvii, τὴν υἱοθετεῖ μὲ ἐπιφύλαξη, ἐνῶ ὁ G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, (μτφ. Μ. Λουκάκη), Ἀθήνα 2000^{3}, σ. 552, βασιζόμενος σὲ παλαιότερη βιβλιογραφία, ὑποστηρίζει πὼς ἡ χειροτονία ἔγινε στην Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ 341.

25. Β. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1974^{4}, σ. 107.

26. Μηνολόγιο Βασιλείου, *PG* 117, στ. 49Β· *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxellis 1902 (repr. Louvain 1954), στ. 45.

27. Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ι. 18. 14: «...Ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοῦ (ἐνν. Κωνστα-

στοὺς Γότθους μετὰ τὴν ἐπιτυχημένη ἐκστρατεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐναντίον τους τὸ 332 καὶ τὴν συνθήκη εἰρήνης ποὺ ἀκολούθησε κατὰ τὸ μᾶλλον εὐνοϊκὴ καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη[28]. Ὁ Χρυσὸς γράφει ὅτι «...ὡρισμένοι Γότθοι ἔσπευσαν νὰ δεχθοῦν τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐντὸς τῆς γενικωτέρας ἀτμοσφαίρας "φιλίας καὶ συμμαχίας" καὶ τῆς προσπαθείας προσαρμογῆς των εἰς τὴν νέαν σχέσιν μὲ τὸ χριστιανικὸν κράτος...[29].

Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγιος, «...ἀρετῇ ... βίου καὶ ἀνδρείᾳ ψυχῆς καὶ τῇ τοῦ γένους ὑπεροχῇ τὰς πρώτας εἶχεν παρὰ τοῖς βαρβάροις τιμάς...[30]». Οἱ δύο πρῶτοι χαρακτηρισμοὶ πιθανῶς ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο σὲ ἁγιολογικὸ κείμενο, ὅμως ὁ τελευταῖος «...τῇ τοῦ γένους ὑπεροχῇ...» ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση πὼς ὁ Νικήτας ἀνῆκε σὲ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη τοῦ λαοῦ του. Οἱ Βησιγότθοι γενικὰ ἦταν διαιρεμένοι σὲ αὐτόνομες φυλές[31] καὶ διοικοῦνταν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἕνα συμβούλιο εὐγενῶν ὅλων τῶν φυλῶν (μεγιστάνες ἢ optimates), τὸ ὁποῖο ἐξέλεγε ἕναν ἡγέτη (δικαστὴς ἢ iudex) μὲ βασικὴ ἁρμοδιότητα τὴν ἡγεσία τῶν πολεμιστῶν σὲ καιρὸ πολέμου, ἐνῶ σὲ καιρὸ εἰρήνης εἶχε περιορισμένες, δικαστικὲς κυρίως, ἁρμοδιότητες καὶ βρισκόταν σὲ συνεχὴ συνδιαλλαγὴ γιὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων μὲ τὸ συμβούλιο τῶν ἀρχηγῶν τῶν φυλῶν[32]. Τὸ τελευταῖο ἀποτελοῦνταν πιθανό-

ντίνου) χρόνους καὶ βαρβάρων Σαρματῶν καὶ Γότθων κατατρεχόντων τὴν Ῥωμαίων γῆν, οὐδαμῶς ἡ περὶ τὰς ἐκκλησίας τοῦ βασιλέως πρόθεσις ἐνεκόπτετο· τοὺς μὲν γὰρ τῷ χριστιανικῷ τροπαίῳ πεπειστευκὼς κατὰ κράτος ἐνίκα ὡς κατὰ τὸ εἰωθὸς παρὰ τῶν πάλαι βασιλέων δίδοσθαι χρυσίον τοῖς βαρβάροις περιελεῖν, ἐκείνους τε ἐκπεπληγμένους τῷ παραλόγῳ τῆς ἥττης, πιστεῦσαι τότε πρῶτον τῇ χριστιανισμοῦ θρησκείᾳ, δι'ἧς καὶ Κωνσταντῖνος ἐσώζετο...».

28. Λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὴ συνθήκη τοῦ 332, βλ. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 55 κ.ἑξ.· S. Th. Burns, *A History of the Ostrogoths*, σ. 118· P. Heather, The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion, *GRBS* 27 (1986), σ. 290, σημ. 2, μὲ ἐκτενὴ καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία.

29. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 84.

30. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 210, 2. 18-20.

31. Εὐνάπιος, *Fragmenta historica*, ἔκδ. L. Dindorf, *Historici Graeci minores*, Leipzig 1870, 1, 248. 22: «...φυλαὶ μὲν γὰρ τῶν πολεμίων...» (ἐνν. Γότθων).

32. E. A. Thompson, The Passio S. Sabbae and Early Visigothic Society, *Historia* 4 (1955), σ. 331 κ.ἑξ.· E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 43 κ.ἑξ., σ. 71 κ.ἑξ. Ὁ P. Heather, *Goths and Romans*, σ. 103 κ.ἑξ. δέχεται τὴν ὕπαρξη τοῦ συμβουλίου τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ θεωρεῖ πως ὁ iudex εἶχε περισσότερες ἐξουσίες, ἕνα εἶδος μονάρχη. Γιὰ τούς λατινικοὺς ὅρους βλ. *Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum libri qui supersunt*, ed. J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, London 1963-64, XXXI, iii. 4: «...Athanarichus Thervingorum iudex ...», καὶ XXXI, vi. 1: «...Gothorum optimates, cum populis sui ...».

τατα ἀπὸ ἄτομα ποὺ ξεχώριζαν γιὰ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν οἰκογενειακὴ τους καταγωγή, ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Εὐνάπιος: «...τῶν φυλῶν ἡγεμόνες, ἀξιώματι καὶ γένει προήκοντες[33]». Ἡ σημαντικὴ θέση τῶν εὐγενῶν αὐτῶν ἀνάμεσα στοὺς Βησιγότθους διακρινόταν καὶ ἀπὸ τὴν πλούσια ἐνδυμασία τους σύμφωνα πάλι μὲ τὸν Εὐνάπιο: «...τοὺς δὲ τό μέγεθος κατεῖχε τῶν δώρων, τά τε λινᾶ ὑφάσματα καὶ τὸ τῶν στρωμάτων ἐπ' ἀμφότερα θυσανοειδές...»[34]. Τὴν ὕπαρξη εὐγενῶν στὴ γοτθικὴ κοινωνία πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Ρουμανίας, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ οἰκισμοὶ μὲ κατοικίες ποὺ ξεχωρίζουν γιὰ τὸ μέγεθός τους ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες[35], ἐνῶ σὲ ὁρισμένες ταφὲς ἔχουν βρεθεῖ ἰδιαίτερα πλούσιες συλλογὲς κτερισμάτων, ποὺ προδίδουν ταξικὴ διαστρωμάτωση[36]. Ἡ σημαίνουσα λοιπὸν κοινωνικὴ θέση τοῦ Νικήτα στὴ βησιγοτθικὴ κοινωνία ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἑπόμενη διαπίστωση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ βίου, ὅτι δηλαδὴ «...τὰς πρώτας εἶχεν παρὰ τοῖς βαρβάροις τιμάς...». Γιὰ τὴν ὕπαρξη χριστιανῶν στὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν Βησιγότθων ἀσφαλῆ στοιχεία ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ συναξάριο τῶν σύγχρονων ἁγίων Εἴκοσι Ἕξι Γότθων μαρτύρων († 26 Μαρτίου), ὅπου ἀναφέρεται ἡ «...Γάαθα, ἡ βασίλισσα τοῦ ἔθνους τῶν Γότθων, χριστιανὴ οὖσα καὶ ὀρθόδοξος...»[37], ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Z. Rubin[38] καὶ παρὰ τὴν ἀντίρρηση τοῦ E. A. Thompson[39].

Στὶς παραγράφους 3 καὶ 4 ὁ συγγραφέας τοῦ βίου ἀναφέρεται στὴν ἐμφύλια διαμάχη δύο βησιγοτθικῶν φατριῶν, τοῦ Ἀθαναρίχου[40] καὶ τοῦ Φριτιγέρνη[41], ποὺ ἀποβαίνει ἀρχικὰ σὲ ἧττα τοῦ δευτέρου, ἀλλὰ ἡ ἐπέμβα-

33. *Fragmenta historica*, 1, 251. 32.

34. Ὁ.π., 1, 239. 1.

35. P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 57, σημ. 9.

36. Ὁ.π., σ. 85, 93.

37. H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31 (1912), σ. 279· J. Mansion, Les origines du Christianisme chez les Gots, *Analecta Bollandiana* 33 (1914), σ. 25 κ.ἑξ. Οἱ P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 127, σημ. 59, ὑποστηρίζουν πῶς ἡ Γάαθα ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡ χήρα ἑνὸς σημαντικοῦ εὐγενῆ, βασιλίσκου ἢ reiks.

38. Z. Rubin, The Conversion of the Visigoths to Christianity, *Museum Helveticum* 38 (1981), σ. 39 κ.ἑξ.· S. Th. Burns, *A History of the Ostrogoths*, σ. 147.

39. E. A. Thompson, *The Passio S. Sabbae...*, σ. 337, σημ. 1.

40. Βιογραφικὲς πληροφορίες στὸ *The Prosopography of the Later Roman Empire*, (=PLRE) ed. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, Cambridge 1971, I, σ. 120.

41. Ὁ.π. I, σ. 374.

ση – κατόπιν πρόσκλησης – τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ ἀποδίδει τελικὰ τὴ νίκη στὸν Φριτιγέρνη. Ἄμεση συνέπεια τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἐπίσημη ἀποδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοὺς Βησιγότθους μὲ μοναδικὸ ἡγέτη πλέον τὸν Φριτιγέρνη καὶ ἡ ταυτόχρονη ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Οὐλφίλα. Τὸ κείμενό μας στὴ συνέχεια μνημονεύει τὸν διωγμὸ τοῦ Ἀθαναρίχου ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Νικήτας. Καὶ οἱ δύο παράγραφοι ἀντλοῦν ἄμεσα ἀπὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Σωκράτη Σχολαστικοῦ, IV. 33[42]. Ἡ σημασία ὅμως τοῦ τελευταίου ἀμφισβητεῖται, ἀφοῦ ἡ διήγησή του συγκρούεται μὲ τὴν πιὸ ἀξιόπιστη τοῦ Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου[43] καὶ τὴν λεπτομερέστερη τοῦ Σωζομενοῦ ὁ ὁποῖος, μολονότι ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν Σωκράτη, χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλες πηγὲς ἐπιτυγχάνοντας ἐγκυρότερο ἀποτέλεσμα[44]. Ὁ συνδυασμός τοῦ Ἀμμιανοῦ μὲ τὸν Σωζομενό τοποθετοῦν τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρει ὁ Σωκράτης σὲ διαφορετικὴ χρονολογικὴ σειρά, καθὼς ὁ διωγμὸς τοῦ Ἀθαναρίχου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, στὴν ἐπικράτεια βόρεια τοῦ Δούναβη

42. Σωκράτης, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, IV. 33: «...Οἱ πέραν τοῦ Ἴστρου βάρβαροι οἱ καλούμενοι Γότθοι, ἐμφύλιον πρὸς ἑαυτοὺς κινήσαντες πόλεμον εἰς δύο μέρη ἐτμήθησαν· ὧν τοῦ ἑνὸς ἡγεῖτο Φριτιγέρνης, τοῦ δὲ ἑτέρου Ἀθανάριχος. Ἐπικρατεστέρου δὲ τοῦ Ἀθαναρίχου φανέντος, Φριτιγέρνης προσφεύγει Ῥωμαίοις, καὶ τὴν αὐτῶν κατὰ τοῦ ἀντιπάλου ἐπεκαλεῖτο βοήθειαν. Γνωρίζεται ταῦτα τῷ βασιλεῖ Οὐάλεντι· καὶ κελεύει τοὺς ἐνιδρυμένους κατὰ τὴν Θράκην στρατιώτας βοηθεῖν τοῖς βαρβάροις κατὰ βαρβάρων στρατεύουσι· καὶ ποιοῦνται νίκην κατὰ Ἀθαναρίχου πέραν τοῦ Ἴστρου, τοὺς πολεμίους εἰς φυγὴν τρέψαντες. Αὕτη πρόφασις γέγονε τοῦ Χριστιανοὺς γενέσθαι τῶν βαρβάρους πολλούς· ὁ γὰρ Φριτιγέρνης, χάριν ἀποδοὺς ὧν εὐηργέτητο, τὴν θρησκείαν τοῦ βασιλέως ἠσπάζετο, καὶ τοὺς ὑφ' ἑαυτῷ τοῦτο ποιεῖν προετρέπετο. Διὸ καὶ μέχρι νῦν πλείους οἱ Γότθοι τῆς Ἀριανῆς θρησκείας ὄντες τυγχάνουσι, τότε διὰ τὸν βασιλέα ταύτῃ προσθέμενοι. Τότε δὲ καὶ Οὐλφίλας ὁ τῶν Γότθων ἐπίσκοπος γράμματα ἐφεῦρε Γοτθικὰ ... Ἐπειδὴ δὲ Οὐλφίλας οὐ μόνον τοὺς ὑπὸ Φριτιγέρνην, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπὸ Ἀθανάριχον ταττομένους βαρβάρους τὸν Χριστιανισμὸν ἐξεδίδασκεν, ὁ Ἀθανάριχος, ὡς παραχαραττομένης τῆς πατρῴου θρησκείας, πολλοὺς τῶν Χριστιανιζόντων τιμωρίαις ὑπέβαλλεν· ὥστε γενέσθαι μάρτυρας τηνικαῦτα βαρβάρους Ἀρειανίζοντας...».

43. *Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum* ..., XXXI, iii. 8 καὶ XXXI, iiv. 5· P. Heather, *The Crossing* ..., σ. 295 κ.ἑξ.

44. Σωζομενός, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, 6. 37. 1 κ.ἑξ. Γενικὰ γιὰ τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Σωζομενὸς καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Σωκράτη, βλ. Ἀπ. Καρπόζηλος, Βυζαντινοὶ Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι, Ἀθήνα 1997, τ. Α´, σ. 154 κ.ἑξ., 164. Ὁ Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 119 κ.ἑξ., ὅπως καὶ ὁ P. Heather, *The Crossing* ..., σ. 304, σημ. 34 κ.ἑξ., ἀναφέρονται σὲ ἐξάρτηση τοῦ Σωζομενοῦ ἀπὸ τὸν Εὐνάπιο εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Φιλοστόργιο.

καὶ μετὰ τὸ 369, ἐνῶ ἡ διαμάχη, ἡ διάβαση τοῦ ποταμοῦ ἀπὸ τοὺς Βησιγότθους στὴν περιοχὴ τῆς Μοισίας Β´ καὶ ἡ ἐπίσημη ἀποδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, λόγω τῆς προέλασης τῶν Οὔννων, ἔγινε τὸ 376 μὲ ἡγέτες τοὺς Ἀλάβιβο καὶ Φριτιγέρνη[45]. Ὁ Φριτιγέρνης ἴσως εἶχε δεχθεῖ καὶ τὴν ἐπιρροὴ ἑνὸς ἄλλου προσώπου, τοῦ Νικήτα, ἐπισκόπου Ρεμεσιανῆς (σημ. Bela Planka, 42 χλμ. ἀνατολικὰ τῆς Ναϊσσοῦ, σημ. Niš), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 366 διαδίδει μὲ ζῆλο τὸ Εὐαγγέλιο στὶς παραδουνάβιες δυτικὲς περιοχὲς τῶν Βησιγότθων, ὅπου βρισκόταν ἡ ἐπικράτεια τοῦ Γότθου ἡγεμόνα[46].

Παρὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς χρονικῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων ὅπως τὰ περιγράφει ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου μας, ἀντιγράφοντας τὸν Σωκράτη, ὁ διωγμὸς τοῦ 369 ποὺ συνεχίσθηκε μέχρι τὸ 375, κατὰ τὸν ὁποῖο μαρτύρησε ὁ ἅγιος Νικήτας, παραμένει γεγονὸς σύμφωνα μὲ πληροφορίες σύγχρονων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν πηγῶν[47]. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν διωγμὸ εἶχε ὁ Ἀθανάριχος[48] ἔχοντας ὡς αἰτίες α) τὴν περιφρόνηση τῆς πατροπαράδο-

45. Ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὴν βιβλιογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος παραθέτουν ὁ Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 110 κ.ἑξ. καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ P. Heather, *The Crossing* ..., σ. 292 κ.ἑξ.

46. E. A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians*, σ. 64 κ.ἑξ.· G. Dagron, *Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας*, σ. 530, σημ. 59. Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐ. Χρυσό, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 122, ὁ Φριτιγέρνης κατοικοῦσε μὲ τὴν φυλή του στὶς βόρειες παρόχθιες περιοχὲς τοῦ Δούναβη, ἐνῶ ὁ Ἀθανάριχος στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Σκυθίας βόρεια τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δούναβη. Ὁ ἐπίσκοπος Νικήτας ἀνέπτυξε πλούσιο ἱεραποστολικὸ ἔργο στοὺς Γότθους σύμφωνα μὲ τον Παυλίνο, ἐπίσκοπο Νώλας, *Carmina*, ed. W. Hartel, CSEL, Wienn 1894, στ. 213 κ.ἑξ. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς νὰ ἀναβάλλεται τὸ βάπτισμα μέχρι σοβαροῦ κινδύνου ζωῆς, ἴσως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ ἅγιος βαπτίσθηκε σκεπτόμενος τὸν θάνατο στὸ διωγμὸ ποὺ μόλις ξεκινᾶ τὸ 369 ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Νικήτα παίρνοντας καὶ τὸ ὄνομά του.

47. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Ἱερωνύμου, PL 27, 696 γιὰ τὸ ἔτος 369 ἀναφέρεται: «Athanaricus, rex Gothorum, in Christianos persecutione commota plurimos interfecit, et de propriis sedibus in Romanum solum expellit». Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος, *De civitate dei*, PL 32, XVII, 52: «Rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi Catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt; sicut a quibusdam fratribus, qui tunc illic pueri fuerant, et se ista vidisse incunctanter recordabantur, audivimus». Ὁ Orosius, *Historiarum adversus paganos libri VII*, ed. C. Zangemeister, CSEL, Wien 1882, VII. 32. 9: «Praeterea Athanaricus rex Gothorum Christianos in gente sua credelissime persecutus, plurimos barbarorum ob fidem interfectos ad coronam martyrii sublimavit, quorum tamen plurimi in Romanum solum non tredidi, velut ad hostes, sed certi, quia ad fratres, pro Christi confessione fugerunt».

48. Ὁ Ἀθανάριχος τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ λόγω τοῦ πολέμου μὲ τοὺς Ρωμαίους εἶναι ὁ δικαστής–iudex τῶν βησιγοτθικῶν φυλῶν καὶ ἔχει τὴν ἁρμοδιότητα νὰ δώσει ἐντολὴ γιὰ ἕνα τό-

της εἰδωλολατρικῆς θρησκείας («...ὡς παραχαραττομένης τῆς πατρῴας θρησκείας...»[49]) ἀπὸ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν ἐπικράτειά του βόρεια τοῦ Δούναβη, β) τὴν υἱοθέτηση τῆς θρησκείας τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα, δηλαδὴ τοῦ ἐχθροῦ[50]. 'Η δεύτερη περίπτωση θὰ βάρυνε περισσότερο, ἀφοῦ ἔδινε ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη φιλικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς αὐτοκρατορίας νότια τοῦ Δούναβη καὶ τῶν κατηχουμένων Βησιγότθων στὰ βόρεια, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅτι τὴν ἴδια χρονιὰ τερματίζεται ὁ πόλεμος μεταξὺ Οὐάλη καὶ Βησιγότθων μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Noviodunum, ποὺ δὲν ἀπέφερε καὶ πολλὰ ὠφέλη στοὺς τελευταίους[51].

Οἱ συνθῆκες τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Νικήτα ἀποδίδονται ἐπιγραμματικὰ στὸ κείμενό μας, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ στοιχειοθετήσουμε περισσότερες λεπτομέρειες μὲ ἀναδρομὲς στὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου, θύμα τοῦ ἴδιου διωγμοῦ (12 'Απριλίου 372)[52]. Πρῶτα ἀναφέρεται ἡ χρονολογία «...μετὰ τὴν ὑπατείαν Γρατιανοῦ τὸ τρίτον καὶ 'Εκκυτίου, καθάπερ ἐν ἐκκλησιαστικαῖς ἱστορίαις δηλοῦται...»[53]. 'Η τρίτη ὑπατεία τοῦ Γρατιανοῦ μαζὶ μὲ τὸν Flavius Equitius τοποθετεῖται στὰ 374 σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Σωκράτη[54]. Τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ διωγμοῦ, ποὺ κόστισε τὴ

σο σημαντικό ζήτημα, ποὺ θὰ βάρυνε σημαντικὰ στὶς διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τὴν αὐτοκρατορία, ὅ.π. σημ. 22.

49. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 211, 4. 22.

50. *'Επιφανίου ἐπισκόπου, κατὰ αἱρέσεων τὸ ἐπικληθὲν πανάριον εἴτουν κιβώτιον*, ἔκδ. K. Holl, Leipzig 1933, 3. 248. 18: «καὶ γὰρ ἀπὸ τῆς Γοτθίας ἐδιώχθησαν οἱ πλείους, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐκεῖ Χριστιανοί, διωγμοῦ μεγάλου ἐνστάντος ὑπὸ βασιλέως Ἕλληνος, δεινοῦ τε γενομένου καὶ πρὸς ζῆλον τῶν 'Ρωμαίων, διὰ τὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν 'Ρωμαίων εἶναι Χριστιανούς, τὸ πᾶν γένος τῶν Χριστιανῶν ἀπ' ἐκείνων ἀπελάσαντος».

51. 'Ο Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 101, 103 κ.ἑξ., ἀκολουθώντας τὰ λεγόμενα τοῦ Θεμίστιου στὸ λόγο Χ «ἐπὶ τῆς εἰρήνης Οὐάλεντι», ὑποστηρίζει πὼς ἡ συνθήκη εἶχε ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις γιὰ τοὺς Βησιγότθους, ἐνῶ ὁ P. Heather, *Goths and Romans*, σ. 117 κ.ἑξ. θεωρεῖ τὸ ἀντίθετο. Λεπτομερὴς σχολιασμὸς τῶν λόγων VIII καὶ Χ τοῦ Θεμίστιου γίνεται καὶ στο P. Heather – J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 15 κ.ἑξ.

52. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου*, ἔκδ. H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31 (1912), σ. 217 κ.ἑξ. 'Αναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ μαρτυρίου γίνεται στοὺς E. A. Thompson, *The Passio S. Sabbae*, σ. 331 κ.ἑξ.· Z. Rubin, *The Conversion* ..., σ. 36 κ.ἑξ.· P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 109 κ.ἑξ.

53. Ὅ.π. σημ. 6.

54. Σωκράτης, *'Ιστορία 'Εκκλησιαστική*, IV. 31. 17· R. Bagnall - Al. Cameron - S. Schwartz - K. Worp, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987, σ. 282.

ζωὴ στὸν ἅγιο Νικήτα καὶ ἄλλους[55], ἔλαβαν ὁ 'Αθανάριχος σὲ συνεννόηση μὲ τὸ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν-ἀρχηγῶν τῶν βησιγοτθικῶν φυλῶν καὶ οἱ τελευταῖοι ἀνέλαβαν τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀπόφασης σὲ βάρος τῶν χριστιανῶν, ὁ καθένας στὴν ἐπικράτειά του, «...οἱ δὲ 'Αθαναρίχου τοῦ διαβόλου ὑπηρέται τὴν ὑπὲρ Χριστοῦ πίστιν τε καὶ ἔνστασιν τῶν ἁγίων ὁρῶντες, ὠμοτέρως αὐτοῖς προσηνέχθησαν[56]». 'Η φράση «...ἔνστασιν τῶν ἁγίων...» ὑπονοεῖ πὼς οἱ χριστιανοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ὑπακούσουν σὲ διαταγὲς ἢ ἐνέργειες ποὺ στόχευαν νὰ ἀποδείξουν τὴν προσήλωσή τους πρὸς τὴν πατρῴα θρησκεία. Στὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Σάβα ἀναφέρεται ἡ ὑποχρέωση τῆς δημόσιας κατανάλωσης κρέατος ἀπὸ θυσία[57]. Αὐτὸ πιθανῶς ἀπαιτήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικήτα. 'Επίσης ὁ Σωζομενός[58] μνημονεύει πὼς ὁ 'Αθανάριχος διέταξε τοὺς ἱερεῖς τῶν εἰδώλων νὰ περιφέρουν κάποιο λατρευτικὸ ἀντικείμενο-ξόανο πάνω σὲ ἅμαξα καὶ νὰ ὑποχρεώνουν σὲ προσκύνηση μὲ ταυτόχρονη θυσία

55. Οἱ μάρτυρες δὲν ἀνῆκαν μόνο στὴν ὀρθόδοξη 'Εκκλησία ὅπως ὁ ἅγιος Νικήτας ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρειανική, ἐνῶ μνημονεύονται καὶ θύματα ἀνάμεσα σὲ μιὰ δεύτερη αἱρετικὴ ὁμάδα, τοῦ Αὐδίου. Βλ. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, σ. 109· P. Heather – J. Matthews, The Goths in the Fourth Century, σ. 103 κ.ἑξ. 'Ο συγγραφέας τοῦ κειμένου μας δὲν ἀνατρέχει ἐδῶ στὴ διήγηση τοῦ Σωκράτη, *'Ιστορία 'Εκκλησιαστική*, IV. 33. 23 ποὺ σημειώνει «...ὥστε γενέσθαι μάρτυρας τηνικαῦτα βαρβάρους 'Αρειανίζοντας...», μὴ θέλοντας νὰ προβάλλει τὴ διάδοση τοῦ ἀρειανισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς Βησιγότθους ἀποτέλεσμα τῆς ἱεραποστολικῆς δράσης τοῦ ἀρειανοῦ ἐπισκόπου Οὐλφίλα ποὺ μνημονεύει ὅμως στό κεφ. 4. 'Η ἔνταξη τοῦ τελευταίου στὴν αἵρεση τῶν ἀρειανῶν εἶναι βέβαιη καθὼς συμμετεῖχε στὴν ἀρειανικὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 360, ὅπου συνυπέγραψε τὸ ἀρειανικὸ σύμβολο τῆς Πίστεως ποὺ συνέταξε ἡ σκληροπυρηνικὴ ἀρειανικὴ ὁμάδα τῶν 'Ομοίων. Βλ. Β. Φειδᾶς, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, σ. 368. 'Επίσης ὁ μαθητής του Αὐξέντιος διέσωσε ἕνα ἀρειανικὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ποὺ διετύπωσε ὁ Οὐλφίλας. Βλ. J. P. Migne, PL, Supplementum, ἔκδ. A. Hamman O. F. M., Paris 1958, τ. I, στ. 703 κ.ἑξ. Τὸν ἀρειανισμὸ τοῦ Οὐλφίλα ὑπαινίσσεται ὁ Σωκράτης καθὼς ἀναφέρει πὼς ὁ τελευταῖος προσυλήτισε τοὺς Γότθους· ὁ Σωζομενὸς 6. 37. 9 ἀναφέρει: «τοῖς 'Αρείου κοινωνῆσαι καὶ αὐτὸν καὶ τὸ πᾶν φῦλον ἀποτεμεῖν τῆς καθόλου ἐκκλησίας»· ὁ Θεοδώρητος Κύρου, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, ἔκδ. L. Parmentier- F. Scheidweiler, Berlin 19542, 274. 12 κ.ἑξ. γράφει: «...καὶ γὰρ Οὐλφίλας Εὐδοξίῳ καὶ Βάλεντι κοινωνῆσαι πείθων αὐτοὺς (ἐνν. Γότθους) οὐκ εἶναι δογμάτων διαφοράν, ἀλλὰ ματαίαν ἔριν ἐργάσασθαι τὴν διάστασιν...».

56. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 212, 5. 2-4.

57. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου*, σ. 217, 3, 27-28: «...ἀναγκάζοντες αὐτοὺς ἐσθίειν εἰδωλόθυτα...».

58. Σωζομενός, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, 6. 37. 13: «...λέγεται γὰρ ὥς τι ξόανον ἐφ' ἁρμαμάξης ἑστώς, οἵ γε τοῦτο ποιεῖν ὑπὸ 'Αθαναρίχου προσετάχθησαν, καθ' ἑκάστην σκηνὴν περιάγοντες τῶν χριστιανίζειν καταγγελομένων ἐκέλευον τούτῳ προσκυνεῖν καὶ θύειν τῶν δὲ παραιτουμένων σὺν αὐτοῖς ἀνθρώποις τὰς σκηνὰς ἐνεπίμπρων...».

ὅσους ὑποπτεύονταν πὼς ἦταν χριστιανοί. Σὲ περίπτωση ἄρνησής τους οἱ τελευταῖοι καίγονταν ζωντανοί. Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ Nerthus περιλάμβανε τὸ συγκεκριμένο τελετουργικό[59]. Ἀπὸ ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπλάσουμε τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου. Ἀρχίζει μὲ δημόσιο καταναγκασμὸ θυσίας καὶ κρεωφαγίας εἰδωλοθύτων, ἐνέργεια ποὺ προκαλεῖ τὴν ἔνστασιν τοῦ Νικήτα καὶ ὁδηγεῖ σὲ βίαιο ξυλοδαρμό του μέχρι θανάτου, στοιχεῖο κοινὸ μὲ τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Σάβα καὶ τῶν ἁγίων Ἰννᾶ, Ῥημᾶ καὶ Πινᾶ[60]. Στὴ συνέχεια ρίχνεται στὴν πυρὰ ζωντανὸς καὶ θανατώνεται. Ὁ θάνατος διὰ πυρᾶς[61] εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ποὺ προτιμοῦσαν οἱ διῶκτες Βησιγότθοι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἐν Γοτθίᾳ ἁγίων Εἰκοσιέξι μαρτύρων (26 Μαρτίου)[62].

Στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου μας ἐξιστοροῦνται οἱ συνθῆκες ἀνεύρεσης τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Νικήτα καὶ ἡ μεταφορά του στὴν Μοψούπολη τῆς Κιλικίας ἀπὸ τὸν Μαριανό, φίλο τοῦ ἁγίου, «...μετὰ τὴν ὑπατείαν Γρατιανοῦ τὸ τρίτον καὶ Ἐκκυτίου...», δηλαδὴ μετὰ τὸ 374[63]. Ποιὰ ἡ σχέση ὅμως μεταξὺ ἑνὸς Βησιγότθου μάρτυρα μὲ ἕναν Κίλικα καὶ πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου σὲ τόσο μεγάλη ἀπόσταση; Οἱ ἐπαφὲς τῶν ρωμαϊκῶν πληθυσμῶν τῆς Κιλικίας μὲ τοὺς Γότθους χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τὸ 275-6, ὅταν οἱ τελευταῖοι καταφέρνουν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἀκτίνα τῶν ἐπιδρομῶν τους μέχρι τὰ νότια παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σύμφωνα μὲ τὸν Ζώσιμο[64]. Ὅπως εἴδαμε παραπάνω, οἱ αἰχμάλωτοι ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς αὐτὲς καὶ οἱ ἀπόγονοί τους, ὅπως ὁ Οὐλφίλας, συνετέλεσαν στὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς Γότθους. Οἱ ἐπαφὲς ὅμως διατηρήθηκαν καὶ ἀργότερα ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐκκλησία τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν Κιλικία Καππαδοκίας, σύμφωνα μὲ τό μέγα Βασίλειο[65] -τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Σάβα μεταφέρεται στὴν Καππαδοκία κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ δοῦκα Σκυθίας Junius Soranus ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχή[66]. Ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτός, ὡς στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς Σκυθίας στὴ διοίκηση Θράκης[67], διέθετε ἀρκετὴ ἐξουσία, ὥστε νὰ ἐπιτύχει τὴν μεταφορὰ τοῦ λειψάνου σὲ τόσο μεγάλη ἀπόσταση. Συνεπῶς καὶ ὁ Μαριανὸς ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἐπίσημος πολίτης τῆς Μωψουπόλεως εἶχε πιθανῶς τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ πραγματοποιήσει παρόμοια ἐνέργεια, ἀξιοποιῶντας ἴσως καὶ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Ἰουνίου Σωρανοῦ, ὁ ὁποῖος παρέμεινε dux Scythiae ὡς καὶ τὸ 374. Ἡ μετακομιδὴ τοῦ λειψάνου στὴ Μωψούπολη τοποθετεῖται «...μετὰ τὴν προγεγραμμένην ὑπατείαν Γρατιανοῦ τὸ τρίτον καὶ Ἐκκυτίου...» στὰ 374 καὶ ὁπωσδήποτε πρίν τὸ 376, ὅταν οἱ Οὖννοι καταλαμβάνουν τὴν βόρεια

59. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 55 κ.ἑξ., κυρίως στή σ. 61· S. Th. Burns, *A History of the Ostrogoths*, σ. 144.

60. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου*, σ. 219, 4, 9-10: «...διώκοντες καὶ τύπτοντες ξύλοις καὶ φραγγέλαις ὠμῶς καὶ ἀνηλεῶς...»· *Ἄθλησις ἐν ἐπιτόμῳ τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἰννᾶ, Ῥημᾶ, Πινᾶ, παθόντων ἐν Γοτθίᾳ*, ἔκδ. H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31 (1912), σ. 216, 5: «...ὅθεν διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ τύπτονται ἀφειδῶς...».

61. Αὐτός ὁ τρόπος θανάτωσης τοῦ ἁγίου ἀπεικονίζεται καὶ σὲ μεσοβυζαντινὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν τό μηνολόγιο τοῦ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστῆ ὅπως ὁ Vatican. graec. 1613, ὁ Marc. graec. 586. Βλ. Chr. Walter, The London September Metaphrast Additional 11870, *Zograf* 12 (1981), σ. 16, 23. Ἡ Sir. der Nersessian, *The Illustration of the Metaphrastian Menologium, Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.*, Princeton 1955, σ. 224, ὑποστηρίζει πὼς οἱ μικρογραφίες στὰ χειρόγραφα μὲ Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ ἀκολουθοῦν ἀπὸ παλαιότερα πρότυπα συναξαρίων, ἄποψη ποὺ υἱοθετεῖ καὶ ὁ Walter, *The London September...*, σ. 24. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Νικήτα, βλ. M. Marković, Representations of St. Paul of Kaiouma and St. Nicetas the Goth on a byzantine processional cross from the George Ortiz Collection, Geneva, (στὴ σερβικὴ μὲ περίληψη στὴν ἀγγλική), *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Kruševac 10-13 May 2000*, Beograd- Kruševac 2002, σ. 495 κ.ἑξ.

62. Τό μαρτύριό τους στὸν H. Delehaye, Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31 (1912), σ. 279. Τὸ ἴδιο γεγονὸς περιγράφει καὶ ὁ Σωζομενός, 6. 37. 14. Ἄλλος τρόπος ἦταν ὁ πνιγμὸς σὲ ποταμὸ ὑπὸ τὴν πίεση ξύλινης ράβδου, ὅπως στὸν ἅγιο Σάβα, *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου*, 7. 35· M. Βασιλείου, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Y. Courtonne, Paris 1961, vol. 2, ἐπιστολὴ 164· P. Heather – J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 117, σημ. 37.

63. Ὅ.π. σημ. 44.

64. Ζώσιμος, *Ἱστορία Νέα*, ἔκδ. F. Paschoud, *Zosime. Histoire nouvelle*, Paris 1971, 1. 63. 1. 2: «...Σκύθαι διὰ τῆς Μαιώτιδος λίμνης περαιωθέντες <τά> ἀπὸ τοῦ Πόντου [τὰ] μέχρι Κιλικίας ἐπέδραμον...»· P. Heather – J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 4, σημ. 7.

65. M. Βασίλειος, *Ἐπιστολαί, Courtonne*, 2, ἐπιστολὴ 164· P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 123, σημ. 50. Ὁ M. Βασίλειος ἀναφέρει τὸν Ευτυχῆ ὡς ἱεραπόστολο ἀνάμεσα στοὺς Γότθους ποὺ πιθανῶς ἔδρασε τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνστάντιου Β΄, σύμφωνα μὲ τὸν E. A. Thomson, *The Visigoths...*, σ. 82.

66. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Γότθου*, 8. 13: «...ὅπερ Ἰούνιος Σωρανός, ὁ λαμπρότατος δοὺξ τῆς Σκυθίας... ἐκ τοῦ βαρβαρικοῦ εἰς τὴν Ῥωμανίαν μετήνεγκεν... εἰς τὴν Καππαδοκίαν... ἀπέστειλε...». Ἡ ἐπιστ. 155 τοῦ M. Βασιλείου ἀναφέρεται στὸ ἴδιο γεγονὸς καὶ θεωρεῖται πὼς ἀπευθύνεται στὸν Junius Soranus, βλ. P. Heather - J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 118, 120, 121 μὲ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς. Βιογραφικὰ στοιχεῖα του στὸ PLRE, I, σ. 848.

67. W. Fairley Notitia Dignitatum στο *Translations and Reprints from Original Sources of European History*, vol. VI: 4, Philadelphia χ.χ., σ. 4.

παραδουνάβια περιοχὴ καθιστῶντάς την ἀπροσπέλαστη[68]. Ἡ κατάθεση τοῦ λειψάνου στὴν οἰκία τοῦ Μαριανοῦ σύμφωνα μὲ δεύτερη ἔνδειξη τῆς διήγησης[69] διαρκεῖ ὡς τὸ 378 μέχρις ὅτου «...οἱ κατὰ τὸν Οὐάλεντα τὸν βασιλέα χρόνοι καὶ ἡ τῶν Ἀρειανῶν αἵρεσις ἐπαύσατο... Ὁπόταν δὲ ἡ κατὰ τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν ἐπαύσατο ζάλη καὶ ἡ θεοφιλὴς γέγονεν εἰρήνη...[70]». Τὴν 9η Αὐγούστου 378 ὁ Οὐάλης ἔπεσε στὸ πεδίο τῆς μάχης στὴν Ἀνδριανούπολη καὶ τὸν ἑπόμενο χρόνο, τὴν 3η Αὐγούστου 379, ὁ Γρατιανὸς ὑπέγραψε διάταγμα ποὺ δικαίωνε ὁλοκληρωτικὰ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, δηλαδὴ τοὺς ὀρθοδόξους, καὶ καταδίκαζε τοὺς ὑπόλοιπους ὡς αἱρετικούς[71]. Ἡ μεταφορὰ λοιπὸν τοῦ λειψάνου ἑνὸς νέου ὀρθοδόξου μάρτυρα σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀρειανοὶ κυριαρχοῦσαν ἀπέναντι τῶν ὀρθοδόξων εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἐξύψωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν τελευταίων, ἀφοῦ τὸ κείμενο ἀναφέρει καὶ θαύματα, ὅσο τὸ λείψανο παρέμενε στὸν οἶκο. Ἄλλωστε ἡ κατάθεση τοῦ λειψάνου ἀρχικὰ σὲ ἰδιωτικὴ κατοικία σημαίνει πὼς οἱ Ἀρειανοὶ εἶχαν στὴν κυριότητά τους ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς πόλης[72] καὶ μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ 379 πιθανῶς τοποθετήθηκε στὸ ναό. Τὸ ἴδιο σκεπτικὸ υἱοθετεῖ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος γιὰ τὴ σημασία τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Σάβα, ὅπως φαίνεται στὴν ἐπιστολὴ 164[73].

Τὸ κείμενό μας ἀναφέρει ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου τοποθετήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ του, ποὺ βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς πόλης ἐκτὸς τῶν τειχῶν «...προπύλαιον τοῦτον καὶ σεβάσμιον ναὸν...[74]». Ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δὲν ὑπάρχουν ἀρκετά, ἀλλὰ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη πὼς σύμφωνα μὲ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης πρέ-

68. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 162. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ταξίδι στὴν περιοχὴ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνο. Τὴν ἴδια περίοδο καὶ ἡ μετακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Σάβα στὴν Καππαδοκία σύμφωνα μὲ τὴν ἐπ. 165 τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τὸν Ἰούνιο Σωρανὸ (μετὰ το 374). Βλ. PLRE, I, σ. 848 καὶ Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολαί, Courtonne*, 2, ἐπιστολὴ 165. 23 κ.ἑξ.

69. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 213, 7. 20 κ.ἑξ.

70. Ὅ.π. σ. 214, 7. 1 κ.ἑξ.

71. Σωκράτης, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, V. 2. 4· Σωζομενός, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, 7. 1. 3. 1-6· G. Gottlieb, Ambrosius von Mainland und Kaiser Gratian, *Hypomnemata* 40 (1973), σ. 71 κ.ἑξ.

72. Στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπὶ Οὐάλη καὶ μέχρι τὸν θάνατό του οἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησιάζονταν σὲ ἰδιωτικὴ οἰκία. Βλ. Σωκράτης, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστική*, IV. 1. 44· G. Dagron, *Ἡ γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας*, σ. 510, σημ. 191.

73. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολαί, Courtonne*, 2, ἐπιστολὴ 164, 2. 10· P. Heather – J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, σ. 119.

74. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα*, σ. 210, 1. 3-4.

πει νὰ ἦταν κτισμένος μπροστὰ στὴν κεντρικὴ πύλη τῶν τειχῶν, ἴσως στὴ θέση ἀρχαιότερου εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ[75]. Οἱ τοπογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ περιέχονται στὸ κείμενο εἶναι ἀξιόπιστες καὶ ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ταράχου, Πρόβου, Ἀνδρονίκου ποὺ ἀναφέρεται ἔχει ταυτισθεῖ μὲ ἀποκαλυφθεῖσα ἐκτὸς τῶν τειχῶν βασιλικὴ σὲ ἀνασκαφὲς στὰ 1955-58[76]. Ἐπιπλέον ὁ μνημονευόμενος ὡς κτήτορας τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ ἐπίσκοπος Αὐξέντιος ἀναφέρεται καὶ σὲ χωρίο τοῦ Φιλοστοργίου[77]. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο τὸ λείψανο ἔχει μεταφερθεῖ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα μὲ τὸ συναξάριο της Μεγάλης Ἐκκλησίας (12ος αἱ.)[78]. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ κείμενα Ρώσων προσκυνητῶν ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνα[79]. Σήμερα τμῆμα του βρίσκεται στὴν Ἱερὰ Μονὴ Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Συμπερασματικά: τὸ κείμενο τοῦ βίου, ὅπως σώζεται, φαίνεται ὅτι συντάχθηκε γιὰ νὰ ἐκφωνηθεῖ ὡς λόγος πανηγυρικὸς κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ ἁγίου στὴν πόλη τῆς Μοψουεστίας σύμφωνα μὲ ἀνάλογη ἀναφορὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δίνεται ἔμφαση στὴν περίοδο τῆς παρα-

75. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, I, στὸ Tabula Imperii Byzantini (TIB), V, Wien 1990, σ. 357.

76. Ἡ βασιλικὴ ἦταν διακοσμημένη μὲ ἰδιαίτερα πλούσια ψηφιδωτά. Βλ. L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien*, I, Recklinghausen 1969, σ. 31 κ.ἑξ. Ἀντίθετη ἄποψη ἔχουν οἱ: Er. Kitzinger, Observations on the Samson Floor at Mopsuestia, DOP 27 (1973), σ. 138· F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, σ. 352, 357· St. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, London 1996, σ. 235, σημ. 135.

77. Φιλοστόργιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 5. 2. 1.

78. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Delehaye, στ. 45-46: «Τελεῖται δὲ ἡ μνήμη αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ αὐτοῦ τῷ ὄντι πλησίον τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ καὶ ἔνδον τοῦ ἁγίου ναοῦ τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ, ἔνθα καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἀπόκειται μετὰ καὶ Δανιὴλ τοῦ προφήτου».

79. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, t. III, *Les églises et les monastères de Constantinople*, Paris 1969^2, σ. 448-449· G. P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984, σ. 17: ὁ Στέφανος τοῦ Novgorod στὰ 1348 ἢ 1349, σ. 118· ἀνώνυμος προσκυνητὴς στὰ 1389-1391, σ. 156· Ἀλέξανδρος ὁ Διάκονος στὰ 1394-1395. Καὶ οἱ τρεῖς περιγράφουν τὸ ναὸ τοῦ Προφήτου Δανιὴλ στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου μέσα σὲ ὑπόγειο παρεκκλήσιο καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑπῆρχε ὁ τάφος τοῦ ὁμώνυμου προφήτη ἐνῶ ἀπέναντί του εἶχε ἐναποτεθεῖ τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Νικήτα ἢ τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅ.π. σ. 328. Ὁ Ἐ. Δ. Θεοδώρου, Ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυς Νικήτας ὁ Γότθος, *Ὁ Ἐφημέριος* 44 (1995), σ. 289, ὑποστηρίζει πὼς τὸν 14ο αἰ. μεταφέρθηκε στὴ Βενετία στὸ ναὸ τοῦ S. Raffaele.

μονῆς τοῦ λειψάνου στὴν πόλη, σὲ γεγονότα καὶ θαύματα τοῦ ἁγίου ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τῆς τοπικῆς παράδοσης καὶ φυσικὰ ἐνδιαφέρουν τοὺς ἀκροατὲς καθὼς καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὸ τοπικὸ χρονολογικὸ σύστημα. Ἡ χρονολόγησή του, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴ στενὴ σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Σωκράτη, τοποθετεῖται τουλάχιστον μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς τελευταίας (439, ἡ α´ ἔκδοση, 444, ἡ β´).

Ὅλα τὰ βιογραφικὰ γιὰ τὸν ἅγιο στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας, μολονότι ἐλάχιστα, ἀποδεικνύονται ἀξιόπιστα, ἐπειδὴ μποροῦν νὰ διασταυρωθοῦν μὲ ἄλλες πηγὲς τῆς περιόδου καὶ εἶναι βέβαιο πλέον ὅτι ἀφοροῦν σὲ ἱστορικὸ πρόσωπο παρὰ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ E. A. Thomson[80]. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν τοπογραφικῶν προσδιορισμῶν ἀπὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ὁ παραλληλισμὸς τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Νικήτα μὲ τὴν ἀνάλογη περίπτωση τοῦ ἁγίου Σάβα καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μ. Βασιλείου προσδίδουν ἀξιοπιστία στὸ κείμενο.

Τέλος τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τοῦ ἁγίου πιστοποιεῖται ἄμεσα λόγῳ τῆς σχέσης του μὲ τὸν ἐπίσκοπο Θεόφιλο σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Οὐλφίλα, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρειανισμὸς δηλώνεται ἔμμεσα μὲ τὴ συμμετοχή του στὴν σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 360. Ἐπιπλέον ὁ περιορισμὸς τοῦ λειψάνου στὴν οἰκία τοῦ Μαριανοῦ καὶ ἡ ἐπίσημη κατάθεσή του στὸ ναὸ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀρειανοῦ Οὐάλη καὶ τὸ διάταγμα τοῦ 379 ὑποδηλώνει τὴν σχέση του μὲ τὴν ὀρθόδοξη πλευρά.

80. E. A. Thompson, *The Visigoths...*, σ. 162.

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου

Η λαϊκή εξέγερση του 511 και η καθαίρεση του πατριάρχη Μακεδονίου

Το 511 επί Αναστασίου Α΄ (491-518) έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη μια λαϊκή εξέγερση με θρησκευτικό υπόβαθρο, ενώ λίγο αργότερα το ίδιο έτος καθαιρέθηκε ο ορθόδοξος πατριάρχης Μακεδόνιος με τη διττή κατηγορία των αιρετικών πεποιθήσεων και της εσχάτης προδοσίας. Ανάμεσα στα δύο γεγονότα φαίνεται να υπάρχει μια σχέση, που δεν έχει διερευνηθεί πλήρως από τους σύγχρονους μελετητές.

Ας κάνουμε όμως μια αναδρομή στη θρησκευτική πολιτική του Αναστασίου μέχρι τη στιγμή των προαναφερθέντων γεγονότων, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το πλαίσιο αυτών και εν συνεχεία τη σχέση που τα συνδέει:

Όταν ο Αναστάσιος διαδέχτηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο τον Ζήνωνα (474-491), η μονοφυσιτική έριδα ήταν το θρησκευτικό ζήτημα που ταλάνιζε την Ανατολική Εκκλησία και το ποίμνιό της[1]. Ο νέος αυτοκράτορας έτρεφε φιλομονοφυσιτικά αισθήματα. Σύμφωνα μάλιστα με τις πηγές, τα θρησκευτικά φρονήματά του ήταν εξ αρχής γνωστά στους εκκλησιαστικούς τουλάχιστον κύκλους[2]. Ωστόσο αρχικά τήρησε μια ουδέτερη στάση χωρίς να εμπλακεί σημαντικά στα θρησκευτικά τεκταινόμενα. Τυπικά συνέχισε τη θρησκευτική πολιτική του προκατόχου του, απαιτώντας απλώς από τους εκκλησιαστικούς αρχηγούς να υιοθετήσουν το Ενωτικό[3], το ήδικτον δηλαδή που εκδόθηκε από τον Ζή-

* Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα και κ. Θεόδωρο Κορρέ για τις καίριες επισημάνσεις τους.

1. Βλ. W. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge 1972, σ. 184 κ.ε. (στο εξής: Movement). – P. Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First (491-518)*, Madison 1939, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 43 κ.ε. (στο εξής: Anastasius). – G. Bardy, «Sous le régime de l'Hénotique. La politique religieuse d'Anastase», στο A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l'église*, Paris 1938, 1945, τ. 4, σ. 299 κ.ε. (στο εξής: Anastase).

2. Θεόδωρος Αναγνώστης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ed. G.C. Hansen, *Theodoros Anagnostes, Kirchengeschichte*, (GCS) Berlin 1971, στ. 123.12-17, 125.20-23, 126.18-20. – Ευάγριος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ed. J. Bidez – L. Parmentier, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898, ανατ. Amsterdam 1964, βιβλ. III, κεφ. 32, στ. 130.10-12. – Βλ. P. Charanis, *Anastasius* 39-41. – C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalita*, [OCA 184] Roma 1969, σ. 29-30, 58 κ.ε., 69-70 (στο εξής: Anastasio).

3. Βλ. P. Charanis, Anastasius 54. – C. Capizzi, Anastasio 110. – R. Haacke, «Die Kaiserliche Politik in den Auseinandersetzungen um Chalkedon (451-553)», στο *Das Konzil von Chalcedon, Geschichte und Gegenwart*, ed. A. Grillmeier – H. Bacht, Verlag Wurzburg 1953, 1959 (στο εξής:

νωνα το 482 ως προσπάθεια συμβιβασμού των ορθοδόξων με τους μονοφυσίτες[4]. Η συγκεκριμένη, μετριοπαθής σε γενικές γραμμές, θρησκευτική πολιτική που ασκήθηκε από τον Αναστάσιο ως το 506 αποδίδεται από σύγχρονη πηγή στο γεγονός ότι ο Αναστάσιος ήταν απασχολημένος με τα εξωτερικά και εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας[5], δηλαδή τον πόλεμο εναντίον των Περσών[6] και την επανάσταση των Ισαύρων[7].

Το μόνο γεγονός που κλόνισε την εικόνα του Αναστασίου ως ουδετερόφιλου αυτοκράτορα ήταν η καθαίρεση και εξόριση του ορθόδοξου πατριάρχη Ευφημίου το 496 με την κατηγορία του προδότη και του Νεστοριανού[8], που προκάλεσε και την πρώτη λαϊκή αντίδραση επί Αναστασίου αναφορικά με τα εκκλησιαστικά ζητήματα[9]. Αν και ο νέος πατριάρχης ήταν επίσης ορθόδοξος, οι σχέσεις του με τον φιλομονοφυσίτη αυτοκράτορα ήταν εν γένει ομαλές, καθώς αρχικά και οι δύο τήρησαν μετριοπαθή και υποχωρητική στάση στα θρησκευτικά ζητήματα[10].

Όπως όμως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θεόδωρος Αναγνώστης, όταν ο

Konzil v. Chalcedon), τ. II, σ. 95-177, ιδίως σ. 127 (στο εξής: Kaiserliche Politik).

4. Για το Ενωτικό και την αναποτελεσματικότητά του ως συμβιβαστικής λύσης στις δογματικές διαφορές βλ. S. Salaville, «L'affaire de l'Hénotique ou le premier schisme byzantin au Ve siècle», *Échos d'Orient* 18 (1916-1919) 255-265 (pt. I), 389-397 (pt. II) και 19 (1920) 49-68 (pt. III) (στο εξής: Hénotique). – E. Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum acacianischen Schisma*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, neue Folge, Heft 10, München 1934, σ. 197 κ.ε. (στο εξής: Acacian. Schisma). – R. Haacke, Kaiserliche Politik 120 κ.ε.

5. Βλ. Θεόδ. Αναγν. 134.6-7: «*'Αναστάσιος δὲ εἰς τὰ πολεμικὰ ἀσχολούμενος τῆς κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐπαύσατο βίας*». – Πρβ. C. Capizzi, Anastasio 115. – R. Haacke, Kaiserliche Politik 130.

6. Για τον πόλεμο με τους Πέρσες επί Αναστασίου (502-505/506) βλ. C. Capizzi, Anastasio 174 κ.ε. – E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, v. II, Paris 1949, σ. 93 κ.ε. (στο εξής: Histoire). – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α΄, ανατ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 334 κ.ε. (στο εξής: Ιστορία). – Πρβ. G. Greatrex – S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, pt. II, AD 363-630, A Narrative Sourcebook, London – New York 2002, σ. 62 κ.ε.

7. Για την επανάσταση των Ισαύρων (491-497/8) βλ. C. Capizzi, Anastasio 89 κ.ε. – A. Chauvot, *Procope de Gaza, Priscien de Césarée*. Panégyriques de l'empereur Anastase 1er. Textes traduits et commentés, Bonn 1986, σ. 125-128.

8. Κατά τους Μονοφυσίτες οι οπαδοί της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου ταυτίζονταν με τους Νεστοριανούς. – Βλ. W. Frend, Movement 209. – C. Capizzi, Anastasio 30 σημ. 6.

9. Ζαχαρίας ο Ρήτωρ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ed. and trans. by F.J. Hamilton - E.W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, London 1899, VII, 1, 150. – Θεοδ. Αναγν. 128.14-20, 22. – Θεοφάνης Ομολογητής, *Χρονογραφία*, ed. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, Lipsiae 1883-1885 (ανατ. Hildesheim 1963), στ. 140.9-15, 19-20. – Βλ. W. Frend, Movement 200. – Πρβ. P. Charanis, Anastasius 56. – C. Capizzi, Anastasio 112.

10. Βλ. P. Charanis, Anastasius 59.

Αναστάσιος απαλλάχθηκε από τα προαναφερθέντα ζητήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, μπορούσε πλέον απερίσπαστος να ασκήσει τη θρησκευτική πολιτική που προέκρινε, να συνταχθεί δηλαδή απροκάλυπτα με τη μονοφυσιτική παράταξη: «*ἡνίκα δὲ μικρὰν ἐκ τῶν πολεμίων ἄνεσιν ἔλαβεν, πάλιν κατὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ Μακεδονίου ὡπλίζετο*»[11].

Συγκεκριμένα το 507 άρχισε να ασκεί πιέσεις στους ορθόδοξους επισκόπους, προκειμένου να καταδικάσουν τη Δ΄ Οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας κατορθώνοντας να πειθαναγκάσει αρκετούς από αυτούς[12]. Επίσης προσκάλεσε στην πρωτεύουσα ένα μονοφυσίτη αγιογράφο από τη Συρία «*ὃς ἀλλότρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἁγίων εἰκόνων ἐτόλμησε γράψαι... γνώμῃ τοῦ βασιλέως χαίροντος τοῖς Μανιχαίοις, ὅθεν καὶ στάσις τοῦ λαοῦ γέγονε μεγάλη*»[13]. Παράλληλα κάλεσε έναν από τους πιο δραστήριους ηγέτες της μονοφυσιτικής παράταξης, τον Φιλόξενο ή Ξεναΐα Ιεραπόλεως, να μεταβεί στην πρωτεύουσα: «*Ξεναΐαν τὸν μανιχαιόφρονα ἤγαγεν 'Αναστάσιος εἰς τὸ Βυζάντιον... ὡς ὁμόφρονα*»[14]. Η άρνηση του πατριάρχη να έρθει σε κοινωνία με τον μονοφυσίτη μητροπολίτη προκάλεσε ουσιαστικά την πρώτη σύγκρουση με τον αυτοκράτορα. Ο Αναστάσιος αναγκάστηκε να αναβάλει προσωρινά την εφαρμογή των φιλομονοφυσιτικών σχεδίων του και να φυγαδεύσει τον Φιλόξενο, καθώς ο λαός ξεσηκώθηκε εκ νέου, όταν πληροφορήθηκε τον ερχομό του[15].

Η ατμόσφαιρα στην πρωτεύουσα ήταν τόσο ηλεκτρισμένη, ώστε ο Αναστάσιος, φοβούμενος τη γενίκευση της λαϊκής δυσαρέσκειας και την εκδήλωση νέων στάσεων, «*ἐπενόησε τὸν ἔπαρχον τῆς πόλεως ἀκολουθεῖν ταῖς λιταῖς*»[16].

11. Θεόδ. Αναγν. 134.7-8. – Βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Α΄ (4ος –7ος αι.), Αθήνα 1997, σ. 226 (στο εξής: Βυζ. Ιστορικοί).

12. Θεόδ. Αναγν. 134.9-10. – Θεοφ. 149.27-28. – Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία 345.

13. Θεόδ. Αναγν. 134.10-14. – Θεοφ. 149.28-150.1. – Βλ. G. Bardy, Anastase 310 σημ. 4. – P. Charanis, Anastasius 60.

14. Θεόδ. Αναγν. 134.20-21. – Θεοφ. 150.4-5. – Για τον Φιλόξενο βλ. A. de Halleux, *Philoxène de Mabbog, sa vie, ses écrits, sa theologie*, Louvain 1963.

15. Θεόδ. Αναγν. 134.20-23. – Θεοφ. 150.4-8. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 60, 65. – W. Frend, «The Fall of Macedonius in 511 – A Suggestion», *Kerygma und Logos. Theology, Early Works to 1880, Festschrift C. Andresen*, ed. A.M. Ritter, Göttingen 1979, σ. 183-195, ιδίως σ. 186 (στο εξής: Macedonius). – R. Haacke, *Kaiserliche Politik* 130. – E. Honigmann, *Evêques et évêchés monophysites d'Asie au VIe siècle*, [CSCO] Louvain 1951, σ. 7 (στο εξής: Evêques).

16. Θεόδ. Αναγν. 134.16-18. – Θεοφ. 150.1-3. – Βλ. L. Duchesne, *L'église au VIe siècle*, Paris 1925, σ. 21 (στο εξής: Église). – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία 345.

Μέσα στο κλίμα έντασης και αναβρασμού μάλιστα έλαβε χώρα και μια απόπειρα δολοφονίας εναντίον του πατριάρχη. Δεν γνωρίζουμε αν είχε την έγκριση του Αναστασίου μια τέτοια ενέργεια. Ωστόσο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι και στην περίπτωση του προηγούμενου πατριάρχη Ευφημίου είχαν προηγηθεί δύο απόπειρες δολοφονίας της καθαίρεσής του[17]. Η αντίδραση πάντως του Μακεδονίου απέναντι σε αυτό το επεισόδιο ήταν πολύ ψύχραιμη και δεν φαίνεται να πτόησε το ηθικό του[18].

Ακολούθως το 508 ο αυτοκράτορας δέχτηκε με τιμές τον μοναχό Σεβήρο, που είχε ήδη αναδειχθεί ως ένας από τους σημαντικότερους πνευματικούς ηγέτες των Μονοφυσιτών[19]. Ο Σεβήρος επικεφαλής διακοσίων περίπου μονοφυσιτών μοναχών μετέβη από την Παλαιστίνη στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να διαμαρτυρηθεί για τις διώξεις που υφίσταντο οι ομόδοξοί του από τον ορθόδοξο πατριάρχη Ιεροσολύμων Ηλία[20]. Ο Αναστάσιος ικανοποίησε το αίτημά τους να τερματιστούν οι πιέσεις εις βάρος τους, ο Σεβήρος όμως έμεινε στην πρωτεύουσα τρία χρόνια ως στενός συνεργάτης του αυτοκράτορα έχοντας συχνές επαφές με πολεμίους του ορθόδοξου δόγματος, προωθώντας τη μονοφυσιτική υπόθεση και υποσκάπτοντας τη θέση του χαλκηδονικού Μακεδονίου[21]. Αντιθέτως με τη θερμή υποδοχή που επεφύλαξε στους Μονοφυσίτες, ο αυ-

17. Θεόδ. Αναγν. 127.26-30, 128.10-13. – Θεοφ. 139.13-19. – Βλ. G. Bardy, Anastase 304. – C. Capizzi, Anastasio 112 σημ. 91. – Πρβ. P. Charanis, Anastasius 56.

18. Θεόδ. Αναγν. 134.24-26. – Θεοφ. 150.8-11. – Βλ. L. Duchesne, Église 21. – E. Stein, Histoire 168. – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία 345.

19. Για τον Σεβήρο και την προσφορά του στον Μονοφυσιτισμό βλ. J. Lebon, *Le monophysisme sévérien*², New York 1978. – W. Frend, Movement 201-215, 221-230.

20. *Ζαχαρίας ο Σχολαστικός, Βίος Σεβήρου*, ed. A.-M. Kugener, *Zacharie le Scholastique, Vie de Sévère*. Sévère patriarche d'Antioche (512-518). Textes syriaques publiés, traduits et annotés: pt. I, Patrologia Orientalis (στο εξής: PO), τ. 2, Paris 1971, σ. 7-115, ιδίως σ. 102 κ.ε. – *Ιωάννου Βίος Σεβήρου*, ed. A.-M. Kugener, *Jean supérieur du monastére de Beith-Aphthonia, Vie de Sévère*, στο ίδιο: pt. II, PO 2 (1971) 203-264, σ. 233-234. – Ευάγριος III. 33 (132.4-15). – Θεόδ. Αναγν. 136.21-24. – Θεοφ. 152.6-10. – Βλ. H. Bacht, «Die Rolle des orientalischen Mönchtums in den kirchenpolitischen Ausenandersetzungen um Chalkedon (431-519)», *Konzil v. Chalkedon* II, σ. 193-314, ιδίως σ. 278 (στο εξής: Oriental. Mönchtums).

21. Ζαχ. Σχολ., Βίος Σεβήρου 104 κ.ε., 110. – Ιωάννου Βίος Σεβήρου 234-236. – Ευάγριος III. 33 (132.15-17). – Θεόδ. Αναγν. 136.23-27. – Θεοφ. 152.9-10, 27-29. – Βλ. W. Frend, Macedonius 187-188 και σημ. 18. – E. Stein, Histoire 169. – Σύμφωνα με έναν από τους βιογράφους του Σεβήρου, ο μονοφυσίτης μοναχός μετέβη στην πρωτεύουσα έπειτα από πρόσκληση του ίδιου του αυτοκράτορα, προκειμένου να ελέγξει την ορθοδοξία του Μακεδονίου. – Βλ. *Αθανασίου Βίος Σεβήρου*, ed. and

τοκράτορας απέκρουσε την προσπάθεια της ορθόδοξης παράταξης της πρωτεύουσας να τον προσεγγίσει[22].

Ο Μακεδόνιος από την πλευρά του αποφάσισε να υπερασπιστεί στο εξής την ορθόδοξη πίστη με σθένος, γεγονός που οδήγησε σε κρίση τις σχέσεις του με τον Αναστάσιο. Η ρήξη λοιπόν εκδηλώθηκε με μια πορεία κορύφωσης. Όσο φανερά ο Αναστάσιος έκλινε προς τον Μονοφυσιτισμό, τόσο ο Μακεδόνιος πρόβαλλε ως υπερασπιστής της ορθοδοξίας. Με αυτόν τον τρόπο κατόρθωσε να εξασφαλίσει την αμέριστη υποστήριξη του ορθόδοξου ποιμνίου και των μοναχών της πρωτεύουσας[23]. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η υποχωρητική στάση που είχε τηρήσει ως τότε του είχε κοστίσει την πνευματική κοινωνία με τους τελευταίους[24].

Κατ' αρχάς ο πατριάρχης υποδέχτηκε τον πρωτεργάτη των εν λόγω διωγμών, τον μοναχό Νηφάλιο, επικεφαλής ομάδας ορθόδοξων μοναχών, που σχεδόν ταυτόχρονα με τον Σεβήρο αφίχθησαν από την Παλαιστίνη στην πρωτεύουσα, για να προωθήσουν την ορθόδοξη υπόθεση. Το γεγονός σήμαινε ότι ο Μακεδόνιος ενέκρινε την πολιτική του πατριάρχη Ιεροσολύμων Ηλία[25]. Παράλληλα όμως με την κίνησή του αυτή δήλωνε εμμέσως τη βούλησή του να μην συμπορευτεί με τη θρησκευτική πολιτική που ο αυτοκράτορας όλο και πιο εμφανώς προωθούσε.

Το 510 ο Μακεδόνιος φάνηκε άτεγκτος προβαίνοντας στον αφορισμό όλων όσοι αποκήρυτταν τη σύνοδο της Χαλκηδόνας. Η καταδίκη συγκεκριμένα του Αντιοχείας Φλαβιανού, μετριοπαθούς ορθόδοξου πατριάρχη, που αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις αυτοκρατορικές πιέσεις και να απαρνηθεί τις δογματικές αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου σε σχέση με το χριστολογικό ζήτημα, καταδείκνυε την απόφαση του Μακεδονίου να εγκαταλείψει την ως τότε συμβι-

transl. by E.J. Goodspeed, *The Conflict of Severus Patriarch of Antioch by Athanasius*, Ethiopic Text with the Remains of the Coptic Versions by W.E. Crum, PO 4 (1971) 571-726, σ. 616 κ.ε., 679. – Πρβ. P. Charanis, Anastasius 61.

22. Θεόδ. Αναγν. 137.5-15. – Θεοφ. 152.32-153.7. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 66-67. – H. Bacht, Oriental. Mönchtum 277.

23. Αθανασίου Βίος Σεβήρου 616. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 65. – S. Salaville, Hénotique III. 62. – E. Stein, Histoire 169.

24. Θεόδ. Αναγν. 128.21 και 129.15-25. – Θεοφ. 140.15-16, 141.19-142.5. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 59. – H. Bacht, Oriental. Mönchtum 276.

25. Ιωάννου Βίος Σεβήρου 232. – Θεόδ. Αναγν. 137.3-4. – Θεοφ. 152.30-31. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 61, 65. – H. Bacht, Oriental. Mönchtum 279. – E. Stein, Histoire 169.

βαστική του στάση[26]. Ακόμη αναθεμάτισε και εκδίωξε τους απεσταλμένους του συγκεκριμένου πατριάρχη, ενώ αρνήθηκε να δεχτεί σε κοινωνία τους αποκρισιαρίους του μονοφυσίτη πατριάρχη Αλεξανδρείας Ιωάννη Γ΄ (505-516) παρά την απαίτηση του Αναστασίου[27].

Τέλος ο Μακεδόνιος στις πιέσεις που και ο ίδιος άρχισε να υφίσταται από τον Αναστάσιο, προκειμένου να αποκηρύξει τη σύνοδο της Χαλκηδόνας, απάντησε ότι αυτό μπορούσε να γίνει μόνο από μια νέα Οικουμενική σύνοδο υπό την προεδρία του πάπα[28]. Το λεγόμενο Ακακιανό σχίσμα όμως, που ήδη από το 484 ταλάνιζε την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και της Ρώμης, αποτελούσε τροχοπέδη στη συγκρότηση μιας νέας Οικουμενικής συνόδου[29]. Η απάντηση του Μακεδονίου λοιπόν σήμαινε ουσιαστικά κατηγορηματική άρνησή του να καταδικάσει το ορθόδοξο δόγμα, εφόσον οι ως τότε προσπάθειες άρσης του σχίσματος είχαν ναυαγήσει[30] και οι σχέσεις του Αναστασίου με τον τότε πάπα Σύμμαχο είχαν οδηγηθεί σε αδιέξοδο, όπως προκύπτει από την επιστολογραφία τους[31]. Επιπλέον όμως αποτελούσε απόρριψη του δικαιώματος του αυ-

26. Θεόδ. Αναγν. 136.28-137.2. – Θεοφ. 153.7-9. – Βλ. R. Devreesse, *Le patriarchat d'Antioche depuis la paix de l'église jusqu'à la conquête arabe*, Paris 1945, σ. 68 (στο εξής: Antioche). – E. Honigmann, Evêques 12. – Ο W. Frend (Macedonius 189) δεν ερμηνεύει ορθά την πηγή, όταν αναφέρει ότι ο Μακεδόνιος προτίθετο να καταδικάσει τους πολέμιους του πατριάρχη Αντιοχείας και όχι τον ίδιο τον Φλαβιανό.

27. Θεόδ. Αναγν. 136.17-20, 28-29. – Θεοφ. 152.12-16, 153.9-10. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 66. – R. Devreesse, Antioche 68. – Αντιθέτως βλ. W. Frend, Macedonius 189, που εσφαλμένα αναφέρει ότι ο Μακεδόνιος υποχώρησε τελικά στις πιέσεις του αυτοκράτορα να αποκαταστήσει την πνευματική κοινωνία με τον Ιωάννη Αλεξανδρείας.

28. Θεόδ. Αναγν. 135.31-32. – Θεοφ. 152.21-25. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 66. – C. Capizzi, Anastasio 133 σημ. 171. – Πρβ. W. Frend, Macedonius 189 και σημ. 23.

29. Για το λεγόμενο Ακακιανό σχίσμα βλ. E. Schwartz, Acacian. Schisma 203 κ.ε. – S. Salaville, Hénotique III. 50 κ.ε. – W. Frend, «Eastern Attitudes to Rome during the Acacian Schism», *Studies in Church History 13: The Orthodox Churches and the West. Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. D. Baker, Oxford 1976, σ. 69-81, σ. 72 κ.ε.

30. Βλ. E. Schwartz, Acacian. Schisma 210-215, 219 κ.ε. – F. Hofmann, «Der Kampf der Päpste um Konzil und Dogma von Chalkedon von Leo dem Großen bis Hormisdas (451-519)», *Konzil v. Chalkedon* II, σ. 13-94, ιδίως σ. 49 κ.ε. (στο εξής: Päpste). – E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, v. II, Tübingen 1933, σ. 40 κ.ε. (στο εξής: Papsttum). – P. Charanis, Anastasius 49 κ.ε.

31. F. Hofmann, Päpste 70-71. – E. Caspar, Papsttum 118-120 και 118 σημ. 8. – P. Charanis, Anastasius 86-87. – C. Capizzi, Anastasio 115 και σημ. 103. – Πρβ. E. Schwartz, Acacian. Schisma 169 (αρ. 98-100), 249. – Αντιθέτως βλ. E. Stein, Histoire 168 σημ. 2.

τοκράτορα να επεμβαίνει στα δογματικά ζητήματα χωρίς την πλήρη συμφωνία όλων των ιεραρχών της Εκκλησίας[32]. Σύμφωνα με τις πηγές, η σθεναρή αντίσταση του πατριάρχη εξόργισε τον αυτοκράτορα, ο οποίος και διέκοψε κάθε επαφή μαζί του: «*Ὁ βασιλεὺς... ὀμόσας μὴ ἰδεῖν Μακεδονίου πρόσωπον...*»[33].

Φτάνουμε λοιπόν στα γεγονότα του 511 (κατ' άλλους του 510)[34], που προκάλεσαν την στάση του ορθόδοξου λαού της Κωνσταντινούπολης και οδήγησαν τελικά στην καθαίρεση του πατριάρχη Μακεδονίου:

Οι μονοφυσίτες μοναχοί από την Παλαιστίνη, που από το 508 παρέμεναν στην πρωτεύουσα και τελούσαν υπό την προστασία του αυτοκράτορα, εισήλθαν τη μια Κυριακή στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του παλατιού και έψαλαν τον Τρισάγιο ύμνο με τη μονοφυσιτική προσθήκη «*ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς*», ενώ την επόμενη Κυριακή έπραξαν το ίδιο στον ναό της Αγίας Σοφίας. Όπως περιγράφει ο Θεόδωρος Αναγνώστης: «*οἱ δὲ ἀποσχισταὶ ὄχλον μισθωτὸν συναθροίσαντες ἐν κυριακῇ εἰσῆλθον εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀρχαγγέλου ἐν τῷ παλατίῳ, καὶ τῶν ψαλτῶν τὸ τρισάγιον λεγόντων αὐτοὶ μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ "ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς" ἀποκρινόμενοι ἔψαλλον. τῇ δὲ ἐπιούσῃ κυριακῇ τὰ ὅμοια ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ἐποίησαν μετὰ βάκλων εἰσελθόντες*»[35].

Η προσθήκη αυτή, που καθιερώθηκε στο παρελθόν από τον μονοφυσίτη πα-

32. P. Charanis, Anastasius 66.

33. Θεόδ. Αναγν. 138.15 και 135.32: «*ὅθεν εἰς ἔχθραν τὸν βασιλέα ἐκίνησεν*». – Βλ. P. Charanis, Anastasius 67.

34. Οι W. Frend (Movement 218 και Macedonius 189), G. Bardy («La répercussion des controverses christologiques en Occident entre le concile de Chalcédoine et la mort de l'empereur Anastase (451-518)», *Konzil v. Chalcedon* II, σ. 771-789, ιδίως σ. 783), J.B. Bury (*A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Iren (395 A.D. to 800 A.D.)*, vol. I, London 1889, Amsterdam 1966, σ. 297) τοποθετούν το συμβάν στο 511· οι E. Stein (Histoire 169), I. Καραγιαννόπουλος (Ιστορία 346-347), Α. Καρπόζηλος (Βυζ. ιστορικοί 226-227) κ.ά. τοποθετούν το συμβάν στο 510, ενώ οι P. Charanis (Anastasius 67), E. Schwartz (Acacian. Schisma 242 κ.ε.), L. Duchesne (Église 22-23), Ευ. Χρυσός («Ένας όρκος πίστεως στον αυτοκράτορα Αναστάσιο», στο *Αφιέρωμα στο Ν. Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 5-22, ιδίως σ. 6) κ.ά. μνημονεύουν το γεγονός χωρίς να δίνουν συγκεκριμένη χρονολογία.

35. Θεοδ. Αναγν. 137.23-27. – Θεοφ. 154.4-6. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 67. – W. Frend, Macedonius 189. – *'Ακέφαλοι* ή *ἀποσχισταί* ονομάζονται από τις πηγές οι ζηλωτές μονοφυσίτες μοναχοί, επειδή είχαν διακόψει την κοινωνία με τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Πέτρο Μογγό (477, 482-489) λόγω της αποδοχής εκ μέρους του του Ενωτικού. – Βλ. S. Salaville, Hénotique III. 50. – W. Frend, Movement 180, 187.

τριάρχη Αντιοχείας Πέτρο Γναφέα (468-470), προκαλούσε τη δυσαρέσκεια των οπαδών του ορθόδοξου δόγματος της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου, καθώς ο ύμνος έπαυε να εκφράζει την τριαδικότητα του Θεού αναφέροντας ότι ο Θεός (και όχι ο ενσαρκωμένος Λόγος) έπαθε πάνω στον σταυρό για την ανθρωπότη-τα. Από την άλλη για τους Μονοφυσίτες, ακριβώς επειδή η προσθήκη υπο-γράμμιζε τη θεϊκή φύση του Χριστού, αποτελούσε σύνθημα που πολλές φορές ενέπνευσε και υποκίνησε τον αγώνα τους εναντίον των Χαλκηδονικών[36].

Το αποτέλεσμα ήταν ο ορθόδοξος λαός και μοναχοί της πρωτεύουσας να ξε-χυθούν εξοργισμένοι στους δρόμους φωνάζοντας συνθήματα υπέρ του ορθόδο-ξου πατριάρχη Μακεδονίου και κατά του αυτοκράτορα: «*"καιρός, Χριστιανοί, μαρτυρίου· τὸν πατέρα μηδεὶς καταλίπῃ." ὕβριζον δὲ τὸν βασιλέα Μανι-χαῖον καλοῦντες καὶ τῆς βασιλείας ἀνάξιον*»[37]. Με την επέμβαση ωστόσο του πατριάρχη, που κλήθηκε από τον Αναστάσιο στο παλάτι, τα πνεύματα κατευ-νάστηκαν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο πατριάρχης με παρρησία, που του ενέπνεε η λαϊκή υποστήριξη, επέκρινε τον αυτοκράτορα για τη φιλομονοφυσιτική του πολιτική, ενώ ο Αναστάσιος «*μετὰ ὑποκρίσεως ἔδοξεν ἑνοῦσθαι τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ*»[38].

Το επεισόδιο του Τρισαγίου ύμνου μνημονεύεται από τους σύγχρονους με-λετητές ως μια αποτυχημένη απόπειρα των μονοφυσιτικών κύκλων να επιβά-λουν με την επίνευση του αυτοκράτορα τη λατρευτική τους συνήθεια και εμμέ-σως τη διδασκαλία τους[39]. Είναι βέβαια προφανές ότι οι μονοφυσίτες μοναχοί

36. Για τη μονοφυσιτική προσθήκη στον Τρισάγιο ύμνο και τη σημασία της βλ. E. Schwartz, Acacian. Schisma 123 κ.ε. (όπου όλες οι σχετικές πηγές), 242-243. – A. Karpozilos, «A Coptic Trisagion from Egypt: P. Yale inv. 2119», *Orientalia Christiana Periodica* 39, Roma 1973, σ. 454-460, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

37. Θεόδ. Αναγν. 138.10-12. – Θεοφ. 154.13-14. – Για την ταύτιση των χαρακτηρισμών Μανι-χαίου και αιρετικού βλ. A. Cameron, «Heresies and Factions», *Byzantion* 44 (1974) 92-120, σ. 107 σημ. 4. – Πρβ. C. Capizzi, Anastasio 30 σημ. 6, που θεωρεί ότι ο χαρακτηρισμός «Μανιχαίος» απο-δίδεται μόνο στους Μονοφυσίτες. Αυτή η ερμηνεία όμως δεν εξηγεί γιατί ο Αναστάσιος σε γεμάτη εμπάθεια επιστολή του αποκάλεσε τον πάπα Σύμμαχο Μανιχαίο. – Βλ. E. Schwartz, Acacian. Schisma στ. 154.15.

38. Θεοδ. Αναγν. 138.11-22. – Θεοφ. 154.11-22. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 67. – W. Frend, Macedonius 189.

39. Βλ. W. Frend, Macedonius 189. – P. Charanis, Anastasius 67. – G. Bardy, Anastase 311. – R. Haacke, Kaiserliche Politik 131. – E. Schwartz, Acacian. Schisma 241. – L. Duchesne, Église 22. – H. Bacht, Oriental. Mönchtum 280. – Ch. Moeller, «Le chalcédonisme et le neo-chalcédonisme en Orient de 451 à la fin du VIe siècle», *Konzil v. Chalkedon* I, σ. 637-720, ιδίως σ. 652 (στο εξής:

προέβησαν στην παραπάνω ενέργεια με τη συναίνεση του Αναστασίου, εφόσον αυτός βρισκόταν υπό την πνευματική επιρροή του επικεφαλής αυτών Σεβήρου. Εξάλλου, αν ο αυτοκράτορας διαφωνούσε με την ενέργεια των μονοφυσιτών μοναχών, δεν θα είχε επιτρέψει την επανάληψή της στον ναό της Αγίας Σοφίας την επόμενη Κυριακή από τη λειτουργία στο ναό του παλατιού.

Είναι δυνατόν ωστόσο να δοθεί μια άλλη ερμηνεία από αυτήν που συνήθως δίνεται στην «πρωτοβουλία» των μονοφυσιτών μοναχών. Συγκεκριμένα φαίνε-ται αρκετά πιθανό η προσπάθεια να επιβληθεί η μονοφυσιτική προσθήκη στον Τρισάγιο ύμνο να αποτελούσε στην πραγματικότητα - ερήμην ίσως των μονα-χών - μια προμελετημένη και επιτηδευμένη κίνηση, που είχε ως στόχο να εξα-σφαλίσει στον αυτοκράτορα ένα ικανότατο πρόσχημα, ώστε να προβεί στην κα-θαίρεση του πατριάρχη[40].

Οι αναφορές των πηγών, και ιδίως του Ζαχαρία του Ρήτορος που περιγρά-φει αναλυτικά τα γεγονότα που ακολούθησαν την στάση, δεν αφήνουν αμφιβο-λία ότι οι κατηγορίες εις βάρος του πατριάρχη για συνωμοτική δραστηριότητα, που συναποτέλεσαν το κατηγορητήριο για την καθαίρεσή του, σχετίζονταν άμε-σα με τα γεγονότα της λαϊκής εξέγερσης. Αλλά και ο Ευάγριος αναφερόμενος συνοπτικά στο γεγονός σημειώνει: «*Ἧς ἀρχηγὸν καὶ προστάτην γενέσθαι τὸν Μακεδόνιον καὶ τὸν ὑπ' αὐτὸν κλῆρον Σευῆρός φησι..., καὶ ἐκ τούτων οἶμαι τῶν διαβολῶν τὸν Μακεδόνιον ἐκβεβλῆσθαι*»[41]. Αυτός όμως ο συσχετισμός προέκυψε εκ των υστέρων, αφού δηλαδή διαδραματίστηκαν τα γεγονότα και ως προσπάθεια εκμετάλλευσης αυτών, προκειμένου να απαλλαγεί ο Αναστάσιος από έναν πατριάρχη, με τον οποίο είχε αποκλειστεί κάθε ενδεχόμενο συνεργα-σίας για την προώθηση της μονοφυσιτικής υπόθεσης; Ή μήπως ήταν προβλέψι-

Chalcédonisme). – J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Division. The Church, 450-680 A.D.*, New York 1989, σ. 204. – E. Stein, Histoire 169.

40. Αρκετοί μελετητές τονίζουν ότι οι κατηγορίες που εξαπολύθηκαν το καλοκαίρι του 511 εις βάρος του Μακεδονίου για έγκλημα καθοσιώσεως εδράζονταν στα συνθήματα που διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια της λαϊκής στάσης. Δεν προβαίνουν ωστόσο στον συλλογισμό ότι ο αυτοκράτο-ρας χρησιμοποίησε έντεχνα τους μονοφυσίτες μοναχούς, προκειμένου σκόπιμα να υποδαυλιστεί το θρησκευτικό συναίσθημα των ορθοδόξων και να στοιχειοθετηθεί ακράδαντο κατηγορητήριο εις βά-ρος του πνευματικού τους ηγέτη, του πατριάρχη Μακεδονίου. – Βλ. W. Frend, Macedonius 189, 191. – P. Charanis, Anastasius 68. – E. Schwartz, Acacian. Schisma 241, 243 και σημ. 3. – Ευ. Χρυσός, Όρκος πίστεως 6. – E. Stein, Histoire 169, 170. – Βλ. και Ch. Moeller, Chalcédonisme 653. – H. Bacht, Oriental. Mönchtum 280.

41. Ευάγριος 44 (146.3-12). – Ζαχ. Ρήτωρ VII, 7, 169 και 171-174. – Βλ. ανωτ. σημ. 39.

μη η αντίδραση του ποιμνίου ενώπιον μιας νέας προσβολής του θρησκευτικού του συναισθήματος και εντέχνως υποδαυλίστηκε η λαϊκή δυσαρέσκεια, ώστε να δοθεί η ευκαιρία στον Αναστάσιο να κατηγορήσει τον άκαμπτο πατριάρχη ως υποκινητή των αναταραχών;

Κατ' αρχάς το γεγονός ότι ο Αναστάσιος είχε ήδη αποφασίσει να απαλλαγεί από τον απειθή πατριάρχη είναι προφανές. Όπως προαναφέρθηκε, οι σχέσεις τους είχαν φτάσει πλέον σε αδιέξοδο, καθώς η ανυποχώρητη στάση του Μακεδονίου *«εἰς ἔχθραν τὸν βασιλέα ἐκίνησεν»*[42], ο οποίος διέκοψε κάθε επαφή μαζί του. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευάγριο, προκειμένου να απομακρυνθεί, εξαπολύθηκαν εις βάρος του κατηγορίες περί παιδεραστίας: *«πᾶσαν ἐπιβουλὴν ἐτύρευσεν ὁ βασιλεύς οἱ, ἐξῶσαι τῆς καθέδρας ἐθέλων. 'Αμέλει τοιγαροῦν καὶ παῖδες συκοφάνται παρήγοντο, καὶ σφῶν αὐτῶν καὶ Μακεδονίου αἰσχρουργίαν κατεψεύδοντο»*[43]. Ήδη λοιπόν ο Αναστάσιος είχε κάνει μια προσπάθεια να συνταχθεί ένα συγκεκριμένο κατηγορητήριο εις βάρος του Μακεδονίου, έστω και κατασκευασμένο, προκειμένου να τηρηθούν ορισμένες νομιμοφανείς διαδικασίες. Το γεγονός όμως ότι ο πατριάρχης ήταν ευνούχος ανάγκασε τους πολεμίους του να αναζητήσουν νέες αιτιάσεις. Ο Ευάγριος αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Ὡς δὲ τῶν ἀνδρείων ἐψιλωμένος ὁ Μακεδόνιος ὤφθη, πρὸς ἕτερα ἐχώρουν τεχνάσματα»*[44].

Και ενώ ο Ευάγριος κάνει λόγο για «έτερα... τεχνάσματα», ο Θεόδωρος Αναγνώστης, που περιγράφει λεπτομερώς τα γεγονότα που προκλήθηκαν με αφορμή τον Τρισάγιο ύμνο, προλογίζει την αφήγησή του ως εξής: *«Πολλοὺς ὁ βασιλεὺς κατὰ Μακεδονίου τρόπους ἐπενόει»*[45]. Αλλά και ο Θεοφάνης, που

42. Θεόδ. Αναγν. 135.32. – Βλ. και ό.π. 138.15.

43. Ευάγριος III. 32 (130.18-21).

44. Ευάγριος III. 32 (130.21-23). – Βλ. G. Bardy, Anastase 311. – W. Frend, Macedonius 189. – Πρβ. Θεόδ. Αναγν. 139.11-18 και Θεοφ. 155.9-15, που τοποθετούν το γεγονός της κατασυκοφάντησης του πατριάρχη για παιδεραστία μετά την εν λόγω στάση για τη μονοφυσιτική προσθήκη στον Τρισάγιο ύμνο. Ο ίδιος ο Θεόδωρος Αναγνώστης (137.30-138.8) όμως αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας ήδη πριν από την στάση *«ὕβρεσιν ἀσέμνοις μετὰ κραυγῶν βάλλειν τὸν ἐπίσκοπον»*. Επίσης ο Θεοφάνης (154.7-11) κάνει λόγο για ονειδισμό του πατριάρχη *«ὕβρεσιν... δημοσίαις αἰσχραῖς»*. Αυτές οι άσεμνες και αισχρές ύβρεις που εκστομίστηκαν πριν από την στάση προφανώς ταυτίζονται με τις συκοφαντίες περί παιδεραστίας, που αναφέρει ο Ευάγριος. Συνεπώς οι δύο πηγές επαναλαμβάνονται και θα πρέπει μάλλον να δεχτούμε τη μαρτυρία του Ευαγρίου ως προς τη χρονική τοποθέτηση της άδικης κατηγορίας.

45. Θεόδ. Αναγν. 137.23.

βέβαια αντιγράφει τον Θεόδωρο Αναγνώστη, αρχίζει την αφήγησή του με τη φράση: *«Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει καὶ κατὰ Μακεδονίου ὁ βασιλεὺς συνεσκεύαζεν»*[46]. Τέλος αξίζει να αναφέρουμε ότι και ο κόμης Marcellinus αναφέρει - πιο αόριστα βέβαια - ότι ο αυτοκράτορας περιέπλεξε τον Μακεδόνιο χρησιμοποιώντας δόλια τεχνάσματα και φαύλες μαρτυρίες: «Macedonius augustae urbis episcopus, licet olim Anastasii imperatoris dolis fallaciisque circumventus pravorumque testimoniis eidem Caesari accusatus, quoniam tomum sanctorum patrum apud Calchedonam sancta dudum subscriptione roboratum eidem principi dare distulit, ab eodem Euchaita in exilium deputatus»[47].

Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι ο Αναστάσιος χρειαζόταν ένα ισχυρό και αδιαμφισβήτητο κατηγορητήριο εις βάρος του Μακεδονίου, δεδομένου ότι η αυγούστα Αριάδνη και μερίδα της αριστοκρατίας διαπνέονταν από ορθόδοξες πεποιθήσεις και ήταν θετικά διακείμενοι απέναντι στον Μακεδόνιο[48]. Η κατηγορία για έγκλημα καθοσιώσεως θα καθιστούσε πράγματι εφικτή την απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο, ενώ παράλληλα θα τηρούνταν τα προσχήματα και θα αποφεύγονταν οι όποιες αντιδράσεις.

Σχετικές όμως υποψίες ότι το περιστατικό του Τρισαγίου ύμνου ήταν υποκινούμενο, ώστε να επιβληθεί η επιθυμητή ποινή στον πατριάρχη, εγείρει και το γεγονός ότι το 496 ο Αναστάσιος φαίνεται πως εφάρμοσε ανάλογη μέθοδο, προκειμένου να επιτύχει την καθαίρεση του προκατόχου του πατριαρχικού θρόνου και επίσης ορθόδοξου Ευφημίου. Συγκεκριμένα, οι πηγές υπονοούν ότι παγίδευσε έντεχνα τον πατριάρχη, ώστε να είναι σε θέση στη συνέχεια να τον κατηγορήσει για συνεργασία με τους αρχηγούς της ισαυρικής επανάστασης που ήδη επί πέντε χρόνια ταλάνιζε την αυτοκρατορία[49]. Φαίνεται μάλιστα ότι ο

46. Θεοφ. 154.3-4.

47. *Marcellini comitis Chronicon*, ed. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi (στο εξής: MGH, AA), t. XI, v. 2, Berolini 1894, σ. 37-108, ad a. 511 (στ. 97.21-24). – W. Frend, Macedonius 190.

48. Θεόδ. Αναγν. 139.7-10: *«τοῦτο δὲ καὶ αὐτὴν 'Αριάδνην καί τινας τῆς συγκλήτου οὐ μετρίως ἐλύπει ἠγάπων γὰρ Μακεδόνιον διὰ τὴν τῆς πολιτείας αὐτοῦ καθαρότητα καὶ τὸ περὶ τὰ δόγματα ἀκριβές»*. – Θεοφ. 155.7-9. – Βλ. G. Bardy, Anastase 316. – P. Charanis, Anastasius 71. – W. Frend, Macedonius 185. – Ευ. Χρυσός, Όρκος πίστεως 7.

49. Ο Θεόδωρος Αναγνώστης (126.24-27) αναφέρει: *«τοῦ δὲ πολέμου ἐπὶ πέντε ἔτη κρατήσαντος 'Αναστάσιος ἀποκαμὼν ἐθάρρησεν Εὐφημίῳ τῷ ἐπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, ὡς εἰρήνης ἐφίεται, καὶ ἵνα συναγάγῃ τοὺς ἐνδημοῦντας ἐπισκόπους καὶ δόξῃ ὑπὲρ τῶν 'Ισαύρων παρακαλεῖν»*. Ακόμη ο Θεοφάνης (139.6-9) σχεδόν αντιγράφει: «... *καὶ συνάξαι τοὺς ἐνδημοῦντας*

Αναστάσιος απομάκρυνε τον Ευφήμιο επίσης με τη διττή κατηγορία του Νεστοριανισμού και της εσχάτης προδοσίας[50].

Το γεγονός πάντως ότι η συγκεκριμένη κίνηση των μονοφυσιτών μοναχών δεν ήταν τυχαία και αυθόρμητη, αλλά προμελετημένη συμπεραίνεται από τις φράσεις του Θεοδώρου Αναγνώστου: «*ὄχλον μισθωτὸν συναθροίσαντες...*» και «... *μετὰ βάκλων εἰσελθόντες*»[51]. Η πληροφορία αυτή δείχνει επίσης ότι ήταν σχεδόν απόλυτα αναμενόμενη η σφοδρή αντίδραση του ορθόδοξου ποιμνίου απέναντι στην έμμεση προσβολή του δόγματος της συνόδου της Χαλκηδόνας. Ήδη άλλωστε μέχρι τότε είχε εκδηλώσει έντονα τη δυσαρέσκειά του σε ανάλογες περιπτώσεις. Πολύ περισσότερο όταν πλέον ο αυτοκράτορας όχι μόνο δεν προσπαθούσε να αποκρύψει τα φιλομονοφυσιτικά του αισθήματα, αλλά και είχε φανερά υπό την σκέπη του τους αιρετικούς μοναχούς από την Παλαιστίνη και ως σύμβουλο και συνεργάτη του τον περίφημο πνευματικό ηγέτη τους

ἐπισκόπους προσέταξε (ὁ βασιλεὺς) παρακαλέσοντας δῆθεν περὶ τῶν 'Ισαύρων». Με βάση τα παραπάνω χωρία είναι εύλογη η υπόθεση ότι ο Ευφήμιος θεώρησε πως ο αυτοκράτορας τον υποκινούσε έμμεσα να μεταφέρει σχετικό μήνυμα στους επαναστάτες, προκειμένου να λάβει τέλος ο μακροχρόνιος πόλεμος. Έτσι ίσως να νόμιζε ο πατριάρχης ότι ενεργούσε σύμφωνα με την επιθυμία του αυτοκράτορα, όταν προσπάθησε να ενημερώσει τους Ισαύρους αρχηγούς για τις πιθανές συμβιβαστικές διαθέσεις του Αναστασίου (βλ. Θεόδ. Αναγν. 126.27-127.14: «*Εὐφήμιος δὲ ἐξήγαγε τὸ λεχθὲν πρὸς 'Ιωάννην πατρίκιον πενθερὸν 'Αθηνοδώρου ἑνὸς τῶν ἐξαρχόντων τῶν 'Ισαύρων. ὁ δὲ δραμὼν πάντα ἀναγγέλλει τῳ βασιλεῖ. ὅπερ εἰς ἔχθραν τὸν βασιλέα κατὰ Εὐφημίου ἐξώπλισεν*»). Δεν αποκλείεται μάλιστα να έπεσε σε παγίδα που του έστησε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, προκειμένου να υπάρξει πρόσχημα για την επικείμενη καθαίρεσή του, όπως υποδηλώνει το «*ὡς εἰρήνης ἐφίεται*» του Θεοδώρου Αναγνώστου και το «*δῆθεν*» του Θεοφάνους. – Βλ. και J.B. Bury, Roman Empire 296. – G. Bardy, Anastase 304.

50. Ο Θεόδωρος Αναγνώστης (128.14-17) και ο Θεοφάνης (140.7-11) αναφέρουν ως λόγο της καθαίρεσης του ορθόδοξου πατριάρχη την υποψία συνεργασίας του με τους Ισαύρους, ενώ ο κόμης Μαρκελλίνος (ad a. 495) κάνει αορίστως λόγο για ψευδείς κατηγορίες εις βάρος του που οδήγησαν στην καταδίκη και την εξόρισή του. Οι υπόλοιπες πηγές όμως αναφέρονται μόνο σε θρησκευτικές αιτιάσεις. Συνεπώς δεν μπορούμε με απόλυτη βεβαιότητα να ανασυντάξουμε επακριβώς το κατηγορητήριο του. Ο W. Frend (Macedonius 184) θεωρεί ότι ο πατριάρχης καταδικάστηκε βάσει πολιτικών μόνο κατηγοριών, αν και η πραγματική αιτία της καθαίρεσής του ήταν οι θρησκευτικές του θέσεις. – Βλ. και Ζαχ. Ρήτωρ VII, 1, 150. – *Victor Tunnenensis episcopi Chronica*, ed. T. Mommsen, MGH, AA, t. XI, v. 2, Berolini 1894, σ. 178-206, ad a. 496. – *Βίος τοῦ 'Οσίου Πατρὸς ἡμῶν Σάββα*, ed. Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*, (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur 49, 2) Leipzig 1939, σ. 85-200, στ. 140.13-15. – Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, ed. H.-G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, *Ioannis Malalae, Chonographia*, CFHB 35, Series Berolinensis, Berlin 2000, στ. 327.62-64.

51. Θεόδ. Αναγν. 137.24 και 27.

Σεβήρο, επέτρεπε στους Μονοφυσίτες να δρουν ανεξέλεγκτοι και να εκτελούν το προσηλυτιστικό τους έργο στην πρωτεύουσα και αλλού, ενώ παράλληλα ο ίδιος ασκούσε πιέσεις στους ορθόδοξους επισκόπους και πατριάρχες να αποκηρύξουν το ορθόδοξο δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνος[52].

Ήταν όμως δυνατόν ο Αναστάσιος να γνωρίζει εκ των προτέρων ότι το ορθόδοξο ποίμνιο, που προφανώς θα αντιδρούσε ενώπιον της νέας προσβολής του χαλκηδονικού δόγματος, θα έσπευδε όχι μόνο να επικρίνει τις φιλομονοφυσιτικές του τάσεις, αλλά και ότι θα ενέπλεκε και το όνομα του πατριάρχη στα συνθήματά του[53]; Το γεγονός ότι, βάσει του Ευαγρίου, ο Μακεδόνιος είχε ήδη κατηγορηθεί αβάσιμα για παιδεραστία με προφανή στόχο την ανατροπή του, ενώ βάσει του Θεοδώρου Αναγνώστου, «... *ἀπαρακαλύπτως κατὰ Μακεδονίου κινούμενος ποτὲ μὲν τοὺς μοναχοὺς τοὺς ἀποσχιστάς, ποτὲ δὲ τοὺς ἄρχοντας παρεσκεύαζεν ὕβρεσιν ἀσέμνοις μετὰ κραυγῶν βάλλειν τὸν ἐπίσκοπον*»[54], καθιστά εύλογη και αναμενόμενη την αντίδραση του ποιμνίου να υπερασπιστεί παράλληλα με την ορθοδοξία και τον προστάτη αυτής. Μπορούμε λοιπόν να κατανοήσουμε το νόημα του συνθήματος του πλήθους: «*τὸν πατέρα μηδεὶς καταλίπῃ*», εφόσον αυτός βαλλόταν συστηματικώς από τους πολεμίους του[55]. Η αναφορά όμως του ονόματος του πατριάρχη στα συνθήματα του εξοργισμένου ποιμνίου, που αποδοκίμαζε δημόσια τον αυτοκράτορα, μπορούσε να στηρίξει ευλογοφανώς την κατηγορία ότι η λαϊκή εξέγερση υποκινήθηκε από αυτόν και επομένως ότι συνωμοτούσε εις βάρος του αυτοκράτορα δίνοντας έτσι στον τελευταίο την πρόφαση να προβεί στην ανατροπή του[56].

52. Για τις πιέσεις που δέχονταν οι πατριάρχες Ιεροσολύμων και Αντιοχείας από το 508 και εξής, ώστε να αποκηρύξουν το ορθόδοξο δόγμα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου στη Χαλκηδόνα βλ. P. Charanis, Anastasius 63-64. – W. Frend, Movement 214-217.

53. Δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο τα συνθήματα που ενέπλεκαν τον πατριάρχη στην υπόθεση να εκστομίστηκαν αρχικά από ανθρώπους του αυτοκράτορα, για να δώσουν το στίγμα.

54. Θεόδ. Αναγν. 137.30-138.6. – Θεοφ. 154.7-11.

55. Βλ. ακόμη Θεόδ. Αναγν. 136.25-27. – Θεοφ. 152.27-29: «*ὅσοι δὲ κληρικοὶ καὶ λαικοὶ αἱρετικοὶ ἐτύγχανον ἐν τῷ Βυζαντίῳ, τῷ Σευήρῳ καὶ τοῖς αἱρετικοῖς μοναχοῖς ἀνατολικοῖς ἐσχόλαζον κατὰ Μακεδονίου σπουδάζοντες*». – Βλ. L. Duchesne, Église 22.

56. Είναι προφανές ότι στη συνείδηση του λαού υπήρχε λογικός και σαφής συσχετισμός των δύο χαρακτηρισμών: Μανιχαίου, δηλαδή αιρετικού, και επομένως ανάξιου της βασιλείας. Καθώς μάλιστα η ορθοδοξία ενός αυτοκράτορα αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την αποδοχή του από τον λαό, η εκδήλωση αντίθετης συμπεριφοράς μπορούσε να λειτουργήσει αντίστροφα, να αποτελέσει δηλαδή αιτία ανατροπής του. Όπως τονίζει και ο Ευ. Χρυσός (Όρκος πίστεως 6) σε σχετι-

Ήταν λοιπόν δυνατόν ο αναμφίβολα οξυδερκής Αναστάσιος να προβλέψει ότι οι ορθόδοξοι ορμώμενοι από το συγκεκριμένο γεγονός, που προκαλούσε το θρησκευτικό τους συναίσθημα, θα εκδήλωναν τη συσσωρευμένη δυσαρέσκεια για τη φιλομονοφυσιτική πολιτική που ασκούσε την τελευταία πενταετία, αλλά και την αποδοκιμασία τους για τη αρνητική στάση του απέναντι στον αγαπητό τους πατριάρχη. Δεν μπορούμε μάλιστα να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να ήταν διατεθειμένος να σκηνοθετήσει ένα επεισόδιο που φαινομενικά θα έληγε με τη «νίκη» του Μακεδονίου και την «ταπείνωση» του ιδίου, προκειμένου εν τέλει να επιτύχει τον στόχο του, δηλαδή την απομάκρυνση του πατριάρχη που αποτελούσε πρόσκομμα στην επίτευξη της θρησκευτικής πολιτικής του. Το γεγονός άλλωστε ότι βασίλευε ήδη δέκα έτη, έχοντας αντιμετωπίσει επιτυχώς εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας, πιθανότατα τον έκανε να σκέφτεται αλαζονικά και να θεωρεί τον θρόνο του απόλυτα ασφαλή.

Το ότι βέβαια κατά τη διάρκεια της έκφρασης της λαϊκής δυσαρέσκειας ο αυτοκράτορας *«φοβηθεὶς ἀπέκλεισε τὰς θύρας τοῦ παλατίου, καὶ πλοῖα πρὸς τὸ φυγεῖν εὐτρέπισεν»*[57], δείχνει ότι τελικά η αντίδραση του ορθόδοξου ποιμνίου ήταν προφανώς μεγαλύτερη και λιγότερο ελεγχόμενη, από όσο αναμενόταν. Ακόμη και η αυτοκρατορική φρουρά είχε υποδεχθεί με επευφημίες τον εισερχόμενο στο παλάτι Μακεδόνιο[58]. Ωστόσο ο Αναστάσιος δεν αποθαρρύνθηκε από την ταύτιση του ποιμνίου της πρωτεύουσας και των σχολαρίων με τη ορθόδοξη παράταξη· κατανόησε απλώς ότι έπρεπε να ενεργήσει πιο συστηματικά και να διασπάσει το ενιαίο μέτωπο που αποτελούσαν οι ορθόδοξοι στην Κωνσταντινούπολη.

Δεν αποκλείεται μάλιστα η κίνηση των μοναχών του Σεβήρου υπέρ της μονοφυσιτικής προσθήκης στον Τρισάγιο ύμνο να αποσκοπούσε παράλληλα στο να διερευνηθούν επακριβώς οι κύκλοι στους οποίους ο πατριάρχης είχε σημα-

κό με τον Αναστάσιο άρθρο του, η «ευφημία» έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αναγόρευσης ενός αυτοκράτορα, ενώ η «δυσφημία» μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία της διαδικασίας για την ανατροπή του. – Βλ. και Ζαχ. Ρήτωρ VII, 7, 169: *«Και όταν (ο Μακεδόνιος) διείδε τις πεποιθήσεις του βασιλέα, άρχισε να συνωμοτεί, προκειμένου να ξεσηκώσει επανάσταση εναντίον του· και συνήθιζε και τον αποκαλεί αιρετικό και Μανιχαίο»*.

57. Θεοφ. 154.15-16. – Θεόδ. Αναγν. 138.12-14: *«ἐν οἷς ὁ βασιλεὺς φοβηθεὶς τὰς πύλας τοῦ παλατίου πανταχόθεν ἀπέκλεισεν καὶ πλοῖα εἰς τὸ φυγεῖν τῷ παλατίῳ παρέστησεν»*. – Βλ. P. Charanis, Anastasius 67. – G. Bardy, Anastase 311. – L. Duchesne, Église 23.

58. Θεόδ. Αναγν. 138.17-18: *«καὶ οἱ τῶν σχολῶν δι' ὅσων διῆλθεν εὐφημοῦντες ἐδέχοντο»*. – Θεοφ. 154.19-20. – Βλ. Ευ. Χρυσός, Όρκος πίστεως 7.

ντικά ερείσματα, ο βαθμός υποστήριξης που του παρείχαν και οι συνεργάτες που τον πλαισίωναν, προκειμένου έντεχνα στη συνέχεια να απογυμνωθεί από την συνδρομή αυτών και να καθαιρεθεί με μεγαλύτερη ευκολία.

Πράγματι από τις 20 Ιουλίου ως τις 6 Αυγούστου του 511 ο Αναστάσιος και οι συνεργάτες του επιδόθηκαν σε συστηματικές ενέργειες και μηχανορραφίες, που οδήγησαν στην απογύμνωση του Μακεδονίου από την υποστήριξη του στρατού[59], της Συγκλήτου[60], του κλήρου και των μοναχών[61]. Σύμφωνα μάλιστα με τον Θεόδωρο Αναγνώστη, οι επιβουλές που ο αυτοκράτορας και οι συνεργάτες του απεργάστηκαν εις βάρος του πατριάρχη άρχισαν αμέσως μετά τη λαϊκή εξέγερση για την μονοφυσιτική προσθήκη στον Τρισάγιο ύμνο[62], γεγονός που μας επιτρέπει να αποσαφηνίσουμε και τη διχογνωμία των σύγχρονων μελετητών σχετικά με τη χρονική τοποθέτηση της στάσης.

Τελικά στις 7 Αυγούστου του 511 ο πατριάρχης εκδιώχθηκε από τον θρόνο του και εξορίστηκε[63] με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και ως οπαδός του Νεστορίου[64]. Ο αυτοκράτορας λοιπόν μπορούσε πια να προωθήσει τη θρη-

59. Ζαχ. Ρήτωρ VII, 7, 172. – Βλ. Ευ. Χρυσός, Όρκος πίστεως 8-10, 15-18. – P. Charanis, Anastasius 70. – C. Capizzi, Anastasio 118-119. – E. Stein, Histoire 170.

60. Ζαχ. Ρήτωρ VII, 7, 169 και 8, 171-172. – Βλ. W. Frend, Macedonius 191. – P. Charanis, Anastasius 70.

61. Ζαχ. Ρήτωρ VII, 8, 170-172, 174. – Ευάγριος III. 31 (129.15-24). – Θεόδ. Αναγν. 138.21-139.5, 139.6-7, 18-20. – Θεοφ. 154.25-155.7, 155.15-17. – Πρβ. P. Charanis, Anastasius 68-70. – E. Schwartz, Acacian. Schisma 243 και σημ. 3.

62. Θεόδ. Αναγν. 138.21 κ.ε.: *«Εὐθέως διὰ Κέλωρος τοῦ μαγίστρου ἠπάτησεν ὁ βασιλεὺς Μακεδόνιον...»*.

63. Κατά τον Θεόδωρο Αναγνώστη (139.25-27, 140.21-141.10), ο πατριάρχης απομακρύνθηκε *«μετὰ βίας»* από τον θρόνο του χωρίς να προηγηθεί καθαίρεση και μόνο αργότερα αποφασίστηκε να δοθεί επίφαση νομιμότητας στην αυτοκρατορική εντολή με την εκδίκαση της υπόθεσής του. Ο Ευάγριος (III. 32, στ. 130.24-25) και ο Victor Tunnenensis (ad a. 501, στ. 193.29-30) αναφέρουν ότι ο πατριάρχης απομακρύνθηκε λάθρα επιβεβαιώνοντας μερικώς τη μαρτυρία του Θεοδώρου Αναγνώστου. Ωστόσο ο Ζαχαρίας ο Ρήτωρ (VII, 8, 174-176) κάνει λόγο για προηγούμενη καταδίκη του πατριάρχη από *σιλέντιον κομβέντον* με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, αν και επίσης αναφέρεται σε μυστική απομάκρυνσή του για λόγους ασφαλείας. Τέλος οι βιογράφοι του Σεβήρου Ζαχαρίας ο Σχολαστικός (Βίος Σεβήρου 110) και Αθανάσιος (Βίος Σεβήρου 681) μιλούν για καταδίκη του πατριάρχη, μάλλον από επισκοπική σύνοδο, για νεστοριανίζουσες αντιλήψεις και ακόλουθη απομάκρυνσή του. – Πρβ. P. Charanis, Anastasius 71. – C. Capizzi, Anastasio 119. – Αντιθέτως βλ. G. Bardy, Anastase 312, σημ. 1.

64. Ζαχ. Ρήτωρ VII, 7, 169 και 8, 173, 174. – Ζαχ. Σχολ., Βίος Σεβήρου 109. – Ιωάννου Βίος Σεβήρου 236-237. – Σύμφωνα μάλιστα με τον Liberatus (*Breviarium causae Nestorianorum et Eutychianorum*, ed. E. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum, t. II, v. 5, Berolini-Lipsiae 1936,

σκευτική πολιτική που προέκρινε, χωρίς τουλάχιστον να τον απασχολεί η αντιδραστική συμπεριφορά του πατριάρχη της πρωτεύουσας, εφόσον στον θρόνο της προώθησε τον ευπειθή Τιμόθεο Α΄[65]. Η ανάλογη δραστηριότητα που θα αναπτύξουν ακολούθως ο ίδιος και οι μονοφυσίτες συνεργάτες του στα πατριαρχεία Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, των οποίων οι έδρες κατέχονταν ως τότε από ορθοδόξους[66], φαινόταν να εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για ειρήνευση στην Ανατολική Εκκλησία με την επικράτηση του μονοφυσιτικού δόγματος σε όλα τα πατριαρχεία της. Η θρησκευτική πολιτική βέβαια του Αναστασίου δεν θα έχει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, καθώς δεν ελήφθη υπόψη η αντίδραση του ορθόδοξου ποιμνίου και των πνευματικών του ηγετών, των μοναχών και ιεραρχών[67].

σ. 98-141, κεφ. 19, στ. 133.8-13) ο Μακεδόνιος καταδικάστηκε για παραχάραξη κειμένου της Αγίας Γραφής, προκειμένου δήθεν να προωθήσει τις νεστοριανίζουσες αντιλήψεις του. – Βλ. και Vict. Tunn. ad a. 506. – Πρβ. W. Frend, Movement 218. – Ευ. Χρυσός, Όρκος πίστεως 17-18. – Βλ. επίσης W. Frend, Macedonius 191 κ.ε. – Αντιθέτως βλ. E. Schwartz, Acacian. Schisma 243 σημ. 3.

65. Ζαχ. Ρήτωρ VIII, 9, 177. – Θεόδ. Αναγν. 139.27-140.13. – Θεοφ. 155.24-28. – Βλ. G. Bardy, Anastase 312. – P. Charanis, Anastasius 71. – W. Frend, Movement 218.

66. Για την προώθηση του Σεβήρου στον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας και του ευπειθούς Ιωάννου στον πατριαρχικό θρόνο των Ιεροσολύμων έπειτα από τις καθαιρέσεις των ορθόδοξων πατριαρχών Φλαβιανού και Ηλία αντίστοιχα βλ. L. Duchesne, Église 29-30, 32-33. – E. Honigmann, Evêques 14-15, 17. – W. Frend, Movement 219-220, 228.

67. Για την ανατροπή της θρησκευτικής πολιτικής που άσκησε ο Αναστάσιος από τον διάδοχό του Ιουστίνο Α΄ (518-526) βλ. A.A. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge 1950, σ. 132 κ.ε. – M.V. Anastos, «Justin I's Role in the Restoration of Chalcedonian Doctine», *Βυζαντινά* 13/1 (1985) 125-139.

Ν. Κ. Μουτσόπουλος

Ο Όσιος Γερμανός ο ιδρυτής της Μονής Εικοσιφοινίσσης του Παγγαίου και ο τάφος του στο ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα

Η πατρίδα του Γερμανού μας είναι άγνωστη. Πιθανότατα ήταν μικρασιατικής καταγωγής. Στο Βίο του δεν έχει διασωθεί η απάντηση του νεαρού που ήρθε πεζοπορώντας από μακρυά, για να αφιερωθεί ισόβια στη λατρεία του θεού εκεί, στην όχθη του Ιορδάνη, πολύ κοντά στον τόπο της βαπτίσεως του Χριστού από τον Ιωάννη, όπου έτη αργότερα, στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ιδρύθηκε η περίφημη επώνυμη μονή.

Στην ερώτηση του ηγουμένου: «πόθεν τε ὥρμησαι καὶ τίνων ἔφυς γονέων καὶ τί τὸ αἴτιον τῆς ἀνὰ τὴν Παλαιστίνην διατριβῆς σου» ο Γερμανός, ο οποίος πριν καρεί μοναχός ίσως ονομαζόταν Γαβριήλ, απάντησε: «ἐξαίφνης ἐκτίναξε τὴν καρδίαν ἔρως οἷος ἀκάθετος τοῦ δραμεῖν μὲν πρῶτον εἰς τοὺς ἐνταῦθα τόπους καὶ τῆς ἐκ τούτων ὠφελείας ἀπολαῦσαι, ἔπειτα δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ὧδε φροντιστηρίων ἑαυτὸν δοῦναι. Τοῦτο, πάτερ ὅσιε, τῆς ἐνθάδε καταγωγῆς μοι τὸ αἴτιον»[1].

Ο Γερμανός μετά την κουρά του ενσωματώθηκε στην αδελφότητα της Μονής του Τιμίου Προδρόμου, όπου διακρίθηκε για την ταπεινότητά και τον ασκητικό του βίο.

Όταν έφθασε στην ηλικία των τριάντα ετών («ἁπτομένῳ τριακοστὸν γὰρ ἦν γεγνονὸς ἔτος»), εμφανίσθηκε μπροστά του άγγελος Κυρίου και του μετέδωσε εντολή να μεταβεί στη Μακεδονία («θεία τις ὄψις ἐπιστᾶσα, ἀπαναστῆναι μὲν αὐτὸν ἐκεῖθεν, πρὸς δὲ τὰ τῆς Εὐρώπης ἀπελθεῖν μέρη διακελεύεται· κ' ἀκεῖ νεὼν ἐξ αὐτῶν κρηπίδων ἀναγείραντα παρά τινι τῶν ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν ὀρέων ἀποτάξαι τοῦτον τῇ θεομήτορι»).

Ο μοναχός Γερμανός αντιμετώπισε την εντολή του οράματος με μεγάλη επιφυλακτικότητα μέχρις ότου εμφανίσθηκε, σύμφωνα με το βίο, ξανά μπροστά του ο άγγελος, «λευκὴν στολὴν ἠμφιεσμένον, καὶ τὸ εἶδος ἐξαστράπτοντα», και τον επιτίμησε για την καθυστέρηση.

Ο Όσιος βρέθηκε σε αμηχανία και γεμάτος αγωνία υποβάλλει στον άγγελο Κυρίου τα ερωτήματα: «καὶ ποῦ γῆς τυγχάνει ὁ τόπος, ὃν λέγεις, καὶ πῶς ἐκεῖσε ἀφίξομαι, ἀγνοῶν τὴν πρὸς ἐκείνου φέρουσα».

Μετά από ένα κοπιώδες θαλάσσιο ταξίδι και επικίνδυνη πεζοπορία φθάνει

* Ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος είναι αρχιτέκτων-αρχαιολόγος, ομότιμος καθηγητής του Α.Π.Θ.

1. *Acta Sanctorum*, Maii, τ. 6, 1965, σ. 239.

τελικά στη Χριστούπολη (Καβάλα), χωρίς ακόμα να γνωρίζει τον τόπο του προορισμού του. Εμφανίσθηκε όμως και πάλι η «θεία ὀπτασία καὶ λύει τὴν ἀμηχανίαν αὐτῷ», υποδεικνύωντάς του να κατευθυνθεί προς το βουνό που βρίσκεται απέναντι από την Ποπολία[2].

Ο Γερμανός από τη Χριστούπολη (Καβάλα), ακολουθώντας το τμήμα της Εγνατίας, δια των Φιλίππων φθάνει στις εκβολές του Πάνακος ποταμού (του Αγγίτη). Εκεί, ψάχνοντας όλες τις απότομες πλαγιές του βουνού, επιλέγει μια θέση και αρχίζει την ανέγερση ενός ναού, όπως του υπέδειξε ο άγγελος.

Μόλις είχε με πολλούς κόπους ολοκληρώσει την ανέγερση του ναού, εμφανίζεται για τρίτη φορά μπροστά του ο άγγελος λέγοντάς του πως δεν είναι αυτό το σωστό βουνό «ἀλλ' ἕτερον ᾧ Ματικία ὄνομα»[3].

Ο Γερμανός δεν απογοητεύθηκε, αλλά έσπευσε αμέσως σύμφωνα με την υπόδειξη του αγγέλου στη Β. απότομη πλευρά του Παγγαίου και επέλεξε τελικά μια θέση, που έκρινε κατάλληλη και για λόγους ασφαλείας, πλάι στα ερείπια ενός αρχαίου και μεσαιωνικού οχυρού. Με τη βοήθεια ενός ικανού συνεργείου άρχισε την ανοικοδόμηση του νέου καθολικού της μονής που επρόκειτο να ανιδρύσει. Μετά την αποπεράτωση του κτίσματος ο Γερμανός δεν μπόρεσε να εξωφλήσει το χρέος του προς τους οικοδόμους, το οποίο κατά τη συμφωνία ήταν εκατό χρυσά νομίσματα.

Οι οικοδόμοι, εξαγριωμένοι, κακομεταχειρίζονται τον Γερμανό, τον λοιδωρούν και τελικά τον οδηγούν δέσμιο στον γειτονικό οικισμό της Δράμας, η οποία εμφανίζεται στην ιστορία για πρώτη φορά μέσα από τις γραμμές του αγιολογικού κειμένου του 10ου αιώνα.

Κατεβαίνοντας την απότομη ΒΔ πλευρά του Παγγαίου, η ομάδα των οικοδομών με δέσμιο τον Όσιο Γερμανό φθάνει τελικά στις εκβολές του Αγγίτη, σε ένα ειδυλλιακό τοπίο που μας είναι γνωστό από χαλκογραφίες του 19ου αιώνα· εκεί σταμάτησε, για να αναπαυθεί από τον φοβερό καύσωνα του καλοκαιριού. ("σκιὰν εἰς ἀναψυχὴν τοῖς ἐθέλουσιν ἐνποίει τῶν ὁδοιπορούντων ὑπ' ἐκείνους διαναπαύεσθαι").

Εκεί συναντούν μια συνοδεία στην οποία επικεφαλής ευρίσκονταν δύο επίσημοι Βυζαντινοί αξιωματούχοι, ο Νεόφυτος και ο Νικόλαος, οι οποίοι μόλις πληροφορήθηκαν τα συμβάντα και γοητευμένοι από την αίγλη που απέπνεε η

2. Ποπολία είναι η πεδινή περιοχή μεταξύ του Παγγαίου και του Συμβόλου όρους.

3. Ματικία είναι το αρχαίο όνομα του Παγγαίου.

φυσιογνωμία του όσιου άνδρα έσπευσαν να αποδώσουν στους οικοδόμους τους οφειλόμενους εκατό "χρυσίνους" και να απελευθερώσουν τον Γερμανό.

Ο Γερμανός μετά την απελευθέρωσή του έσπευσε να επιστρέψει στο μοναστήρι του, για να συνεχίσει την ολοκλήρωσή του: ("περὶ οἰκοδομῆς τε κελλίων καὶ ἐμφυτεύσεις ἀμπελώνων καὶ παραδείσων"). Δεν πέρασε όμως πολύς χρόνος και επέστρεψαν οι δύο Βυζαντινοί αξιωματούχοι, τους οποίους είχε συναντήσει η κουστωδία στις εκβολές του Πάνακα, σε κάποιο σημείο όπου τα νερά του Στρυμόνα δημιουργούσαν άλλοτε τα έλη της λίμνης του Αχινού.

Όλοι οι επιστήμονες που ασχολήθηκαν με τον σκοπό της αποστολής της βυζαντινής πρεσβείας, την οποία περιγράφει ο βιογράφος του Οσίου Γερμανού, την συνδέουν με τις γενικότερες προσπάθειες και την κινητικότητα που κατέβαλε η βυζαντινή Αυλή και το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 9ου αιώνα για τον εκχριστιανισμό των Σλάβων.

Σχετικά με τη χρονολογία αποστολής της πρεσβείας που μας ενδιαφέρει, οι περισσότεροι επιστήμονες συμφωνούν ότι οι Σέρβοι εκχριστιανίστηκαν πριν από το 874, στα χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ (Σεπτέμβριος 867 έως την γέννηση του Πέτρου της Σερβίας το 874)[4]. Πρώτος ο Βούλγαρος βυζαντινολόγος Ivan Dujčev[5] συνδύασε την συνάντηση του Γερμανού με την πρεσβεία που είχε αποσταλεί από το Βυζάντιο στους Σέρβους το 807 ή το 886[6].

Έκτοτε χάνονται τα ίχνη του Οσίου Γερμανού από το Παγγαίο. Το τέλος της ζωής του παραμένει σκοτεινό[7].

Με βάση επίσης την παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο όσιος ιδρυτής της μονής δεν εκοιμήθη στο χώρο της «ἀλλὰ ἀνεχώρησε ἐξ αὐτῆς <καὶ> παρέδωσε τὸ πνεῦμα εἰς ἕτερον τόπον»[8], και με βάση την μαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεοφυλάκτου, η οποία αναφέρεται στο *Μαρτύριον τῶν Ἁγίων*

4. Georges Sp. Radojičić, "La date de la conversion des Serbes", *Byzantion* 22 (1952) σ. 254, 255.

5. Ivan Dujčev, "Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle", *Zbornik Radova Serpska Akademia Nauka* 7 (1961) σ. 224.

6. *Bibliotheca Sanctorum*, τ. 6, 1965: λ. "Germano", σ. 239.

7. Απόστ. Αθ. Γλαβίνας, "Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης υπέρ βοηθείας της ιεράς μονής Εικοσιφοινίσσης", *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 360. Του ιδίου "Ανέκδοτα έγγραφα για το μοναστήρι της Εικοσιφοινίσσης", *ΕΕΘΣ, ΑΠΘ* (= *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ*), τ. 29, 1988, σ. 87. Του ιδίου, "Το μοναστήρι της Εικοσιφοινίσσης (Ιστορία–Έγγραφα–Βιβλιογραφία, *ΕΕΘΣ, ΑΠΘ*, Τμήμα Θεολογίας, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 17-18.

8. Απόστ. Αθ. Γλαβίνας, "Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης", σ. 18.

Παντεκαίδεκα 'Αγίων τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Τιβεριουπόλεως, ότι εις την χώραν των Βουλγάρων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του χαγάνου Βόρη (852-889), εμφανίσθηκε ο Γερμανός[9], πολλοί επιστήμονες αναγνώρισαν ότι πρόκειται για τον ιδρυτή της μονής Εικοσιφοινίσσης Παγγαίου[10].

Ποιά ήταν όμως η κατάσταση στην περιοχή της Πελαγονίας την εποχή που μας ενδιαφέρει; Από το βίο του Κλήμεντος Αρχιεπισκόπου Αχρίδος, έργο και αυτό του Αρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου[11], μαθαίνουμε ότι, μετά το θάνατο του Μεθοδίου στη Μοραβία (στις 6 Απριλίου 885), ο μαθητής του Κλήμης ήρθε μαζί με άλλους μαθητές στη Βουλγαρία, όπου τους υποδέχθηκε ο ηγεμόνας Βόρης με μεγάλες τιμές.

Αρχικά ο Βόρης έστειλε τον Κλήμεντα, ως διδάσκαλο και εκπολιτιστή, στην περιοχή της Δεαβόλεως. Εκεί, σύμφωνα με τον βιογράφο του, εκπαίδευσε συνολικά 3.500 μαθητές, τους οποίους τοποθέτησε ανά 300 σε κάθε μια από τις ενορίες του.

Μετά το θάνατο του Βόρη, ο γιος και διάδοχος του Συμεών μετακαλεί τον Κλήμη και τον χειροτονεί επίσκοπο Βελίτσης, σύμφωνα με την αναφορά του Θεοφυλάκτου "καὶ ἔτσι ὁ Κλήμης γίνεται πρῶτος ἐπίσκοπος μὲ βουλγαρικὴ γλῶσσα".

Έδρα του Κλήμη ήταν η Αχρίδα, από την οποία εκπορεύονταν όλες οι δραστηριότητές του στην ευρύτερη περιοχή από το 893 ως το 916. Εκεί ίδρυσε και μοναστήρι, το οποίο εξελίχθηκε σε σπουδαίο κέντρο πνευματικής ακτινοβολίας και φωτισμού του πληθυσμού της περιοχής, ο οποίος θα πρέπει βασικά να αποτελείτο από Ρωμαίους και άλλους λατινόφωνους[12] και ελάχιστους σλαβόφωνους[13].

Ουσιαστικό έργο της επιτελικής ομάδας την οποία εγκατέστησε ο Κλήμης στο μοναστήρι που ίδρυσε στην Αχρίδα ήταν η μεταγλώτιση των Αγίων Γραφών στο βουλγαρικό σλαβικό ιδίωμα· γιατί γρήγορα ο Κλήμης διαπίστωσε πως

9. Θεοφυλάκτου, Αρχιεπισκόπου Αχρίδος, *Τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Migne, *P.G.*, τ. 126, στ. 192, 204.

10. I. Dujčev, "Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle", σ. 58-59. Απόστ. Αθ. Γλαβίνας, "Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης", σ. 359.

11. Θεοφυλάκτου, Migne, *P.G.*, τ. 126, στ. 1225B.

12. Σωκρ. Ν. Λιάκος. *Τι πράγματι ήταν οι Σκλαβήνοι (- Asseclae) έποικοι του θέματος Θεσσαλονίκης (Δρουγουβίται–Ρυγχίνοι–Σαγουδάτοι)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 9-21.

13. Alfred Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénite*, New York χ.χ., σ. 321.

η διδασκαλία στην ελληνική γλώσσα ήταν εντελώς ατελέσφορη. ("Ἐπεὶ δὲ τὸ τῶν Σλοβενῶν γένος εἴτ' οὖν Βουλγάρων ἀσυνέτως εἶχον τῶν 'Ελλάδι γλώσσῃ συντεθειμένων γραφῶν"). Και σε άλλο σημείο του βίου του Αγίου Κλήμεντος ο Θεοφύλακτος προσθέτει και τα εξής σημαντικά:

"Συνιδὼν δὲ τὸ τοῦ λαοῦ παχὺ καὶ περὶ τὸ νοῆσαι Γραφὰς ἀτεχνῶς δερμάτινον, καὶ ἱερεῖς δὲ πολλοὺς Βουλγάρους δυσξυνέτως ἔχοντας τῶν γραικικῶν ὧν περὶ τὴν ἀνάγνωσιν μόνην ἐνετρίβησαν γράμμασι, κ' ἀντεῦθεν κτηνώδεις ὄντας, ὥς μὴ ὄντος Βουλγάρων, γλώσσῃ πανηγυρικὸν λόγον".

Η περιοχή της οποίας ο Βόρης είχε αναθέσει στον Κλήμη τον φωτισμό ήταν αρχικά η Kutmivčevica, της οποίας κύρια κέντρα ήταν η Δεάβολη (η Σελασφόρος), η Αχρίδα και η Γλαβινίτζα[14].

Εκεί ο Κλήμης, σύμφωνα με τον βιογράφο του, "Εὑρὼν γὰρ τὸν τῆς ἐνορίας ταύτης λαὸν παντάπασιν θείου λόγου καὶ γραφῶν ἀνομίλητον καὶ μηδὲν πεπαιδευμένων τῶν ἐκκλησίαν κοσμούντων...", αισθάνθηκε βαθειά απογοήτευση. Ο Paul Gautier όμως παρατηρεί ότι η άγνοια του λαού δεν οφειλόταν στην απουσία σλαβικού κλήρου αλλά στην παντελή άγνοια κατανοήσεως των ελληνικών γραφών από τους Βουλγάρους ιερείς[15].

Ο Θεοφύλακτος επισημαίνει στο βίο του Αγίου Κλήμη ότι "Κλήμης ἐπίσκοπος <Τιβεριουπόλεως> ἤτοι Βελικῆς ἐπιτραπεὶς ὕστερον παρὰ Βορίσου βασιλέως Βουλγάρων, ἐφορᾶν καὶ τὸ τρίτον μέρος τῆς Βουλγαρικῆς Βασιλείας, ἤγουν ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἄχρι 'Ιεριχὼ καὶ Καννίνων"[16]. Η Βελική, δηλαδή η Βελίτσα των Σλάβων, είναι πιθανότατα η "Μπεάλα", βλαχοχώρι κοντά στη Στρούγγα[17].

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται πως το σχέδιο του χαγάνου Βόρη, το οποίο συνέχισε και ο γιος του Συμεών, ήταν να εντάξει στα πλαίσια της τακτικής του εκσλαβισμού την ευρύτατη περιοχή της Πελαγονίας, από την Αχρίδα μέχρι την Πρέσπα και ψηλά μέχρι την Στρώμνιτσα, η οποία ανέκαθεν ανήκε στην

14. Στιλπ. Κυριακίδης, *Τα βόρεια εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 32. Tadeusz Wasiliewski, "La genèsse de l'empire de Samuel", *1000 ans de l'insurrection des Comitopoules et la creation de l'état de Samuel*, Skopje 1971, σ. 251.

15. Paul Gautier, "Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista", *Revue des Études Byzantines* 22 (1964) σ. 199-200.

16. Ν. Ι. Κοκκώνης, *'Ιστορία τῶν Βουλγάρων*, ἐν 'Αθήναις 1877, σ. 68, 69.

17. Αναστ. Τοπάλης, "Τα χωριά Άνω και Κάτω Μπεάλα. Λιμνολεκάνη Στρούγγας-Αχρίδας", *Μακεδονικά* 12 (1972), σ. 427.

σφαίρα της πολιτιστικής ζωής του Βυζαντίου και στην οποία εκτός των Ρωμαίων επικρατούσαν και λατινόγλωσσοι (Αρμάνοι)[18]. Μοναδική αλλά ουσιαστική μαρτυρία της παρουσίας του Οσίου Γερμανού στην περιοχή Πρέσπας-Μπρεγκάλνιτζας βρίσκεται στο έργο του Θεοφυλάκτου (1090-1126):

"Μαρτύριον τῶν 'Αγίων ἐνδόξων 'Ιερομαρτύρων ΙΕ΄ τῶν ἐν Τιβεριουπόλει τῇ βουλγαρικῇ ἐπονομαζομένη Στρουμμίτζη, μαρτυρισάντων, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ δυσεβοῦς 'Ιουλιανοῦ τοῦ παραβάτου"[19]. Εκεί αναφέρεται ότι: "'Εν δὲ τοῖς καιροῖς τοῦτου (τοῦ Βόρη), ἐφάνη μὲν ὁ ἅγιος Γερμανὸς ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς χώρας"[20].

Η παρουσία του Οσίου Γερμανού στην περιοχή αυτή συμπίπτει με τα χρόνια της βασιλείας του Βόρη (852-889). Πρόκειται, επισημαίνει ο Βασίλης Κατσαρός, "για ένα θρησκευτικό καθοδηγητή (άγιο) που συντελεί στην προετοιμασία του εδάφους" για τον εκχριστιανισμό της περιοχής παράλληλα με τους αγίους Επταρίθμους· τους μαθητές του Αρχιεπισκόπου Κλήμη.

Η εμφάνιση του Οσίου Γερμανού στην περιοχή είναι σκοτεινή, γιατί απουσιάζουν περισσότερες μαρτυρίες.

Θα προσπαθήσουμε να συνδέσουμε ορισμένες σκόρπιες πληροφορίες που μνημονεύουν επίσκοπο Γερμανό στην περιοχή.

Αρχικά έχουμε την πληροφορία του παρισινού κώδικα 880 (Cod. Paris. gr. 880), του Νικολάου μοναχού (XIII, 407v), ο οποίος μνημονεύει: "Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριὴλ ἐν Βοδινοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπᾳ"[21].

Στον πίνακα επίσης των Αρχιεπισκόπων Βουλγαρίας μνημονεύεται 6ος "ὁ Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριὴλ ἐν Βοδινοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπᾳ, μετὰ τὸν Δαμιανὸ τὸν ἐν "Δωροστόλῳ" τῇ νῦν Δρήστρᾳ"[22].

Στην μετακίνηση του Γερμανού από τα Βοδενά στην Πρέσπα διαβλέπει ο Ι.

18. Α. Α. Ταχιάος, *Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ, (976-1018). Προβλήματα και ερωτήματα*, Θεσ/νίκη 1990, σ. 10-13.

19. Θεοφυλάκτου, Migne, *P.G.*, τ. 126, στ. 204.

20. Θεοφυλάκτου, Migne, *P.G.*, τ. 126, στ. 204.

21. Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, σ. 4-5. Radivoje Lubinković, "Ordo Episcoporum u Paris. gr. 880 i Archijerejska Pomen-Lista u Sinodikonu cara Borila", *Simpozium 1100-Godičniča od smertta na Kiril Solunski, τ. I, (23-25 maj 1969)* Skopje 1970, σ. 139. Jor. Ivanov, "Čar Samuilovata stoliča u Prespa", *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, (Izvestija na Balgaroskoto arhéologiceško druzestvo)*, τ. I, Sophia 1910, σ. 60-61. Busta Nikolova, *Istrojstvo I u pravlenie na balgarskata cerkva. (IX-XIV vek)*, Sofija 1997, σ. 151.

22. Radivoje Lubinković, "Ordo Episcoporum u Paris gr. 880…", σ. 139.

Ταρνανίδης "βίαιη μετακίνηση", την οποία δικαιολογεί ότι οφείλεται στην επιχείρηση του αυτοκράτορα Ιωάννου Τσιμισκή και των στρατηγών του στην ευρύτερη περιοχή[23].

Γαβριήλ, όμως, Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, υπογράφει τα Πρακτικά της συνόδου, η οποία συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη "χάριν αποκαταστάσεως του Φωτίου". Για την παρουσία του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Γαβριήλ την εποχή αυτή στην Κωνσταντινούπολη γράφει ο Μαργ. Δήμητσας ότι περί αυτού "ουδέν έτερον να προσθέσωμεν έχομεν"[24]. Και ο Γεράσιμος Κονιδάρης επίσης γράφει ότι "η εμφάνισις ενός επισκόπου Αχρίδης Γαβριήλ εις την επί Φωτίου Σύνοδον του 879 ίσταται ως μεμονωμένη είδησις"[25].

Μετά Μετά τον Σύλβεστρο (860-870) Αρχιεπίσκοπος Αχριδών αναγράφεται ο Γαβριήλ (870-879)[26]. Ο Ιορδάνης Ivanov επίσης υποστήριξε ότι ο Γερμανός "ἐχρημάτισε πατριάρχης τῶν Βουλγάρων ἐν Πρέσπᾳ"[27].

Προσωπικά έχω υποστηρίξει από παλιά ότι ο τάφος εντός του ναού του Αγίου Γερμανού στο ομώνυμο χωριό της Πρέσπας ανήκει στον "επίσκοπο" ή "πατριάρχη" Γερμανό[28].

Αδιάψευστο τεκμήριο της παρουσίας του Οσίου Γερμανού στην Πρέσπα είναι ο τάφος του Αγίου εντός του ομώνυμου ναού, στο ομώνυμο χωριό της Πρέσπας, ο οποίος ανέκαθεν λατρεύεται από τον αυτόχθονα πληθυσμό, αλλά και από προσκυνητές που έρχονταν παλαιότερα και από βορειότερες περιοχές και την Αλβανία.

Ο ναός του Αγίου Γερμανού πιθανότατα ήταν αρχικά καθολικό κάποιου μοναστηριού. Ο ναός ανήκει στον τετράστυλο εγγεγραμμένο σταυροειδή τύπο με τρούλλο, του οποίου ο νάρθηκας είχε σταυρεπίστεγη κάλυψη.

23. Ι. Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωση του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (864-1235)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 101.

24. Μαργ. Γ. Δήμιτσας, *Τὰ περὶ τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης 'Ιουστινιανῆς 'Αχρίδος καὶ Βουλγαρίας*, ἐν 'Αθήναις 1859, σ. 52.

25. Γεράσιμος Ι. Κονιδάρης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν 'Εκκλησιαστικὴν 'Ιστορία τῆς 'Αχρίδος*, ἐν 'Αθήναις 1967 (Μέρος Β΄: *Συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς 'Αχριδῶν*), σ. 65.

26. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, *'Η 'Εκκλησία τῆς Βουλγαρίας (865-1938)*, ἐν 'Αθήναις 1957, σ. 38.

27. Jordan Ivanov, "Čar Samuilovata stoliča v Prespa", *Izvestiia na Bălgarskoto archt. Druzestvo*, 1 (1910), σ. 55-62.

28. Ν. Κ. Μουτσόπουλος "Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein Prespa und aus Hl. German", *B.N.J.* (=*Byzantinisch, Neugriechische Jahrbücher*) 21 (1968), σ. 49, πίν. 42.

Στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Γερμανού σώζονται δύο επιγραφές. Η πρώτη βρίσκεται στο ανατολικό υπέρθυρο του ανοίγματος το οποίο από το ναό οδηγεί στο νάρθηκα. Η επιγραφή είναι η εξής:

"+'Ανιστορήθη, ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναός, τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως: διὰ ἐξόδου τῶν Χριστιανῶν τῆς χώρας Γέρμανις, ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου κυρίου Παρθενίου, 'Αγίου Πρεσπῶν; καὶ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐφημερέος κυρίου Κωνσταντίνου ἐν ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ *1743* ἐν μηνί, Σεπτεμβρίου, *17*".

Από την κτητορική αυτή επιγραφή του έτους 1743 μαθαίνουμε ότι ο ναός ιδρύθηκε στο όνομα του οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γερμανού Α΄ (715-730)[29], τον οποίο το Τακτικόν V. Benesevič: ("Τάξις τῶν ὑποκειμένων μητροπόλεων τῷ ἀποστολικῷ καὶ πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς Θεοφυλάκτου καὶ βασιλίδος Κωνσταντινουπόλεως αὕτη ἡ τάξις ἐκ συνοδικῆς διασκέψεως") κατατάσσει στην ξη΄ (68η) σειρά των πατριαρχών του οικουμενικού θρόνου[30].

Επίσκοπος τότε της περιοχής, υπό τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος, ήταν ο Παρθένιος, γνωστός μας και από άλλες επιγραφές ναών της Πρέσπας.

Μια δεύτερη επιγραφή συμπληρώνει την πρώτη και βρίσκεται σε αντίστοιχη θέση, δηλαδή στην δυτική θύρα που από τον νάρθηκα οδηγούσε άλλοτε στο εξωτερικό και σήμερα, μετά την ανίδρυση του νέου μεγάλου ναού (τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής) το 1882, οδηγεί στο ιερό του νέου ναού.

Και η δεύτερη επιγραφή είναι σύγχρονη της πρώτης (δηλαδή χρονολογείται το έτος ΑΨΜΓ΄= 1743), είναι όμως ιδιαίτερα πολύτιμη γιατί αναφέρει πληροφορίες άγνωστες από αλλού.

"+'Εδῶ ἐγράψαμεν τῶν παλεῶν ἔτος, ἀνοικοδομίθη εἰς τὸν (καιρὼν) τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, κε πάλιν ἡ δευτέρα ἱστορία ὃς εὑρήκαμεν τὸ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ, ΑΣΤ΄ χρόνι κε ἐτούτη ἦνε τρίτη ἱστορία; εἶς ΑΨΜΓ".

Οι πληροφορίες που μας δίνει η επιγραφή βασίζονται σε κάποια μαρτυρία, πιθανότατα μια παλιότερη επιγραφή που υπήρχε το 1743 την εποχή της νέας τοιχογραφήσεως, ίσως στην ίδια θέση του ναού, και η οποία σήμερα δεν υπάρχει μέσα στο ναό.

29. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, τ. Γ΄, σ. 774.

30. V. Beneševič, "Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei", *B.N.J.* 15 (1926) σ. 101.

Από την δεύτερη επιγραφή μαθαίνουμε ότι ο αρχικός εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός του Αγίου Γερμανού "ἀνοικοδομήθη εἰς τὸν καιρὸν τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως" (δηλαδή μεταξύ 715-730). Συμπληρώνει όμως ότι βρέθηκε ("ὃς εὑρήκαμεν") η παλιά αναγραφή της χρονολογίας της δεύτερης τοιχογραφήσεως του ναού ("ἡ δευτέρα ἱστορία"): "Τὸ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ: ΑΣΤ΄ (1006) χρόνοι".

Σε αυτή τη χρονολογία παρέμειναν όλοι όσοι ασχολήθηκαν με το μνημείο και έτσι έχει περάσει στη βιβλιογραφία. Η επιγραφή όμως συνεχίζει διευκρινίζοντας ότι "καὶ ἐτούτη εἶναι τρίτη ἱστορία", δηλαδή η επέμβαση τοιχογραφήσεως στο ναό, αυτή που σώζεται και σήμερα, του 1743 αποτελεί την τρίτη τοιχογράφηση.

Από την επιγραφή αυτή λοιπόν μαθαίνουμε ότι:

1ον. Η τρίτη και τελευταία επέμβαση για επισκευές και τοιχογράφηση του ναού έγινε το 1743 και τελείωσε στις 17 Σεπτεμβρίου.

2ον. Η δεύτερη "ιστορία", δηλαδή επισκευή και τοιχογράφηση του ναού έγινε το έτος 1006.

3ον. Η πρώτη "ιστορία" πρέπει λοιπόν να έγινε σε μια παλιότερη εποχή.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να επισημανθεί ο χρόνος που έγινε η σύγχυση μεταξύ του Αγίου Γερμανού, ο οποίος εργάστηκε στην περιοχή της Πρέσπας για τον φωτισμό του πληθυσμού και μετά τον θάνατό του τάφηκε στο ναό του Αγίου Γερμανού, με τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό Α΄ τον ομολογητή.

Στο ναό του Αγίου Γερμανού απεικονίζεται σε κόγχη του Ν. τοίχου, εξωτερικά, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός. Η σύγχυση αυτή του ιδρυτή τοπικού επισκόπου ή πατριάρχη Γερμανού συνέβη μετά τον 10ο αιώνα, ίσως από την εποχή κατασκευής του φρέσκου της εξωτερικής μεσημβρινής πλευράς του ναού, μετά τον 11ο αιώνα[32]. Ο Βασίλης Κατσαρός πιστεύει ότι στην τοιχογραφία της Κόγχης απεικονίζεται ο Άγιος Γερμανός, ηγούμενος της μονής Εικοσιφοινίσσης, ο οποίος εκήρυξε το ευαγγέλιο στην περιοχή της Στρώμνιτσας σε "αβάπτιστους Βουλγάρους"[33].

31. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *'Εκκλησίες τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 10.

32. Otto F. A. Meinardus, "The Beardless Patriarch: St. Germanos", *Μακεδονικά*, 13 (1973), σ. 186.

33. Βασ. Κατσαρός, "'Ανέκδοτο σημείωμα γιὰ τὸν κτήτορα τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς

Ο ναός του Αγίου Γερμανού είναι γνωστός όμως στην επιστήμη και από το γεγονός της ταφής στο νάρθηκα από τον Σαμουήλ των γονέων και του αδελφού του Δαβίδ. Η επιγραφή την οποία εχάραξε στην επιτάφια πλάκα του οικογενειακού τάφου ο Σαμουήλ σε κυριλλική γραφή είναι η εξής (την παραθέτω σε ελληνική μετάφραση): "+Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ 'Αγίου Πνεύματος, ἐγὼ ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Σαμουήλ, μνημονεύω τὸν πατέρα, τὴ μητέρα καὶ τὸν ἀδελφό μου ἐπὶ τῶν σταυρῶν. 'Ιδοὺ τὰ ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων: 'Ο δοῦλος τοῦ Θεοῦ Νικόλαος, (ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ) Ριψιμία καὶ Δαβίδ. 'Εγράφη τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6501, ἰνδικτιῶνος στ΄ (= 992/93)".

Αντίγραφο της επιτάφιας πλάκας του τάφου των γονέων και του αδελφού του Σαμουήλ βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας.

Στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Γερμανού, στη ΝΔ γωνία, υπάρχει άλλος τάφος, μια πρόχειρη ξύλινη κατασκευή σκεπασμένη με κατάλληλα υφάσματα, όπου οι ντόπιοι προσκυνούν τον τάφο του Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως Αγίου Γερμανού. Ο Άγιος Γερμανός Α΄ ο ομολογητής όμως είναι γνωστό ότι έχει ταφεί στη μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη.

Η τύχη όμως των λειψάνων του Αγίου Γερμανού παραμένει άγνωστη, γιατί το εσωτερικό της ξύλινης ψευδοσαρκοφάγου είναι άδειο.

Στο μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας στο Παγγαίο υπάρχει η παράδοση ότι ο Όσιος Γερμανός δεν εκοιμήθη στη μονή, αλλά "ἀναχωρήσας ἐξ αὐτῆς παρέδωσε τὸ πνεύμα εἰς ἕτερον τόπον"[34].

Και μόνο το γεγονός ότι αναπτύχθηκε στον Άγιο Γερμανό της Πρέσπας λατρεία στον τάφο του Αγίου Γερμανού, ώστε και ο τσάρος Σαμουήλ να επιλέξει το ναό για την ταφή των γονέων και του αδελφού του το 992/3, αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη μαρτυρία ότι δεν είναι δυνατόν το γεγονός αυτό να οφείλεται στον ενταφιασμό εντός του ναού ενός πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή ενός βυζαντινού πατριάρχη ο οποίος είχε ήδη κοιμηθεί το 730, μιαν εποχή δηλαδή όπου δεν υπήρχε ο ναός του Αγίου Γερμανού ούτε οποιοδήποτε

'Αχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου: τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τοῦ 'Αγίου Γερμανοῦ, τῆς ἀρχαιότητας τῆς μονῆς καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία", *Η Δράμα και η περιοχή της (Ιστορία και Πολιτισμός), Β΄ επιστημονική συνάντηση, Δράμα 19-21 Μαΐου 1994*, Δράμα 1998, σ. 243.

34. Απόστ. Αθ. Γλαβίνας, "Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης υπέρ βοηθείας της μονής Εικοσιφοινίσσης", *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 360.

δεδομένο που να συνδέει την παρουσία του βυζαντινού πατριάρχη με την Πρέσπα.

Ήταν μεγάλη η συγκίνηση μας όταν στις 3 Ιουνίου του 2002, με συναίνεση και πνευματική συμπαράσταση του σεβασμιοτάτου Μητροπολίτου Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας κου Θεοκλίτου και με άδεια από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Βεροίας, αρχίσαμε την ανασκαφή του τάφου.

Σε σχετικά επιπόλαιο στρώμα, σε βάθος 0,30μ., κάτω από την μεγάλη πλάκα η οποία εκάλυπτε τον τάφο με διαστάσεις 0,65x1,60 και την οποία είχε ήδη παρατηρήσει και σχεδιάσει ο Μιλιούκωφ, όταν επισκέφθηκε το ναό στα τέλη του περασμένου αιώνα[35], βρήκαμε τμήματα κρανίου και ανακομιδή οστών σε καλή κατάσταση διατηρήσεως. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για τα οστά του ανακαινιστή (νέου ιδρυτή) του ναού και δραστήριου αναστηλωτή πολλών ναών της Πρέσπας επισκόπου Παρθενίου, όπως του καθολικού της Μονής της Παναγίας Πορφύρας στο νησί του Αγίου Αχιλλείου, στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας, όπου σε επιγραφή στο υπέρθυρο του μεσημβρινού παραθύρου του μονόχωρου δρομικού καθολικού υπάρχει επιγραφή του 1741, η οποία μνημονεύει τον επίσκοπο Παρθένιο[36].

Σε βάθος 0,70 μ., στο δυτικότερο σημείο του τάφου, φάνηκαν τρία βήσαλα, τα οποία συνήθως σε ταφές της περιόδου αυτής στηρίζουν το κρανίο του σκελετού, ο οποίος προσβλέπει προς την Ανατολή. Το κρανίο βρέθηκε σε πολύ κακή κατάσταση διατηρήσεως εξαιτίας του υπερβολικά υγρού εδάφους, όπως και μεγάλο μέρος του σκελετού που είχε σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος. Διατηρούνταν επίσης ελάχιστα λείψανα της ξύλινης κάσας (φέρετρου).

Η κακή κατάσταση του σκελετού κατά τον γνωστό ανθρωπολόγο Άρη Πουλιανό, ο οποίος με καλοσύνη προθυμοποιήθηκε να αναλάβει την συντήρησή του, οφείλεται, εκτός από την μακροχρόνια υγρασία, σε ποσότητα ασβέστου που βρέθηκε μέσα στον τάφο και η οποία τοποθετήθηκε ίσως για λόγους απολυμάνσεως, σε περίπτωση κατά την οποία ο Άγιος πέθανε εξαιτίας λοιμώδους νοσήματος, γεγονός που συχνά συνέβαινε την εποχή αυτή σε πολλές περιοχές.

Αυτό όμως που συντείνει στην βεβαιότητα ότι πρόκειται για τον αυθεντικό

35. Το σκαρίφημα της μελέτης του Μιλιούκωφ, δημοσιεύθηκε στην *Izvestija* του *Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινουπόλεως*, τ. IV, Sofia 1899, σ. 37, εικ. 7.

36. N. C. Mutsopulos, "Byzantinische and nach-byzantinische Baudenkmäler aus Klein-Prespa and aus Hl. German", *B.N.J.* 21 (1908), στ. 7, εικ. 10.

τάφο του Αγίου Γερμανού ιδρυτή της μονής Εικοσιφοινίσσης και επισκόπου είναι η λατρεία που, όπως ήδη αναφέραμε, αναπτύχθηκε από ενωρίς στον τάφο του, ώστε και ο τσάρος των Βουλγάρων Σαμουήλ να επιλέξει μια γειτονική θέση για τον τάφο των γονέων του, στο νάρθηκα του ναού, αλλά και το μέγα πλήθος των ταφών εντός του ναού πλάι στον τάφο του Αγίου Γερμανού αλλά και περιμετρικά εξωτερικά και σε επαφή με τον ναό, τους οποίους ανέσκαψε η εκπρόσωπος της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Βεροίας κυρία Παϊσίδου, τον περασμένο χρόνο.

Μια θέση γειτονική επίσης, στον τάφο ενός ιδιαίτερα σημαντικού Αγίου, του Αγίου Αχιλλείου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης, του οποίου τα ιερά λείψανα είχε αποσπάσει ο Σαμουήλ το 965 από την Λάρισα και είχε εναποθέσει σε σαρκοφάγο στο διακονικό της μεγάλης βασιλικής που ανίδρυσε ειδικά για να τον τιμήσει στην πρωτεύουσά του, στο νησί του Αγίου Αχιλλείου στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας, είχε επιλέξει ο Σαμουήλ για την δική του λάρνακα, στο Β. κλίτος της βασιλικής[37].

37. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1989 (έκδοση Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), σ. 144-148, πιν. 9, σ. 168-179, 158-192, πιν. 43-68, του ίδιου, ό.π., τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 368-369, πιν. 34-39.

Ioannis S. Vitaliotis

Remarques sur l'emplacement d'un nombre de figures isolées dans le sanctuaire et le naos du catholicon de Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide

Le décor en mosaïque du catholicon du monastère de Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide, le fait est notoire, a une importance primordiale pour la compréhension des principes qui régissent le décor d'une grande église médiobyzantine à coupole[1]. Une datation des mosaïques avant le milieu du XIe siècle est plus ou moins généralement acceptée et leur association, au niveau du style, aux fresques de l'église Panagia-tôn-Chalkéôn à Thessalonique (1028), est bien fondée[2]. Quoique le programme iconographique de Hosios Loukas soit connu aussi bien par des études anciennes que récentes[3], toutes ses composantes n'ont pas été suffisamment étudiées[4]. Dans le présent article nous nous limiterons

Je tiens à remercier mon ancien professeur à l'Université d'Athènes, Madame Victoria Kepetzi, de s'être donnée la peine de lire le texte dactylographié du présent article; ses remarques me furent très utiles. D'autre part, je sais gré à mon ami Nunzio Casalaspro d'avoir corrigé la langue du texte.

1. Voir O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, Londres 1948, surtout p. 3-61 et H. Maguire, "The Cycle of Images in the Church", dans L. Safran (éd.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, University Park, Pennsylvania 1998, p. 121-151. *Cf.* aussi I. Vitaliotis, "Le programme iconographique 'classique' de l'église byzantine, expression de la doctrine christologique", dans Ch. Maltezou & G. Galavaris (éd.), *Cristo nell'Arte Bizantina e Postbizantina*, Venezia 2002, p. 57-70, où on trouve la bibliographie essentielle concernant le sujet.

2. L'association des mosaïques de Hosios Loukas avec les fresques de la Panagia-tôn-Chalkéôn (Vierge des Chaudronniers) a été établie dans l'article de D. Mouriki, "Stylistic Trends in Monumental Painting in Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries", *DOP* 34-35 (1982), p. 81-86 (réimprimé dans: Eadem, *Studies in Late Byzantine Painting*, Variorum, London 1995, III, p. 129-134). Doula Mouriki date les mosaïques de la 4e décennie du XIe siècle. De son côté, Nano Chatzidaki propose une marge légèrement plus large, entre 1011 et 1040 ou entre 1022 et 1050 (N. Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, Athènes 1996, p. 93 [publié aussi en anglais]; sur la question des dates concernant la construction de l'édifice, voir *infra*).

3. R. Schultz, S. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields near Scripou in Boeotia*, London 1901, surtout p. 42-67, E. Diez & O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lukas & Daphni*, Cambridge, Mass. 1931, Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, *op.cit.*, surtout p. 19-39, 56-59 et Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.* et p. 94, où on peut trouver la bibliographie relative à Hosios Loukas. Voir le plan axonométrique du catholicon avec emplacement des scènes et des figures isolées dans Chatzidaki, *op.cit.*, p. 22-23.

4. Doula Mouriki remarque (*The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Athènes 1985 [publié aussi en grec], 1, p. 229) que Hosios Loukas, à cause du grand nombre des portraits de saints qui y figurent, ne

à l'étude de l'arrangement en groupes et en sous-groupes d'un certain nombre de figures isolées dans le naos et le sanctuaire, en tentant une approche des critères qui ont prévalu dans l'élaboration de cette partie du programme iconographique. La quasi-totalité des figures dont l'arrangement va nous occuper appartient à trois catégories: des saints évêques (A), des anges et des personnages liés au Nouveau Testament (B) et des saints moines (C).

A. Les saints évêques

A1. Sanctuaire, passage entre le naos et la prothèse. **(fig. 1)**

Sur l'intrados de l'arc qui conduit du naos à la prothèse sont représentés quatre prélats: côté nord, Ignace d'Antioche (20 décembre, 29 janvier)[5] et Cyrille d'Alexandrie (9 juin, 18 janvier)[6], côté sud, Grégoire l'Illuminateur, évêque de la Grande Arménie (30 septembre)[7] et Clément de Rome (25 novembre)[8]. Il s'agit de prélats à la tête de sièges indépendants (autocéphales) de l'Église antique, aussi bien d'Orient que d'Occident. Rappelons ici que l'Église arménienne est devenue de facto indépendante lorsque son primat Shahak le Grand (387-438) n'a pas reçu son ordination épiscopale à Césarée en Cappadoce, rompant ainsi avec une tradition remontant à son prédécesseur et premier évêque d'Arménie, saint Grégoire[9]. Notons aussi que parmi les quatre prélats, seul Cyrille d'Alexandrie

peut pas servir de mesure pour faire des remarques précises sur les critères de sélection des saints. Cependant, ceci n'est pas tout à fait exact, comme nous le démontrerons par la suite.

5. Sur les sources hagiographiques concernant Ignace d'Antioche, voir *BHG*, I, p. 260-262.

6. Sur le dossier hagiographique de Cyrille d'Alexandrie, voir *BHG*, III, p. 19-20 et *ODB*, 1, p. 572-573.

7. Sur le dossier hagiographique de Grégoire de la Grande Arménie, voir *BHG*, I, p. 231-232 et *ODB*, 2, p. 883-884.

8. Sur les sources hagiographiques concernant Clément de Rome, voir *BHG*, I, p. 113-117.

9. Voir L. Pietri (éd.), *Les Églises d'Orient et d'Occident* [=J.-M. Mayeur et al., *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, III], éd. Desclée (s.l.), 1998, p. 1129 (N. Garsoïan). Il est notoire que l'Église d'Arménie rompa ensuite avec l'Église orthodoxe byzantine à l'occasion du concile de Chalcédoine (451), malgré les nombreux tentatives de restauration de l'unité qui eurent lieu entre les deux Églises durant presque toute la période byzantine (voir *supra* [*Les Églises d'Orient et d'Occident*], p. 1134 ff., ainsi que N. Garsoïan, "Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcédoine. II. La date et les circonstances de la rupture", *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*, Paris 1996, p. 99-112).

n'appartient pas au rang des martyrs.

A2. Sanctuaire, passage entre le naos et le diaconicon. **(fig. 2)**

Sur l'intrados de l'arc sont représentés trois prélats et un prêtre: côté nord, Grégoire de Nyssa (10 janvier) et Hiérothée d'Athènes (4 octobre), côté sud, Philothée d'Opsikion (15 septembre) et Denys l'Aréopagite (3 octobre). Les trois évêques de ce groupe, Grégoire[10], Denys[11] et Hiérothée[12], représentent la théologie mystique de l'Église byzantine. Les deux premiers y figurent en tant qu'auteurs (dans la mesure où Denys d'Athènes, disciple de saint Paul, était considéré au Moyen Âge comme l'auteur des œuvres théologiques portant son nom[13]); de son côté, Hiérothée y est représenté en tant que maître de Denys[14] et prédécesseur de ce dernier au siège épiscopal d'Athènes[15]. L'association de saint Philothée le thaumaturge, prêtre marié de l'Asie Mineure (probablement Xe s.)[16], avec les trois évêques et maîtres de théologie paraît à première vue paradoxale. Il a déjà été remarqué que son portrait sert à honorer l'higoumène homonyme du monastère[17], rattaché par Manolis Chatzidakis à l'initiative de la construction du nouveau catholicon. Il est connu que cette dernière question, aussi bien que celle de la datation du catholicon ont soulevé une vive polémique, sur laquelle nous ne nous attarderons pas ici[18]. Quoiqu'il en soit, l'higoumène Philothée devrait être

10. Sur le dossier hagiographique de Grégoire de Nyssa, voir *BHG*, I, p. 233 et ODB, 2, p. 882.

11. Sur Denys d'Athènes, voir *BHG*, I, p. 166-169.

12. Sur Hiérothée d'Athènes, voir *BHG*, I, p. 248.

13. Pietri, *Les Églises d'Orient et d'Occident*, *op. cit.*, p. 618-619 (B. Flusin), où on peut trouver une bibliographie sélective relative au sujet.

14. Voir, par exemple, *De Divinis Nominibus*, PG 3, col. 681.

15. Voir H. Delehaye (éd.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles 1902, col. 103.

16. Sur les sources hagiographiques concernant Philothée, voir *BHG*, II, p. 206 et *ODB*, 3, p. 1663.

17. Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 47.

18. Sur les arguments en faveur de la construction du nouveau catholicon à l'initiative de l'abbé Philothée -probablement en 1011 ou en 1022-, voir M. Chatzidakis, "A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc", *CA* 19 (1969), p. 127-150 [=Idem, *Studies in Byzantine Art and Archaeology*, Variorum Reprints, London 1972, XII], Idem, "Précisions sur le fondateur de Saint-Luc", *CA* 22 (1972), p. 87-88, Idem, "Περί της μονής Οσίου Λουκά νεώτερα", *Ελληνικά* 25 (1972), p. 298-313, D. Sophianos, "Η Μονή του Οσίου Λουκά. Έλεγχος και κριτική της αξιοπιστίας και ερμηνείας των πηγών", *MNE* 4 (1992), p. 23-80 et surtout p. 70 ff. et N. Oikonomides, "The First Century of the

déjà mort à l'époque de la décoration de l'église. Par conséquent, le portrait de son saint patron, dans un tel contexte, doit avoir un caractère commémoratif. L'image de saint Philothée pourrait être mise en relation avec celle de saint Théodore Tiron en buste, sur le tympan de la fenêtre bilobée du diaconicon (**fig. 4**): ce dernier portrait doit se rattacher à Théodore Léôbachos[19], dignitaire de l'Etat (anthypatos, patrikios et katépanô) et devenu ensuite moine et "abbé des (moines de) Steirion" sous le nom de Théodose[20]. La famille de Léôbachos était constituée de propriétaires fonciers de la région et un assez grand nombre de ses membres sont devenus des dignitaires impériaux[21]. Le fait que Théodore Tiron soit également représenté dans le naos, sur l'intrados de l'arc sud, parmi d'autres saints militaires, renforce l'hypothèse concernant le caractère votif de son image dans le diaconicon.

Monastery of Hosios Loukas", *DOP* 46 (1992), p. 245-255, surtout p. 249-252 et 254-255. Sur les arguments en faveur d'une datation légèrement plus tardive, voir E. Stikas, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Athènes 1970, Idem, *Ο κτίτωρ του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά*, Athènes 1974-75, P. Mylonas, "Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος", *Αρχαιολογία* 38 (1991), p. 78-80, Idem, "Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος. Έλεγχος της αναξιοπιστίας των πηγών", *Αρχαιολογία* 44 (1992), p. 84-87, Idem, "Gavits arméniens et Litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CA* 38 (1990), p. 99-122 et surtout p. 113 ff. et Idem, "Nouvelles remarques sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CA* 40 (1992), p. 115- 122). *Cf.* aussi D. Pallas, "Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas: eine kritische Übersicht", *BZ* 78 (1985), I, σ. 94-107 et S. Ćurčić, "Proskynetaria Icons, Saints' Tombs and the Development of the Iconostasis", A. Lidov (éd.), *Iconostasis. Origins-Evolution-Symbolism*, Moscou 2000, p. 136-137.

19. *Cf.* Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 50.

20. Voir J. Nesbitt & J. Wiita, "A Confraternity of the Comnenian Era", *BZ* 68 (1975), p. 360-384, surtout p. 365, 369, 373-374 et Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 245-249. Oikonomides corrige l'édition du texte du Typikon de la Fraternité de la Vierge Naupaktiôtissa publié par Nesbitt et Wiita en écrivant "Théodose" au lieu de "Théodore" (*op.cit.*, p. 248, n. 13). Les offices de Théodore devenu Théodose sont mentionnés dans une inscription funéraire, marquant jadis sa tombe (*op.cit.*, 0. 245-248). *Cf.* aussi D. Mouriki, "Stylistic Trends in Monumental Painting", *op.cit.*, p. 82 (réimprimé dans: Eadem, *Studies*, *op.cit.*, III, p. 130).

21. Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 249.

A3. Diaconicon, voûtes d'arêtes. **(fig. 3)**

En partant du voûtain est et dans le sens des aiguilles d'une montre figurent les hiérarques Polycarpe de Smyrne (23 février)[22], Antipas de Pergamon (11 avril)[23], Eleuthère d'Illyricum (15 décembre)[24] et Anthime de Nicomédie (3 septembre)[25]. Tous sont comptés parmi les martyrs des premiers siècles, spécialement vénérés dans l'Église byzantine. Trois d'entre eux représentent des sièges de l'Asie Mineure.

A4. Diaconicon, voûte en berceau est. **(fig. 4)**

Sur l'intrados de la voûte en berceau orientale, à l'est de la voûte d'arêtes, sont représentés, côté nord, Silvestre de Rome (2 janvier)[26] et Spyridon de Trimythonte (12 décembre)[27], côté sud, Achille de Larissa (15 mai)[28] et Cyprien (2 octobre)[29]. Tous les hiérarques représentés ici ont été distingués en tant que défenseurs de la foi orthodoxe. De plus, Silvestre, Spyridon et Achille ont participé au 1er Concile œcuménique en 325 (le premier par l'intermédiaire de ses légats), et tous les trois avaient une réputation de thaumaturges. Notons que le Synaxaire fait de Silvestre le prélat qui baptisa l'empereur Constantin[30], le président dudit concile.

22. Sur les sources hagiographiaques concernant Polycarpe, voir *BHG*, II, p. 212-214.

23. Sur le dossier hagiographique d'Antipas, voir *BHG*, I, p. 48.

24. Sur le dossier hagiographique d'Eleuthère d'Illyricum, voir *BHG*, I, p. 173.

24. Sur le dossier hagiographique d'Eleuthère d'Illyricum, voir *BHG*, I, p. 46-47 et *ODB*, 1, p. 110.

25. Sur les sources hagiographiques concernant Anthime, voir *BHG*, I, p. 46-47 et *ODB*, 1, p. 110.

26. Sur le dossier hagiographique de Silvestre, voir *BHG*, II, p. 239-241 et *ODB*, 3, p. 1900.

27. Sur le dossier hagiographique de Spyridon, voir *BHG*, II, p. 246-247 et *ODB*, 3, p. 1940.

28. Sur le dossier hagiographique d'Achille, voir *BHG*, III, p. 6.

29. Sur les sources hagiographiques concernant saint Cyprien, voir *BHG*, I, p. 137-140. Les Synaxaires font une confusion entre Cyprien évêque de Carthage et Cyprien le magicien, qui, après sa conversion a été martyrisé avec la vierge Justine (Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 97-100 et Nicodème l'Hagioreite, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, Athènes 1868, 1, p. 92). Ladite confusion est ancienne, puisque nous la rencontrons dans le discours panygérique au "hiéromartyr saint Cyprien" composé par Grégoire de Nazianze (PG 34, col. 1169 ff.).

30. Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 366-367.

A5. Naos, espace carré central. **(fig. 5, 6)**

Sur les murs nord et sud du carré central du naos, au-dessous des trompes à scènes christologiques, s'ouvrent quatre absidioles décorées de saints évêques en buste. En partant de l'absidiole qui correspond à la trompe à l'Annonciation et en suivant la séquence des scènes christologiques, l'arrangement des évêques est le suivant:

Absidiole NE: Basile le Grand[31] (1er janvier) ; absidiole SE: Jean Chrysostome[32] (13 novembre, 27 janvier[33]) ; absidiole SO: Nicolas de Myra[34] (6 décembre) ; absidiole NO: Grégoire le Thaumaturge[35] (17 novembre).

Il est évident que l'ordre de représentation des prélats ne correspond pas à leur place dans l'année liturgique, qui commence le 1er septembre. En revanche, ils forment deux groupes, définis selon des critères thématiques: du côté du sanctuaire sont placés les auteurs des deux liturgies en usage dans l'Eglise byzantine, alors qu'à l'ouest sont représentés deux prélats à la réputation de thaumaturges. Ajoutons que la notion de thaumaturge, dans le cas des saints Nicolas et Grégoire de Néocésarée, accompagne constamment leur nom, comme le démontre d'ailleurs leur mention dans le Synaxaire[36].

Il semble que l'emplacement de Grégoire le Thaumaturge et de Basile côté nord n'est pas non plus le fait du hasard, puisque de cette façon est rendu visible le lien spirituel entre les deux hiérarques: le premier était une figure éminente de l'Église dans la région de Pontos durant le IIIe siècle et particulièrement vénérée par la famille de saint Basile. La grand mère de ce dernier, Macrine, paraît avoir été disciple de l'évêque thaumaturge de Néocésarée. En outre, le frère cadet de

31. Sur le dossier hagiographique de Basile le Grand, voir *BHG*, I, p. 86-93 et *ODB*, 1, p. 269-270.

32. Sur les sources hagiographiques concernant Jean Chrysostome, voir *BHG*, II, p. 6-15 et *ODB*, 2, p. 1057-1058.

33. Le 27 janvier est fêtée la translation des reliques de saint Jean Chrysostome (Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 425).

34. Sur les sources hagiographique concernant Nicolas de Myra, voir *BHG*, II, p. 139-151 et *ODB*, 2, p. 1469-1470.

35. Sur le dossier hagiographique de Grégoire le Thaumaturge, évêque de Néocésarée, voir *BHG*, I, p. 232-233.

36. Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 229, 281-282, n. 1.

Basile, Grégoire de Nysse, le fait est bien connu, à écrit un encomion à Grégoire de Néocésarée, constituant la plus ancienne source relative à sa vie[37].

B. Archanges et personnages du Nouveau Testament.

A. Transept nord, rez-de-chaussée, voûte d'arêtes **(fig. 7)**. En partant du voûtain est et dans le sens des aiguilles d'une montre sont représentés en buste le Christ Pantocrator, l'archange Michel, saint Jacques le frère du Seigneur (Adélphothéos) et l'archange Gabriel.

B. Transept sud, rez-de-chaussée, voûte d'arêtes **(fig. 8)**. Toujours en suivant le même sens, figurent en buste le Pantocrator, l'archange Uriel, saint Zacharie et l'archange Raphaël.

En revenant au transept nord, notons que l'archange Gabriel aussi bien que saint Jacques, fils de Joseph et premier évêque de Jérusalem[38], sont des personnages mentionnés dans le Nouveau Testament. Gabriel[39] est par excellence l'archange du Nouveau Testament, puisqu'il apparaît d'abord à Zacharie et puis à la Vierge pour leur annoncer la naissance prochaine d'un fils[40]. Michel[41], également mentionné dans le Nouveau Testament[42], est considéré comme l'archange protecteur du peuple d'Israel et, dans la tradition chrétienne, comme le protecteur du Nouvel Israel, à savoir du peuple chrétien. Dans la Vie de saint Nicolas de Sion, Michel est mentionné comme "l'archange du testament" (τὸν ἀρχάγγελον τῆς διαθήκης)[43]. En ce qui concerne le transept sud, il est à noter que

37. PG 46, col. 893-957.

38. Sur les sources hagiographiques concernant Jacques le frère du Seigeur, voir *BHG*, I, p. 251-254 et *ODB*, 2, p. 1030-1031.

39. Sur Gabriel, voir *BHG*, II, p. 122 et III, p. 30, *RAC*, V, Stuttgart 1962, Engel VI, col. 239-243 et *ODB*, 2, p. 812-813.

40. Luc 1,19 et 25.

41. Sur l'archange Michel, voir *BHG*, II, p. 118-123, *RAC*, V, Engel VII, col. 243-251 et *ODB*, 2, p. 1360-1361. *Cf.* aussi T. Papamastorakis, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Athènes 2001, p. 114.

42. Jude 1,9 et Apocalypse 12,7.

43. I. ševčenko & N. Pattereson-ševčenko (texte et trad.), *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Brookline, Mass. 1984, p. 32 (ch. 13). Le mot grec διαθήκη se traduit en français par "pacte", "convention" ou "testament" (A. Bailly, *Dictionnaire Grec Français*, Paris 1950, p. 469-470). Le mot διαθήκη est ici employé pour désigner l'alliance entre Dieu et son peuple.

les deux archanges qui y figurent sont plutôt liés à l'Ancien Testament: Raphaël[44] est mentionné dans le livre de Tobit, alors que la source principale pour Uriel[45] est le livre apocryphe d'Enoch. Ce dernier, quoique non mentionné dans les livres canoniques, il n'est pas ignoré par l'iconographie byzantine: mentionnons, à titre d'exemple, que dans l'église du Grand Pigeonnier en Cappadoce (963-969) Uriel figure dans le naos et le narthex, toujours en companie des trois autres archanges[46], alors que sur la coupole de Saint-Hiérothée de Megara, les deux archanges anonymes encadrant le médaillon à la Théotokos ont été identifiés à Raphaël et Uriel[47].

Zacharie, quoique personnage mentionné dans l'Evangile selon saint Luc, est, lui aussi, lié à l'Ancien Testament en tant que prêtre du Temple de Jérusalem. Par sa parenté avec le premier évêque de Jérusalem, d'après la tradition, et surtout par sa qualité sacerdotale et par celle de martyr[48], Zacharie fait pendant à Jacques, à la différence que ce dernier a été archiprêtre non plus du Temple, mais de l'Église.

Il est clair qu'il y a une différence entre les deux voûtes d'arêtes: le choix des figures dans celle du transept sud insiste sur le lien de l'Ancien Testament avec le Nouveau, alors que la voûte d'arêtes septentrionale semble mettre l'accent sur le temps de la Grâce. Toutefois, le décor des deux voûtes d'arêtes est conçu de telle façon que les deux ensembles se complètent mutuellement, alors que le Christ en constitue le lien visible. Ceci s'éclaircit davantage si l'on regarde le rapport entre Zacharie et Jacques comme une référence à la préfiguration du sacerdoce chrétien par le sacerdoce de Levitical, notion commune dans la littérature patristique[49].

44. Sur Raphaël, voir *BHG*, III, p. 66. Voir aussi *RAC*, V, Engel VIII, col. 252-254 et *ODB*, 1, p. 155.

45. En général, sur Uriel voir *RAC*, V, Engel IX, col. 254-258.

46. L. Rodley, "The Pigeon House Church, çavuŞin", *JÖB* 33 (1983), p. 315, 321-322.

47. D. Mouriki, "Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τρούλλου του Αγίου Ιερόθεου κοντά στα Μέγαρα", *AAA* XI.1, (1978), p. 124-125 (où l'auteur mentionne d'autres exemples, n. 12) et fig. 11-12, 13. Il est significatif qu' à Saint-Hiérothée, les deux autres archanges prosternés, identifiés à Michel et Gabriel grâce à des inscriptions, encadrent l'Hétimasie. De cette façon, la priorité est accordée à l'Hétimasie, associée aux deux archanges occupant le premier rang, tandis que la présence de Raphaël et d'Uriel souligne le lien entre l'Ancien Testament et la Théotokos.

48. Zacharie, dans la tradition chrétienne orthodoxe, est considéré comme archiprêtre et martyr sous Hérode. Il est fêté le 5 septembre, alors que le 11 février est fêtée la découverte de ses reliques (voir Delehaye, Synaxarium, *op.cit.*, col. 458). Sur le dossier hagiographique de Zacharie, voir *BHG*, II, p. 318-320.

49. Voir, à titre d'exemple, l'invocation à l'ordination des évêques comprise dans les Constitutions Apostoliques, Livre VIII (PG 1, col. 1073), où il y a un parallélisme direct entre le sacerdoce de l'Ancient Testament et celui de l'Église, aussi bien que le 3e discours de saint Jean Chrysostome sur le sacerdoce (PG 48, col. 642).

Puisque la personne de la Vierge est liée tant à Zacharie qu'à Jacques, sa représentation en buste sur le tympan oriental des deux transepts doit être perçue comme un complément du décor des voûtes d'arêtes. Le programme iconographique du mur nord et de la paroi sud du transept septentrional, ainsi que celui du mur sud et de la paroi nord du transept méridional prolongent le même thème, l'Eglise primitive: on y trouve des personnages comptés parmi les 70 apôtres et les sept diacres (Timothée, Barnabas, Jason, Sosipatre[50], Etienne, Prochore, etc.).

Nous allons désormais analyser brièvement les deux grands portraits en buste qui ornent le tympan occidental des transepts, quoiqu'ils n'aient rien à voir avec le programme iconographique de ces parties du naos. Il s'agit de l'image de saint Luc le Jeune ou de Steirion[51] (transept méridional) et de celle de saint Pantéléimon[52] (transept septentrional). Dans ce cas, le portrait du saint titulaire en prière est lié à sa châsse aux reliques, alors que le populaire saint guérisseur Pantéléimon, tout en faisant pendant à saint Luc, rappelle aux pélerins le don des miracles accordé à ce dernier, le nouveau saint thaumaturge élevé au même rang que les anciens[53].

50. Il est intéressant que les reliques des chefs des saints Jason et Sosipatre, apôtres de l'île de Corfou, sont conservées actuellement à Hosios Loukas. Il n'y a toutefois aucun renseignement sur la date de leur arrivée au monastère.

51. Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 45, fig. 36. Sur le dossier hagiographique de saint Luc de Steirion, mort en 953 et fêté le 7 février, voir *BHG*, II, p. 60 et *ODB*, 2, p. 1254. Voir aussi D. Sophianos, *Όσιος Λουκάς. Ο Βίος του Οσίου Λουκά του Στειριώτη*, Athènes 1989 et C. & W. Connor, *The Life and Miracles of St Luke of Steiris*, Brookline, Mass. 1994.

52. Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 44, fig. 33. Sur Pantéléimon, fêté le 27 juillet, voir *BHG*, II, p. 166-169 et *ODB*, 3, p. 1572-1573. Pantéléimon (Pantaléon), médecin chrétien martyrisé à Nicomédie, appartient au groupe des saints Anargyres.

53. *Cf.* Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 39.

C. Les saints moines

C1. Compartiment Nord-Ouest. **(fig. 9, 10)**

Sur la voûte d'arêtes du compartiment NO (en commençant à partir de l'est et dans le sens des aiguilles d'une montre) sont représentés les saints Nil (12 novembre), Dorothée (13 août), Théoctiste (3 septembre) et Maxime le Confesseur (21 janvier et 13 août). Ce groupe est encadré de trois autres petits groupes: celui du tympan nord (Sisoès [6 juillet] et Joannice le Grand [4 novembre]), celui de l'intrados de l'arc sud (Théodore Stoudite [11 novembre] et Daniel de la Skète) et celui de l'intrados de l'arc est, plus large que l'arc sud (côté nord, Antoine [17 janvier] et Arsène [8 mai], côté sud, Ephraem le Syriaque [28 janvier] et Hilarion [21 octobre]). Toutes les figures sont en pied, à l'exception de ceux du tympan nord qui sont représentés en buste, dans des médaillons.

Il est facile de noter que trois des quatre personnages de la voûte d'arêtes du compartiment NO (Nil, Dorothée et Maxime) étaient des auteurs d'œuvres spirituelles, populaires dans les milieux monastiques. Ajoutons à ce propos que Dorothée est souvent cité par Théodore Stoudite dans ses Catéchèses[54]. De plus, Maxime et Dorothée[55], situés sur le même axe, sont liés entre eux du point de vue liturgique: la fête de l'abbé Dorothée, qui vécut à Gaza au VIe siècle, coïncide avec celle de la translation des reliques de saint Maxime (13 août)[56]. Théoctiste[57], le seul parmi les quatre qui n'ait pas laissé d'écrits, semble être intégré dans ce groupe en vertu de sa qualité d'higoumène de monastère palestinien, tout comme

54. J. Leroy, "La réforme stoudite", *Il monachesimo orientale* [=*OCA* 153], Rome 1958, p. 189-190.

55. Dorothée de Gaza était l'auteur de la Vie de l'abbé Dosithée, saint cénobite (voir *BHG*, III, p. 24-25, *ODB*, 1, p. 654 et Pietri, *Les églises d'Orient et d'Occident*, *op.cit.*, p. 623 [B. Flusin]).

56. Sur le dossier hagiographique de Maxime, voir *BHG*, II, p. 105-107 et *ODB*, 2, p. 1323-1324.

57. Il doit s'agir de l'abbé Théoctiste, pusqu'il est le seul à avoir une longue notice dans certains Synaxaires (voir Nicodème, *Συναξαριστής*, *op.cit.*, 1, p. 10-11; en revanche, dans le Synaxaire de Constantinople il n'y a qu'une courte notice sur lui [Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 9]). Il nous semble improbable que Théoctiste de Hosios Loukas soit soit Théoctiste le Sabaïte, compté parmi les martyrs de la Laure de Saint Sabas en 797, soit Théoctiste, martyr à Jérusalem durant le règne de Léon III Isaure (*BHG*, II, p. 270).

l'abbé Dorothée. D'ailleurs, saint Nil aussi vécut non loin de Palestine, au Sinaï[58]. Par conséquent, à l'exception de Maxime le Confesseur, les moines de ce groupe se réfèrent aux Lieux Saints et tous sauf Nil furent des abbés de monastères cénobitiques.

Sisoès[59] et Joannice[60] sont deux représentants éminents du monachisme érémitique. Le premier vécut en Egypte et le deuxième en Bithynie. Joannice est un saint médiobyzantin proprement dit, puisqu'il est mort en 846, un siècle avant saint Luc de Steirion[61]. Antoine[62] et Arsène[63] sont également deux ascètes célèbres, tous les deux ayant vécu en Egypte et tous les deux désignés dans le Synaxaire par le surnom "le Grand"[64]. Ils sont également associés entre eux à la Néa Moni, où les médaillons ornés de leur portrait flanquent celui de saint Nicétas, sur l'intrados de l'arc nord de la coupole de l'ésonarthex[65]. De l'autre côté, Ephraem le Syriaque[66] et Hilarion[67], juste en face d'Antoine et d'Arsène, représentent la tradition syro-palestinienne. En revanche, à première vue, il n'y a aucun lien entre Théodore Stoudite, organisateur et réformateur du monachisme cénobitique de la période posticonoclaste, et l'abbé Daniel Skètiote[68]. Pourtant, la

58. Il s'agit de Nil l'Ascète ou le Sinaïte, appelé aussi Nil d'Ancyre, devenu moine avec son fils Théodule et mentionné dans le Synaxaire (IVe-Ve siècle; voir *BHG*, II, p. 126-127). Il y avait probablement deux Nil, dont l'un est l'auteur de lettres et de traités sur la vie monastique (voir *ODB*, 2, p. 1450 et M.-F. Auzépy, *L'hagiographie et l'iconoclasme byzantin. Le cas de la Vie d'Etienne le Jeune*, Aldershot, Hampshire 1999, p. 148).

59. Sur Sisoès, voir *Apophthegmata Patrum*, Migne, col. 392-408; voir aussi F. Halkin, Notice du grand ascète S. Sisoès, *An.Boll.* 66 (1943), p. 89-90.

60. Sur Joannice, voir *BHG* II, p. 35-38 et *ODB*, 2, p. 1005-1006.

61. Notons que la relique du chef de saint Joannice est conservée au monastère de Hosios Loukas, mais, comme dans le cas des reliques des saints Jason et Sosipatre, on ne peut savoir si elle s'y trouvait déjà à l'époque de l'exécution des mosaïques.

62. Sur le dossier hagiographique d'Antoine le Grand, voir *BHG*, I, p. 49-50 et *ODB*, 1, p. 125-126.

63. Sur le dossier hagiographique d'Arsène, voir *BHG*, I, p. 63-64 et *ODB*, 1, p. 187-188.

64. Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 397 et 665.

65. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni*, *op.cit.*, 1, p. 38-39 (n. 70 et 72) et 174-176.

66. Sur les sources hagiographiques concernant Ephraem le Syriaque, voir *BHG*, I, p. 179-180 et *ODB*, 1, p. 708-709.

67. Sur le dossier hagiographique de Hilarion, voir *BHG*, I, p. 248-249.

68. Sur Daniel de Skète (Skètiote), voir *BHG*, III, p. 20-21 et *ODB*, 1, p. 584-585. Quoiqu'il ne soit pas mentionné dans le Synaxaire, il est tout-à-fait improbable que Daniel de Hosios Loukas soit saint Daniel "de Thassion", sur lequel il y a une courte notice dans le Synaxaire, le 3 septembre (Nicodème,

vie et les récits édifiants de Daniel étaient des lectures répandues dans les milieux monastiques. D'autre part, Théodore Stoudite rappelait souvent à ses disciples la vie des anciens abbés, qui devraient leur servir de modèle. De cette façon, l'emplacement de l'higoumène de Stoudion parmi les vénérables ascètes des Gérontika et des Patérika semble bien exalter l'importance de son héritage dans le monachisme de l'époque de la décoration du catholicon. On sait par ailleurs que sa vénération a connu une grande diffusion à partir de la translation de ses reliques à Constantinople, en 844[69].

C2. Compartiment Sud-Ouest. **(fig. 11, 12)**

Sur la voûte d'arêtes du compartiment SO sont représentés (en partant de l'est et dans le sens des aiguilles d'une montre) les saints Abramios (29 octobre), Jean Calybite (15 janvier), Poimen (27 août) et Jean Kolovos (9 novembre). Sur l'intrados de l'arc nord figurent Jean Climaque (30 mars et le 4e dimanche du Carême) et Macaire l'Égyptien (19 janvier), eux aussi en pied, comme les figures correspondantes du compartiment NO. Sur le tympan sud, en buste dans des médaillons, on voit Etienne le Jeune (28 novembre) et Martinien (13 février). Aux intrados de l'arc est figurent, côté nord, Théodose le Cénobiarque (11 janvier) et Pachôme (15 mai), côté sud, Sabas (5 décembre) et Euthyme (20 janvier).

Notons que trois de quatre saints de la voûte d'arêtes (Abramios, Poimen et Jean Kolovos[70]) étaient des anachorètes égyptiens. Jean Calybite[71], moine de la région de la Capitale, est compris dans ce groupe non seulement en vertu de sa qualité d'ermite, mais aussi en tant qu'homonyme de Jean le Kolovos ("l'écourté"). Ce dernier, appelé ainsi à cause de sa mort précoce, d'après le Synaxaire, est représenté une deuxième fois ici, plus précisement parmi les

Συναξαριστής, *op.cit.*, 1, p. 36). Daniel Skètiote est également représenté dans l'Ermitage de saint Néophyte à Paphos, entre saint Andronique et saint Théodose (C. Mango & E. Hawkins, "The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings", *DOP* 20 [1966], p. 121-206, fig. 39).

69. Voir R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995, p. 18.

70. Voir Nicodème, *Συναξαριστής*, *op.cit.*, I, p. 208 et n. 1, et Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 207-208 (Synaxaria Selecta). Aparemment il ne s'agit pas de Jean Kolovos qui a écrit la Vie de saint Païsios (*BHG*, II, p. 163). Sur les sources concernant Abramios et Poimen, voir respectivement BHG, I, p. 2-3 et *BHG*, II, p. 211-212.

71. Sur les sources concernant Jean Calybite, voir *BHG*, II, p. 5-6.

fresques du compartiment latéral (chapelle) SO. Son identification avec le fondateur homonyme d'un monastère athonite doit être exclue: non seulement son jeune âge, mais aussi le contexte dans lequel son portrait est placé plaident en faveur de son identification avec le moine égyptien, le seul d'ailleurs inscrit dans le calendrier[72].

Les deux moines de l'arc septentrional (Jean Climaque[73] et Macaire l'Égyptien[74]) ont été célèbres parmi les moines pour leurs œuvres spirituelles[75]. Les quatre moines de l'arc est furent tous des abbés de monastères ou de laures[76]. Le fait que deux représentants du monachisme palestinien, Euthyme et Sabas, figurent ensemble nous rappelle un incident de la Vie d'Euthyme[77]: lorsque Sabas se présenta à la Laure d'Euthyme, son abbé, à cause de son trop jeune âge, renvoya le futur moine au monastère de l'higoumène Théoctiste[78], tout en prédisant sa future sainteté. En revanche, la relation thématique entre Étienne le Jeune[79], martyr de l'Iconoclasme sous Constantin V (741-775), et Martinien, ascète palestinien du Ve siècle[80], n'est pas évidente. Cette disposition a été probablement

72. Il est intéressant de voir qu'à Sainte-Catherine de Thessalonique saint Jean le Kolovos figure comme un moine âgé. Il doit cependant s'agir de la même personne qu'à Hosios Loukas (voir une photo dans D. Mouriki, "Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century", *L'art byzantin au début du XIVe siècle. Symposium de Gračanica*, Belgrade 1978, p. 55-83, fig. 8 [article réimprimé dans: Eadem, *Studies*, *op.cit.*, I, p. 1-80]).

73. Sur le dossier hagiographique de Jean Climaque, voir *BHG*, II, p. 15-17 et *ODB*, 2, p. 1060-1061.

74. Sur les sources concernant Macaire l'Égyptien, voir *BHG*, II, p. 63-65 et *ODB*, 2, p. 1271. Voir aussi A.-J. Festugière, *Historia Monachorum in Aegypto. Edition critique du texte grec et traduction annotée*, Bruxelles 1971, ch. XXI, p. 123-128 (traduction française, p. 115-119). En dehors de nombreuses anecdotes concernant sa vie, à Macaire, on le sait bien, étaient faussement attribuées des homélies de contenu spirituel, dont l'auteur est actuellement désigné sous le nom conventionnel de pseudo-Macaire/Syméon *ODB*, 2, p. 1270 [B. Baldwin – A.M. Talbot]).

75. Voir *ODB*, 2, p. 1270.

76. Sur le dossier hagiographique de Théodose le Cénobiarque, voir *BHG*, II, p. 288 et *ODB*, 3, p. 2053; sur Pachôme, voir *BHG*, II, p. 159-163 et *ODB*, 3, p. 1549-1550; sur Euthyme, voir *BHG*, I, p. 203-204 et *ODB*, 2, p. 756-757; sur Sabas, voir *BHG*, II, p. 228-229 et *ODB*, 3, p. 1823.

77. *Cf.* PG 114, col. 669 b-c (Vie d'Euthyme par Syméon le Métaphraste).

78. Il s'agit de saint Théoctiste, représenté dans le compartiment NO.

79. Sur les sources de la Vie d'Etienne le Jeune, voir *BHG*, II, p. 253, *ODB*, 3, p. 1955 et M.-F. Auzépy, *La Vie d'Etienne le Jeune par Etienne le Diacre. Introduction, édition et traduction*, Variorum, Aldershot, Hampshire 1997.

80. Sur le dossier hagiographique de Martinien, *BHG*, II, p. 88-89.

dictée par le récit selon lequel Martinien s'est délibérément brûlé (sans pourtant mourir) pour ne pas se laisser séduire par une femme[82]. Dans ce cas-là, la souffrance corporelle pourrait être considérée comme l'élément commun entre les deux moines. Signalons aussi que, d'après le Synaxaire, Martinien est mort et enterré à Athènes, la ville dans laquelle saint Luc de Steirion a reçu la tonsure. Il est possible que cela ait également joué un rôle pour qu'il soit choisi parmi les saints moines représentés dans le catholicon; d'autant plus que, certains indices laissent supposer que les reliques de Martinien se trouvaient à Athènes jusqu'à l'époque de la domination latine[82]. Dans ce cas-là, la représentation de Martinien pourrait signaler une vénération locale de ce saint.

Il est important de noter la juxtaposition entre les deux groupes qui occupent les intrados des deux arcs délimitant les deux compartiments du côté est: le passage oriental entre le carré central et le compartiment NO est consacré à des anachorètes, alors que le passage correspondant qui amène au compartiment SO abrite quatre figures de proue du monachisme cénobitique. Ajoutons qu'un moine seulement parmi les quatre décorant chacune des deux voûtes d'arêtes n'est pas lié aux autres par son lieu d'ascèse (Maxime le Confesseur au compartiment NO, Jean Calybite au compartiment SO), mais qu'il est en revanche lié à la personne en face de lui, soit par le calendrier (Maxime), soit par le nom (Jean). Ces deux saints constituent, en quelque sorte, des membres complémentaires des groupes respectifs.

C3. Les saints moines des derniers temps

Nous avons laissé pour la fin les deux grands portraits en buste de Luc Gournikiôtès[83] et de Nicon le Métanoiéite («Repentissez-vous»), respectivement sur le tympan occidental des compartiments NO et SO. Si Nicon, mort en 998 et fêté le 26 novembre, est une figure illustre du monachisme du Xe siècle[84], Luc Gournikiôtès est non seulement ignoré de l'iconographie, mais aussi des sources écrites. L'hypothèse avancée il y a quelques années sur son origine supposée de la

81. Voir le récit dans Nicodème, *Συναξαριστής*, *op.cit.*, I, p. 454-455.

82. Nous devons ce renseignement à notre collègue Nicolaos Fyssas, que nous remercions.

83. Chatzidaki, *Όσιος Λουκάς*, *op.cit.*, p. 46, fig. 38.

84. Sur les sources hagiographiques concernant Nicon Métanoéite, voir *BHG*, II, p. 151-152, *ODB*, 3, p. 1484 et D. Sullivan (éd.), *The Life of Saint Nikon*, Brookline, Mass. 1987.

localité de Gournia, en Crète, n'est pas pertinente, car, dans ce cas-là, son surnom serait Gourniôtès (Γουρνιώτης)[85]. Il doit toutefois être considéré comme certain qu'il s'agit d'un saint local (sans qu'il soit possible de préciser ses origines), plus ou moins contemporain de Nicon Métanoéite et de Luc de Steirion. Ce saint obscur pourrait être identifié avec un autre Luc, mentionné dans le Synaxaire constantinopolitain le 6 novembre avec une notice relativement longue[86]. Originaire de Taormine, en Sicile, cet ascète est mort près de Corinthe (la localité et la date ne sont pas précisées) à l'âge de 44 ans, détail qui s'accorde avec le portrait de Luc Gournikiôtès. Beaucoup de miracles se sont produits sur sa tombe, d'où a jailli de la myrrhe. Ainsi, le récit du Synaxaire atteste l'existence d'une vénération locale de ce saint et ceci renforce notre hypothèse concernant son identification avec Luc Gournikiôtès[87].

En tout état de cause, le saint fondateur du monastère et titulaire de l'église, représenté sur le tympan ouest du transept nord, est rattaché à deux autres représentants du monachisme de son époque et placé au même rang qu'eux. Il est significatif d'ailleurs que tous les trois sont représentés les mains levées en prière. En même temps, l'emplacement des saints Nicon et Luc Gournikiôtès dans les deux compartiments occidentaux, à côté des moines anciens, présente la tradition ascétique du Xe siècle située dans la lignée de celle des siècles précédents[88]. L'association de la présence de Nicon, apôtre de Crète après sa reconquête (961),

85. C. Connor, "Hosios Loukas as a Victory Church", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 33 (1992), p. 306-307.

86. Delehaye, *Synaxarium*, *op.cit.*, col. 199-200. Nous remercions notre collègue Nicolaos Fyssas d'avoir attiré notre attention sur le cas de saint Luc du 6 novembre et sur la possibilité de son identification avec Luc Gournikiôtès. Notons que Luc de Steirion vécut aussi pendant une certaine période près de Corinthe.

87. Notons que le toponyme "Gournitsa" (Γουρνίτσα), d'origine slave, est attesté dans le Sud du Péloponnèse au moins depuis le XIXe siècle (G. Pikoulas, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Athènes 2001, p. 37, n° 63, et p. 504). On ne saurait cependant exclure l'existence d'un toponyme identique ou sembable à celui-ci dans la région de Corinthe durant la période médiobyzantine. R. Schultz and S. Barnsley (*The Monastery of Saint Luke*, *op.cit.*, p. 52 n. 1) mentionnent un village appelé "Gourianika", situé sur le Mont Helmos, dans le Nord du Péloponnèse, comme lieu hypothétique de l' ascèse de Luc Gournikiotès. Apparemment ils se réfèrent par erreur au petit village de Gounarianika, près de Kalavryta, toponyme qui n'a évidemment rien à voir avec le surnom dudit saint (voir Pikoulas, *op.cit.*, p. 126, n° 908).

88. En général, sur le monachisme de la période médiobyzantine et sa place dans la société, voir Morris, *Monks and Laymen*, *op.cit.*

avec la prophétie bien connue de saint Luc, est une hypothèse intéressante qu'on ne saurait pas rejeter[89]. Cependant, nous ne pensons pas que ce critère ait joué le premier rôle dans le choix de l'emplacement du portrait du célèbre prédicateur.

Considérations générales sur le regroupement des figures isolées

La volonté de classification des figures isolées est en général plus ou moins claire dans les églises byzantines; le catholicon du monastère Saint-Luc en Phocide (Hosios Loukas) constitue un exemple particulièrement instructif à cet égard. Dans la présente étude nous avons essayé de déceler une répartition obéissant à certains critères, appliqués avec une exactitude qui varie selon le cas et toujours en fonction des surfaces disponibles.

Pour ce qui est des compartiments latéraux du sanctuaire, nous avons remarqué la répartition des évêques d'après leurs qualités: des représentants de sièges indépendants de l'Église antique, des docteurs de théologie mystique, des hiéromartyrs et des défenseurs de l'Orthodoxie. En ce qui concerne leur provenance, la présence d'évêques occidentaux suggère probablement le souci de "se souvenir" de l'Église de l'Occident dans une période d'aliénation, certes, mais pas encore de rupture entre les deux communautés[90]. Il reste que, comme on pourrait l'attendre, la majorité proviennent de l'Orient, en premier lieu des régions de juridiction du patriarcat de Constantinople. Malheureusement, la perte du décor de la prothèse nous empêche d'avoir une vue complète de celui des compartiments latéraux du sanctuaire. La répartition en sous-groupes est également visible dans le cas des quatre hiérarques en buste dans l'espace central du naos.

Dans les transepts sud et nord, les figures des voûtains présentent le Nouveau Testament comme une récapitulation de l'Ancien. Pour ce qui est des deux compartiments latéraux de la partie occidentale du naos[91], il est évident que le

89. Connor, "Hosios Loukas", *op.cit.*, p. 301-303, 306-307.

90. Voir D. Nicol, "Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century", *Journal of Ecclesiastical History* XIII (1962), surtout p. 5-7 (réimpr. dans: Idem, *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Variorum Reprints, Londres 1972, II) et A. Bayer, *Spaltung der Christenheit: Das sogenannte Morgeländische Schisma von 1054*, Cologne – Weimar-Vienne 2002, p. 21-62, 205-206.

91. Nous n'entendons pas, bien évidemment, la chapelle SO et la "chapelle" NO du catholicon, qui ont reçu une décoration de fresques.

grand nombre (26) des saints moines est lié au caractère même du catholicon: une église de pèlerinage, un martyrion érigé en l'honneur d'un saint moine thaumaturge et abritant ses reliques[92]. Cette présence des saints ermites et cénobites, dont la plupart représentent l'antiquité vénérée de l'Église, rend visible le fait que le saint titulaire de l'église se situe dans leur lignée. Vu que dans aucun autre monument médiobyzantin nous ne rencontrons autant de saints moines, la considération des critères ayant dicté leur répartition en sous-groupes présente un intérêt particulier[93].

Il serait logique de voir dans le traitement égalitaire des deux courants du monachisme, la vie solitaire et le cénobitisme, une allusion à la vie même du saint homme de Steirion. Rappelons que la fondation des communautés monastiques par des personnes ayant mené auparavant une vie solitaire était un fait courant durant les Xe-XIe siècles, comme d'ailleurs l'était la coexistence des deux voies d'ascèse dans une seule fondation[94]. En même temps, ceux qui ont joué le premier rôle dans la conception du décor en mosaïques de Hosios Loukas n'ont pas omis d'exalter le monachisme de leur époque, en premier lieu celui de la Grèce, comme le démontre la place prééminente accordée à Nicon Métanoéite et à Luc Gournikiotès.

L'agencement thématique des figures isolées que nous avons décrit plus haut est beaucoup plus compliqué qu'une répartition d'après le calendrier, comme

92. Pour une opinion différente sur le caractère du catholicon de Hosios Loukas, à savoir qu'il s'agit aussi d'un monument en l'honneur de la reconquête de la Crète sous Romain II, en 961, voir C. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and Its Frescoes*, Princeton 1991, p. 122 et Eadem, "Hosios Loukas", *op.cit.*, p. 293-308. Cette proposition a été réfutée par D. Sophianos ("Η Μονή του Οσίου Λουκά", *op.cit.*, p. 24, n. 5, p. 63-65, 74-76).

93. Nous avions déjà rendu l'article pour publication quand nous avons appris l'existence de l'article de N. V. Garasimenko, "Ob izobraženii prepodobnyh b kafolikone monastyrja Osios Lukas b Fokide", *Kafedra Bizantijskoj i Novogrečeskoj Filologii* 1 (2000), p. 119-131 (en russe; titre en anglais: "The Depiction of Hosioi in the Catholicon of the Hosios Lucas Monastery in Phokis"). Ledit article traite à grands traits le représentations des saints moines dans le catholicon, les chapelles occidentales et la crypte. L'angle choisi diffère du nôtre à bien des égards. Nous savons gré à Madame Victoria Kepetzi, professeur à l'Université d'Athènes, de nous avoir signalé l'article de N. V. Garasimenko, aussi bien qu'à notre collègue et ami Nicolaos Fyssas de nous l' avoir traduit du russe.

94. Morris, *Monks and Laymen*, *op.cit.*, p. 31 ff. et surtout p. 44-52. Rappelons à ce propos le cas de saint Jean de Rila, le célèbre ermite bulgare mort en 946. Jean fonda un monastère pour retourner à la vie solitaire vers la fin de sa vie, résidant toutefois près de sa communauté (voir *ODB*, 2, p. 1066-1067).

c'est d'ailleurs le cas dans la partie occidentale du naos du catholicon de Daphni[95]. Notons qu'à la Nea Moni, pour mentionner un exemple comparable à Hosios Loukas, le regroupement des moines qui figurent le long des deux arcs encadrant la coupole du narthex des côtés nord et sud, est, là aussi, thématique[96]. Ainsi, l'association entre les champions de la lutte anti-iconoclaste Étienne le Jeune et Théodore Stoudite y est flagrante, comme d'ailleurs c'est le cas avec la paire des saints égyptiens Antoine et Pachôme. Cette clarté n'est toutefois pas visible dans l'agencement des autres portraits des moines dans le monument de Chios. En revanche, la disposition en sous-groupes à Hosios Loukas semble être très étudiée, et ceci ne concerne pas que les saints moines. Cette subtilité, pour ainsi dire, présuppose non seulement la connaissance des Vies des saints, mais aussi, pour ce qui est des voûtes d'arêtes des transepts, une certaine familiarité avec la littérature patristique. Le portrait même de Théodore Stoudite, dans le contexte où il est placé, est porteur d'une connotation spéciale, différente de la Nea Moni: à Hosios Loukas le fameux higoumène ne figure pas en tant que saint iconophile[97], mais en tant que guide exemplaire et législateur du monachisme de l'ère post-iconoclaste.

Or, de telles considérations dépassent de loin la connaissance des principes fondamentaux régissant le décor de l'église médiobyzantine et nous sommes obligés d'admettre le rôle décisif du chef de la communauté monastique de Hosios Loukas ou, du moins, d'un nombre restreint de moines, dans l'élaboration du décor. (Il ne serait pas sans valeur, peut-être, de se rappeler ici le passage fameux des Actes du VIIe Concile œcuménique [787], d'après lequel la conception des images dans les églises est une œuvre des pères qui les ont fait bâtir et non des peintres[98]). Après l'étude d'un nombre d'aspects du programme iconographique il devient manifeste qu'au sein de la communauté existaient des gens instruits, ayant

95. Par exemple, à Daphni, les cinq martyres d'Arménie (Eustrate, Auxentios, Eugène, Mardarios et Oreste, 13 décembre) sont représentés ensemble, en face du groupe des cinq martyres de Perse (Akindynos, Pégasios, Afthonios, Anémpodistos et Elpidophoros, 2 novembre). Dans ces cas, il s'agit d'un groupement bien facile à comprendre (voir Diez & Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*, *op.cit.*, plan de Daphni).

96. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni*, *op.cit.*, 1, p. 229-230.

97. Rappelons qu'Étienne le Jeune, le martyr par excellence de l'Iconoclasme, figure dans le compartiment SO, alors que Théodore Stoudite dans celui du NO. Joannice, une autre figure éminente de la lutte anti-iconoclaste, figure dans le même compartiment que Théodore, mais séparément de lui.

98. Mansi XIII, col. 252c et C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453. Sources and Documents*, Englewood Cliff, NJ 1972, p. 172.

une certaine compétence théologique. Est-ce que l'ex-dignitaire impérial Théodore/Théodose Léôbachos était l'abbé du monastère durant la période en question, comme cela a déjà été proposé?[99] Non seulement le portrait de saint Théodore Tiron dans le diaconicon, mais également les connaissances en matière de théologie de l'"initiateur" du programme iconographique, plaident en faveur d'une réponse affirmative à cette question.

Le rapport entre représentant(s) de la communauté monastique et le choix des saints figurant dans les lieux de culte d'un monastère est connu, entre autres, grâce à l'Ermitage de Néophyte le Reclus à Paphos (1183 et ca. 1197-1200) et la chapelle de la Vierge au monastère Saint-Jean le Théologien à Patmos (fin du XIIe s.). Dans le premier cas, Néophyte lui-même a certainement joué un rôle décisif dans le choix des moines (au nombre de douze dans le naos et de sept dans le béma)[100], qui constituent une sorte de "Patérikon en images"[101]. Quant à Patmos, comme D. Mouriki l'a démontré, les évêques représentés rendent visible le lien de l'higoumène Arsène avec son prédécesseur, saint Léontios, mort comme Patriarche de Jérusalem[102]. Il est, certes, flagrant que certains aspects du programme iconographique de Hosios Loukas visent à l'exaltation du saint titulaire et on pourrait voir là une certaine affinité avec la chapelle de Patmos. En même temps, le cas du monument de Phocide est différent, en premier lieu à cause

99. Oikonomides, "The First Century", *op.cit.*, p. 251. Oikonomides plaide en faveur de l'association de Théodose au décor en mosaïques, en apportant d'autres arguments.

100. Mango & Hawkins, "The Hermitage of St. Neophytos", *op.cit.*, p. 153-157, 170-172, R. Cormack, *Writing in Gold. Byzantine Society and its Icons*, Londres 1985, p. 215-251, M. Panagiotidi, "Το πρόβλημα του ρόλου του χορηγού και του βαθμού ανεξαρτησίας του ζωγράφου στην καλλιτεχνική δημιουργία. Δύο παραδείγματα του 12ου αιώνα", M. Vasilaki (éd.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Iraklio 1997, p. 77-105 et S. Tomeković, "Ermitage de Paphos: Décors peints pour Néophyte le Reclus", C. Jolivet-Lévy – M. Kaplan – J.-P. Sodini, *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, Images et Documents*, Paris 1993, p. 156-161, 167-171. Dans son article, M. Panagiotidi traite la question du rôle du patron et du peintre dans l'élaboration du programme iconographique, en utilisant comme repère deux exemples chypriotes, l'Ermitage de Néophyte et la Vierge Arakiôtissa. Elle constate que les initiatives du moine Néophyte y sont plus importantes que celles du laïc Léon Authéntis, donateur du décor de l'Arakiôtissa (*op.cit.*, p. 98).

101. D'après l'expression heureuse de C. Mango et de E. Hawkins ("The Hermitage of St. Neophytos", *op.cit.*, p. 153).

102. D. Mouriki, "Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. Το εικονογραφικό πρόγραμμα, η αρχική αφιέρωση του παρεκκλησίου και ο χορηγός", *DChAE*, IV, 14 (1987-88), p. 205-263 (résumé anglais, p. 264-266).

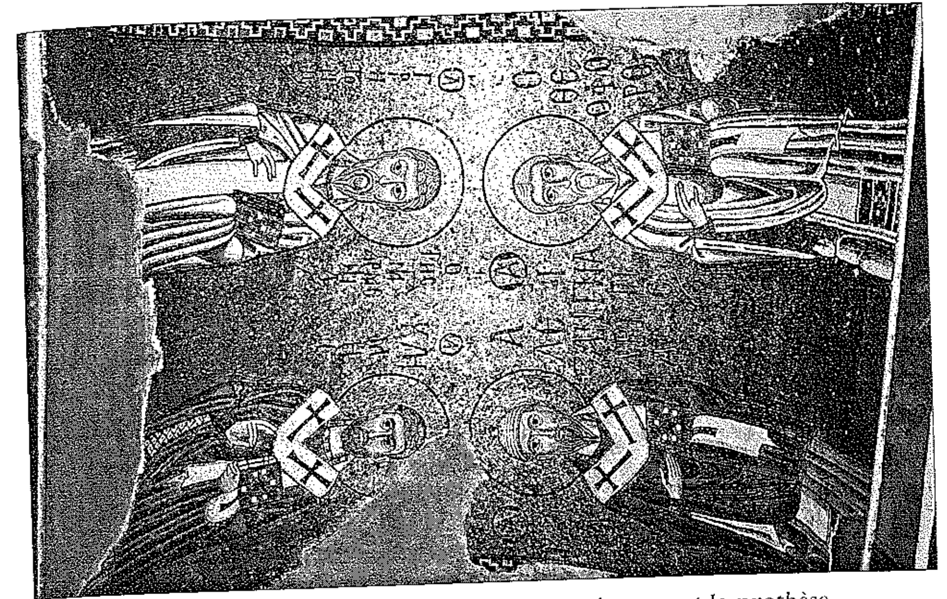
de sa taille, de son type architectural (église octogonale) et de son caractère. Ajoutons également que la fragmentation de l'espace à décorer ne favorise pas la simple disposition des figures en rang.

En guise de conclusion, notons que l'agencement des figures isolées, tel qu'il se présente, régi (jusqu'aux détails même) par un esprit savant, offre des analogies importantes avec la répartition des scènes christologiques dans le naos et le narthex. Cette "unité d'esprit" a comme résultat que le décor figuratif apparaît, dans son entité et pas seulement dans le choix et l'agencement des compositions, comme un système absolument cohérent, dans lequel la théologie et le Synaxaire sont les axes fondamentaux. En même temps, cette "systématisation" nous laisse deviner le niveau culturel des dirigeants de la communauté de Hosios Loukas à l'époque de la décoration du nouveau catholicon.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ABREVIATIONS

Περιοδικά, λεξικά, σειρές

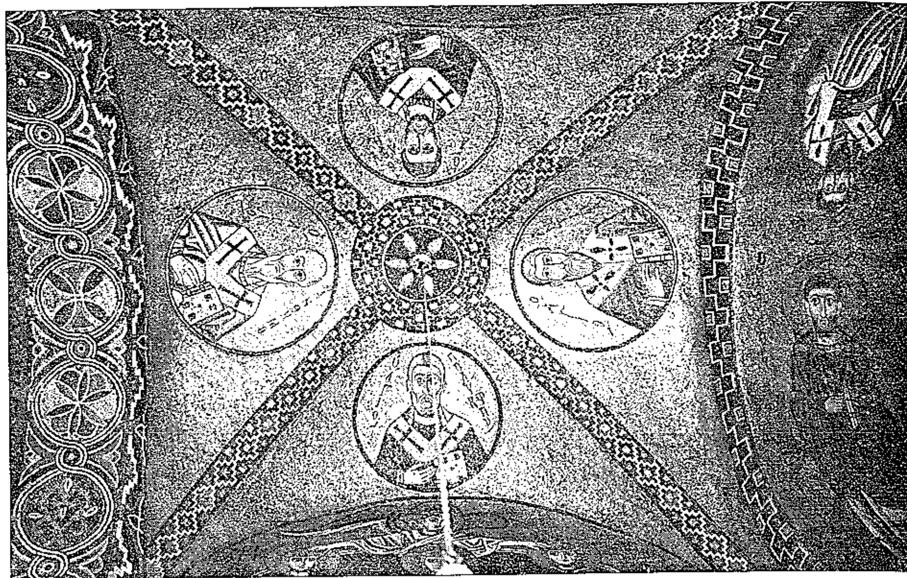
AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.
AnBoll : Analecta Bollandiana.
BHG : F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca (3e éd.), I-III, Bruxelles 1957.
BZ : Byzantinische Zeitschrift.
CA : Cahiers archéologiques.
DChAE : Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
DOP : Dumbarton Oaks Papers.
JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.
Mansi : I.D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, Florence-Vénise 1759-1798 (réimpr.: Graz 1960-1961).
MNE : Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά.
OCA : Orientalia Christiana Analecta.
ODB : A. Kazhdan et al. (éd.), The Oxford Dictionary of Byzantium, 1-3, N. York/Oxford 1991.
PG : J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca, Paris 1844-1866.
RAC : Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart 1950-.



1. Hosios Loukas, catholikon. Arc entre le naos et la prothèse.



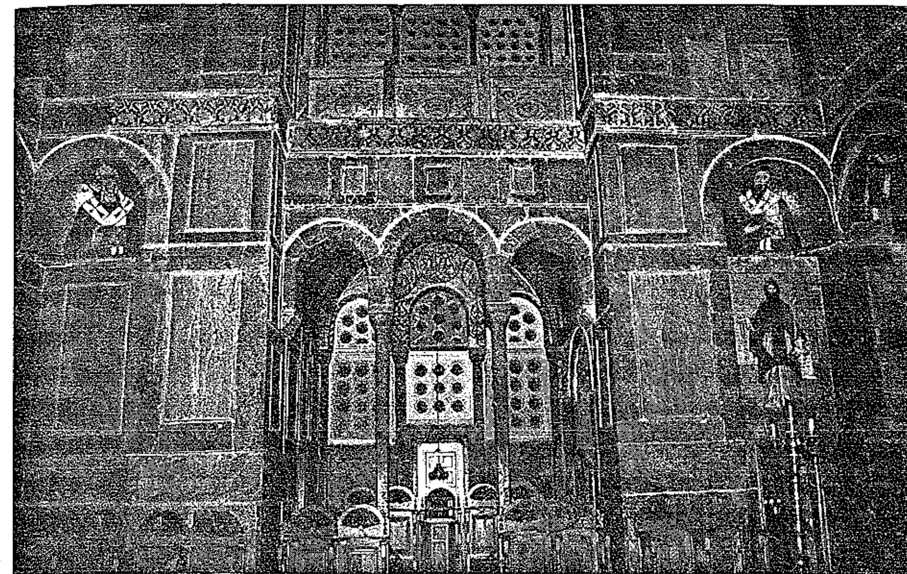
2. Hosios Loukas, catholikon. Arc entre le naos et le diaconicon.



3. *Hosios Loukas, catholikon. Diaconicon, voûte d'arêtes.*



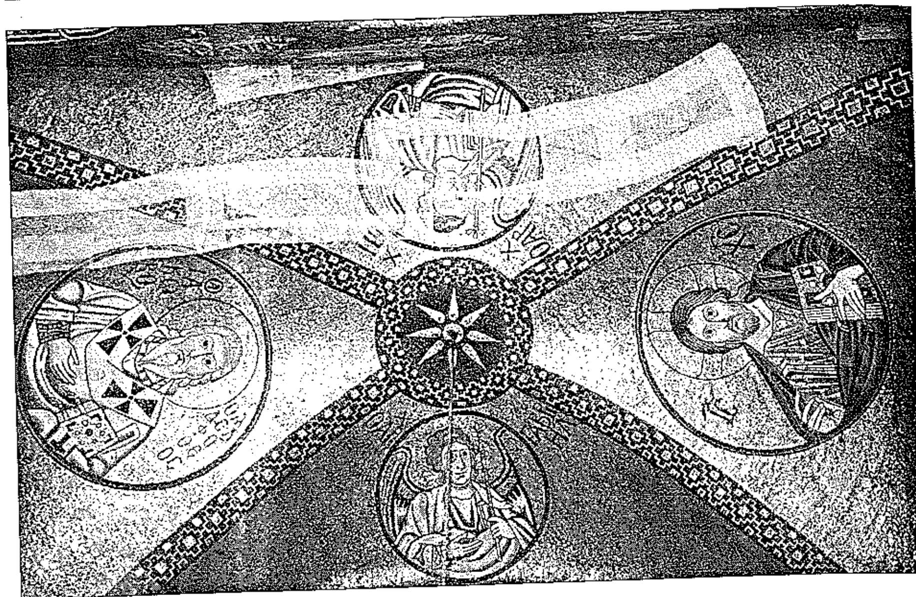
4. *Hosios Loukas, catholikon. Diaconicon, voûte en berceau est.*



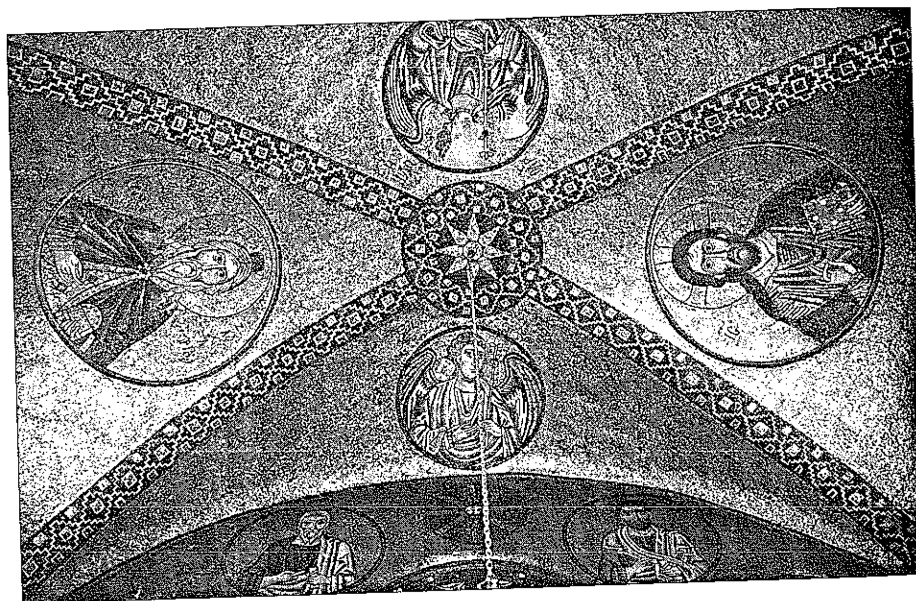
5. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, côté nord de l'espace carré central.*



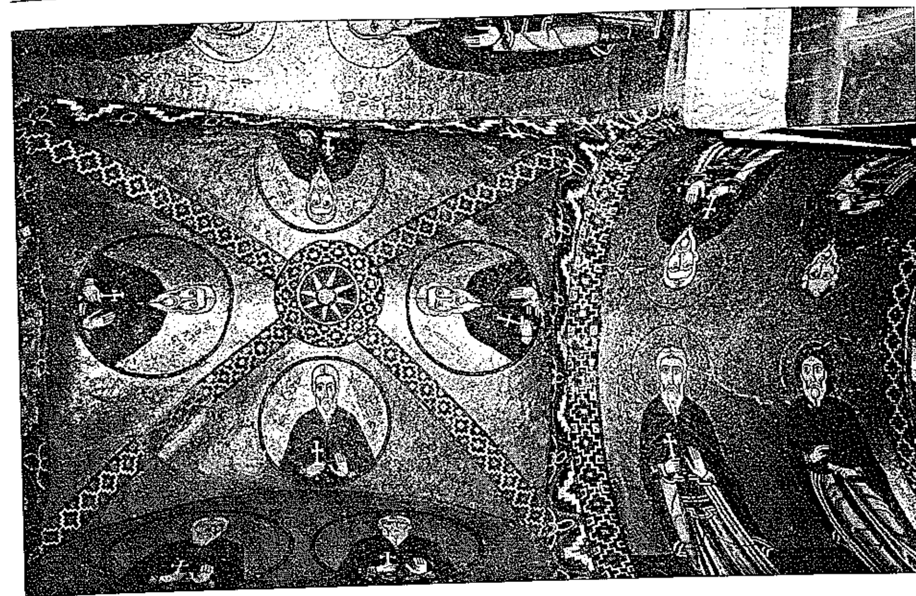
6. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, côté sud de l'espace carré central, saint Nikolas.*



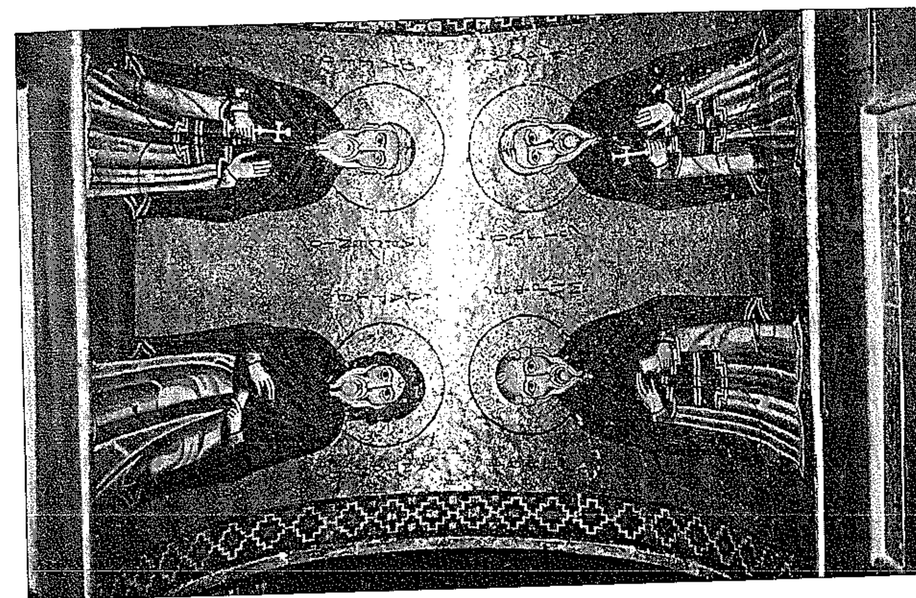
7. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, transept nord, voûte d'arêtes.*



8. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, transept sud, voûte d'arêtes.*



9. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, compartiment Nord-Ouest.*



10. *Hosios Loukas, catholikon. Naos, compartiment Nord-Ouest, arc est.*



11. Hosios Loukas, catholikon. Naos, compartiment Sud-Ouest, vue vers le Sud.



12. Hosios Loukas, catholikon. Naos, compartiment Sud-Ouest, vue vers l'Ouest.

Πασχάλης Ανδρούδης

Δυο βυζαντινά μανουάλια στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους

Ανάμεσα στα πολύτιμα κειμήλια του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους ξεχωρίζει ένα ζεύγος μανουαλίων από χυτό μπρούντζο (εικ.1, 2)[1]. Τα εν λόγω μανουάλια διακρίνονται για τη μνημειακότητα και την κομψότητά τους[2], για κάποια ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία τους, για τις κατασκευαστικές λεπτομέρειές τους, αλλά και για τις αναλογίες τους σε σχέση με άλλα έργα που αποδίδονται σε Βυζαντινά εργαστήρια μεταλλοτεχνίας.

Σε αρκετά ζωηρή απόχρωση, το χρώμα των μανουαλίων της Λαύρας πλησιάζει αυτό του καθαρού χαλκού[3]. Τα κομμάτια που συνθέτουν τα μανουάλια έχουν συναρμολογηθεί «εν θερμώ» σε πέντε ενότητες: στα χαμηλά στη βάση, στη συνέχεια στα τρία μέρη που απαρτίζουν τον κορμό και τέλος ψηλά, στον δίσκο με την αιχμή για τη στερέωση του μοναδικού κεριού που προσαρμοζόταν στο κάθε μανουάλι (εικ. 2).

Τα μανουάλια έχουν το ίδιο ύψος (1, 20 μ. μαζί με την αιχμηρή απόληξη του κηροστάτη) και ίδια διάμετρο βάσης (27 εκ. μαζί με το δακτύλιο του δίσκου της). Τα σκεύη αντανακλούν καθαρά γεωμετρικά σχήματα και κομψότητα αναλογιών. Θα προχωρήσουμε στην παρουσίασή τους σύμφωνα με τα μέρη που τα απαρτίζουν.

Η βάση

Τη βάση του κάθε μανουαλίου (εικ. 3) αποτελεί ένας αντεστραμμένος ακόσμητος ημισφαιρικός δίσκος με έναν δακτύλιο χαμηλά (ύψος 8 εκ., μέγιστη διά-

1. Την ύπαρξη των μανουαλίων μου υπέδειξε το 1990 ο πατ. Αζαρίας, παλαιός εκκλησιάρχης του καθολικού της Μεγ. Λαύρας. Ευχαριστίες οφείλω και στον παλαιό ηγούμενο της μονής, τον αείμνηστο αρχιμανδρίτη π. Φίλιππο για την παραχώρηση της άδειας φωτογράφησης, σχεδίασης και μελέτης των μανουαλίων αυτών. Πολύτιμες υπήρξαν επίσης οι συζητήσεις για το θέμα με την κ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

2. Τα μανουάλια στους ναούς έχουν ύψος που κυμαίνεται από 50 εκ. (οπότε και τοποθετούνται στην αγία Τράπεζα και είναι φορητά για χρήση σε λιτανείες) ως και 1, 80 μ., οπότε και είναι σταθερά («της εισόδου»), φωτίζοντας την εκκλησία. Τα μανουάλια διακρίνονταν από τα μικρότερα «κανδηλάβρα» που αποτελούσαν μέρη της οικοσκευής. Βλ. Λ. Μπούρα, «Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων», *Βυζαντινά* 5 (1973), σελ. 134-136.

3. Η χρήση της λέξης μπρούντζινος γίνεται εδώ συμβατικά, καθώς δεν είναι γνωστή η σύσταση του κράματος του χαλκού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των μανουαλίων της Λαύρας.

μετρος 27 εκ.), που στηρίζουν, σε ίσες μεταξύ τους αποστάσεις, τρεις εμπρόσθιοι κορμοί λεόντων (εικ. 4, 5 α-β) ύψους 12 εκ. και πλάτους 5 εκ. Το κάθε ορειχάλκινο λιοντάρι συνθέτουν δύο, συμπληρωματικά μεταξύ τους, κατακόρυφα χυτά στελέχη, που συναρμόζουν στο στήθος και στο κεφάλι. Τα κεφάλια αποδίδονται εντελώς σχηματικά: τα μάτια και το στόμα σχηματίζονται με οριζόντιες, παράλληλες χαράξεις, ενώ τα αυτιά με κυκλικό χάραγμα σε μορφή σπείρας. Οι εγχαράξεις είναι βαθιές και εντελώς σχηματικές. Το στήθος των λιονταριών είναι ελαφρά προτεταμένο, ενώ τα πόδια τους χωρίζονται καθαρά με οριζόντιες χαράξεις από τον υπόλοιπο κορμό και πλαταίνοντας προς τα κάτω, απολήγουν σε σχηματοποιημένα πέλματα.

Ο κορμός

Ο κορμός των μανουαλίων (εικ. 1, 2, 7) διαρθρώνεται καθ' ύψος με πολυεδρικούς κόμβους σε σχήμα κύβου (πλευράς 6 εκ.) και πεπλατυσμένες σφαίρες (ύψους 5-5,5 εκ. και διαμέτρου 8 εκ.) σε εναλλαγή. Ως προς τη σύνθεση του κορμού τους λοιπόν τα μανουάλια ακολουθούν, σε γενικές γραμμές, τα γνωστά πρότυπα μεταλλοτεχνίας από χρονολογημένα βυζαντινά μανουάλια[4].

Λίγο χαμηλότερα από το μέσον περίπου του μήκους του κορμού των μανουαλίων είναι προσαρμοσμένο ένα μεταλλικό κιβωτιόσχημο στοιχείο (ύψος: 17 εκ. και πλάτος πλευράς 8 εκ.). Τις τέσσερις κατακόρυφες επιφάνειες του στοιχείου αυτού (εικ. 2, 6, 7) συνθέτουν ισάριθμα όμοια λεπτά μεταλλικά πλακίδια. Τα πλακίδια είναι ορθογώνια, διάτρητα, με σχηματοποιημένο λιτό ανθικό διάκοσμο. Οι υπόλοιπες δύο πλευρές του κιβωτιδίου είναι συμπαγείς και ακόσμητες. Ο ανθικός διάκοσμος των κατακόρυφων πλακιδίων τονίζεται με εγχαράξεις. Στο εσωτερικό του κιβωτιδίου (εικ. 2) διακρίνεται και η λεπτή ξύλινη ράβδος, η οποία στηρίζει τα τρία στελέχη που συνθέτουν τον κορμό του κάθε μανουαλίου.

4. Για τις μορφές και το διάκοσμο των βυζαντινών μανουαλίων του 10ου- 12ου αιώνα βλ. ειδικότερα Λ. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σελ. 131-164, όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία και παραδείγματα. Βλ. επίσης L. Bouras, «Three Byzantine Bronze Candelabra from the Grand Lavra Monastery and Saint Catherine's Monastery in Sinai», *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΕ΄ (1989-1990), Αθήνα 1991, σελ. 19-26. Παραλλαγές των μορφών αυτών του σώματος των μανουαλίων, με εναλλαγή σφαιρών και κυλίνδρων εμφανίζονται και σε έργα μεταλλοτεχνίας του 12ου αιώνα από την Δύση, όπως στο μεγάλο ορειχάλκινο μανουάλι από τον καθεδρικό ναό της Bamberg στη Γερμανία (γ΄τέταρτο του 12ου αιώνα). Βλ. σχετικά *Rhin-Meuse, 800-1400 (Rhein und Maas, Kunst und Kultur, 800-1400)*, Κατάλογος της Έκθεσης του 1972 στην Κολωνία και στις Βρυξέλλες, Κολωνία 1972, αρ. εκθ. Η 3.

Ο δίσκος του κεριού με την αιχμή

Το επάνω τμήμα των μανουαλίων (εικ. 7, 8) αποτελείται από τον δίσκο του κηροστάτη (με ύψος χωρίς την αιχμή 5 εκ., μέγιστη διάμετρος 16 εκ.), με την αιχμή στην οποία προσαρμοζόταν το μεγάλο κερί. Δεν γνωρίζουμε αν παλαιότερα οι μοναχοί τοποθετούσαν επάνω από τον δίσκο του κάθε μανουαλίου έναν άλλο, μεγαλύτερο διάτρητο δίσκο από το ίδιο υλικό, για τη στερέωση μικρότερων κεριών, όπως παρατηρείται σε άλλα βυζαντινά μανουάλια[5].

Ανάλυση του διακόσμου

Τα μοναδικά στοιχεία που θα μπορούσαν να δώσουν κάποιες ενδείξεις για τη χρονολόγηση και τον πιθανό τόπο κατασκευής των μανουαλίων, είναι τα διακοσμητικά στοιχεία στα κιβωτίδια που προσαρμόστηκαν στον κορμό τους, καθώς και τα μορφολογικά στοιχεία των προτομών των λιονταριών της βάσης τους.

Η χρήση ζωόμορφων στηριγμάτων στον δίσκο της βάσης των μανουαλίων απαντά και σε άλλα μπρούντζινα βυζαντινά μανουάλια. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα στηρίγματα-προτομές λιονταριών με το στόμα και τα αυτιά διάτρητα, με το στήθος προτεταμένο και κάποιες λεπτομέρειες (όπως χαίτη, δύο πόδια και δύο μέρη κορμιού) που αποδίδονται με μικρά χτυπήματα στη βάση των κομψών βυζαντινών μανουαλίων του καθολικού της Μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (εικ. 9-11)[6]. Σχηματοποιημένες μορφές ζώων (γρυπών;) απαντούν και στις εξάλοβες βάσεις του ζεύγους μανουαλίων στο καθολικό της Μονής της

5. Όπως για παράδειγμα στα μανουάλια που φυλάσσονται στο παρεκκλήσιο των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων του καθολικού της Μ. Λαύρας και που σύμφωνα με την παράδοση αποδίδονται στη Μονή Αμαλφηνών (ύψος 1,41 μ.). Βλ. L. Bouras, *Three Byzantine Bronze Candelabra*, ό.π. Οι δίσκοι αυτοί αποτελούνταν συνήθως από δύο δακτυλίους, έναν εσωτερικό και έναν πλατύτερο εξωτερικό, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονταν μοτίβα, τοποθετημένα ακτινωτά. Στον εξωτερικό δακτύλιο υπήρχαν οπές, ή μικροί κηροστάτες για την προσαρμογή μικρότερων κεριών, όπως στον δίσκο των μανουαλίων της Μονής Σινά και των μανουαλίων της Μονής Αμαλφηνών (L. Bouras, *Three Byzantine Bronze Candelabra*, σελ. 20, εικ. 5 και σελ. 22, εικ. 8, 9).

6. Λ. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, ό.π.

Αγίας Αικατερίνης στο όρος Σινά (12ος αιώνας;)[7]. Ο κορμός των ζώων στα έργα που βρίσκονται στη Μονή του Σινά απολήγει χαμηλά σε πέλμα λιονταριού[8].

Η μορφή και η στάση των λεόντων των μανουαλίων της Μ. Λαύρας θυμίζει τις αντίστοιχες των ζώων σε δίσκους της βάσης άλλων μανουαλιών. Χαρακτηριστικές είναι οι μορφές στις βάσεις του ζεύγους των μανουαλίων στο Θησαυροφυλάκιο του ναού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία[9]. Τα μανουάλια αυτά παρουσιάζουν στη βάση τους και στους κορμούς των λιονταριών διάκοσμο με εγχαράξεις. Υποστηρίχθηκε ότι τα μανουάλια αυτά, που αποδίδονται στο α΄ μισό του 14ου αιώνα[10], δεν είχαν αρχικά εκκλησιαστικό προορισμό[11].

Ως προς την διάρθρωση του κορμού τους, τα μανουάλια παρουσιάζουν ομοιότητες με τα δύο όμοια βενετικά μανουάλια που δωρίστηκαν το 1296 από τον ηγεμόνα της Σικελίας Κάρολο Β΄ Anjou (1285-1309) στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Μπάρι της Ιταλίας[12]. Με μικρότερο ύψος από τα έργα που εξετάζουμε, τα βενετικά μανουάλια έχουν κορμό με τρεις κυλίνδρους και ισάριθμες σφαίρες από ορεία κρύσταλλο σε εναλλαγή. Τα στοιχεία προσαρμόζονται στον κορμό του σώματος με μια χάλκινη ράβδο[13].

Η χρήση προτομών λεόντων ως στηριγμάτων βάσης μανουαλίων απαντά σε έργα μεταλλοτεχνίας της Μέσης βυζαντινής περιόδου (μανουάλια της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων[14]), σε αντίστοιχα έργα της ισλαμικής (της ιρανι-

7. L. Bouras, *Three Byzantine Bronze Candelabra*, σελ. 21 και 23, εικ. 10.

8. Πρόκειται αναμφίβολα για σύνθεση δύο διαφορετικών ζώων, με το επάνω να μοιάζει περισσότερο με δράκοντα, παρά με γρύπα. Το σώμα του τονίζεται με φολίδες, το στόμα του είναι ορθάνοικτο και τα αυτιά του όρθια και μυτερά. Τα δόντια σχηματίζονται με εγχαράξεις στην άνω γνάθο.

9. Ύψος 59 και 60 εκ, διάμ. 21 εκ. Βλ. D. Alcouffe – D. Gaborit-Chopin, «Paire de chandeliers», στο *Le trésor de Saint-Marc de Venise* (Κατάλογος της Έκθεσης του 1984 στο Grand Palais), Παρίσι 1984, αρ. κατ. 37-38, σελ. 274-277.

10. Καθώς μνημονεύονται στην απογραφή του 1325 του Θησαυρού του Αγίου Μάρκου. Βλ. D. Alcouffe – D. Gaborit-Chopin, *Paire de chandeliers*, σελ. 274.

11. Ο.π., σελ. 274.

12. Ο.π., εικ. 37-38α, σελ. 276-277.

13. Τα βενετικά μανουάλια έχουν κοινά στοιχεία με το ζεύγος άλλων βενετικών μανουαλίων, σήμερα στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου Ασσίζης. Τα δύο παραπάνω ζεύγη των βενετικών μανουαλίων περιγράφονται το 1296 τα πρώτα και το 1338 τα δεύτερα, ως έργα με χαρακτηριστικά «βενετικής τεχνικής». Βλ. *Il Tesoro di San Marco* (επιμ. H. Hahnloser), Φλωρεντία 1971, πίν. CXXXIII, σελ. 150.

14. Λ. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, ό.π.

κής[15] και σελτζουκικής μεταλλοτεχνίας του 12ου και 13ου αιώνα, εικ. 12)[16], χωρίς να απουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα έργα από τη Δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα με αυτά της βενετικής μεταλλοτεχνίας του 13ου-14ου αιώνα, στα οποία είναι έντονες οι ισλαμικές επιδράσεις[17]. Αντίστοιχο ορειχάλκινο λιοντάρι, που χρησίμευε σαν στήριγμα βυζαντινού σκεύους, βρέθηκε σε ανασκαφές και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο του Μυστρά[18]. Ένα άλλο λιοντάρι, στήριγμα βυζαντινού σκεύους, βρέθηκε στις ανασκαφές της Κορίνθου[19].

Συγκεκριμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά των λιονταριών της βάσης των μανουαλίων που μελετούμε, όπως το σχήμα του σώματός τους με το προτεταμένο στήθος, τα οριζόντια ζωνάρια-χαράξεις στα πόδια και η σχηματοποίηση των πελμάτων τους, απαντούν και στα λιοντάρια της βάσης των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (εικ. 11). Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η ομοιότητά τους με τα αντίστοιχα μορφολογικά χαρακτηριστικά σε σκεύη που έχουν μορφή λιονταριού, όπως στα σελτζουκικά θυμιατήρια του 12ου-13ου αιώνα (σελτζουκικό θυμιατήρι στο Μουσείο του Ερμιτάζ)[20].

Το διάτρητο κιβωτιόσχημο στοιχείο των μανουαλίων που εξετάζουμε αποτελεί χαρακτηριστικό ιδιαίτερα σπάνιο σε κορμούς μανουαλίων. Το σπάνιο αυτό χαρακτηριστικό βρίσκουμε στον κορμό των βυζαντινών μανουαλίων του καθολικού της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (εικ. 9, 10, 13). Αυτό το κιβωτίδιο είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των μανουαλίων της Λαύρας και παρουσιάζει διάκοσμο με στοιχεία όπως τον διπλό κιονίσκο, τα σχηματοποιημένα

15. Όπως στο κομψό λιοντάρι του Μουσείου του Λούβρου (A.O. 7883). Βλ. *L'Islam dans les Collections Nationales* (Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι 1977), Παρίσι 1977, σελ. 101, αρ. 60.

16. Όπως για παράδειγμα στις ορειχάλκινες προτομές των ζώων- στηριγμάτων του 13ου αιώνα (ύψος 4, 80- 5εκ.) της συλλογής Özlem Perk στην Τουρκία. Βλ. Alâeddin'in Lambası. *Anadolu'da Selçuklu çağı Sanatı ve Alâeddin Keykubâd* (Κατάλογος της ομώνυμης Έκθεσης, 3 Οκτωβρίου-28 Δεκεμβρίου 2001, στο Μουσείο Yapı Kredi Vedat Nedim Tör), Κωνσταντινούπολη 2001, σελ. 110. Το ίδιο σχήμα λιονταριού επαναλαμβάνεται και σε σελτζουκικά (ή ιρανικά) διάτρητα θυμιατήρια του 11ου-12ου αιώνα, όπως σε αυτό του Μουσείου του Λούβρου (AA 19). Βλ. *Arts de l'Islam. Des Origines à 1700* (Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι 1971), Παρίσι 1971, σελ. 95 (αρ. 127) και εικ. στη σελ. 114.

17. Η μορφή των λιονταριών θυμίζει την αντίστοιχη των λιονταριών που στηρίζουν την πυξίδα που δόθηκε το 1332 στο θησαυρό του ναού του Αγίου Φραγκίσκου της Ασσίζης από τον Galgano della Marra.

18. Αδημοσίευτο.

19. G. R. Davidson, *Corinth XII*, New Jersey 1952, σελ. 127, πίν. 62, αρ. 842.

20. Βλ. πρόχειρα D. Talbot-Rice, *Islamic Art*, London ^{2}1991, σελ. 75, εικ. 72.

φύλλα και τα «κουφίζοντα φύλλα» που τα περιβάλλουν[21].

Ο λιτός διάτρητος διάκοσμος του κιβωτιόσχημου στοιχείου των μανουαλίων της Μ. Λαύρας παρουσιάζει ομοιότητες με τον αντίστοιχο διάκοσμο άλλων έργων βυζαντινής μεταλλοτεχνίας που αποδίδονται κυρίως στον 14ο αιώνα (ορειχάλκινο κατζί της Μ. Σίμωνος Πέτρας Αγίου Όρους, β΄ μισό 14ου-αρχές 15ου αιώνα[22], εξαρτήματα «χορού» στο καθολικό της Μ. Παντοκράτορος Αγίου Όρους)[23]. Την τεχνική συναντούμε, με μικρές διαφοροποιήσεις και σε άλλα εκκλησιαστικά σκεύη (πολυελαίους, πολυκάνδυλα) στις Σερβικές Μονές (π.χ. Μονή Marko, κοντά στα Σκόπια[24]). Με την ίδια τεχνική κατασκευάστηκε και ένας βυζαντινός «χορός» του 13ου-14ου αιώνα, που μεταφέρθηκε στο Μόναχο[25]. Πολλά παραδείγματα από τα μεταλλικά διάτρητα στελέχη ή τα πλακίδια- εξαρτήματα διατηρούνται σήμερα στα Μουσεία και στις Μονές της Σερβίας και της Π.Γ.Δ.Μ.[26].

Η ομοιότητα του διάτρητου και εγχάρακτου διακόσμου των κιβωτιδίων των μανουαλίων για τα οποία γίνεται λόγος, σε σχέση με τον αντίστοιχο διάκοσμο των έργων μεταλλοτεχνίας του 14ου και 15ου αιώνα που προαναφέραμε, δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα χρονολόγησης των μανουαλίων, καθώς η τεχνική αυτή εφαρμόστηκε με παραλλαγές σε διαφορετικές χρονικά περιόδους.

21. Λ. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σελ. 132-133 (εικ. 1), 141-143 και πίν. 4 α, β.

22. Γ. Οικονομάκη-Παπαδόπουλου, «Εκκλησιαστικά αργυρά», *Σιμωνόπετρα Άγιον Όρος*, Αθήνα 1991, σελ. 163, εικ. 81 και Α. Μπαλλιάν, «Κατζίο», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 321-322 (αρ. κατ. 9.27). Το κατζίο αυτό παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με κατζία της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, του Μεγάλου Μετεώρου, του Μυστρά (του 1385), του Εθνικού Μουσείου Βελιγραδίου και της Μονής Marko στην Π.Γ.Δ.Μ. Βλ. σχετικά Λ. Μπούρα, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά θυμιατήρια του Μουσείου Μπενάκη», *Αρχαιολογία* 1 (1981), σελ. 64 κ.ε. και Α. Ξυγγόπουλος, «Πήλινον βυζαντινόν θυμιατήριον», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1930, εικ. 6,1. Για το κατζίο του Μουσείου του Μυστρά βλ. «Encesoir », *L'Art byzantin, Art Européen* (Κατάλογος της Έκθεσης στο Ζάππειο), Αθήνα 1964, σελ. 457 (αρ. κατ. 568).

23. Βλ. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σελ. 372-373.

24. Για τον πολυέλαιο του ναού του Αγίου Δημητρίου της Μονής Marko βλ. D. Todorović, «Le grand polycandilon de Markov manastir» (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), *Zograf* 9 (1978), σελ. 28-36.

25. Ο διάκοσμός του περιλαμβάνει κύρια δικεφάλους αετούς. Βλ. C. Reginek, «Fragmente einer byzantinischen Kirchen ausstattung», στο *Rom Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern (Katalog zur Ausstellung der Prähistorischen Staatssammlung München. 20 Oktober 1998 bis 14 Februar 1999)*, Μόναχο 1998, σελ. 97-100.

26. Βλ. D. Todorović, «Trouvailles provenant d'un ancien atelier de fonderie de Thessalonique» (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), *Hilandarskij Zbornik* 8 (Βελιγράδι 1991), σελ. 99-124, φωτ. 1-5.

Όπως παρατήρησε παλαιότερα η Λ. Μπούρα, τα γνωστά βυζαντινά μανουάλια που αποδίδονται στον 12ο-13ο αιώνα (του καθολικού της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων, του ναού του San Giorgio Maggiore στην Βενετία), εντυπωσιάζουν «... με την εκλεκτική παράθεση στοιχείων διαφορετικών προελεύσεων...»[27]. Στα μανουάλια της Μ. Λαύρας αποδίδεται, με πιο απλουστευμένο τρόπο, η παράθεση και η ενσωμάτωση στοιχείων στον διάκοσμο.

Η κατασκευή μανουαλίων από επιμέρους μικρά χυτά κομμάτια αποτελεί γνώρισμα της βυζαντινής μεταλλοτεχνίας, την άνθηση της οποίας μπορούμε να καταγράψουμε τόσο στις χάλκινες θύρες της Ιταλίας, όσο και σε μανουάλια, όπως αυτά του καθολικού της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων (εικ. 10)[28]. Τα μανουάλια που εξετάζουμε, όπως και τα αντίστοιχα των Μετεώρων, κατασκευάστηκαν με την χρήση μητρών για τα επιμέρους τους κομμάτια, δηλαδή με την πιο εφαρμοσμένη ίσως τεχνική μεταλλοτεχνίας στο Βυζάντιο για τη συναρμογή πολλών διαφορετικών μεταξύ τους σχημάτων σε ένα έργο[29].

Στους Βυζαντινούς μεταλλοτεχνίτες ήταν γνωστή και μια άλλη τεχνική, αυτή του «χαμένου κεριού», που εφαρμόστηκε στις μεγάλες τεχνικές χύτευσης της Αρχαιότητας. Η διαδικασία ήταν όμοια με αυτή για τις μήτρες επί μέρους κομματιών, αλλά η μήτρα δεν χωριζόταν σε τομείς[30].

Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς ένα έργο που κατασκευαζόταν με την τεχνική του «χαμένου κεριού», από ένα αντίστοιχο που γινόταν με μια μήτρα κομματιού, αλλά τα απλά και τα επαναλαμβανόμενα σχήματα στα Βυζαντινά έργα μεταλλοτεχνίας μας οδηγούν στην διαπίστωση ότι συνήθως χρησιμοποιούνταν μήτρες κομματιών. Η τεχνική του «χαμένου κεριού» φαίνεται ότι κατέ-

27. Λ. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σελ. 136-137, πίν. 8β-11α.

28. Ο.π.

29. Σύμφωνα με την τεχνική αυτή, κατασκευαζόταν αρχικά ένα πρόπλασμα του αντικειμένου από κερί ή από άλλο υλικό και στη συνέχεια καλυπτόταν από γύψο, ώστε να σχηματίζεται μια μήτρα. Ο στεγνός γύψος κοβόταν σε τομείς, οι οποίοι του επέτρεπαν να μετακινηθεί χωρίς να καταστραφεί και το υλικό του μοντέλου απομακρυνόταν. Ο πυρήνας -αν υπήρχε- αγκυρωνόταν στην εξωτερική μήτρα με μεταλλικά ελάσματα (στεφάνια), πριν το λιωμένο μέταλλο εισχωρήσει στην κοιλότητα. Οι Βυζαντινοί μεταλλοτεχνίτες προτιμούσαν να απλοποιούν συχνά την διαδικασία σχεδιάζοντας ένα έργο σε τομείς, τους οποίους συγκολλούσαν μαζί σε ένα σύνολο, παρά να σχεδιάζουν μια πολύπλοκη μήτρα κομματιού για όλο το έργο.

30. Σύμφωνα με την τεχνική αυτή, το μοντέλο εξαφανιζόταν με το λιώσιμο του κεριού και την απομάκρυνσή του. Η μήτρα θα έπρεπε να σπάζει ώστε να απομακρύνεται το τελειωμένο έργο και κατά συνέπεια δεν θα μπορούσε να ξαναχρησιμοποιηθεί.

ληγε στην παραγωγή έργων μεγαλύτερης ποικιλίας και σε πειραματισμούς όσον αφορά το σχήμα και τις μορφές. Οι ίδιες τεχνικές εφαρμόστηκαν και σε έργα της Ισλαμικής μεταλλοτεχνίας[31].

Συμπεράσματα

Τα δύο μανουάλια του καθολικού της Μ. Λαύρας θα μπορούσαν να αποδοθούν στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, πιθανότατα στον 12ο αιώνα ή το πολύ στον 13ο αιώνα, λόγω των αναλογιών που παρουσιάζουν με κάποια γνωστά βυζαντινά μανουάλια που έχουν μέχρι σήμερα αποδοθεί στην ίδια χρονική περίοδο (μανουάλια Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων).

Η προφανής απλοποίηση της απόδοσης κάποιων στοιχείων τους (λιοντάρια στον δίσκο της βάσης) και του διακόσμου του κιβωτιδίου τους δεν αποτελεί επαρκές στοιχείο για την απόδοσή τους σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο, δηλ. στα τέλη του 13ου, ή ακόμη στο α΄ μισό του 14ου αιώνα. Τα θηλαστικά που στηρίζουν τον δίσκο στην βάση τους δεν φαίνεται να είναι απλούστερες μιμήσεις μεσοβυζαντινών προτύπων, αλλά λεπτομέρειες που αποδίδονται διαφορετικά από τις αντίστοιχες που γνωρίζουμε. Το ίδιο ισχύει και για το κιβωτίδιο του κορμού τους, που είναι μικρότερο και απλούστερο στο διάκοσμό του από το αντίστοιχο του κορμού των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων. Οι ομοιότητες στη διάρθρωση του κορμού και στη σύνθεση της βάσης των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως και της Μ. Λαύρας είναι πολύ έντονες.

Ο τόπος κατασκευής των μανουαλίων που παρουσιάσαμε, όπως και ο τρόπος απόκτησής τους από το μοναστήρι δεν είναι γνωστοί. Δεν αποκλείεται να αποτελούν δώρο κάποιου επιφανούς προσώπου στη Μονή, καθώς τα μανουάλια αναφέρονται συχνά στις πηγές ως αυτοκρατορικά αφιερώματα σε ναούς ή ως πολυτελή δώρα σε ξένους ηγεμόνες.

31. Βλ. R. Ward, *Islamic Metalwork*, London 1993, σελ. 31.

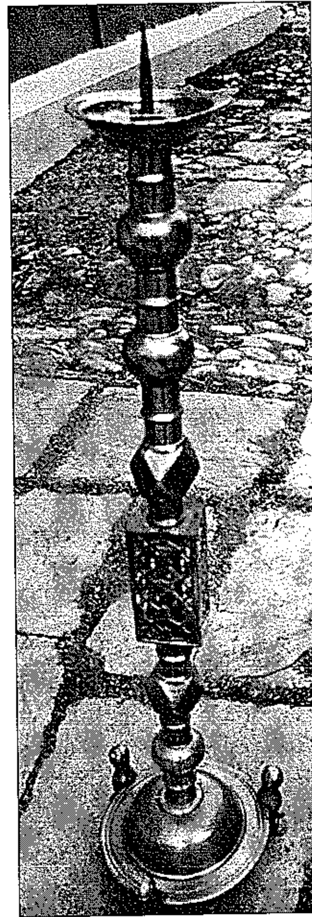
TWO BYZANTINE CANDELABRA IN THE MONASTERY OF MEGISTI LAVRA, MOUNT ATHOS

SUMMARY

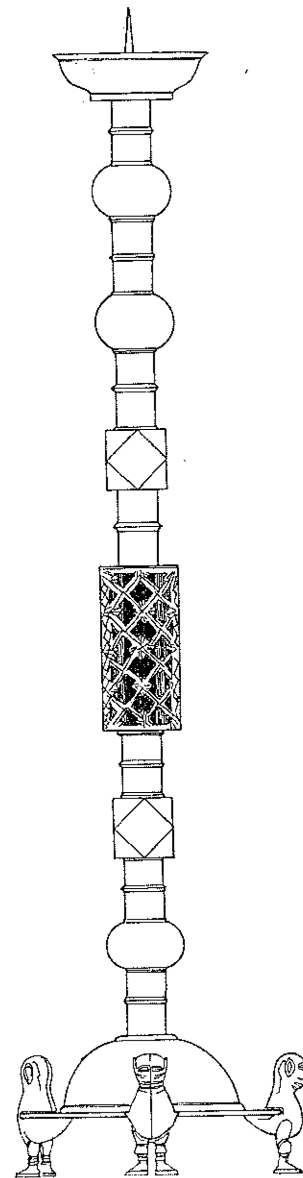
Our paper deals with the study of the two identical monumental bronze candelabra (height 1,20 m.) preserved in the Katholikon of the Monastery of Megisti Lavra on Mount Athos. Each candelabrum was cast in multiple pieces, fused in fire to five separate sections: the base which is beared by three lions, the three parts of the body, composed of the rectangular element with openwork decoration, separating the two shafts, and finally the disk with the candleholder. Piece moulds were probably the most popular method of casting more complicated shapes during the Byzantine period.

Some elements of the decoration of candelabra of M. Lavra were based on eastern models. The Islamic influences in our candelabra should be noticed particularly in the rich openwork decoration of the panels of the central rectangular element, and in the high conventionalized lions which are bearing the base. Both the openwork decoration and the conventionalization of the animal form caracterize eastern bronzes, particularly the Seljuk bronzes of the 11th –12th centuries. As L. Bouras noticed, this influence might be explained by the existence of Seljuk works in Byzantium, as well as by the prestige of Islamic bronzes in Constantinople itself.

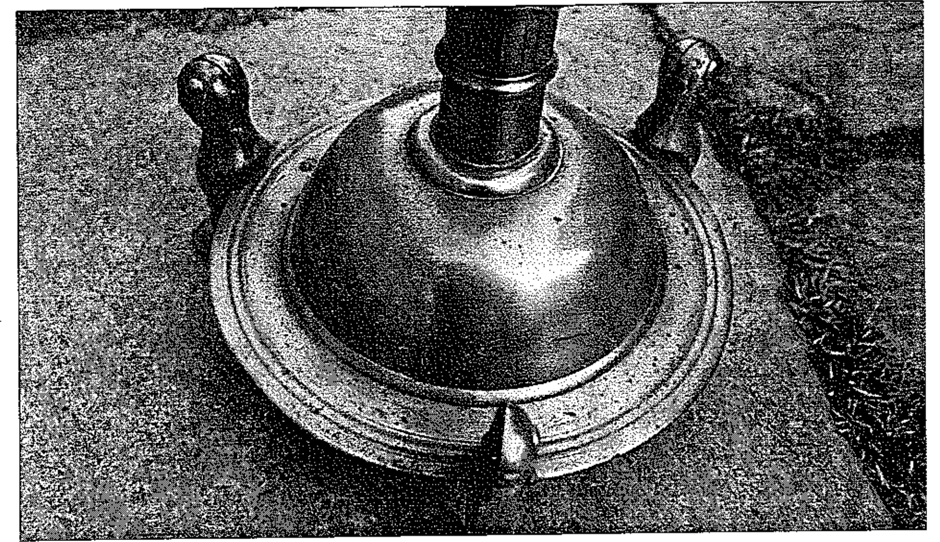
If we consider the development of the casting technique in byzantine candelabra, known to some extent, by the two candelabra in the Katholicon of the Monastery of the Transfiguration in Meteora, the two candelabra of M. Lavra should be dated most probably to the 12th or the 13th century.



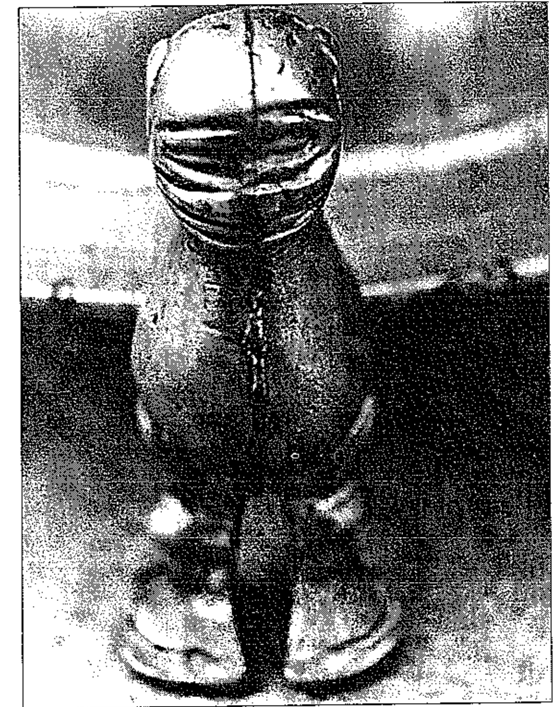
Εικ. 1: Το ένα από τα δύο βυζαντινά μανουάλια του καθολικού της Μεγ. Λαύρας (φωτ. 1991)



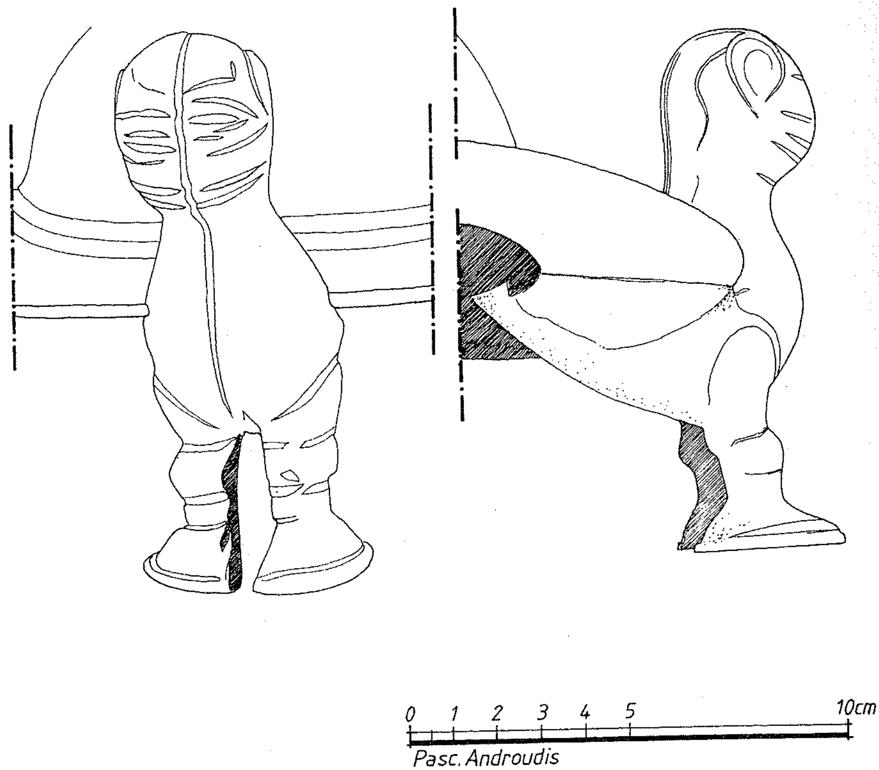
Εικ. 2: Σχέδιο του ενός από τα δύο μανουάλια της Λαύρας



Εικ. 3: Ο δίσκος της βάσης των μανουαλίων με τις προτομές-στηρίγματά του (φωτ. 1991)



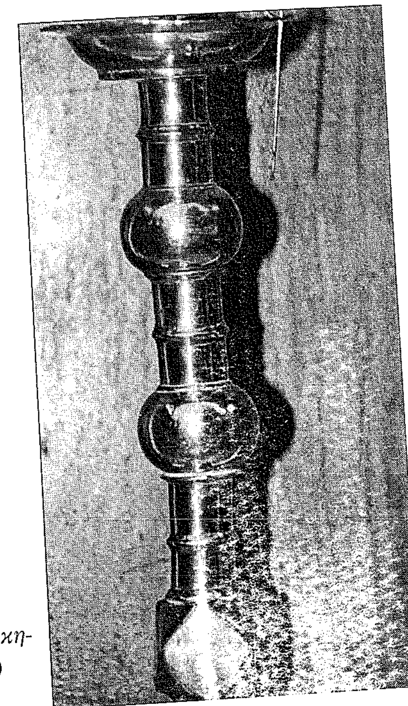
Εικ. 4: Σχηματοποιημένη προτομή λιονταριού ως στήριγμα της βάσης των μανουαλίων (φωτ. 1991)



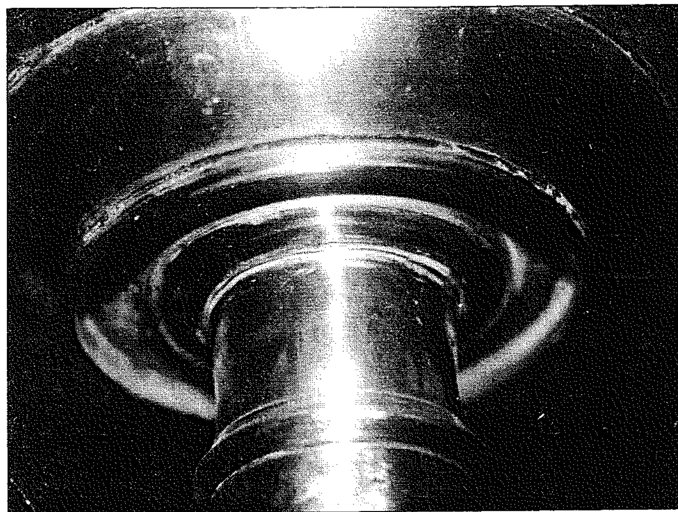
Εικ. 5 α- β: Όψη και πλάγια όψη των προτομών- στηριγμάτων της βάσης των μανουαλίων



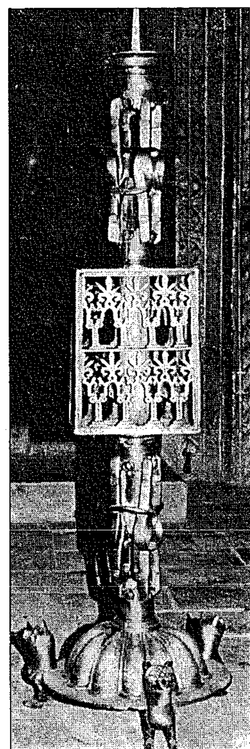
Εικ. 6: Λεπτομέρεια του κιβωτιδίου του κορμού των μανουαλίων (φωτ. 1991)



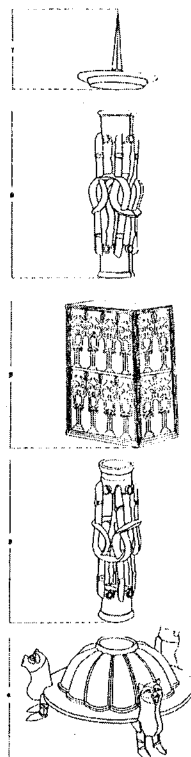
Εικ. 7: Το άνω μέρος του κορμού και ο κηροστάτης του μανουαλίων (φωτ. 1991)



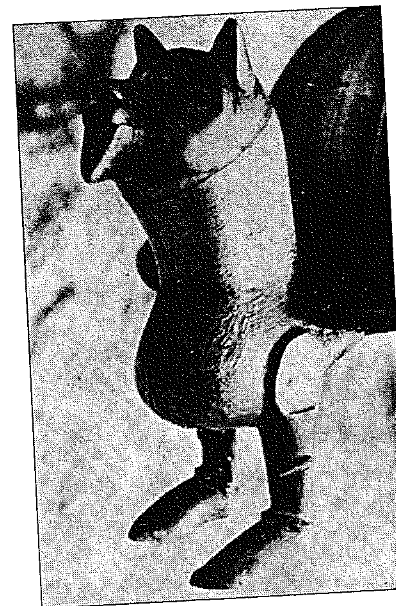
Εικ. 8: Η κάτω επιφάνεια του δίσκου του κηροστάτη ων μανουαλίων (φωτ. 1991)



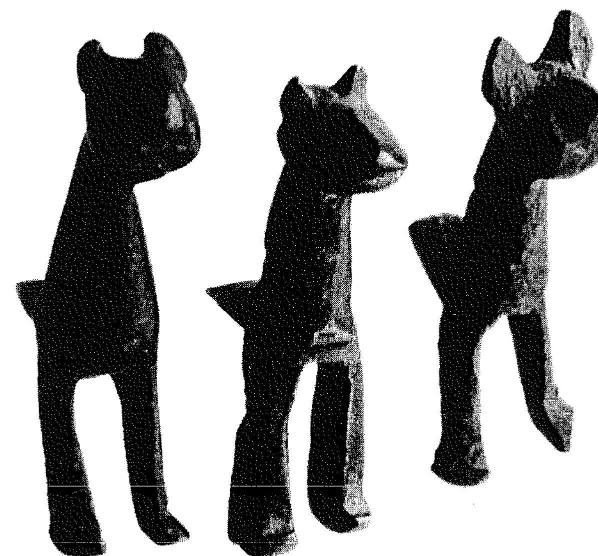
Εικ. 9: Το ένα από τα δύο μανουάλια του καθολικού της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (φωτ. Λ. Μπούρα)



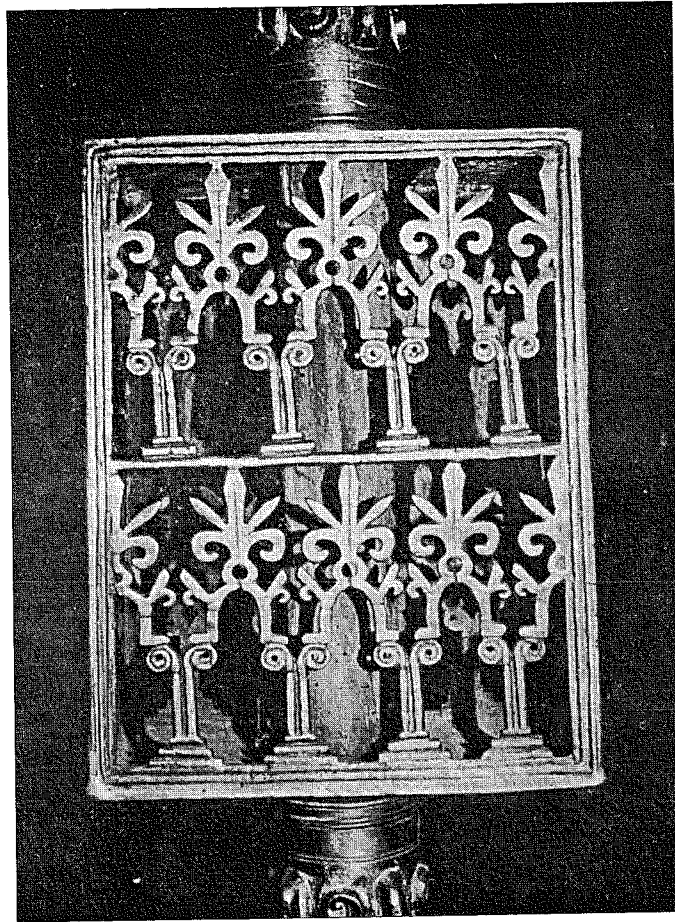
Εικ. 10: Σχέδιο των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Λ. Μπούρα)



Εικ. 11: Στήριγμα-προτομή λιονταριού του δίσκου της βάσης των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (φωτ. Λ. Μπούρα)



Εικ. 12: Στηρίγματα- προτομές από άγνωστο έργο της σελτζουκικής μεταλλοτεχνίας (13ος αιώνας, Τουρκία, συλλογή Özlem Perk)



Εικ. 13: Το κιβωτιόσχημο στοιχείο με διάτρητο διάκοσμο του κορμού των μανουαλίων της Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (φωτ. Λ. Μπούρα)

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

«Λατινοκρατία» - «Φραγκοκρατία» μετά το 1204 μ.Χ. - Όροι ταυτόσημοι;

Ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο για τους πρώτους αιώνες των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο

Αφιερώνεται στους Θέκλα Σανσαρίδου-Hendrickx και
Benjamin Hendrickx

Εδώ και πολλές δεκαετίες χρησιμοποιούνται αδιακρίτως στην ελληνόγλωσση και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία οι γνωστοί ιστορικοί όροι «Λατινοκρατία» και «Φραγκοκρατία», για να υποδηλώσουν μια μακρά ιστορική περίοδο δυτικών κυριαρχιών στις ελλαδικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από την Δ΄ Σταυροφορία (1204). Η μακρά αυτή περίοδος έχει χρονολογηθεί από το 1204 έως το 1566 (και κατά περίπτωση ως το 1669 ή το 1797) και χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία δυτικών κυριάρχων στον ελλαδικό χώρο (Φράγκων/ Βουργουνδών, Φλαμανδών [Βέλγων], Γενουατών, Λομβαρδών, Βενετών, Καταλανών, Φλωρεντινών, Ναβαρραίων, Ιπποτών Ναϊτών ή Ιωαννιτών), που όλοι τους είχαν ως κοινό τους χαρακτηριστικό την πολιτισμική-θρησκευτική τους ταυτότητα: όλοι τους υπήρξαν Λατίνοι, οπαδοί δηλαδή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που αναγνώριζαν τον πάπα της Ρώμης ως ανώτατο θρησκευτικό και πνευματικό τους άρχοντα.

Η πρώτη γνωστή μακροπρόθεσμη λατινική κυριαρχία επί ελληνικών (βυζαντινών) κτήσεων στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου είναι εκείνη της Κύπρου, από το 1191 και εξής. Αυτή διάρκεσε ως το 1570-71, διακλαδούμενη αρχικά σε μια σύντομη Ιπποτοκρατία των Ναϊτών (1191-1192), κατόπιν σε Φραγκοκρατία του οίκου των Λουζινιάν/ Λουζινιανών (1192-1473/ 89) και τέλος σε Βενετοκρατία (1489-1570/ 71), η οποία έληξε με τη δραματική κατάληψη της Αμμοχώστου και την ενσωμάτωση της μεγαλονήσου στο άρμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[1]. Αν τώρα επιχειρούσε κάποιος να σχηματοποιήσει και

1. Θεμελιακό έργο στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την περίοδο της κυπριακής Λατινοκρατίας αποτελούν οι αντίστοιχοι δύο τόμοι της συλλογικής *Ιστορίας της Κύπρου* με γενική επιμέλεια του Θεόδωρου Παπαδόπουλλου : Δ΄ : *Μεσαιωνικόν βασίλειον – Ενετοκρατία: Εξωτερική ιστορία, πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί, δίκαιον, οικονομία, εκκλησία*/ Ε΄ 1: *Μεσαιωνικόν βασίλειον – Ενετοκρατία: Πνευματικός βίος, παιδεία, γραμματολογία, βυζαντινή τέχνη, γοτθική τέχνη, νομισματοκοπία, βιβλιογραφία*/ Ε΄ 2: Πίνακες, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄- Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-96 (πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη, *Βυζαντιακά* 20 [Θεσσαλονίκη 2000], 421-423). Πολύ σημαντική επίσης η μόλις εκδοθείσα ελληνική μετάφραση της μονογραφίας του Peter Edbury, *Το βασίλειο της Κύπρου και οι Σταυροφορίας 1191-1374*, Αθήνα, Πα-

να πινακοποιήσει τις σημαντικότερες δυτικές κυριαρχίες στον ελλαδικό χερσαίο και νησιωτικό χώρο μετά το 1204, θα είχε μπροστά του την ακόλουθη εικόνα[2]:

1ον) Τη Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης ή Αυτοκρατορία της Ρωμανίας (Imperium Romaniae) (1204-1261), που εξέλιπε με τη βυζαντινή ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

2ον) Το Λατινικό (Λομβαρδικό) Βασίλειο της Θεσσαλονίκης του οίκου των Μομφερρατικών (1204/ 7-1224)[3], που κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς του αυτόνομου κράτους της Ηπείρου.

3ον) Το Φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας, τη φραγκοκρατούμενη δηλαδή

παδήμας, 2003, ενώ χρήσιμη είναι η επίσης πρόσφατη γενική επισκόπηση με τίτλο *Κύπρος: σταυροδρόμι της Μεσογείου* (επιμ. Νίκος Μοσχονάς), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-«Επιστήμη κοινωνία»/ Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις, 2001 (με τα κείμενα διαλέξεων των Πάρι Γουναρίδη, Ν. Μοσχονά, Χαράλαμπου Γάσπαρη, Κώστα Τσικνάκη και Αντώνη Πάρδου). Από τις πιο πρόσφατες κυπριακές εκδόσεις σημειώνουμε τον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν οι Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Μαρία Ιακώβου, *Βυζαντινή-μεσαιωνική Κύπρος: βασίλισσα στην Ανατολή και ρήγαινα στη Δύση*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1997 (με ποικίλες συμβολές ειδικά περί Λατινοκρατίας εκ μέρους ειδικών επιστημόνων, όπως οι Peter Edbury, Benjamin Arbel, Nicola Coldstream, Michael Metcalf κ.ά.). Οι βυζαντινές πηγές του ύστερου μεσαίωνα για την Κύπρο αποδελτιώνονται στην πολύ χρήσιμη συμβολή της Βασιλικής Νεράντζη-Βαρμάζη, *Σύνταγμα βυζαντινών πηγών κυπριακής ιστορίας 4ος-15ος αιώνας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών [Κύπρου], 1996 (στη σειρά «Πηγές και μελέτες της ιστορίας της Κύπρου» XXIII), ιδίως σ. 119 κ.εξ. για την περίοδο από την έναρξη της Λατινοκρατίας (πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη. *Βυζαντινός Δόμος* 12 [Θεσσαλονίκη 2001], 200-201).

2. Πρβλ. τη σχηματική παρουσίαση ειδικού πίνακα στους A. Savvides-B. Hendrickx, *Introducing Byzantine History: a Manual for Beginners*, Παρίσι, Hêrodotos, 2001, 48-49, όπου οι διάφορες δυτικές κυριαρχίες συνδέονται θεματολογικά με τα βυζαντινά/ ελληνικά κράτη που δημιουργήθηκαν επίσης μετά το 1204. Με το ζήτημα της σχετικής ορολογίας («Λατινοκρατία»-«Φραγκοκρατία» κ.λπ.), με παράλληλη παράθεση ιστορικών στοιχείων, ασχολείται πολύ καλή φοιτητική εργασία του Χριστόφορου Γρηγοριάδη στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Ρόδος), με τίτλο «Η ορολογία της εποχής της λατινικής κατάκτησης του ελλαδικού και κυπριακού χώρου» (2001). Πολύ πρόσφατα μόλις κυκλοφόρησε η εκλαϊκευτική μονογραφία του Δ. Μπελέζου, *Η Λατινοκρατία στην Ελλάδα*, έκδ. περιοδικού *Ιστορικά Θέματα*, Αθήνα, Περισκόπιο, 2004 (με πλούσια εικονογράφηση).

3. Για τις σχέσεις του βασιλείου αυτού με τη δυτική «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» του Γερμανικού Έθνους (ειδικότερα το μεγάλο ηγεμόνα της τελευταίας Φρειδερίκο Β΄ των Χοενστάουφεν: 1212/ 20-1250) κάνει λόγο η μονογραφία του Michael Wellas, *Das westliche Kaiserreich und das lateinische Königreich Thessalonike*, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1987 (πρβλ. παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 2 [Αθήνα 1988], 283).

Πελοπόννησο/ Μορέα (1204/ 5-1262/ 1430)[4], που υπέστη πολλές απώλειες το 1262 μετά την ήττα του στον ηπειρωτο-φραγκικό συνασπισμό κατά της Νίκαιας στη μάχη της Πελαγονίας (1259). Στον Μορέα άσκησαν μικρές περιόδους εξουσίας επίσης οι Ναβαρραίοι, οι Ναΐτες και οι Ιωαννίτες Ιππότες[5].

4ον) Το Δουκάτο των Αθηνών και των Θηβών δηλαδή τη λατινοκρατούμενη Αττικοβοιωτία (1204/ 5-1456/ 58)[6], που πέρασε διαδοχικά από τη Φραγκοκρατία των Βουργουνδών Ντελαρός (1204/ 5-1311), την Καταλανοκρατία (1311-1388)[7] και την Φλωρεντινοκρατία των Ατζαγιόλι/ Ατζαγιωλών (1388-1456/ 58)[8] – με την παρεμβολή μιας βραχύβιας Βενετοκρατίας στα χρόνια 1397-1403 – έως την τελική του υποταγή στους Οθωμανούς.

5ον) Την αρχικά Λομβαρδοκρατία (1204/ 5-1216) και κατόπιν Βενετοκρατία (1216-1470) της Εύβοιας (Negroponte), που επίσης πήρε τέλος με την οθωμανική κατάληψη.

6ον) Τη Βενετοκρατία του Αιγαίου Πελάγους (Κυκλάδων και βορειοανατο-

4. Πρβλ. Ανέτα Ιλιέβα-Α. Σαββίδης, «Αχαΐας Φραγκική Ηγεμονία/ Πριγκηπάτο», *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού/ ΕΠΛΒΙΠ* 3 (Αθήνα, Μέτρον-Ιωλκός, 1998 [ανατύπ. 2001]), 299-304 και Β. Hendrickx, «Αχαΐας Πριγκηπάτον», στον Ν. Νικολούδη (επιμ. έκδ.), *Λεξικόν βυζαντινής Πελοποννήσου/ ΛΒΠ* (Αθήνα 1998), 75-79. Για τις βενετικές κτήσεις στον Μορέα, Μεθώνη (Modon) και Κορώνη (Coron), που αποκαλούνταν «οφθαλμοί» της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στην Ανατολή, κυκλοφόρησε πρόσφατα ο Α΄ τόμος σημαντικής σειράς εγγράφων από τον Andrea Nanetti, *Documenta veneta Coroni & Methoni rogata: Euristica e critica documentaria per gli 'oculi capitals Communis Veneciarum' secoli XIV e XV*, Αθήνα, Κέντρο (Ινστιτούτο) Βυζαντινών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1997.

5. Πρβλ. Δ. Κασαπίδης, «Ιωαννίται ιππόται», *ΛΒΠ*, 166-169, Β. Hendrickx, «Ναβαρραίων Εταιρεία», *ΛΒΠ*, 300-302 και Δ. Κασαπίδης, «Ναΐται ιππόται», *ΛΒΠ*, 302-305.

6. Για τις διαδοχικές δυτικές δυναστείες του δουκάτου βλ. πίνακα στον Α. Σαββίδη, «Αθηνών Δουκάτο/ Μεγαλοκυράτο», *ΕΠΛΒΙΠ* 1 (1996 [ανατύπ. 2000]), 154-155. Για τη σταδιακή τουρκική ενσωμάτωση των εδαφών του δουκάτου βλ. Α. Σαββίδης, *Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβάδειας*, Αθήνα, Τροχαλία, 1993 (με αναλυτικές βιβλιογραφίες για την εποχή Λατινοκρατίας στην περιοχή).

7. Πρβλ. Ν. Νικολούδης, «Αλμογάβαροι», *ΕΠΛΒΙΠ* 1, 266-268 και Δ. Κασαπίδης, «Καταλανική Εταιρεία», *ΛΒΠ*, 187-190. Επίσης βλ. τις πλούσιες βιβλιογραφίες στον Β. Καραγεώργο, «Οι Καταλανοί και το Δουκάτο των Νέων Πατρών», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Φθιωτικών Ερευνών* (Λαμία, έκδ. Κοινότητας Λουτρών Υπάτης, 1993), 111-124 και το πρόσφατο εκλαϊκευτικό άρθρο του Δ. Μπελέζου, «Οι Καταλανοί στην Ελλάδα. Η δράση των μισθοφόρων της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας», *Στρατιωτική Ιστορία* 68 (Αθήνα, Απρίλ. 2002), 6-17.

8. Πρβλ. Ν. Νικολούδης, «Ατζαγιώλαι-Ατσαγιώλαι-Ατσαγιώληδες», *ΕΠΛΒΙΠ* 3, 273-276, Δ. Κασαπίδης, «Ατσαγιόλι», *ΛΒΠ*, 72-73 και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Δ. Μπελέζου, «Ατζαγιόλι, οι Μέδικοι της Ελλάδος», *Ιστορικά Θέματα* 1 (Αθήνα, Νοέμ. 2001), 20-39.

λικού Αιγαίου) με το Δουκάτο του Αιγαίου ή «Αρχιπελάγους» (του δυναστικού οίκου των Σανούδων), με μικρά διαλείμματα Γενουατοκρατίας σε ορισμένες από τις Κυκλάδες (1207-1566) και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (π.χ. Γενουατοκρατία Χίου: 1329-1566 και Γατελούζοι Λέσβου: 1355-1462)[9], ως την οριστική του κατάληψη από τους Οθωμανούς.

7ον) Τη Βενετοκρατία των Επτανήσων (Ιονίου Πελάγους) – μια μακρόχρονη δυτικοκρατία από το 1207 ως την ανατροπή της από τον Μ. Ναπολέοντα (1797), στους πρώτους αιώνες της οποίας (ιδίως 14ο-15ο) υπήρξαν εναλλαγές εξουσίας των Βενετών με τη δυναστεία των Ανδηγαυών (Ανζού) της Σικελίας και Νάπολης[10] και με την παλατινή δυναστεία των Τόκκο/ Τόκκων του Βρινδισίου/ Μπρίντιζι (με κτήσεις στα Επτάνησα και την δυτική Ήπειρο)[11].

9. Για την περίοδο των Γατελούζων (Gattilusio) σημαντική για την ελληνική βιβλιογραφία είναι η κυκλοφορία του τόμου πρακτικών του Συνεδρίου «*Οι Γατελούζοι της Λέσβου*» (επιμ. Ανδρέας Μαζαράκης, Αθήνα, «*Μεσαιωνικά Τετράδια*» - Μελέτες 1, 1996). Αξιόλογο πρόσφατο δείγμα ελληνόγλωσσης σύνθεσης για το λατινοκρατούμενο Αιγαίο αποτελεί η μονογραφία του Μάρκου Ν. Ρούσσου-Μηλιδώνη (*Syra sacra. Θρησκευτική ιστορία της Σύρου*, Αθήνα 1993 –πρβλ. βιβλιοκρισία του Δ. Κασαπίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 7 [Αθήνα 1993-94], 192-196). Για την γενουατοκρατία στη Χίο βλ. το συλλογικό τόμο «*Χίος-Γένοβα*». *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού* (*Πρόγραμμα Columbus* '92), Έκδοση Νομαρχίας Χίου 1992. Πολύ καλή επισκόπηση της γενουατοκρατίας στο Αρχιπέλαγος από τον Michel Balard, «The Genoese in the Aegean 1204-1566», *Mediterranean Historical Review* 4.1 (=B. Arbel-B. Hamilton-D. Jacoby, ed., *Latins and Greeks in the Medieval Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989), 158-174.

10. Πρβλ. Ν. Νικολούδης, «*Ανδηγαβών/Ανδεγαβών (Ανζού) οίκος*», *ΕΠΛΒΙΠ* 2 (1997 [ανατύπ. 2001]), 163-165 και Θέκλα Σανσαρίδου-Hendrickx – B. Hendrickx, «*Ανζού*», *ΛΒΠ*, 48-50.

11. Την πολύ ενδιαφέρουσα περίοδο της κυριαρχίας των Ανδηγαυών και των Τόκκων εξετάζουν σε συνθέσεις τους οι Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου (*Η Ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ 1266-1285*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 1987) και ο Σπύρος Ασωνίτης (*Συμβολή στην ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του νότιου Ιονίου. Από την προσάρτηση της Κομητείας της Κεφαλληνίας στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α΄ Τόκκου 1325-1429*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1986 και *Ανδηγαυική Κέρκυρα 13ος-14ος αιώνες*, Κέρκυρα, Απόστροφος, 1999 – πρβλ. βιβλιοκρισία για το τελευταίο έργο από τον Δ. Κασαπίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 13 [2001], 181-182). Για τους Τόκκο (Τόκκους) πρβλ. Δ. Κασαπίδης, «Τόκκοι», *ΛΒΠ*, 379-382. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα Κύθηρα (το βενετικό Cerigo, εξ ού το νεοελληνικό «Τσιρίγο»), που ενώ ως τις αρχές του 13ου αι. η ιστορία τους συνδέεται στενά με τη βυζαντινή Λακωνία, από το 1207, με τη βενετική κατάκτηση, οι κυθηραϊκές υποθέσεις γίνονται στη βιβλιογραφία τμήμα της εν γένει ιστορίας των βενετοκρατούμενων Επτανήσων. Βλ. σχετικά τη συλλογή της Χρύσας Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχειακές μαρτυρίες*, Αθήνα 1991, την επισκόπηση της ιδ., "Από τα βυζαντινά στα Βενετικά Κύθηρα", στους Μ. Χατζηδάκη – Ιωάννα Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών 1977, 305-318 και την επισκόπηση του Γιώργου Λεοντσίνη, "Τα Κύθηρα κατά

8ον) Την αρχικά Γενουατοκρατία (1204/ 6-1210) και κατόπιν Βενετοκρατία της Κρήτης (Candia) (1210-1669)[12], που έληξε με τις οθωμανικές καταλήψεις των Χανίων, Ρεθύμνου και Χάνδακα/ Ηρακλείου μεταξύ 1645-1669.

9ον) Την Ιπποτοκρατία (ηγεμονία των Ιωαννιτών Ιπποτών του Νοσοκομείου/ Οσπιταλλίων) στη Ρόδο και στα Δωδεκάνησα (1309/ 10-1522/ 23)[13], που κι αυτή έληξε με την παράδοση της πόλης της Ρόδου στους Οθωμανούς.

Παρατηρούμε στην πιο πάνω πινακοποίηση την χρήση διαφόρων ειδικών όρων, οι οποίοι κατά περίπτωση χαρακτηρίζουν την «ταυτότητα» των δυτικών αυτών κυριαρχιών. Οι δύο επικρατέστεροι από αυτούς τους όρους, που εξάλλου υιοθετήθηκαν ευρύτερα από τη διεθνή έρευνα, για να προσδώσουν μια γε-

τη βυζαντινή περίοδο" και "Τα Κύθηρα και οι δυτικές ευρωπαϊκές κυριαρχίες στον ελληνικό χώρο, 1204-περίπου 1864", στου ιδ., *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2004, 2η έκδ., 261-268 και 269-278.

12. Για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. μεταξύ άλλων τη διδακτορική διατριβή του Χαράλαμπου Γάσπαρη, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αιώνες*, Αθήνα, *ΚΒΕ*/ ΕΙΕ, 1997 (πρβλ. τη συνοπτική πραγματεία του ιδίου, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1994) και τη σύνοψη της Χρύσας Μαλτέζου, *Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας 1211-1669*, Ηράκλειο Κρήτης 1990 (ανατύπ. από το δίτομο έργο: Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός [επιμ. Ν. Παναγιωτάκης], Ηράκλειο 1987-88). Πρβλ. της ιδίας, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στον David Holton (επιμ. έκδ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 1997, 21-57. Για τις πρώτες αντιδράσεις των Κρητών κατά της Βενετοκρατίας πρβλ. Α. Σαββίδης, «Αγιοστεφανίτες», *ΕΠΛΒΙΠ* 1, 99-101 και βιβλιογρ. στο *ΕΠΛΒΙΠ* 2, 51.

13. Θεμελιακά βοηθήματα στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την Ιπποτοκρατία στα Δωδεκάνησα είναι τα πρόσφατα συγγράμματα του Ζαχαρία Τσιρπανλή, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών 14ος-16ος αιώνες, Συλλογή ιστορικών μελετών*, Ρόδος, Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης, 1991 (πρβλ. παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, 98-99) και *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, Α΄: 1421-1453. Εισαγωγή, διπλωματική έκδοση, σχόλια*, Ρόδος, Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης, 1995 (πρβλ. παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 [1995-97], 260-261). Αναλυτικά στοιχεία για τον συγγραφέα και το έργο του (με αναγραφή και των σχετικών βιβλιοκρισιών για τα δημοσιεύματά του) τώρα στον Α. Σαββίδη, «Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, ο πολυδιάστατος ιστορικός. Αρμονική ισορροπία μεταξύ μεθοδικής συνέπειας και επιστημονικής σεμνότητας», *Τιμητική εκδήλωση για τον Ζ. Ν. Τσιρπανλή, καθηγητή Ιστορίας στο ΑΠΘ*, επιμ. Μ. Αλεξιάδης, Αθήνα, Ένωση Κώων Αθηνών «Ο Ιπποκράτης», 2002, 17-32. Βλ. επίσης τη μονογραφία του Ηλία Κόλλια, *Οι Ιππότες της Ρόδου*, Εκδοτική Αθηνών 1991 (και ανατυπώσεις), με εξαιρετική εικονογράφηση. Πολύ πρόσφατα ο επιφανής Βρετανός ερευνητής της ιστορίας των Ιωαννιτών Ιπποτών, Anthony Luttrell, κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα ειδική μονογραφία του για την πόλη της Ρόδου επί πρώιμης Ιπποτοκρατίας: *The Town of Rhodes, 1306-1356*, Ρόδος 2003 (ετοιμάζεται και ελληνική έκδοση).

νική εικόνα της εποχής, είναι οι όροι **«Λατινοκρατία»** (Latin domination, domination latine, dominazione latino, lateinische Herrschaft) και **«Φραγκοκρατία»** (Frankish domination, domination franque, donimazione franco, fränkische Herrschaft), που συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και αυθαίρετα και στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, ωσάν να σημαίνουν το ίδιο και το αυτό στην επιστημονική ορολογία, κάτι που, όπως θα δούμε στη συνέχεια του άρθρου αυτού, δεν ισχύει. Για παράδειγμα, στους πρόσφατους δύο τόμους για την ελληνική ιστορία και πολιτισμό που εκδόθηκαν ως συμπλήρωμα της ελληνικής έκδοσης της πολύτομης Εγκυκλοπαίδειας «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα», σε δύο σχετικά υποκεφάλαια δύο διαφορετικών συνεργατών υποθετούνται σε τίτλους και οι δύο όροι, για να χαρακτηρίσουν την ίδια ακριβώς περίοδο (επιμ. Ι. Πουργάρας, *Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1997-98, Α΄, 457-458 [D. Nicol, «Η Δ΄ Σταυροφορία και η Λατινοκρατία»] και Β΄, 13-15 [Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα»]).

Πως έβλεπαν οι Βυζαντινοί «Λατίνους» και «Φράγκους»

Αναμφίβολα στο Βυζάντιο οι όροι «Φράγκοι» και «Λατίνοι» ήταν σε ευρεία χρήση, από την υστεροβυζαντινή μάλιστα περίοδο, ιδίως μετά την επαφή των Βυζαντινών με τους πρώτους σταυροφόρους από τα τέλη του 11ου αιώνα. Σε προγενέστερες εποχές και οι δύο αυτοί όροι είχαν εθνική σημασία και προσδιόριζαν αντίστοιχα τον αρχαίο λαό του Λατίου και τους δούλους της πρώιμης βυζαντινής νομοθεσίας, καθώς και το πρώιμο μεσαιωνικό γερμανόφωνο φύλο των «Φράγκων» (Γαλατών/ Γάλλων). Η διαρκώς επιδεινούμενη σχέση ανάμεσα στις δύο πλευρές μετά το οριστικό εκκλησιαστικό σχίσμα του 1054 απεικονίζεται συχνά με τρόπο ανάγλυφο στις βυζαντινές ιστοριογραφικές πηγές των αιώνων 11ου και 12ου, όπου οι προαναφερόμενοι όροι αρχίζουν να χρησιμοποιούνται με αρνητικό και υποτιμητικό επίχρισμα, υπονοώντας συλλήβδην όλους τους λαούς της καθολικής δυτικής Ευρώπης (βλ. R. Bruce Hitcher-A. Kazhdan, "Frankoi", *Oxford Dictionary of Byzantium/ ODB* [Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991], 803, A. Kazhdan, "Latins", *ODB*, 1187-1188 και την πρόσφατη συμβολή του J. Koder, "Latinoi –the image of the other according to Greek sources", στους Chryssa Maltezou-P. Schreiner [επιμ.], *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco, XIII-XV secolo*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 2002, 25-39).

Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης τον 11ο αιώνα κάνει λόγο για το «αιμοχαρές» των Φράγκων, που αποτελούν γένος «φύσει ἄπιστον» (έκδ.-νεοελλην. απόδοση Ι. Πολέμης, Αθήνα, Κανάκη 1997, 200-201, 228-229), ενώ έναν αιώνα αργότερα ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρθηκε στο απόλυτο χάσμα που χώριζε τους αλαζόνες και «καταρατότατους Λατίνους» από τους Βυζαντινούς (έκδ. J.-L. van Dieten, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 301-302, νεοελλην. απόδ. στον Α. Σαββίδη, *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994*, Θεσσαλονίκη-Φάρσαλα, Ηρόδοτος, 1997, 25). Μια επίσης εκατονταετία αργότερα, η σοβαρότερη κατηγορία που απαγγέλθηκε εναντίον του Γεώργιου Μετοχίτη, απεσταλμένου του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην εκκλησιαστική σύνοδο της Λυών το 1274 (όπου συμφωνήθηκε η ένωση των εκκλησιών, χωρίς βέβαια να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο), ήταν ότι είχε γίνει «Φράγκος», ότι είχε «φραγκέψει». Έτσι, λίγα χρόνια μετά, ο Μετοχίτης μαζί με όσους αξιωματούχους είχαν λάβει μέρος στη σύνοδο εκείνη καθαιρέθηκαν (Γεώργιος Παχυμέρης, έκδ. Imm. Bekker, Β΄, Βόννη 1835, 21-22, πρβλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282*, Αθήνα, Καραβίας, 1969 [ανατύπ. Κουλτούρα 1991], 203 σημ. 59, D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1996 [ανατύπ. 2001], 156-157). Τέλος, οι Φράγκοι εξισούνται συλλογικά με τους Καθολικούς της Εσπερίας («...*Φράγκους...τῶν τῆς Δύσεως Χριστιανῶν...*») σε αναφορά ενός των ιστοριογράφων της Άλωσης του 1453, Γεώργιου Σφραντζή, στην τελευταία ενωτική προσπάθεια για άρση του σχίσματος που έγινε στη Φερράρα-Φλωρεντία, το 1438-1439 (Χρονικόν Minus, έκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1966, 58.21-23 = έκδ. R. Maisano, Ρώμη 1990, 82.6-8).

Η χρήση των όρων «Λατίνοι», «Λατινοκρατία» και των παραγώγων τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες

Ο μεθοδικός φιλίστωρ αναγνώστης των δύο συλλογικών τόμων της πολύτομης «*Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*» (ΙΕΕ) της Εκδοτικής Αθηνών, που πραγματεύονται τις μακρές περιόδους της δυτικής και της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (τόμ. Ι΄: *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1669. Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, 1974 και τόμ. ΙΑ΄: *Ο Ελληνισμός... 1669-1821*, 1975), θα διαβάσει μεταξύ άλλων

στον πρόλογο του Ι΄ τόμου (σ. 3):

«Ο όρος 'Λατινοκρατία' προτιμήθηκε από τον όρο 'Φραγκοκρατία', ως ακριβέστερος, εφόσον είναι ευρύτερος όρος που καλύπτει τις κτήσεις τόσο των Βενετών, όσο και των Φράγκων και άλλων Λατίνων...».

Αντίστοιχα, τον όρο «λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές» συναντούμε σε δύο ευσύνοπτα κεφάλαια για τις περιόδους 13ου-15ου και 15ου-18ου (των Χαράλαμπου Γάσπαρη και Αγγελικής Πανοπούλου), στα πλαίσια της επίτομης «*Ελληνικής Ιστορίας*», επίσης της Εκδοτικής Αθηνών (1992, σ. 231-237 και 258-265). Επίσης σε πρόσφατη μονογραφία για τον Βυζαντινό τοπάρχη του Μορέως, Λέοντα Σγουρό, που αντιστάθηκε στην κάθοδο των σταυροφόρων μετά την άλωση του Βυζαντίου το 1204, τονίζεται στα πλαίσια ειδικής υποσημείωσης ότι η δυτική κατάκτηση του ελλαδικού χώρου μετά το 1204 δεν υπήρξε μόνο «φραγκική», αλλά σχετίζεται με ποικίλους δυτικούς λαούς και έθνη των οποίων κοινό χαρακτηριστικό ήταν η λατινική τους προέλευση – άρα ο όρος «Λατινοκρατία» είναι ιστορικά ορθότερος και προτιμητέος του όρου «Φραγκοκρατία» στην περίπτωση αυτή (Φωτεινή Βλαχοπούλου, Λέων Σγουρός. *Ο βίος και η πολιτεία του Βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 2002, 17-18 σημ. 1).

Ακόμη, ο προαναφερόμενος μεθοδικός αναγνώστης θα παρατηρήσει ότι σε έναν αριθμό δημοσιευμάτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες υιοθετείται ο όρος «Λατίνοι» και τα παράγωγά του, αντί του «Φράγκοι» με τα δικά του αντίστοιχα παράγωγα, για να χαρακτηρίσει την περίοδο των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο μετά την πτώση του Βυζαντίου το 1204. Έτσι, λ.χ. ο Kenneth Setton το 1966 έκανε λόγο για «Λατίνους στην Ελλάδα και στο Αιγαίο» ("The Latins in Greece and the Aegean from the 4th Crusade to the end of the Middle Ages", *Cambridge Medieval History/ CMH* IV.1, 2η έκδ. [1966], 389-430), η Χρύσα Μαλτέζου το 1979, επίσης στα πλαίσια του τελευταίου (τρίτου) τόμου περί Βυζαντινού Ελληνισμού της *ΙΕΕ* (περίοδος 1071-1453), έγραψε για τη λατινική κατάκτηση/ κυριαρχία και τη «λατινοκρατούμενη Ελλάδα» («Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – βενετικές και γενουατικές κτήσεις», *ΙΕΕ* Θ΄, 244-278/ πρβλ. τις συμβολές της ιδίας, "Les Grecs de la mer Egée pendant la période de la Latinocracie", στους P. Badenas-J. Egea [επιμ.], *Oriente y Occidente en la edad media, bizantinos en la cultura occidental*, Vitoria-Gasteiz 1993, 137-150 και «Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα», στον

τόμο *Byzance et l'Hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge, Cahiers Pierre Bellon* 6 [1999], 103-119), ο George Dennis συνέταξε το 1986 λήμμα περί «λατινικών κρατών στην Ελλάδα» στο *Dictionary of the Middle Ages/ DMA* (τόμ. 7 [Νέα Υόρκη 1986], 376-382), ενώ και ο David Jacoby αναφέρθηκε το 1989 στην «Λατινική Ελλάδα» στα πλαίσια της συλλογικής Ιστορίας των Σταυροφοριών που συντόνισε ο K. Setton ("Social evolution in Latin Greece", *History of the Crusades*, τόμ. VI, Madison 1989, 175-221). Πιο πρόσφατα κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου «*Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινική Ανατολής*» (επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 1998 –στο εισαγωγικό της κείμενο με τίτλο "Graecolatinitas nostra: ζητήματα και προοπτικές», σ. 11-15, η επιμελήτρια σχολιάζει τους όρους Λατινοκρατία-Φραγκοκρατία – πρβλ. και τον εξαιρετικό χάρτη των βενετικών κτήσεων του ελλαδικού χώρου στο λήμμα της ιδ. [Chryssa Maltezou], "Venetokratia", *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, II [Λονδίνο-Σικάγο 2000], σ. 1699-1701, στη σ. 1700) – και ο συλλογικός τόμος των πρακτικών ημερίδας με τίτλο «*Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*» (Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2000 – πρβλ. βιβλιοκρισία του Δ. Κασαπίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 13 [Θεσσαλονίκη 2001], 206-208). Τέλος ορισμένοι επιφανείς βυζαντινολόγοι έχουν ορθά αναφερθεί στα πλαίσια συνθετικών τους έργων σε «λατινική κυριαρχία» (Διονύσιος Ζακυθηνός, *Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453*, Αθήνα 1972 [ανατύπ. 1980], 82 εξ. και στο ίδιο 72 εξ. [«λατινική διείσδυσις»], Georgi Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Γ΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1981 [ανατύπ. 1997], 93 εξ.), καθώς και σε «λατινικά κρατικά μορφώματα» στον ελλαδικό χώρο μετά το 1204 και σε «ελληνολατινικές συγκρούσεις» (Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, 4η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1996, 8-9 [περιεχόμενα], 225 εξ.).

Η παλαιότερη επικράτηση των όρων «Φράγκοι», «Φραγκοκρατία» και των παραγώγων τους

Η χρήση αυτή που προαναφέραμε υπολείπεται ως προς τη συχνότητά της σε σχέση με την ευρύτερη χρήση, για την ίδια ιστορική περίοδο, των όρων «Φράγκοι», «Φραγκοκρατία» και των παραγώγων τους, αν και η συχνότερη χρήση των τελευταίων δεν σημαίνει ότι είναι οι ιστορικά ορθότεροι. Συχνά όμως η δύ-

ναμη της συνήθειας επηρεάζει νοοτροπίες και στην περίπτωση αυτή η συνήθεια συνδέεται με δύο ονόματα-θρύλους ως προς τα πρώτα στάδια μελέτης των δυτικών κυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο μετά το 1204, τον Κάρολο Χοπφ κατά το δεύτερο μισό του 19ου και τον Ουίλλιαμ Μίλλερ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα (για το έργο τους βλ. Α. Σαββίδης, «Δύο μεγάλοι Γερμανοί ιστορικοί μελετητές της Ελλάδος τον περασμένο αιώνα: Κάρολος Χοπφ (1832-1873) και Γουσταύος Χέρτσμπεργκ (1826-1907)», *Νέα Εστία* 133/ 1577 [1993], 385-387, εδώ 385-386 = *Μελετήματα*, ό.π., 333-335, εδώ 333-334 και «Ουίλλιαμ Μίλλερ (1864-1945). Πενήντα χρόνια από το θάνατό του», *Νέα Εστία* 138/ 1636 [1995], 1151-1154 = *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Δημιουργία, 1997, 343-346). Οι έρευνες και συγγραφές και των δύο τους, που χρονολόγησαν την περίοδο της εν λόγω δυτικής κυριαρχίας μεταξύ 1204 και 1566 (βλ. Κ. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Βερολίνο 1873 [ανατύπ. Αθήνα, Σπανός, 1961], I), έμελλαν να επηρεάσουν γενιές ομοτέχνων μελετητών και η επίδραση των απόψεών τους έχει ισχύ και στις ημέρες μας. Ο μεν Χοπφ ερεύνησε συστηματικά τις δυτικές κυριαρχίες του ελλαδικού χώρου με πολύχρονες και άοκνες μελέτες στα ιταλικά αρχεία, ιδιαίτερα στη Βενετία και Νάπολι, συγκεντρώνοντας πολύτιμο υλικό, το οποίο σταδιακά εμπλούτισε με τα πορίσματα επιπρόσθετων ερευνών σε κρατικές βιβλιοθήκες στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, καθώς και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Και να σκεφθεί κανείς ότι ο ακάματος και χαλκέντερος αυτός ερευνητής πέθανε πρόωρα, μόλις στα σαράντα-ένα του χρόνια!

Ο δε Μίλλερ, του οποίου «οι σπουδαίες μελέτες... προήγαγαν την έρευνα της ιστορίας του ύστερου βυζαντινού κράτους και μάλιστα τις σχέσεις του προς τους Λατίνους στο χώρο του Αιγαίου» (G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Α΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1978 [ανατύπ. 1997], 60), στράφηκε με συστηματικό τρόπο στη μελέτη των δυτικών εκείνων κυριαρχιών, αποδίδοντας στη διεθνή επιστημονική κοινότητα μια αξιόλογη παραγωγή μελετών γύρω από πολλά σχετικά θέματα. Όπως θα δούμε πιο κάτω, η ελληνική βιβλιογραφία τον τίμησε ιδιαίτερα με σειρά μεταφράσεων μεγάλου τμήματος των μελετών αυτών.

Και ο Χοπφ και ο Μίλλερ έδωσαν έμφαση στον όρο «Φραγκοκρατία», αν και η επικράτηση του όρου αυτού στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σχετίζεται λιγότερο με το συνθετικό έργο του Χοπφ (στα γερμανικά και αμετάφραστο στα ελληνικά, άρα δυσπρόσιτο: Karl Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Λειψία, τόμοι 85 και 86 της Γερμανικής Εγκυκλοπαίδειας/ *Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber*, 1867, 1868, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1960), το οποίο μπορούσε να επηρεάσει μόνο εξειδικευμένους ερευνητές που είχαν πρόσβαση στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, που τιτλοφορώντας στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τον 1ο ημίτομο του Ε΄ τόμου της «*Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*» ως «Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της Αλώσεως υπό των Τούρκων» και συνδέοντας, πρώτος αυτός, την περίοδο αυτή με τις απαρχές του νέου Ελληνισμού, έγραφε στον πρόλογό του: «... από της αλώσεως υπό των Φράγκων, ο μεσαιωνικός Ελληνισμός έπαυσε πρωταγωνιστών εν τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Μέχρι του 1360 οι Φράγκοι εγένοντο κατά το μάλλον ή ήττον ισοδύναμοι αυτού εν ταις χώραις ταύταις...» (επιμ. 6ης έκδ. Π. Καρολίδης, τόμ. Ε΄ 1, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1932, σ. Ε΄-και στη νέα έκδοση του έργου του Παπαρρηγόπουλου στη δημοτική γλώσσα [εποπτεία Θ. Μοσχόπουλος], ο αντίστοιχος τόμος / «βιβλίο 13ο» τιτλοφορείται «*Νέος Ελληνισμός Ι: Φραγκοκρατία*», Αθήνα, Κάκτος, 1992). Ο Χοπφ, τον οποίο χρησιμοποίησε ευρέως ο Παπαρρηγόπουλος (βλ. τόμο-παράρτημα βιβλιογραφίας, σ. 66γ), είχε γράψει σχετικά στο εντενενέστερο από τα κεφάλαια (438 πυκνογραμμένες δίστηλες σελίδες με τίτλο «Φραγκικοί χρόνοι από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους έως την καταστροφή των δυτικών φεουδαλικών κρατών από τους Τούρκους 1204-1566») του σημαντικού του έργου για την ιστορία της Ελλάδος από το μεσαίωνα ως την εποχή του (395-1821):

«Η ιστορία της φραγκικής κυριαρχίας εν Ελλάδι εθεωρήθη έως σήμερον [=1867-88] ως η σκοτεινοτέρα εποχή του ελληνικού λαού και της ελληνικής χώρας. Από τον μικρόν αριθμόν των αμέσων πηγών, των δημοσίων εγγράφων, τα οποία έχουν δημοσιευθεί έως τώρα, από τας ανεπαρκείς ειδήσεις των Βυζαντινών, από την ανάγκην να συμπληρώνονται τα χάσματα τούτων δια πληροφοριών Δυτικών χρονογράφων, δεν ηδύνατο να συμβεί άλλως...» (πρβλ. το καλά ενημερωμένο λήμμα του καθηγητή βυζαντινής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την περίοδο 1912-1937, Αδ. Αδαμαντίου, «Φραγκοκρατία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία «Πυρσού»/ ΜΕΕ* 24 [Αθήνα 1934, ανατύπ. 1964], 164-165, ιδίως 165α, με άστοχες όμως και άδικες κρίσεις για τη σύνθεση του Μίλλερ, που «δεν είναι τίποτε άλλο ή συμπίλημα βραχύ του Χοπφ, όπως και τα μετά τον Μίλλερ γραφέντα, πλην ειδικωτάτων τινών ερευνών, είναι πάλι συμπίλημα του Μίλλερ, όχι του Χοπφ τουλάχιστον, διότι ούτος είναι δύσκολος»).

Περισσότερο, όμως, συνδέεται ο όρος «Φραγκοκρατία» με τη μεγάλη σύνθε-

ση του Μίλλερ (William Miller, *The Latins in the Levant: a Study of Frankish Greece 1204-1566*, Λονδίνο 1908 [ανατύπ. Καίμπριτζ–Νέα Υόρκη 1964]), που μεταφράστηκε στα ελληνικά (και μάλιστα δύο φορές: ελλην. μετάφρ.-συμπληρώσεις Σπ. Λάμπρος, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι 1204-1566*, 2 τόμοι, Αθήνα 1909-10 [ανατύπ. 1960], ελλην. μετάφρ.-σχόλια-εισαγωγή Άγγ. Φουριώτης, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1960 [ανατύπ. Ελληνικά Γράμματα 1990/ 1997] – βιβλιοκρ. Α. Σαββίδης, *Τετράμηνα* 44-45 [1991], 3011-3012). Και αυτό διότι το έργο του Μίλλερ, που χρησιμοποιήθηκε μαζικά από την ελληνόγλωσση επιστημονική κοινότητα, είχε τίτλο στις ελληνικές εκδόσεις που εμπεριείχε μόνο τον υπότιτλο της αρχικής έκδοσης (με τον όρο Frankish) και όχι τον κυρίως τίτλο, όπου υπήρχε ο όρος *Latins*! Εξάλλου ο ίδιος ο Μίλλερ στη συλλογική συγκέντρωση πολλών σχετικών μελετημάτων του πρωτοδημοσιευμένων σε διάφορα περιοδικά, είχε υιοθετήσει στον τίτλο του τον όρο "Latin" και όχι "Frankish" (*Essays on the Latin Orient*, Καίμπριτζ 1921 [ανατύπ. Άμστερνταμ 1964]). Αρκετές μάλιστα από αυτές τις συμβολές μεταφράστηκαν στα ελληνικά από το συστηματικό μελετητή και μεταφραστή του έργου του Μίλλερ, τον μεγάλο Έλληνα ιστορικό Σπυρίδωνα Λάμπρο, αρχικά στα πλαίσια του «*Νέου Ελληνομνήμονος*» και κατόπιν, μετά το θάνατο του Λάμπρου (1919), στα πλαίσια ειδικού τόμου, όπου όμως και πάλι απουσιάζει μετάφραση του όρου "Latin" (*Η Ελλάς επί Ρωμαίων, Φράγκων και Τούρκων*, Αθήνα 1924-27). Ο ίδιος ο Λάμπρος πάντως, σε αντίθεση με τον Παπαρρηγόπουλο, αναφέρθηκε στη δική του γλαφυρή σύνθεση «Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως 1453», στα πλαίσια ειδικών κεφαλαίων, στο «Βυζάντιον λατινικόν» αλλά και σε «Πελοπόννησο φραγκική», σε «Φράγκους και Βουλγάρους», σε «κτήσεις των Βενετών» κ.λπ., προβαίνοντας έτσι σε σαφέστερους προσδιορισμούς των δυτικών κατακτητών (τόμ. ΣΤ´, Αθήνα 1908 [ανατύπ. Δημιουργία 1998], 191 εξ., 203 εξ., 208 εξ., 218 εξ.).

Για τους πιο πάνω λόγους η ελληνική βιβλιογραφία στερήθηκε του όρου «Λατίνοι» και των παραγώγων του στους τίτλους μεγάλων συνθετικών έργων της βιβλιογραφίας. Πάντως αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι στην ουσία ο Μίλλερ έδινε τον ευρύτερο χαρακτηρισμό «Λατινοκρατία» στις δυτικές κυριαρχίες της νοτιοδυτικής λεκάνης της Μεσογείου, κρατώντας το «Φραγκοκρατία» για τον ειδικότερο ελλαδικό χώρο. Αυτό προκύπτει από χαρακτηριστικούς τίτλους των κεφαλαίων του έργου (με ευρεία χρήση των όρων «Φραγκοκρατία», «φραγκοκρατουμένη Ελλάς» κ.λπ.), καθώς και από ένα χαρακτηριστικό τμήμα του

προλόγου του (μετάφρ. Φουριώτη, 31, πρβλ. και μετάφρ. Λάμπρου, 6):

«Γνωρίζουμε σήμερα, χρόνο με χρόνο, σχεδόν μήνα προς μήνα, τις περιπέτειες της Ελλάδος κάτω από τους Φράγκους κατακτητές της και δεν μας μένει παρά να ξαναδώσουμε ζωή στα ξερά οστά για ν' ανεβάσουμε στη σκηνή ζωντανό εκείνο το διαφορετικό και ασύντακτο πλήθος που το αποτελούσαν Βουργούνδιοι, Φλαμανδοί, Λομβαρδοί ευγενείς, Γερμανοί ιππότες, βάρβαροι τυχοδιώκτες, στρατιώτες από την Καταλωνία και τη Ναβάρρα, Φλωρεντινοί τραπεζίτες, Ναπολιτάνοι αυλικοί, πολυμήχανοι Βενετσιάνοι και Γενουάτες μεγαλέμποροι, και τέλος όχι μικρότερο πλήθος ευγενών κυριών, που κατάγονταν από τις αρχαιότερες οικογένειες της Γαλλίας, και που, μαζί με τους Έλληνες άρχοντες και δουλοπάροικους, συγκρότησαν τα πρόσωπα του ρομαντικού δράματος που παίχθηκε στο θέατρο που λέγεται Ελλάς, διακόσια πενήντα χρόνια».

Έτσι η υιοθέτηση του όρου «Φράγκοι» και των παραγώγων του επικράτησε σε ευρεία κλίμακα, και μάλιστα σε μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας. Απόηχος σχετικός είναι ο τίτλος της νέας σύνθεσης-εγχειριδίου του Βρεταννού Πήτερ Λοκ, που το 1995 εξέδωσε τους «Φράγκους στο Αιγαίο» (Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, και σε ελληνική μετάφραση: *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Αθήνα, Ενάλιος, 1998 – πρβλ. βιβλιοκρισία αγγλικής έκδ. από τον Ν. Νικολούδη, *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 [Αθήνα 1995-97], 244-245). Εξυπακούεται βέβαια, ότι το μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής βιβλιογραφίας, είτε πρόκειται για μονογραφίες (π.χ. Νίκος Ζαχαρόπουλος, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1984 και Αναστάσιος Τζαμαλής, *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566*, Αθήνα, Νούμμιο, 1981) είτε για λήμματα σε εγκυκλοπαίδειες, υιοθετεί τον όρο «Φραγκοκρατία», όπου συχνά οι δύο όροι ταυτίζονται, αν και ορισμένες φορές τονίζονται και οι διαφορές τους. Για παράδειγμα, για τον Αδαμαντίου (*ΜΕΕ* 24, 164-165) Φραγκοκρατία καλείται «γενικώς η από των αρχών του 13ου αιώνος (1204) μέχρι των μέσων του 16ου αιώνος κυριαρχία Φράγκων γενικότερον δε δυτικών Ευρωπαίων, επί ελληνικών χωρών. Ειδικότερον, Φραγκοκρατία μεν καλείται η παλαιοτέρα περίοδος, Ενετοκρατία δε η νεοτέρα περίοδος της υπό των λαών της Δύσεως κυριαρχίας επί ελληνικών χωρών», ενώ κατά τους Μ. Ζαμπόροφ-Α. Καζντάν («Φραγκοκρατία», *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια/ ΜΣΕ* 34 [Αθήνα 1983], 114) η περίοδος αποδίδεται στους κατακτητές του Βυζαντίου «Φράγκους και Ιταλούς σταυροφόρους», αν

και ο Κωνσταντίνος Βαρζός (*ΜΣΕ* 34, 114-115) ταυτίζει τους Φράγκους με τους Λατίνους κατακτητές της Κωνσταντινούπολης. Παλαιότερα, το 1933, στα πλαίσια της δίτομης «Παγκόσμιας Ιστορίας» (επιμ. Στάθης Καραβίας, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, τόμ. Β΄, 292-297), ο Νίκος Βέης συνέβαλε με κεφάλαιο τιτλοφορούμενο «Η Φραγκοκρατία εν Ελλάδι», όπου γίνεται επίσης χρήση και των δύο όρων αδιακρίτως («Διανομή ελληνικών χωρών μεταξύ Φράγκων», «Κατάληψις Ελλάδος υπό Λατίνων», «Φραγκοκρατία νήσων Ιονίου», «Φραγκοκρατία» εν Ευβοία» κ.λπ.). Αντίθετα σε λήμματα όπως εκείνο της Φωτεινής Βλαχοπούλου («Φραγκοκρατία», *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία»/ ΜΓΕ* 53 [Αθήνα 1988], 166-170) διαφαίνεται από τη διάρθρωση των περιεχομένων («Λατινική Αυτοκρατορία Κωνσταντινούπολης», «Όρια λατινικού κράτους και διαμοιρασμός ελληνικής γης στους σταυροφόρους», «Ηγεμονία Αχαΐας», Βενετικές κτήσεις ανατολικού Αιγαίου», «Γενουατικές κτήσεις Ανατολής-Αιγαίου», «Πτώση λατινικών κτήσεων Πελοποννήσου-νησιών») ότι εδώ έχει αναγκαστικά λημματογραφηθεί η συγκεκριμένη αυτή δυτική κυριαρχία στο τέλος της εγκυκλοπαίδειας, στο γράμμα Φ – κάλλιστα θα μπορούσε να είχε συμπεριληφθεί στο γράμμα Λ ως «Λατινοκρατία».

Από τη άλλη πλευρά, έχουμε και όψιμες επαναφορές στον όρο «Φραγκοκρατία», όπως εκείνη που εξέφρασε πρόσφατα ο Θεοφάνης Καλαϊτζάκης στην πρόσφατη διδακτορική του διατριβή (*Η ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο μεσαίωνα c. 1400-1500. Η μετάβαση από την ύστερη Φραγκοκρατία στην πρώιμη Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, 2002, 15-16 σημ.1):

«Προτίμησα τον όρο Φραγκοκρατία και τα παράγωγά του αντί του όρου Λατινοκρατία, ο οποίος πολύ συχνά χρησιμοποιείται εναλλακτικά. Το όνομα *Φράγκος* στο βυζαντινό κόσμο δηλώνει τον ξένο, τον προερχόμενο από τη Δύση (J. Longnon – P. Topping, *Documents sur la régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, 225) και είναι συνώνυμο προς το *Λατίνος* (D. Jacoby, "*The encounter of two societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the 4th Crusade*", στου ιδ., *Recherches sur la Mediterranée orientale du XIIe au XVe siècle*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1979, αρ. II, 289 σημ. 73). Εξάλλου συχνά και οι ίδιοι οι δυτικοί κυρίαρχοι αποκαλούν εαυτούς Φράγκους (A. Rubió y Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català*, Βαρκελώνη 1947, 527 έγγραφο 459: "Franchs" για τους Καταλανούς του έτους 1381). Ο όρος Λατινοκρατία φαίνεται ευρύτερος ως προς τη γεωγραφική του υποδήλωση (μπορεί να περιλαμβάνει ολόκληρη τη Μέση Ανατολή), ενώ με τη Φραγκοκρατία υπονοείται κυρίως ο ελληνικός χώρος. Κατά την εποχή που μας απασχολεί εξάλλου, οι ίδιοι οι Οθωμανοί ονόμαζαν συλλήβδην όλους τους δυτικούς (Λατίνους) "Efrenk"».

Πραγματικά θα άξιζε τον κόπο να γίνει ειδική μελέτη για την παρουσία του τελευταίου αυτού όρου στις οθωμανικές πηγές. Δυστυχώς δεν υπάρχει σχετικό λήμμα ("Efrenk") στην κατά τα άλλα τόσο αναλυτική 2η έκδοση της *Encyclopaedia of Islam*!

Η ορθή χρήση των όρων «Φράγκοι»-«Φραγκοκρατία»

Κατά τα τελευταία κυρίως χρόνια κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα σημαντικά συνθετικά έργα, όπου ο όρος «Φραγκοκρατία» χρησιμοποιείται με το ορθό του περιεχόμενο, αφού στην περίπτωσή τους πράγματι έχουμε «Φράγκους», δηλαδή Γάλλους του ύστερου μεσαίωνα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις επιχειρήσεις τους στη νότια Ελλάδα και το Μορέα. Από τα έργα αυτά μνημονεύουμε εκείνα του Μιχάλη Κορδώση («Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδος από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 [Ιωάννινα-Θεσσαλονίκη 1986], 53-194 και αυτοτελής ανατύπ. Θεσσαλονίκη 1986/ *Southern Greece under the Franks 1204-1262. A study of the Greek population and the Orthodox Church under the Frankish dominion*, Ιωάννινα 1987), του μητροπολίτη Θυατείρων Μεθόδιου Φούγια (*Έλληνες και Λατίνοι*, Αθήνα 1990), του Ανδρέα Μπούτσικα (*Η Φραγκοκρατία στην Ηλεία*, 2 τόμοι, Αθήνα 1985-94 [για την περίοδο 1205-1428] και *Φραγκικά μνημεία στην Ηλεία. Ανδραβίδα-Αγία Σοφία-Χλουμούτσι-Γλαρέντσα*, Αθήνα 1990), της τόσο πρόωρα χαμένης Ανέτας Ηλίεβα (1959-1997) (Aneta Ilieva, *Frankish Morea 1205-1262. Socio-cultural interaction between the Franks and the local population*, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1991 –πρβλ. βιβλιοκρισία [αγγλικά] από τον Β. Hendrickx, *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 [1995-97], 239-241), της Θέκλας Σανσαρίδου-Hendrickx (*Το Χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά το μεσαίωνα. Σχέσεις των Ελλήνων με Φράγκους, Τούρκους και άλλους λαούς*, Αθήνα, Δημιουργία, 1999 –πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Ιστορικά Θέματα* 2 [Αθήνα 2001], 127) και της Μαρίας Ντούρου-Ηλιοπούλου (*Οι Βυζαντινοί στο φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 2000 –στο βιογραφικό σημείωμα της συγγραφέως ορθά τονίζεται ότι «τα ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζονται

στην παρουσία και τη δραστηριότητα των Λατίνων [Φράγκων, Βενετών, Γενουατών, Καταλανών, Φλωρεντινών] στον ελληνικό χώρο»).

Αντίθετα σε ειδική μονογραφία της η Σοφία Δοανίδου (*Η Φραγκοκρατία στην πόλη των Αθηνών 1205-1456*, Αθήνα, Εστία, χ.χ. [1979]) έχει αποδώσει σωστά το θέμα της μόνο ως προς την πρώτη φάση της δυτικής κυριαρχίας στο Δουκάτο των Αθηνών και Θηβών –που ήταν πράγματι «φραγκική» (βλ. εδώ πιο πάνω, στην αρχή του άρθρου), αν και σε ορισμένα σημεία του έργου κάνει ευρύτερα λόγο για «Φραγκοκρατία στην Ελλάδα», για «μικρά φραγκικά κρατίδια» κ.λπ. Η ίδια συγγραφέας εξέδωσε το 1989 και ειδική μονογραφία για τη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όπου όμως δεν υιοθετείται η σωστή χρονολογία της υπόστασης της φραγκικής κυριαρχίας εκεί, που έληξε το 1430 (*Το Πριγκηπάτο της Αχαΐας 1205-1460*, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων).

Η Λατινική (και όχι «Φραγκική») Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης

Υπάρχει πάντως μια περίπτωση όπου ο όρος «Λατίνος» υπερισχύει του όρου «Φράγκος», σχεδόν καταλυτικά στη βιβλιογραφία. Πρόκειται για τη «Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης», γνωστής και ως «Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας» (Imperium Romaniae)[14] –και αυτό παρά το γεγονός ότι ο

14. Για τον πολύ ενδιαφέροντα όρο «Ρωμανία», τον οποίο οι Δυτικοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν για τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και πριν το 1204, βλ. A. Kazhdan, "Romania", *ODB*, 1805 και Lj. Maksimovitch, "Romania", *LM* VII.5 (1994), στήλ. 996-997. Τον όρο αυτόν χρησιμοποιούσαν για τα εδάφη τους και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί (Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία* Γ´ 1: *1081-1204*, Αθήνα 2001, 10, 131 εξ., 321, 398 εξ. και χάρτης σ. 400), που όμως σταμάτησαν τη χρήση του μετά την ίδρυση του λατινικού Imperium Romaniae, το 1204. «Ιστορία της Ρωμανίας» σε παλαιοϊταλικά συνέθεσε και ο Βενετός χρονικογράφος των 13ου-14ου αι. Μαρίνος Σανούδος (περ. 1270-1343), καταγόμενος από το βενετικό νησίδιο Τορσέλλο. Καλύπτει την περίοδο της ελλαδικής Λατινοκρατίας από την ηγεμονία του πρίγκηπα της Αχαΐας Γοδεφρείδου Β´ Βιλλεαρδουίνου (1218-1245) έως το έτος 1302. Εκτός από την παλαιά έκδοση του Hopf (*Chroniques*, 99-170), έχουμε τώρα τη νέα σχολιασμένη έκδοση της "Istoria di Romania" (με εισαγωγή και ελληνική μετάφραση) από την Ευτυχία Παπαδοπούλου (*Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ιστορία της Ρωμανίας*, Αθήνα, *KBE*/ΕΙΕ, 2000 – πρβλ. βιβλιοκρ. A. Savvides, *Byzantion* 73.2 [2003], 570-572). Για τη διασύνδεση του όρου με το νεότερο βαλκανικό κράτος της Ρουμανίας (γράφεται με δύο τρόπους, "Romania" και "Roumania/ Rumania") βλ. τις ενδιαφέρουσες απόψεις του Δ. Μιχαλόπουλου, «Τα

δυναστικός της οίκος είχε στην ουσία προέλευση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κοντινή προς την «φραγκική»: ο πρώτος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Α´ της Φλάνδρας και του Αινώ (1204-1205), ο αδελφός και διάδοχός του Ερρίκος της Φλάνδρας και του Αινώ (1206-1216) και οι διάδοχοί τους ως το 1261 υπήρξαν Φλαμανδοί (δηλαδή Βέλγοι), κάτι που θα μπορούσε ως ένα σημείο να δικαιολογήσει την ονομασία της Αυτοκρατορίας αυτής ως «Φραγκικής» (γαλλικής) ή ακόμη και «Βελγικής», όπως έκαναν για παράδειγμα ο Charles du Fresne Du Cange το 1657 δημοσιεύοντας το βιβλίο του για την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης «υπό τους Γάλλους αυτοκράτορες» (*Histoire de l' Empire de Constantinople sous les empereurs français*, και σε 2η έκδ., σε δύο τόμους, με επιμέλεια του J. A. Buchon, Παρίσι 1826) ή ο C. Verlinden, που το 1945 κυκλοφόρησε στις Βρυξέλλες τη μονογραφία του για τους «Βέλγους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης» (*Les empereurs belges de Constantinople*).

Και όμως, κανείς από τους ειδικούς ερευνητές της ιστορίας και των θεσμών του λατινικού αυτού κράτους μέσα στον εικοστό αιώνα (πλην της εξαίρεσης του Verlinden) δεν έχει κάνει λόγο για «Φραγκική», «Γαλλική» ή «Βελγική» Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης –όλοι τους υιοθετούν τον τύπο «Λατινική Αυτοκρατορία», όπως, για να αναφέρουμε τους σημαντικότερους, ο Γερμανός Ernst Gerland το 1905 (*Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin und Heinrich 1204-1216*, Homburg v.d. Höhe, ανατύπ. Άμστερνταμ 1966), ο Αμερικανός Robert Lee Wolff από το 1948 και εξής (*Studies on the Latin Empire of Constantinople*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, μελέτες I [1962], II [1948], IV [1952], V [1954], VI [1953], VII [1944]), ο Γάλλος Jean Lognon το 1949 (*L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Παρίσι), ο Benjamin Hendrickx (παρότι βελγικής καταγωγής ο ίδιος, ορθά υιοθετεί τον τύπο «Λατινική Αυτοκρα-

ελληνικά ίχνη της Ρωμανίας», εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 30-11-1998. Σημειωτέον, τέλος, ότι τον όρο «Ρωμανία» χρησιμοποιεί ευρύτατα η νεότερη βιβλιογραφία σε σχέση με τις κτήσεις των Βενετών και των Γενουατών στη λατινοκρατούμενη τέως βυζαντινή Ανατολή: P. Topping, *Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania, the Law of Frankish Greece*, Φιλαδέλφεια 1949 (με υιοθέτηση πάντως του όρου 'Frankish' για το λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο). F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Παρίσι 1959 (2η έκδ. 1975) και *Études sur la Romanie vénitienne*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1977 (συλλογή μελετών σε φωτοανατύπωση). M. Balard, *La Romanie génoise XIIe-début du XVe siècle*, Γένοβα-Ρώμη 1978 και *La Mer Noire et la Romanie génoise XIIIe-XVe siècle*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1989.

τορία») από το 1970 και εξής (*Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπάρξεώς της*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1970 και 2η έκδ. με πρόλογο του Α. Σαββίδη, Αθήνα, Δημιουργία 1999, "Regestes des empereurs latins de Constantinople 1204-1261/ 72", *Βυζαντινά* 14 [1988], 7-220 και αυτοτελώς, Θεσσαλονίκη, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, 1988, *Recueil d'études sur l'Empire latin de Constantinople 1204-1261/ 72: Organisation et institutions. Recueil d'articles 1974-1992*, Αθήνα, Μέτρον 1999 –πρβλ. παρουσίαση του τελευταίου από τον Δ. Κασαπίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 13 [2001], 194-195), ο Ιταλός Antonio Carile το 1972 (*Per una storia dell' impero latino di Costantinopoli*, Μπολώνια, και 2η έκδ. το 1978 –πρβλ. του ιδ., λήμμα "Lateinischen Kaiserreich", *Lexikon des Mittelalters*/ LM V.8 [Μόναχο-Ζυρίχη 1991], στήλ. 1735-1738, με αναφορά όμως στη βιβλιογραφία μόνο της δικής του μονογραφίας!), η Βουλγάρα Ani Dantcheva-Vasileva το 1985 (*Bulgarija i Latinskata Imperija 1204-1261*, Σόφια) και, πιο πρόσφατα, το 1990, στα πλαίσια συλλογικού τόμου οι Ολλανδοί V.D. van Aalst και Krijnie N. Ciggaar, οι οποίοι μάλιστα θεώρησαν τόσο ευνόητο σε τί αναφέρονταν, ώστε δεν μνημόνευσαν στον τίτλο τους την επεξήγηση «της Κωνσταντινούπολης» (*The Latin Empire: some contributions*, Χέρνεν). Στα προαναφερόμενα προσθετέες οριμένες από τις παλαιότερες αλλά και τις πιο πρόσφατες συμβολές του David Jacoby (*La féodalité en Grèce medievale. Les 'Assizes' de Romanie*, Παρίσι-Χάγη 1971, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1975, "From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change", *Mediterranean Historical Review* 4.1 [=B. Arbel-B. Hamilton-D. Jacoby, edd., *Latins and Greeks in the Medieval Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989], 1-144, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople 1204-1261: the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 [1993], 141-201 και *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot, Variorum, 2001), καθώς και η συλλογή ανατύπωσης μελετών του Peter Topping (*Studies on Latin Greece 1205-1715*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1977), παρότι ο ίδιος μελετητής έχει επίσης χρησιμοποιήσει και τον τύπο 'Frankish Greece' σε παλαιότερό του σύγγραμμα (βλ. εδώ σημ. 14). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι και στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα ο Γουσταύος Σλουμπερζέ, μελετώντας σε δύο τόμους τα σφραγιστικά κατάλοιπα της εποχής, έκανε λόγο για Λατίνους αυτοκράτορες και Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης (G. Schlumberger, *Sceaux*

et bulles des empereurs latins de Constantinople και *Sceaux des feudataires et du clergé de l'Empire latin de Constantinople*, Καέν 1890 και 1898). Αντίστοιχος όρος χρησιμοποιήθηκε και για το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας, μεταξύ άλλων, από τους L. Santifaller (*Beiträge zur Geschichte des lateinischen Patriarchats von Konstantinopel [1204-1261] und der venezianischen Urkunde*, Βαϊμάρη 1938), R.L. Wolff (ό.π., VIII [1948], IX [1954]) και άλλους. Αντίθετα, ο όρος "Nova Francia" («Νέα Φραγκία/ Γαλλία»), που χρησιμοποίησε ο πάπας Ονώριος Γ΄ (1216-1227), δεν περιγράφει τη Λατινική Αυτοκρατορία (*ΜΓΕ* 36 [1984], 90-91), αλλά τον εν γένει λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο μετά το 1204 (Hopf, *Chroniques*, iii).

Με την ορολογία αυτή συμφωνούν στα σημαντικά συνθετικά τους έργα ο Κέννεθ Σέττον (Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant, I: the 13th and 14th centuries*, Φιλαδέλφεια 1976) και πιο πρόσφατα ο Πήτερ Λοκ, παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος τιτλοφορεί το βιβλίο του «Οι Φράγκοι στο Αιγαίο» (*Franks*, ό.π., 35 εξ. = *Φράγκοι*, ό.π., 72 εξ.). Επίσης συμφωνούν όλοι σχεδόν οι λημματογράφοι μεγάλων εγκυκλοπαιδικών ή συλλογικών έργων (π.χ. C. Diehl, "The Fourth Crusade and the Latin Empire", *CMH* IV [1923, ανατύπ. 1936], 415-431, D. Nicol, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204-1261", *CMH* IV.1, 2η έκδ. [1966], 275-330, C. Brand, "Latin Empire of Constantinople", *DMA* 7 [1986], 346-350, C. Brand – A. Cutler, "Latin Empire", *ODB*, 1183-1185 και P. Lock, *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, II [Λονδίνο-Σικάγο 2000], 927-929). Χαρακτηριστικά μάλιστα σε ανώνυμο λήμμα της *Encyclopedia Americana* (τόμ. 17 [Νέα Υόρκη 1966], 80-81) αποκαλείται «Λατινική Αυτοκρατορία της Ανατολής (Latin Empire of the East), ενώ τέλος πολύ πρόσφατα (2001) ο βελγικής επίσης καταγωγής Filip van Tricht (του ολλανδόφωνου Πανεπιστημίου του Gent), αναφέρεται και αυτός στη Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, θεωρώντας και αυτός ως αυτονόητο ότι πρόκειται για τη Λατινική Αυτοκρατορία, ώστε δεν χρησιμοποιεί τον προσδιορισμό αυτόν στον τίτλο της μελέτης του, αλλά μόνο στο περιεχόμενό της ("La politique étrangère de l'Empire latin de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interpretation/ 1e partie", *Le Moyen Âge* 107.2 [Λιέγη Βελγίου 2001], 219-238, σποραδικές μνείες).

Επιλογικό σχόλιο

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συχνότατα χρησιμοποιούμενος όρος **«Φραγκοκρατία»**, που σταδιακά επικράτησε στην ελληνική βιβλιογραφία μετά την «Ιστορία» του Κ. Χοπφ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα μετά την ελληνική μετάφραση της μονογραφίας του Ου. Μίλλερ από τον Σπ. Λάμπρο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού, δεν αποδίδει πάντοτε με ακρίβεια την έννοια που υπονοεί, αφού είναι όρος περιοριστικός σε σχέση με τον ευρύτερο της «Λατινοκρατίας». Όσοι εξακολουθούν να τον υιοθετούν στα συγγράμματα και τις μελέτες τους (όπως για παράδειγμα ο Π. Λοκ, λίγο πριν το κλείσιμο του 20ού αιώνα, στη δική του μονογραφία περί «Φράγκων στο Αιγαίο») στην ουσία με αυτόν αναφέρονται στη μακρά περίοδο της εν γένει λατινικής κατάκτησης (όχι μόνο «φραγκικής» ή «φλαμανδικής»/ «βελγικής», αλλά επίσης «βενετικής», «γενουατικής», «λομβαρδικής», «ανδηγαυικής», «καταλανικής», «φλωρεντινής», «ναβαρρικής», «ιπποτικής, ναϊτικής ή ιωαννιτικής» κ.λπ.) διαφόρων τμημάτων του ελλαδικού χώρου (χερσαίου και νησιωτικού), που εγκαινιάζεται με την πρώτη άλωση του Βυζαντίου από τους ιππότες της Δ΄ Σταυροφορίας, τον Απρίλιο του 1204, και ολοκληρώνεται με την κατάληψη των τελευταίων λατινικών προπυργίων του Δουκάτου του Αιγαίου (ή του «Αρχιπελάγους» ή της Νάξου), το 1566 –χρονολογίες εξάλλου που είχαν υιοθετήσει οι Χοπφ και Μίλλερ από παλαιά.

Ο ευρύτερου περιεχομένου (πολιτισμικού-θρησκευτικού) όρος «Λατινοκρατία» έχει πάντως αρχίσει να χρησιμοποιείται ορθά κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη θέση του πιο στενού (κυρίως εθνικού) περιεχομένου όρου «Φραγκοκρατία», που κανονικά θα πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο στις περιπτώσεις που πραγματικά είχαμε «φραγκική», δηλαδή υστερομεσαιωνική γαλλική κυριαρχία, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις περιπτώσεις της Πελοποννήσου με το φραγκικό Πριγκηπάτο της Αχαΐας (1204/ 5-1262/ 1430) και της Αττικοβοιωτίας με το φραγκικό Δουκάτο των Αθηνών και Θηβών, κατά την πρώτη φάση της εκεί δυτικής κυριαρχίας των Φράγκων/ Βουργουνδών Ντελαρός (1204/ 5-1311). Άρα ο όρος «Λατινοκρατία» είναι προτιμητέος του «Φραγκοκρατία» σε σχέση με την μακρά περίοδο των δυτικών κυριαρχιών επί της έδρας του Βυζαντίου και τα καταληφθέντα τμήματα του ελλαδικού χώρου κατά την μετά το 1204 εποχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

«... Από τους βυζαντινούς χρόνους Φράγκοι εκαλούντο υπό των Ελλήνων όλοι οι λαοί της δυτικής Ευρώπης, οι συνηθέστερον Λατίνοι ονομαζόμενοι υπό των Βυζαντινών. Το όνομα τούτο [Φράγκοι] έγινε συνηθέστατον παρ' ημίν, κυρίως από της Τουρκοκρατίας, συνταυτισθέν με το όνομα Λατίνοι και περιλαμβάνον κυρίως τους καθολικούς, τους οπαδούς του πάπα της Ρώμης, ως και σήμερον [=1934] συνηθίζεται εις τας νήσους.

Από την επέκτασιν της εννοίας της λέξεως Φράγκοι προήλθε ο όρος Φραγκοκρατία (οι Βυζαντινοί έλεγον Λατινοκρατία), ως όρος προς δήλωσιν της ξενικής δυτικής κυριαρχίας εις τας ελληνικάς χώρας. Ούτω λοιπόν Φραγκοκρατία λέγεται ολόκληρος η μακρά εποχή από την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Λατίνων (1204) μέχρι της εποχής κατά την οποίαν κατεστράφησαν εν Ελλάδι και τα τελευταία ίχνη των δυτικών φεουδαλικών κρατών (έως το 1566). Εις την μακράν ταύτην εποχήν, τριών και ημίσεος αιώνων, περιλαμβάνεται και η εν Ελλάδι Ενετοκρατία... Η κυριαρχία της Ενετίας, η Ενετοκρατία, παρουσιάζει εις τας ελληνικάς χώρας την παράδοξον και ελκυστικήν εκείνην ιστορικήν ποικιλίαν, την οποία παρουσιάζει και η κυρίως φεουδαλική Φραγκοκρατία. Το σπουδαιότερον είναι ότι διετηρήθη πολύ μακρότερον χρόνον, διότι και τας αμέσους αυτής κτήσεις εκράτησεν η Ενετία, και οι πλείστοι από τους μνημονευθέντας φεουδαλικοί δυνάσται αυτής διετήρησαν τα φέουδά των και μετά την καταστροφήν της Λατινικής Αυτοκρατορίας, και μετά την επανίδρυσιν της Ελληνικής Αυτοκρατορίας υπό των Παλαιολόγων...»

Α. Αδαμαντίου, «Φραγκοκρατία», ΜΕΕ 34, 164-165

«Οι όροι Φράγκος και φραγκικός χρειάζονται κάποια ερμηνεία επειδή δεν διακρίνονται ούτε χρονολογικά ούτε πολιτιστικά, όπως θα έπρεπε να συμβαίνει. Στα μέσα του 12ου αιώνα, στις ελληνικές περιοχές, η λέξη Φράγκοι ήταν ένας γενικός όρος για όλους τους Ευρωπαίους της Δύσης. Από [αρχικά] εθνικός χαρακτηρισμός... ο όρος είχε χάσει την ακρίβειά του την εποχή των Σταυ-

ροφοριών και της πρώτης γενικής επαφής των Δυτικών με το Βυζάντιο. Αυτή η ύστερη ελληνική χρήση του ίσως να υπονοούσε μεγαλύτερη πολιτική και πολιτιστική ομοιογένεια σε σχέση με εκείνη που είχαν οι Δυτικοί έποικοι του Αιγαίου τον 13ο αιώνα και αργότερα. Φυσικά, διέθεταν ορισμένα στοιχεία σχετικά με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τους οικογενειακούς δεσμούς και την προσωπική τιμή τα οποία δεν διέφεραν ιδιαίτερα από εκείνα των Ελλήνων. Οι περισσότεροι έβλεπαν τη γη σαν πηγή πλούτου, αλλά όχι όλοι…υπήρχαν ορισμένοι όπως οι Γάλλοι και, σε μικρότερη έκταση, οι Λομβαρδοί σταυροφόροι που προέρχονταν από περιοχές με ιδιαίτερα ανεπτυγμένες δομές κοινωνικής υποτέλειας και υποταγής, ενώ άλλοι –όπως οι Βενετοί και οι Καταλανοί- κατάγονταν από μέρη που δεν είχαν φεουδαρχική διάρθρωση.

Η υποτιμητική έννοια αυτής της ορολογίας εξίσωνε τους Φράγκους –τους δυτικούς Ευρωπαίους- με τους βαρβάρους, δηλαδή με την παλιά υποκειμενική εκτίμηση της φραγκικής εικόνας. Ήταν η επιβίωση της πολιτιστικής υπεροψίας της ύστερης αρχαιότητας, η οποία τον 12ο αιώνα προκάλεσε μια αντίστροφη φυσική και ηθική υπεροψία από την πλευρά των Δυτικών συγγραφέων, που ταύτιζαν τους Έλληνες με δόλιες και παραπλανητικές ενέργειες. Αμφότεροι οι χαρακτηρισμοί είχαν τις ρίζες τους στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και, δυστυχώς, εξακολουθούν να βρίσκονται σε σελίδες μερικών βιβλίων μελετητών του Βυζαντίου και των Σταυροφοριών…»

P. Lock, Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500, μετάφρ. Γ. Κουσουνέλος, Αθήνα, Ενάλιος, 1998, 34-35

«… Οι Λατίνοι αρχικά αποτελούσαν όρο που περιέγραφε εθνική καταγωγή… [ο όρος] κατέληξε μια γενική ονομασία για τους δυτικούς λαούς. Η εισαγωγή του όρου στο Βυζάντιο απηχεί τη νέα βυζαντινή αντίληψη περί της ενότητας του δυτικού κόσμου, που σε προηγούμενους αιώνες είχε αντιμετωπιστεί ως μια συνάθροιση εθνών και φυλών, που καθεμιά τους είχε τη θέση της στα πλαίσια της Αυτοκρατορίας… Από τους 11ο και 12ο αιώνες οι επαφές και οι συσχετισμοί μεταξύ Βυζαντίου και «λατινικού» κόσμου έγιναν εντονότερες…

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης [1204]… οι Λατίνοι αντιμετωπίζονταν ως οι καταπιεστές των Βυζαντινών. Από τη λατινική σκοπιά, το Βυζάντιο που κατά τον 12ο αιώνα φαινόταν να είναι μια χώρα μεγάλου πλούτου, αντιμετωπιζόταν από τον 14ο αιώνα και εξής ως χρεωκοπημένο και αδύναμο να ξεπληρώσει τα χρέη του. Το Βυζάντιο έγινε εύκολη λεία για τολμηρούς εισβολείς ή ακόμη και δυσαρεστημένους μισθοφόρους… Η απόκληση ως προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, που επικεντρωνόταν όλο και περισσότερο σε ζητήματα όπως η τελετουργία, αυξήθηκε. Δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί ένας τρόπος συμβίωσης με τους Λατίνους παρά τις κατ' εξαίρεσιν προσπάθειες να απαλειφθούν οι εντάσεις, [παρά] την συμβίωση Ελλήνων και Λατίνων και την εμφάνιση μεικτών πληθυσμιακών ομάδων (π.χ. Γασμούλοι) σε περιοχές όπως ο Μορέας… και [παρά] την επείγουσα ανάγκη για δυτική στρατιωτική βοήθεια κατά της οθωμανικής εισβολής.

Το στερεότυπο των Λατίνων, όπως αυτό καθιερώθηκε το 1204, περιείχε χαρακτηριστικά όπως τη θρησκευτική απόκληση (ιδιαίτερα σχετικά με το 'φιλιόκβε' και τα άζυμα, αλλά επίσης διαφορές ως προς το ρουχισμό και την κόμμωση του κλήρου, ως προς τις περιόδους νηστειών κ.λπ.), την αλαζονεία και την απληστία, την στρατιωτική ικανότητα και την απαξία της μόρφωσης. Παρόλα αυτά, λίγοι Βυζαντινοί ήταν αρκούντως φωτισμένοι για να μπορούν να ξεχωρίσουν τους 'καλούς' από τους 'κακούς' Λατίνους και έτσι κατά τον 14ο αιώνα δημιουργήθηκε ένα ισχυρό φιλολατινικό ρεύμα σε ορισμένους πολιτιστικούς κύκλους [του Βυζαντίου]…»

A. Kazhdan, «Latins», ODB, 1187-1188

Ηλίας Αθ. Γιαρένης

Η «δυναστεία των Λασκάρεων»: Απόπειρες και ακυρώσεις.

Ζητήματα εξουσίας και διαδοχής
στην λεγόμενη αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261)

Η διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο στο πλαίσιο της λεγόμενης αυτοκρατορίας της Νίκαιας[1] έχει θεωρηθεί έως σήμερα από το κύριο σώμα της σχετικής έρευνας, κυρίως ως αποτέλεσμα μίας δυναστικής διαδοχής, η οποία νοείται ότι ακολουθούσε την *γενεά των Λασκάρεων*. Στο ζήτημα αυτό από την σχετική ιστοριογραφία συνήθως εντοπίζεται μία και μόνο τομή. Πρόκειται για τα γεγονότα σχετικά με την διαδοχή στον θρόνο της Νίκαιας του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι, υιού του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄ Δούκα Λάσκαρι και νόμιμου διαδόχου. Στο ζήτημα εμπλέκεται η γνωστή δυναμική «παρεμβολή» του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος κατόρθωσε να σφετερισθεί τον θρόνο της αυτοκρατορίας στην εξορία και να ιδρύσει την τελευταία βυζαντινή αυτοκρατορική δυναστεία.

Έτσι το συγκεκριμένο -και επικρατούν- ερμηνευτικό σχήμα οδηγεί στην επισήμανση αποκλειστικά μίας μεγάλης τομής στο ζήτημα της διαδοχής στην Νίκαια, την οποία ταυτίζει με τα προαναφερθέντα γεγονότα. Μάλιστα η περίπτωση αυτή εμφανίζεται να έρχεται σε ευθεία αντίθεση με όσα θεωρείται πως είχαν απαρέγκλιτα ισχύσει από την ίδρυση της συγκεκριμένης αυτοκρατορίας στον χώρο της δυτικής Μικράς Ασίας (1204) έως και το 1258, έτος χρονικής αφετηρίας εκδήλωσης των γεγονότων που αφορούσαν στην ανάληψη του θρόνου από τους Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι - Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Στην παρούσα συμβολή επιχειρούμε μία αναγκαστικά σύντομη αντιμετώπιση των ζητημάτων διαδοχής στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, με στόχο να αναδειχθούν περίπλοκα γεγονότα και πολιτικές-ιδεολογικές διαστάσεις, ώστε να εξετασθεί μεταξύ άλλων η ακρίβεια του συγκεκριμένου ερευνητικού σχήματος και ο βαθμός ανταπόκρισής του στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιόδου.

Τα πρόσωπα και τα γεγονότα που σχετίζονται με την ίδρυση του κράτους της Νίκαιας έφεραν ισχυρές παρακαταθήκες από την Βασιλεύουσα, κατά την

1. Ο όρος «αυτοκρατορία της Νίκαιας» παρουσιάζει βασικά στοιχεία ασυμβατότητας με την πολιτική πραγματικότητα την οποία καλείται να αποδώσει. Τα σχετικά ζητήματα αφορούν, μεταξύ άλλων, στην μικρή εδαφική έκταση της «αυτοκρατορίας» και στην αμφισβήτηση της παραμέτρου της διαρκούς λειτουργίας της Νίκαιας ως κύριου και αδιαμφισβήτητου πολιτικού και διοικητικού κέντρου στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κρατικού μορφώματος. Στο κείμενό μας, ο όρος «αυτοκρατορία της Νίκαιας», όταν χρησιμοποιείται, λειτουργεί αποκλειστικά χάριν συνεννοήσεως.

περίοδο πριν από το 1204. Εκεί ο Θεόδωρος Κομνηνός Λάσκαρις, *πρωτοβεστιαρίτης* και *σεβαστός*, πιθανότατα στις αρχές του έτους 1199 νυμφεύθηκε την κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, Άννα Αγγελίνα. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις έλαβε τον τίτλο του *δεσπότου*, μάλλον μετά τον θάνατο του Αλεξίου Παλαιολόγου, που έφερε έως τότε τον συγκεκριμένο τίτλο. Ο Αλέξιος Παλαιολόγος πιθανότατα πέθανε κατά το 1203[2], έτος που θα πρέπει να νοηθεί και ως terminus post quem για την λήψη του τίτλου από τον Θεόδωρο Λάσκαρι. Με την λήψη του συγκεκριμένου τιμητικού αξιώματος ο Θεόδωρος αποκτούσε σαφείς βλέψεις για τον αυτοκρατορικό θρόνο, καθώς ο τίτλος του δεσπότου κατά την περίοδο που εξετάζουμε λειτουργούσε στο πλαίσιο του συστήματος διαδοχής, όπως παλαιότερα λειτουργούσε ο τίτλος του *καίσαρος*.

Ο *δεσπότης* Θεόδωρος Λάσκαρις δραπέτευσε από την πολιορκούμενη Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα πριν την τελική άλωσή της από τους Λατίνους, και κατευθύνθηκε στην περιοχή της Βιθυνίας. Σύμφωνα με την σχετική μαρτυρία του Γεωργίου Ακροπολίτη: *«ὁ μὲν οὖν Λάσκαρις Θεόδωρος προεξελθεῖν πέφθακε ἅμα τῇ γαμετῇ Ἄννῃ, ὃν γαμβρὸν ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσε τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου τελεῖν, καὶ δεσπότην ὑπ' ἐκείνου τετιμημένον»*[3]. Η πληροφορία αυτή επαληθεύεται και από την μαρτυρία ενός σημαντικότατου βραχέος χρονικού, καθώς και του ψευδο-Σκουταριώτη[4]. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις είχε μάλλον ήδη αποχωρήσει από την πολιορκούμενη πρωτεύουσα κατά την περίοδο πριν ο αδελφός του Κωνσταντίνος Λάσκαρις αναγορευθεί βασιλεύς των Ρωμαίων, κατά την νύχτα της 12ης Απριλίου 1204[5].

2. Βλ. Β. Ferjancić, *Despoti u Vizantiji i juznoslovenskim zemljama*, Beograd 1960, σ. 30, σημ. 15.

3. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, I, Leipzig 1903, 10.14-18 (στο εξής Ακροπολίτης, I). Νεοελλ. απόδ. Α.Δ. Παναγιώτου, *Γεώργιος Ακροπολίτης. Χρονική Συγγραφή, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια*, [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας - 12], Αθήνα 2003, σ. 31. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. Η. Γιαρένης, «Η προ-αυτοκρατορική ιστορία της οικογένειας των Λασκάρεων», *Πρακτικά Α΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Ιωάννινα, 25-27 Σεπτεμβρίου 1998)*, Ιωάννινα 1999, σσ. 152-153. Του ιδίου, *Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003, σσ. 22-24 (στο εξής Η. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*).

4. Βλ. Η. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, σσ. 20-21. Ψευδο-Σκουταριώτης [Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική], έκδ. Κ. Σάθας, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, VII, Βενετία 1894, σ. 451 (στο εξής Ψευδο-Σκουταριώτης). R.-J. Loenertz, "La chronique brêve de 1352", *OCP* 29 (1963), κυρίως σ. 332.

5. Για το ζήτημα της επιλογής του Κωνσταντίνου Λάσκαρι βλ. Η. Γιαρένης, *Η δράση του Θεοδώρου Κομνηνού Λάσκαρι στην Κωνσταντινούπολη έως το 1203*, αδημοσ. διπλ. εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998, σσ. 103-127, όπου οι σχετικές πηγές και βιβλιογραφία. A.G.C. Savvides, «Constantine XI Lascaris, Uncrowned and Ephemeral 'Basileus of the Rhomaioi' after the Fall of Constantinople to the Fourth Crusade», *Βυζαντιακά* 7 (1987), 141-174.

Η φυγή του Θεοδώρου θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά κατά την διάρκεια του φθινοπώρου του 1203[6]. Είναι μάλιστα πιθανόν η προγενέστερη αποχώρησή του από την πρωτεύουσα να διευκόλυνε την επιλογή του Κωνσταντίνου Λάσκαρι ως υποψηφίου αυτοκράτορα με κλήρωση, και στην συνέχεια την αναγνώρισή του ως *βασιλέως* στον ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Σε περίπτωση που ο *δεσπότης* -και μεγαλύτερος ηλικιακά- αδελφός του, ο Θεόδωρος Λάσκαρις, βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, η σχετική επιλογή του Κωνσταντίνου θα μπορούσε να θεωρηθεί μάλλον παράδοξη. Σε μία τέτοια περίπτωση θα ήταν λογικότερο να είχε προτιμηθεί για βασιλική ανάρρηση ο Θεόδωρος Λάσκαρις, ο οποίος είχε προγενέστερη σημαντική σταδιοδρομία ως αξιωματούχος στην Κωνσταντινούπολη και έφερε το τιμητικό αξίωμα του δεσπότου, που αποτελούσε σαφέστατο πρόκριμα για την αυτοκρατορική διαδοχή[7]. Όλα τα παραπάνω σημειώνονται, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το πολιτικό σκηνικό της περιόδου βρισκόταν πλέον σε μια γενικευμένη διάλυση που θα μπορούσε να αιτιολογήσει, σε μία τόσο κρίσιμη περίσταση, ακόμη και παράδοξες επιλογές.

Έτσι δεν πιστεύουμε πως πρέπει να γίνει αποδεκτή η πολύ διαδεδομένη άποψη για ταυτόχρονη φυγή των αδελφών Θεοδώρου και Κωνσταντίνου Λασκάρεων από την Κωνσταντινούπολη, μετά την αναγνώριση του Κωνσταντίνου ως *βασιλέως τῶν Ρωμαίων*. Πρέπει να θεωρηθεί πιο πιθανή η πρωιμότερη φυγή του Θεοδώρου Λάσκαρι, που έφερε τον βαρυσήμαντο τίτλο του δεσπότου, προς τον χώρο της Βιθυνίας. Εκεί σύντομα άρχισε τις επίπονες και συστηματικές προσπάθειες για την διαμόρφωση του κρατικού μορφώματος που κατέληξε να ονομάζεται «αυτοκρατορία της Νίκαιας». Στην Μικρά Ασία ο Θεόδωρος προσπάθησε με σύντονους και σκληρούς αγώνες να πείσει τους πληθυσμούς της

6. Βλ. N. Oikonomidès, «La decomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: a propos de la Partitio Romaniae», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, 3-28, ιδιαίτ. σσ. 14-20.

7. Για τον τίτλο βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Το αξίωμα του δεσπότη και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου", *Η Μεσαιωνική Ήπειρος*. Πρακτικά Συμποσίου, έκδ. επιμέλεια Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα 2001, G. Ostrogorsky, "Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz", BZ 44 (1951), 448-460. B. Ferjancić, *Despoti u Vizantiji i juznoslovenskim zemljama*, Beograd 1960.

περιοχής να συσπειρωθούν γύρω του, με στόχο την αναγνώριση της εξουσίας του και την δημιουργία ενός ισχυρού κράτους, που θα αποτελούσε φορέα αντιλατινικής δράσης. Ο Θεόδωρος μαζί με την Άννα Αγγελίνα και τις τρεις θυγατέρες τους (Ειρήνη, Μαρία και Ευδοκία) πήγαν αρχικά στην Νίκαια. Εκεί ζήτησε από τους κατοίκους να τον δεχθούν στην πόλη και να υποταχθούν στην εξουσία του, πιθανότατα στο όνομα του πενθερού του, πρώην αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου[8].

Οι κάτοικοι της πόλης αρνήθηκαν να δεχθούν την εξουσία του δεσπότου Θεοδώρου, επιδεικνύοντας έτσι τον δισταγμό τους να λάβουν θέση στο περίπλοκο ζήτημα της αυτοκρατορικής εξουσίας και διαδοχής σε μία τόσο ρευστή κατάσταση. Παράλληλα όμως με την στάση τους εξέφραζαν και δυσπιστία έναντι της ομάδας των αξιωματούχων του αυτοκρατορικού κύκλου που ασκούσε έως τότε την εξουσία στην Κωνσταντινούπολη[9]. Άλλωστε το ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα χαρακτηριζόταν από μία σύγκρουση μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και των βυζαντινών επαρχιών. Το φαινόμενο αυτό είχε επιτείνει τις φυγόκεντρες τάσεις και την πολυδιάσπαση στον κοινωνικό και πολιτικό ιστό της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την δημιουργία πολλών αυτόνομων επικρατειών, ιδιαίτερα στον χώρο της Μικράς Ασίας. Το φαινόμενο άλλωστε είχε περαιτέρω επιταθεί λόγω των δραματικών γεγονότων της άλωσης του 1204.

Μετά την άρνηση των Νικαέων, ο Θεόδωρος Λάσκαρις επέλεξε ως προσωρινό κέντρο ισχύος του την Προύσα και κατήγαγε σημαντικότατες νίκες, οι οποίες του έδωσαν τη δυνατότητα να επιβάλει την εξουσία του στην ευρύτερη περιοχή και να αναγορευθεί *βασιλεύς* κατά την άνοιξη του 1205[10]. Μόνο τότε ο Θεόδωρος έλαβε τα σύμβολα της βασιλείας και η εξουσία του αναγνωρίσθηκε από όλες τις πόλεις της περιοχής δράσης του. Σύμφωνα με τη χαρακτηριστικότατη διατύπωση του Νικήτα Χωνιάτη στο ιστορικό του έργο, ο Θεόδωρος: «*τὸ ἐξέρυθρον πέδιλον ὑποδύεται καὶ βασιλεὺς 'Ρωμαίων ὑφ' ὅλων τῶν ἑῴων ἀναγορεύεται πόλεων*»[11]. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις ήταν πλέον ο βασιλεὺς 'Ρωμαίων στην εξορία της Νίκαιας.

Για την πλήρη θεσμική του εδραίωση, σύμφωνα με τα παραδοσιακά βυζαντινά θέσμια, απέμενε πλέον μόνο η στέψη του από τον πατριάρχη. Ωστόσο ο τότε πατριάρχης Ιωάννης Ι΄ Καματηρός βρισκόταν εξόριστος στο Διδυμότειχο και, όταν προσκλήθηκε από τον Θεόδωρο, αρνήθηκε να μεταβεί στην Νίκαια[12]. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Καματηρού στο Διδυμότειχο, και προφανώς μετά από σχετικές διαβουλεύσεις με την Νίκαια, το ορθόδοξο πλήρωμα της Κωνσταντινουπόλεως απέστειλε δεητήριον «*πρὸς τὸν βασιλέα 'Ρωμ[αίων] τὸν Κομνηνὸν κῦρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν περὶ τοῦ συναθροισθῆναι τὴν ἐν τῇ ἀνατολῇ τῶν ἀρχιερέων σύνοδον μετὰ τῶν ἀπαράντων ἐκεῖσε δυτικῶν ἐφ' ᾧ ἐπικηρυχθῆναι τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*»[13]. Ο Θεόδωρος συγκατένευσε στο αίτημα και αποφάσισε να συγκαλέσει στην Νίκαια σύνοδο αρχιερέων για την εκλογή. Πιθανότατα την τρίτη εβδομάδα της Τεσσαρακοστής του 1208 εξελέγη πατριάρχης ο Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός[14].

8. Ακροπολίτης, Ι, 10.17-23. Νεοελλ. απόδ., Α.Δ. Παναγιώτου, ό.π., σ. 31.

9. Πρβ. Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999, σ. 46.

10. Βλ. Sinogowitz, "Über das byzantinische Kaisertum nach dem vierten Kreuzzüge, 1204-1205", *BZ* 45 (1952), σσ. 348-351. Πρβ. A. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 7], Θεσσαλονίκη 1973, σ. 18. Για χρονολόγηση του γεγονότος στο 1206 βλ. Π. Γουναρίδης, «Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεοδώρου Α΄ του Λασκάρεως», *Σύμμεικτα* 6 (1985), κυρίως σσ. 59-64. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 55. Βλ. και Ακροπολίτης, Ι, 11.5-20, όπου δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της αναγόρευσης και της στέψης του αυτοκράτορα.

11. Νικ. Χωνιάτης, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, CFHB, Berlin 1975, 626.54-56. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, Αναγόρευσις και Στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, [Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, 22], Αθήναι 1956, σσ. 172-173. P. Gounaridis, "Formes de légitimation de l'état de Nicée en tant que empire", *Da Roma alla terza Roma: Roma fuori di Roma. Instituzioni e immagini*, Roma 1990, 157-161.

12. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Η. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, κυρίως σσ. 236-261, όπου αναλυτική πραγμάτευση και βιβλιογραφία. Πρβ. D. Deraedt, *La politique monastique des empereurs de Nicée*, ανέκδ. διπλ. εργασία, Université Catholique de Louvain, 1952, κυρίως σσ. 72-78.

13. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II: Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1923, 2, σσ. 25-29. [ανατύπωση στο A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, Variorum Reprints, London 1973, αρ. II.II] (στο εξής A. Heisenberg, *Neue Quellen II*).

14. Για τα χρονολογικά ζητήματα βλ. A. Heisenberg, *Neue Quellen II*, σσ. 10-12. A. Karpozilos, ό.π., σ. 22, σημ. 29. Για μία χρονολόγηση του γεγονότος κατά την Τεσσαρακοστή του 1207 βλ. B. Sinogowitz, ό.π., κυρίως σσ. 347-356. Π. Γουναρίδης, «*Η χρονολογία της αναγόρευσης*», ό.π., σ. 70. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, ό.π., σ. 56.

Την Κυριακή του Πάσχα του 1208 πιθανότατα, τελέσθηκε στην Νίκαια (στον ναό της Αγίας Σοφίας) η χρίση και στέψη του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι από τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως[15]. Παράλληλα από την επίσημη θεσμική αντιμετώπιση που ο αυτοκράτορας απαίτησε για τον υιό του Νικόλαο τεκμηριώνεται ότι στόχευε στην εδραίωση μίας πραγματικής δυναστείας Λασκαριδών στο νέο κράτος, μεριμνώντας από πολύ νωρίς για την κληρονομική διαδοχή στον θρόνο της Νίκαιας.

Στον Νικόλαο Λάσκαρι, νεαρό υιό του Θεοδώρου, απευθύνονται στο δεητήριον που στέλνουν στην αυτοκρατορική οικογένεια του Θεοδώρου Α΄ οι Κωνσταντινουπολίτες την άνοιξη του 1208, χωρίς να αναφέρουν το όνομά του. Κατά την συγκεκριμένη χρονική στιγμή ο υιός του Θεοδώρου ήταν ακόμη σε πολύ μικρή ηλικία. Παρά την ηλικία του οι Κωνσταντινουπολίτες παροτρύνουν τον υιό να μεσολαβήσει στον βασιλέα πατέρα του, ώστε ο τελευταίος να συγκατανεύσει στην εκλογή του ορθόδοξου πατριάρχη στην Νίκαια[16].

Σημαντικότατο στοιχείο από την άποψη των σχεδίων για την διαδοχή της εξουσίας αποτελεί η αναφορά στον πατέρα Θεόδωρο και στον νεαρό υιό του Νικόλαο Λάσκαρι, οι οποίοι αναγνωρίζονται ως *βασιλεῖς* στο πλαίσιο ενυπόγραφου πατριαρχικού τόμου που χρονολογείται κοντά στο γεγονός της αυτοκρατορικής στέψης. Ο τόμος αποτελούσε σαφέστατη έκφραση της πίστης του κλήρου του πατριαρχείου προς την εξουσία του Θεοδώρου και προς τον αδιαμφισβήτητο κληρονόμο και διάδοχο της βασιλείας του, Νικόλαο Λάσκαρι[17]. Πρόκειται για μία εύγλωττη διαβεβαίωση νομιμοφροσύνης και ανεπιφύλακτης αποδοχής του κλήρου έναντι του φορέα της αυτοκρατορικής εξουσίας και της διαδοχής, όπως αυτή είχε σχεδιαστεί από τον ιδρυτή του κράτους της Νίκαιας. Στην συνέχεια του ίδιου επίσημου κειμένου, ο υιός Νικόλαος αναγνωρίζεται

15. Για την ιδεολογική σημασία και αξιοποίηση της χρίσης και της στέψης του αυτοκράτορα, βλ. τώρα αναλυτικά Η. Γιαρένης, «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», *Η Μεσαιωνική Ήπειρος, Πρακτικά Συμποσίου*, επιμ. έκδ. Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα 2001, 99-122. Πρβ. Ruth J. Macrides, "Bad Historian or Good Lawyer? Demetrios Chomatenos and Novel 131", *DOP* 46 (1992), 187-196 [ανατύπωση, στο: R.J. Macrides, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th-15th Centuries*, Variorum Reprints, Aldershot 1999, αρ. XII].

16. A. Heisenberg, *Neue Quellen II*, 33.13-18.

17. N. Oikonomidès, "Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos", *REB* 25 (1967), 122-124. [ανατύπωση στο N. Oikonomidès, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Variorum Reprints, London 1976, αρ. XV].

από τον κλήρο ως βέβαιος «κληρονόμος και διάδοχος» της αυτοκρατορικής εξουσίας του πατέρα του Θεοδώρου: «*Ταῦτα δὲ πάντα οὕτως ἵνα φυλάσσωμεν ἀπαράθραυστα, εἴπερ συμβῇ τὸ κοινὸν ἀποτῖσαι χρέος σέ, τὸν κραταιὸν καὶ ἅγιον βασιλέα 'Ρωμαίων, τὸν Κομνηνὸν κῦρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν, καὶ εἰς τὸν κληρονόμον καὶ διάδοχον τῆς βασιλείας σου, τὸν περιπόθητον υἱόν αὐτῆς, τὸν βασιλέα κῦρ Νικόλαον*»[18].

Για την ακριβή πολιτειακή θέση του Νικολάου Λάσκαρι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ο πατριάρχης Μιχαήλ να έστεψε και τον υιό του Θεοδώρου, Νικόλαο Λάσκαρι, ως συμβασιλέα, ίσως κατά την στέψη του πατέρα του. Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο Θεόδωρος Λάσκαρις φρόντισε να συνδέσει ευθύτατα και άμεσα το αυτοκρατορικό αξίωμα με τον υιό του, προετοιμάζοντας μια «κληρονομία και διαδοχή» της αυτοκρατορίας του.

Εξάλλου ήδη κατά την περίοδο πριν την στέψη του ο Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις είχε κατορθώσει να θέσει υπό τις στρατιωτικές υπηρεσίες του -και να ελέγχει πολιτικά- τον αδελφό του, εφήμερο και άστεπτο βασιλέα των Ρωμαίων Κωνσταντίνο (ΙΑ΄) Λάσκαρι. Η εξέλιξη του προσεταιρισμού του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τελευταίου αναγνωρισμένου βασιλέα των Ρωμαίων πριν από την άλωση, ήταν επίσης σημαντική από την άποψη της θεσμικής εδραίωσης της εξουσίας του Θεοδώρου, καθώς με τον τρόπο αυτό κατόρθωνε να έχει έναν μεθοδικό και γενναίο βοηθό στις επείγουσες στρατιωτικές ανάγκες του κράτους, αλλά ταυτόχρονα και να εξουδετερώσει έναν πιθανό φορέα διεκδικήσεων εξουσίας. Ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις φαίνεται πως υποχώρησε υπέρ του αδελφού του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι. Ο τελευταίος ήταν πλέον ο αδιαμφισβήτητος ηγεμόνας του κράτους της Νίκαιας, το οποίο ο ίδιος είχε εμπνευσθεί και ιδρύσει.

Το κράτος αυτό επεδίωκε να αναγνωρισθεί, τόσο στο εσωτερικό της επικράτειάς του όσο και στον υπόλοιπο βυζαντινό κόσμο, ως ο αυθεντικότερος συνεχιστής της βυζαντινής αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας που είχαν ακολουθήσει τον Θεόδωρο στον νέο χώρο δράσης του αποτέλεσαν και τον κύριο παράγοντα της νομιμοποίησης, θεσμικής εδραίωσης και ιδεολογικής προβολής της εξουσίας του. Η ύπαρξή του ως κεχρισμένου και εστεμμένου αυτοκράτορα στην

18. N. Oikonomidès, ό.π., 123.4 -124.47. Πρβ. A. Karpozilos, ό.π., σσ. 27-28.

Νίκαια και οι ευφυείς πολιτικές και στρατιωτικές του κινήσεις, καθώς και η ανασύσταση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στην εξορία, αποτελούσαν τους βασικούς πόλους που νομιμοποίησαν τον χαρακτήρα της Νίκαιας ως πολιτικού, εκκλησιαστικού και πνευματικού κέντρου.

Ωστόσο παρά τις σύντονες και αποτελεσματικές προσπάθειες του Θεοδώρου Λάσκαρι να εδραιωθεί θεσμικά και να προβληθεί ιδεολογικά η διαδοχή του από τον γυιό του Νικόλαο, η διαδοχή δεν πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με την επιθυμία του. Ο μικρός Νικόλαος Λάσκαρις πιθανότατα πέθανε σύντομα. Σύμφωνα μάλιστα με την σημαντικότατη μαρτυρία του ψευδο-Σκουταριώτη, ο Θεόδωρος είχε αποκτήσει και έναν ακόμη υιό από τον γάμο του με την Άννα Αγγελίνα, τον Ιωάννη, ο οποίος όμως είχε επίσης πεθάνει νωρίς[19]. Το πλήγμα για τον Θεόδωρο ήταν αναμφισβήτητα βαρύτατο. Στο επίπεδο της εξουσίας, τα σχέδιά του για την διαδοχή του έπρεπε αναγκαστικά να στραφούν σε άλλη κατεύθυνση.

Το έτος 1211 αποτελεί κομβικό σημείο στην οριστική εδραίωση της εξουσίας του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι στην Μικρά Ασία. Κατά το έτος αυτό με την νίκη του έναντι των Σελτζούκων Τούρκων στην μάχη της Αντιόχειας του Μαιάνδρου και την σύλληψη του πενθερού του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου ο Θεόδωρος Α΄ λύνει σημαντικούς δεσμούς με το παρελθόν και την νομιμοποιητική αφετηρία της διεκδίκησης της αυτοκρατορικής του εξουσίας. Ο πρώην αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος πέθανε κρατούμενος στην Νίκαια λίγο αργότερα. Ένας ακόμη πόλος διεκδίκησης της αυτοκρατορικής εξουσίας είχε εξουδετερωθεί διά παντός[20].

Η πρώτη σύζυγος του Θεοδώρου Άννα Αγγελίνα πέθανε γύρω στο 1211. Ο δεύτερος γάμος του αυτοκράτορα ήταν με την πριγκίπισσα Φιλίππα, ανηψιά του βασιλέα της Κιλικιακής Αρμενίας Λέοντος Β΄. Ο θείος του αυτοκράτορα Θεοδώρου Α΄ Βασίλειος Καματηρός, ο οποίος στάλθηκε στην Sis, πρωτεύουσα του βασιλείου της Κιλικιακής Αρμενίας, παρέλαβε την νύφη και την μετέφερε στην Νίκαια[21]. Εκεί τελέσθηκε και ο γάμος, με πιθανότερη χρονολογία τα Χριστούγεννα του 1214[22].

Από τον γάμο αυτόν προέκυψε ένας ακόμη υιός για τον Θεόδωρο. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Γεωργίου Ακροπολίτη, κατά την εποχή του θανάτου του Θεοδώρου Α΄ (1222), ο υιός του ήταν οκτώ ετών: «*ἐκ δὲ τῆς ἐξ Ἀρμενίων ὡρμημένης ἓν παιδίον ἄρρεν πεποίηκεν, ὅπερ ὀκταετὲς ἦν, ἡνίκα ὁ βασιλεὺς καὶ πατὴρ αὐτοῦ ἐτεθνήκει*»[23]. Εξάλλου αρμενικές πηγές μας παρέχουν την μαρτυρία πως ο υιός αυτός του Θεοδώρου ονομαζόταν Κωνσταντίνος. Ο πρίγκιπας Κωνσταντίνος Λάσκαρις γεννήθηκε πιθανότατα το 1215 και έζησε στην Νίκαια έως τα οκτώ του χρόνια. Τίποτε δεν μας είναι δυστυχώς γνωστό για την μετέπειτα τύχη του.

Γύρω στο 1219[24] ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις νυμφεύθηκε την Μαρία Κουρτεναί. Επρόκειτο για τον τρίτο (και τελευταίο) γάμο του αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η νύφη ήταν αδελφή του μετέπειτα αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Ρομπέρτου Κουρτεναί και θυγατέρα της τότε αυτοκράτειρας των Λατίνων Γιολάντας[25]. Από τον γάμο αυτό δεν προέκυψαν τέκνα, επομένως δεν σχετίζεται με την αυτοκρατορική διαδοχή[26].

Οι αλλεπάλληλες προσπάθειες που κατέβαλε ο Θεόδωρος Λάσκαρις για την

19. Ψευδο-Σκουταριώτης, 465.30-466.1: «*οὓς γὰρ ἐκ τῆς βασιλίδος Ἄννης ἐγέννησε δύο, Νικόλαον καὶ Ἰωάννην, ὁ θάνατος προαφήρπασεν*».

20. Ακροπολίτης, Ι, 17.19-23. Ψευδο-Σκουταριώτης, 454.25-28. Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, έκδ L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I, CSHB, Bonn 1829, 17.8-18 (στο εξής Γρηγοράς, Ι). Η. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, σσ. 50-64. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, σσ. 73, 167.

21. Νικ. Χωνιάτης, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Berlin 1972, σσ. 216-217, επιστ. ΙΑ΄: «*Πρὸς τὸν θεῖον τοῦ βασιλέως κῦρ Βασίλειον τὸν Καματηρὸν μέλλοντα ἀπελθεῖν εἰς Ἀρμενίαν ἐπὶ τῷ ἀποκομίσαι νύμφην τοῦ Λεβούνη τὴν θυγατέρα τῷ βασιλεῖ κῦρ Θεοδώρῳ τῷ Λάσκαρι*».

22. Για την χρονολόγηση αυτή βλ. A. Heisenberg, *Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13. Jahrhunderts* [Sitzungsberichte Philosophisch-Philologisch und Historische Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaft], München 1929, σ. 4. Του ιδίου, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, III: Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1923, 3, σ. 81. [ανατύπωση στο A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, Variorum Reprints, London 1973, αρ. II.III]. Για τον γάμο και την διπλωματική φύση του βλ. Η. Γιαρένης, *Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, σσ. 30-31, 148-158, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

23. Ακροπολίτης, Ι, 31.13-17. Πρβ. Ψευδο-Σκουταριώτης, ό.π., 466. 1-3: «*ὁ δ' ἐκ τῆς ἐξ Ἀρμενίων αὐτῷ τεχθεὶς οὔπω τὸ ὄγδοον παρήμειβεν ἔτος, ὅτε οὗτος τὸν βίον κατέλυσεν*».

24. Για την χρονολόγηση βλ. Γρηγοράς, Ι, 21.24-25: «*τρία γὰρ ἔτη συνῴκησε ταύτῃ*».

25. Ακροπολίτης, Ι, 31.1-2. Γρηγοράς, Ι, 21.19-22.

26. Γρηγοράς, Ι, 21.22-24: «*οὐδὲ παῖδας ἔτεκεν ἐξ αὐτῆς, εἴτ' ἐκ φύσεως στείρας αὐτῆς οὔσης, εἴτε καὶ τῆς μεταβραχὺ τοῦ βασιλέως τελευτῆς, ὥραν παιδοτοκίας οὐ παρασχούσης αὐτῇ.*»

απόκτηση ενός υιού, που θα τον διαδεχόταν στον θρόνο της Νίκαιας, ήταν απολύτως σύμφωνες με το ευρύτερο πνεύμα αναζήτησης της νόμιμης διαδοχής που εντοπίζεται από τον 11ο αιώνα και εξής στον βυζαντινό κόσμο. Η σημασία των απογόνων στο εξής αποτελούσε κεντρικό σημείο της βυζαντινής ιδεολογίας, ως μέρος της γενικότερης κίνησης 'εξαριστοκρατισμού' των αξιών της εποχής[27].

Ο Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις πέθανε το 1222 και τάφηκε στην Μονή Υακίνθου στην Νίκαια, όπου είχαν ήδη ταφεί η πρώτη σύζυγός του Άννα Αγγελίνα και ο πενθερός του Αλέξιος Γ΄ Άγγελος[28]. Ωστόσο διάδοχός του στον αυτοκρατορικό θρόνο της Νίκαιας δεν ορίσθηκε κάποιος υιός του. Μολονότι είχε προσπαθήσει επανειλημμένως για την απόκτηση άρρενος διαδόχου και είχε δείξει σαφέστατα την επιθυμία του για μία τέτοια διαδοχή, και παρά το γεγονός ότι κατά την εποχή του θανάτου του υπήρχε ζωντανός ο (οκταετής) υιός του Κωνσταντίνος, νέος αυτοκράτορας ορίσθηκε ο γαμβρός του, Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης. Ο Ιωάννης Βατάτζης στέφθηκε από τον πατριάρχη Μανουήλ Α΄ Σαραντηνό (1217-1222), το 1222[29].

Ο Ιωάννης Βατάτζης είχε νυμφευθεί το 1212 στην Νίκαια την πρωτότοκη θυγατέρα του Θεοδώρου Ειρήνη Λασκαρίνα[30] και έφερε έως τότε τον τίτλο του *πρωτοβεστιαρίτου* ή του *πρωτοβεστιαρίου*[31]. Οι μαρτυρίες των πηγών εμφανίζονται μάλλον αντιφατικές και δεν βοηθούν στην διακρίβωση του συγκεκριμένου ζητήματος[32].

Μετά την αναγόρευση και στέψη του, στην προσπάθειά του για ιδεολογική νομιμοποίηση της εξουσίας του, επιχείρησε να συνδεθεί με την αυτοκρατορική οικογένεια των Λασκάρεων μέσω της συζύγου του Ειρήνης Λασκαρίνας[33] και έφτασε να χρησιμοποιήσει ευρέως στην πολιτική ρητορική αλλά και στα νομίσματα το επίθετο «προρφυρογέννητος», το οποίο ασφαλώς δεν εδραζόταν σε κανένα από τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά που δήλωνε ο τίτλος. Παράλληλα ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις, ο οκτάχρονος τότε υιός του Θεοδώρου, δεν προβάλλεται με αξιώσεις στον θρόνο της Νίκαιας, με την ανεπαρκή επίκληση της μικρής του ηλικίας, ενώ τα ίχνη του χάνονται αμέσως μετά διά παντός.

Οι αδελφοί του ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, Ισαάκιος και Αλέξιος Λασκάρεις, αντέδρασαν εντονότατα στην εκλογή και αναγόρευση του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, δεύτερου συζύγου της ανηψιάς τους Ειρήνης, ως νέου αυτοκράτορα. Η αντίδρασή τους αυτή εκφράστηκε με σαφήνεια μέσω της συμμαχίας που συνήψαν με τον αυτοκράτορα της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως Robert de Courtenay, κατά τα τέλη του 1224 και τις αρχές του 1225. Το κίνημα αυτό κατέληξε στο πραξικόπημα των Νεστόγγων (1225). Συνολικά η αντίδραση που εκδηλώθηκε σε αυτά τα κινήματα στρεφόταν εναντίον του διαδόχου του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι στον αυτοκρατορικό θρόνο της Νικαίας Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη. Ωστόσο μετά από μία κρίσιμη μάχη που έλαβε χώρα κοντά στο Ποιμανηνόν, οι σεβαστοκράτορες Λασκάρεις συνελήφθησαν και τιμωρήθηκαν για την, νοούμενη ως προδοτική, συμπεριφορά τους με τύφλωση[34].

Επρόκειτο για το τέλος μίας προσπάθειας αποκατάστασης της πραγματικής δυναστείας των Λασκάρεων. Οι αδελφοί Λασκάρεις επικαλούνταν την σχετική παρακαταθήκη του αδελφού τους, ιδρυτή της αυτοκρατορίας Θεοδώρου Α΄, και στρέφονταν εναντίον μίας αδικαίωτης, τουλάχιστον στα μάτια τους, διαδοχής, η οποία θεωρούσαν ότι δεν είχε την επίνευση του προκατόχου αυτοκράτορα, που ήταν και ο εμπνευστής και ιδρυτής του κράτους.

27. Βλ. A. Kazhdan - A.W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σσ. 166-68.

28. Ψευδο-Σκουταριώτης, 466.25-27: «*Κατετέθη δὲ ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἐν τῇ τοῦ Ὑακίνθου μονῇ, ἔνθα καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἐτάφη, καὶ ἡ τοῦ Λάσκαρι τούτου σύζυγος, Ἄννα ἡ βασιλίς*».

29. Ακροπολίτης, I, 104. Ψευδο-Σκουταριώτης, 506. Γρηγοράς, I, 51. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 176. Για τον πατριάρχη συνοπτικά Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 80-83.

30. Η Ειρήνη παντρεύθηκε για πρώτη φορά γύρω στο 1211 τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, στον οποίο ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις είχε παραχωρήσει τον υψηλότατο τίτλο του δεσπότου. Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος θα πεθάνει όμως αιφνιδίως στις αρχές του 1212. Για τον γάμο αυτό Ακροπολίτης, I, 26, 16-19 Βλ. και J.-F. Vannier, «Les premiers Paléologues. Etude genealogique et prosopographique», *Études Prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, σσ. 173-174.

31. Βλ. σχετικά J.S. Langdon, «Backgrounds to the rise of the Vatatzai to Prominence in the Byzantine Oikoumene, 997-1222», *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ: Studies in Honor of Sp. Vryonis Jr.*, N. Rochelle, N. York, 1993), vol. I, 179-211. M. Angold, ό.π., σ. 41. Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, London 1912 [ανατύπ. Amsterdam 1964], σ. 108.

32. Ακροπολίτης, I, 26.20-22. Ψευδο-Σκουταριώτης, 462. 2-4.

33. Γ. Ακροπολίτης, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, II, Leipzig 1903, 15.12-22, 28.11-14. Πρβ. M. Angold, ό.π., σ. 41.

34. Ακροπολίτης, I, 35.10-12: «*ἀλλά δή καί τούς αὐταδέλφους Λασκάριας, οὓς τυφλοῖ ἐπ' αἰτίαις*». Πρβ. 'Ο. Λαμψίδης, *'Η ποινή τῆς τυφλώσεως παρά τοῖς Βυζαντινοῖς*, 'Αθῆναι 1949, σ. 30. A. Gardner, ό.π., σσ. 118-119.

Μετά από μία παραγωγική μακρά βασιλεία, ο αποτελεσματικότατος, φιλάνθρωπος και στρατηγικότατος Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης πέθανε το 1254[35]. Ο υιός του Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις τον διαδέχθηκε ομαλά και δίχως αντιδράσεις στον θρόνο, μολονότι ο πατέρας του φαίνεται ότι δεν είχε προβεί σε αναγόρευση του υιού του. Βασικό στοιχείο της διαδικασίας αναγόρευσης ήταν η ύψωση του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι σε ασπίδα στο Νυμφαίον. Πρόκειται για ένα παραδοσιακό στοιχείο το οποίο πρώτη φορά μαρτυρείται σε αυτή την περίπτωση, ενταγμένο στις σχετικές τελετές για την ανάρρηση βυζαντινού αυτοκράτορα στο κράτος της Νίκαιας[36].

Στην συνέχεια ο Θεόδωρος, μετά από μία βραχεία παραμονή στην Φιλαδέλφεια, κατευθύνθηκε στην Νίκαια, ώστε να φροντίσει τα σχετικά με την στέψη του. Επειδή όμως ο πατριαρχικός θρόνος χήρευε, ήταν άμεση ανάγκη να πληρωθεί[37]. Νέος πατριάρχης επελέγη ο Αρσένιος Αυτωρειανός (1254-1260, 1261-1264), ο οποίος ανήλθε αστραπιαία στην εκκλησιαστική ιεραρχία και εκλέχθηκε λίγο πριν από την αυτοκρατορική στέψη, προς πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου. Αυτός τέλεσε και την αυτοκρατορική στέψη -και χρίση- στην Νίκαια, τον Νοέμβριο του 1254[38].

35. Για την βασιλεία του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη βλ. J.S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Empire, 1222-1254: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis*, αδημοσ. διδακτορική διατριβή, UCLA 1978. Για την στρατιωτική του δραστηριότητα και την αγιοποίησή του βλ. του ιδίου, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor. The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York 1992.

36. Ακροπολίτης, I, 105: «*Οὕτω μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος τῶν βασιλείων ἐπείληπτο θρόνων. τὴν νενομισμένην γοῦν ὁσίαν ἀποδοὺς τῷ βασιλεῖ καὶ πατρὶ καὶ καθεσθεὶς ἐπ' ἀσπίδος ὡς ἔθος καὶ ὑπὸ πάντων φημισθεὶς αὐτοκράτωρ*». Γρηγοράς, I, 53: «*ἀνηγορεύετο δ' ὕστερον παρ' ἑκόντων τῶν ὑπηκόων ἁπάντων, καθεσθεὶς ἐπ' ἀσπίδος κατὰ τὸ ἐν τούτοις ἐπικρατοῦν ἔθος*». Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σσ. 176-177.

37. Ακροπολίτης, I, 106: «*ἐπεὶ δὲ ἐχήρευε τοῦ πατριαρχοῦντος ἡ ἐκκλησία… ἔδει δὲ πρῶτον πατριάρχην προβληθῆναι, ἵν' ἐπὶ τῷ βασιλεῖ τὴν στεφηφορίαν ἐν τῷ ἱερῷ τελεσιουργήσῃ τεμένει*».

38. J. A. Munitiz (ed.), *Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, Turnhout 1984, 37.13-15: «*'Επείγει τοιγαροῦν τὴν χειροτονίαν, καὶ μάλιστα διὰ τὴν τοῦ τῆς βασιλείας χρίσματος τελετουργίαν, ὁ τῆς βασιλείας διάδοχος*». Πρβ. την παλαιότερη έκδοση του A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae Curriculum Vitae et Carmina*, Leipzig 1896, σ. 41. Γρηγοράς, I, 55: «*ὁ βασιλεὺς παρὰ τοῦ πατριάρχου χρισθεὶς καὶ τὸ στέφος ἀναδησάμενος*». R. Potz, *Patriarch und Synode in Konstantinopel*, Wien 1971, σ. 51, υποσ. 25. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 177. M. Angold, ό.π., σ. 44. Alice Gardner, ό.π., κυρίως σσ. 206-208.

Ο νέος αυτοκράτορας αποδείχθηκε ιδιαιτέρως λόγιος, ταυτόχρονα όμως και ελάχιστα συνεννοήσιμος με την αριστοκρατία της Νίκαιας. Η αντίδραση της αριστοκρατίας αυξανόταν συνεχώς. Τον Αύγουστο του 1258 ο αυτοκράτορας πέθανε από μία βαρειά ασθένεια που τον είχε καταβάλει. Εμπιστεύθηκε την αυτοκρατορία στον οκτάχρονο υιό του, Ιωάννη Λάσκαρι[39], υπό την επιτροπεία του πατριάρχη Αρσενίου και του έμπιστου διαχειριστή του, πρωτοβεστιαρίου Γεωργίου Μουζάλωνος[40]. Αξιοσημείωτο από την άποψη της ιδεολογικής εδραίωσης της συγκεκριμένης διαδοχής είναι το στοιχείο ότι ο Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρις προβλήθηκε από τον λόγιο Νικηφόρο Βλεμμύδη ως χριστός ήδη από την γέννησή του[41].

Η αναφορά αυτή αποτελεί μία ακραία επίδειξη ρητορικής ακροβασίας, αλλά δεν παύει να είναι και έκφραση μίας πολιτικής ιδεολογίας διαδοχής που στηρίζεται εν πολλοίς στο χρίσμα και στην ιδιότητα του χριστού. Η «δυναστεία των Λασκαριδών» είναι η βυζαντινή αυτοκρατορική δυναστεία στην οποία το χρίσμα και η ιδιότητα του χριστού συνδέονται ευθέως με το ζήτημα της αυτοκρατορικής διαδοχής και προσλαμβάνουν διαστάσεις προερχόμενες από παλαιοδιαθηκικά πρότυπα και εδραιωμένες στην πραγματικότητα της εξορίας και στην πολιτική ρητορική που την συνόδευε. Εξάλλου, πιθανότατα κατά την περίοδο της εξορίας στην Νίκαια (1204-1261) θα πρέπει να θεωρηθεί πως αποκτά τα δομικά του στοιχεία το εικονογραφικό θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί, το οποίο ακριβώς εντάσσεται στην ίδια ιδεολογική προοπτική και εσχατολογία[42].

39. Ακροπολίτης, I, 154: «*πάνυ ἀφῆλιξ ἐτύγχανεν ὢν ἐν τῷ καιρῷ τῆς τελευτῆς τοῦ βασιλέως καὶ πατρός· οὔπω γὰρ τελείων ἐνιαυτῶν ὑπῆρχεν ὀκτώ*».

40. Ακροπολίτης, I, 154: «*τοῦτον γὰρ ἡ διαθήκη ἐποίει τῶν 'Ρωμαϊκῶν ἁπάντων πραγμάτων κύριον, ὥστε τὸ κράτος ἔχειν ἁπάσης τῆς τῶν 'Ρωμαίων ἀρχῆς, μέχρις ἂν ὁ τοῦ βασιλέως υἱὸς εἰς τελείαν τὴν ἡλικίαν ἀφίκοιτο*». Παχυμέρης, I, 15.21-23: «*Τότε τοιγαροῦν ἀποθανόντος ἐκείνου, _ πρωτοβεστιάριος Μουζάλων τὴν ἐπιτροπὴν 'Ιωάννου παρὰ τοῦ πατρός τε καὶ βασιλέως ἔχειν ἠγγέλλετο*». D.M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα 2001, σ. 59.

41. Νικ. Βλεμμύδης, έκδ. A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae Curriculum Vitae et Carmina*, Leipzig 1896, 110.8-9: «*χριστοῦ πατὴρ κληρουχικῶς αὐτάναξ, αὐτοκράτωρ, ἐκ γὰρ χριστοῦ χριστός ἐστι, καὶ σὺ χριστὸς ἐκ τούτου*».

42. Η Ρίζα Ιεσσαί, εικονογραφικό θέμα με ισχυρή λειτουργία στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας, θα διαδοθεί μετά τα μέσα του 13ου αιώνα στην βυζαντινή, αλλά και την μεταβυζαντινή τέχνη. Για τις απαρχές, την διάδοση και την συμβολική και ιδεολογική λειτουργία του εικονογραφικού θέματος, E. Yarenis, *Raiz Jesse. Fontes-Ilustraçao-Funçao Simbólica e Ideológica*, αδημοσ. διπλωμ. εργασία, Nova Universidade de Lisboa 2002. Για τον σύνθετο τύπο, Στ. Γουλούλης, *Ο σύνθε-*

Ο αντιβασιλέας Μουζάλων δεν προερχόταν από την αριστοκρατία. Το γεγονός αυτό προκάλεσε εκ νέου την δυσαρέσκεια των αριστοκρατών, οι οποίοι όμως αναγκάστηκαν να συνταχθούν στην νεκρική κλίνη του αυτοκράτορα και να τον αποδεχθούν ως αντιβασιλέα. Τα γεγονότα που ακολούθησαν είναι αρκούντως γνωστά. Εννέα μόλις μέρες μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι εκδηλώθηκε συνωμοσία και στην διάρκεια της επιμνημόσυνης ακολουθίας για τον νεκρό αυτοκράτορα στην Μονή Σωσάνδρων ο Γεώργιος Μουζάλων και οι αδελφοί του δολοφονήθηκαν (στις 25 Αυγούστου του 1258) μπροστά στην Αγία Τράπεζα από Λατίνους μισθοφόρους[43]. Επρόκειτο για μία κίνηση που είχε την επίνευση -και πιθανότατα και την καθοδήγηση- του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ενός ικανότατου και επιφανούς αριστοκράτη[44].

Σύμφωνα με την βούληση της εν πολλοίς παραγκωνισμένης έως τότε αριστοκρατίας, η άσκηση των επιτροπικών καθηκόντων ανατέθηκε κατά τους τελευταίους μήνες του 1258 στον Μιχαήλ Παλαιολόγο, ο οποίος έλαβε και τον τίτλο του δεσπότου[45]. Μετά από ένα σύντομο διάστημα κατά το οποίο καταβλήθηκε προσπάθεια -ιδιαίτερα από τον πατριάρχη- για εξασφάλιση των νομίμων δικαιωμάτων του νεαρού Ιωάννη Δ΄ στον θρόνο, επικράτησε τελικά η ισχύς και η επιρροή του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Έτσι κατά την 1η Ιανουαρίου του 1259 αναγορεύθηκε σε αυτοκράτορα, περιβλήθηκε τα ερυθρά πέδιλα, υψώθηκε σε απίδα και επευφημήθηκε. Ο πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός, παρά τις διακηρυγμένες προθέσεις του για διασφάλιση του νεαρού βασιλέα, τέλεσε την βασιλική στέψη του Μιχαήλ Παλαιολόγου, αφήνοντας χωρίς ιδεολογική εδραίωση τον Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι[46].

τος τύπος της *Ρίζας Ιεσσαί*, αδημοσ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2002. Για τις πρώτες αποδόσεις του θέματος στη δυτική ευρωπαϊκή τέχνη βλ. A. Watson, *The Early Iconography of the Tree of Jesse*, London-Oxford 1934.

43. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σσ. 181-184. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μτφ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. εποπτεία Ε. Χρυσός, Αθήνα 1989, τόμ. Γ΄, σ. 128. D. Nicol, *Despotate of Epiros, I*, Oxford 1957, σσ. 157-158. Του ιδίου, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα 2001, σ. 60.

44. Για την καταγωγή του βλ. V. Laurent, "La genealogie des premiers Paléologues", *Byzantion* 8 (1933), σσ. 130-149.

45. Γρηγοράς, I, 70-71. έκδ. A. Failler, *Georges Pachymérès. Relations historiques*, I, Paris 1984 [CFHB XXIV/I], 131.7-11 (στο εξής Παχυμέρης, I). Πρβ. A. Failler (ed.), *La version brève des Relations historiques de Georges Pachymérès*, Paris 2001, 37.9-19.

46. Παχυμέρης, I, 143.1-11. A. Failler (ed.), *La version brève*, ό.π., 39. 9-15. Ακροπολίτης, I, 159.12-15. Νεοελλ. απόδ., Α.Δ. Παναγιώτου, ό.π., σ. 265. Ψευδο-Σκουταριώτης, 539. Γρηγοράς, I,

Έτσι παρά τα δικαιώματά του στον θρόνο και την προγενέστερη ιδεολογική εδραίωση της διαδοχής του στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, ο νεαρός Ιωάννης παραγκωνίσθηκε με το πρόσχημα της μικρής του ηλικίας, η οποία -σύμφωνα με την σχετική επιχειρηματολογία- δεν του επέτρεπε να ασκεί τα καθήκοντα του βασιλέως Ρωμαίων με τρόπο πρακτικό και αποτελεσματικό. Έτσι ως ουσιαστικός αυτοκράτορας λειτούργησε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος. Ο τελευταίος συνέχισε τις σύντονες προσπάθειες για την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας από τους Λατίνους[47].

Ο Μιχαήλ επέλεξε να χρησιμοποιεί και τα τρία αυτοκρατορικά οικογενειακά ονόματα: Κομνηνός Δούκας Παλαιολόγος[48]. Με την ιδεολογική αυτή επιλογή επεδίωκε μεταξύ άλλων να καταδείξει μία σύνδεση με προηγούμενες ευκλεείς αυτοκρατορικές οικογένειες, αποφεύγοντας πάντως να τολμήσει κάτι τέτοιο για την οικογένεια των Λασκάρεων, επιλογή που πιθανότατα θα προκαλούσε κακούς συνειρμούς.

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος κατόρθωσε να ιδρύσει την τελευταία βυζαντινή αυτοκρατορική δυναστεία, να ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη το 1261 και να καταστεί «Νέος Κωνσταντίνος». Στις 15 Αυγούστου έκανε την επίσημη είσοδό του στην Βασιλεύουσα με οδηγό την εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας[49]

78-79. Πρβ. D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα 2001, σ. 63. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σσ. 182-183, όπου και συζήτηση για τις διάφορες απόψεις σχετικά με τα ακριβή στάδια της πορείας του Μιχαήλ προς τον θρόνο.

47. Για την πρώτη φάση της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και τα βήματα σφετερισμού του αυτοκρατορικού θρόνου η βιβλιογραφία είναι πλουσιότατη. Βλ. ενδεικτικά C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282)*, Paris 1926, σσ. 25-38. D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282*, Cambridge Mass. 1959, σσ. 16-46. M. Angold, ό.π., σσ. 80-93. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήναι 1898 [ανατύπωση, Αθήναι 1994], σσ. 471-476.

48. Βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, «Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τόμ. Ε΄ (1989-90), 221-240, κυρίως σσ. 233-240. Ευγενία Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία-Τέχνη-Επιγραφές*, [Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 5] Αθήνα 1997, σσ. 76-77. H. Buschausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, σσ. 152-153. Ruth J. Macrides, "From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile", εν P. Magdalino (ed.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, [Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992], Cambridge 1994, 269-282. Της ιδίας, "The New Constantine and the New Constantinople", *BMGS* 6 (1980), 13-41.

49. Ακροπολίτης, I, 186.5-188.7. Παχυμέρης, I, 217.1-219.18. Ψευδο-Σκουταριώτης, 553.24 -

και στέφθηκε αυτοκράτορας στον ναό της Αγίας Σοφίας.

Ωστόσο, όπως φάνηκε σαφώς από όσα αναφέραμε προηγουμένως, δεν ήταν ο μόνος που διεκδίκησε δυναμικά την εξουσία και την διαδοχή στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, ούτε ο μόνος που έγινε αυτοκράτορας στο κράτος πιθανότατα χωρίς την θέληση του προκατόχου του. Η περίπτωση του άτυχου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι πιθανότατα είχε στο 1222 το ανάλογό της στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, αλλά ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης φαίνεται πως είχε λάβει ακόμη ριζικότερα μέτρα, εξαφανίζοντας δια παντός τον πραγματικό πορφυρογέννητο και λαμβάνοντας ο ίδιος την ιδιότητα αυτή, όπως και την διαδοχή στον θρόνο. Μία νέα οικογένεια, των Βατάτζηδων, είχε ήδη πολύ νωρίς εμπλακεί στην «δυναστεία».

Όπως είδαμε, σε αντίθεση με το ευρέως διαδεδομένο ότι «ο Μιχαήλ Παλαιολόγος σφετερίσθηκε τον θρόνο των Λασκαριδών», τα ζητήματα της εξουσίας και της διαδοχής στην αυτοκρατορία της Νίκαιας είναι στην πραγματικότητα περισσότερο περίπλοκα και απολύτως δηλωτικά των αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων που είχαν αναπτυχθεί στην κοινωνία της. Έτσι η σειρά των αυτοκρατόρων της Νίκαιας μπορεί μόνο χάριν κατανοήσεως να ονομασθεί «δυναστεία». Άλλωστε ο συγκεκριμένος όρος στην πραγματικότητα συνολικά δεν προσφέρεται για να δηλώσει με την ακριβή του έννοια την βυζαντινή πρακτική στα σχετικά ζητήματα διαδοχής.

Στην συγκεκριμένη περίπτωση, στην θεωρούμενη ως «δυναστεία των Λασκάρεων», τα ονόματα και μόνο είναι εύγλωττα για την κατάδειξη της ασυμβατότητας και μεγάλης διάστασης του όρου σε σχέση με την πραγματικότητα που καλείται να αποδώσει: πέραν του ιδρυτή της, Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι, στο κράτος της Νίκαιας βασίλευσαν για 32 ολόκληρα χρόνια ο Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, για τέσσερα χρόνια ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, και για τρία χρόνια ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος.

Ο ιδρυτής του κράτους της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, που φιλοδοξούσε και αγωνίσθηκε σθεναρά να εγκαθιδρύσει μια πραγματική δυναστεία, στην πραγματικότητα δεν είχε επιτύχει τον σκοπό του. Ο διάδοχός του ήταν ένας Βατάτζης, ενώ ο απελευθερωτής της Κωνσταντινουπόλεως ένας Παλαιολόγος.

555.7. Γρηγοράς, ό.π., 87.11-88.12.

Βασίλειος Μήλιος

Ενωτικές διαπραγματεύσεις μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ρώμης αμέσως μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και Ουρβανός Δ΄ (1261-1264)

Η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1261 και η παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο ήταν σημαντικότατα γεγονότα που άλλαξαν τους συσχετισμούς δυνάμεων στην νοτιοανατολική Ευρώπη και στην ανατολική Μεσόγειο. Η αλήθεια είναι ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν σημαντικότατος παράγοντας στην περιοχή αυτή ήδη από την εποχή του Ιωάννη Βατάτζη, όμως με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο η θέση της αλλά και οι επιδιώξεις της. Η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν και πάλι ένας αποφασιστικός παράγοντας στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.

Στόχος του Μιχαήλ Παλαιολόγου δεν ήταν μόνο η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης αλλά μια πλήρης παλινόρθωση της Αυτοκρατορίας με την απελευθέρωση των φραγκοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδος και την ενσωμάτωση του κράτους της Ηπείρου. Αυτό όμως δεν ήταν καθόλου εύκολο να πραγματοποιηθεί. Απαιτούσε μεγάλη προσπάθεια και δυνάμεις που η αυτοκρατορία είναι αμφίβολο αν διέθετε πλέον. Δεν ήταν όμως μόνο αυτό. Με την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης δεν αναβαθμίστηκε μόνο ο ρόλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά αυξήθηκαν και οι κίνδυνοι για αυτήν, ακριβώς επειδή αποτελούσε πλέον ένα παράγοντα που έπρεπε να λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψιν τους οι ιταλικές ναυτικές δυνάμεις, που είχαν ζωτικότατα συμφέροντα στην Ανατολή, αλλά και άλλα δυτικά κράτη που είχαν βλέψεις στη περιοχή.

Η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης σήμαινε ταυτόχρονα και το τέλος της λατινικής αυτοκρατορίας· ένα γεγονός που έκανε τεράστια εντύπωση στη Δύση και που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων εναντίον του Βυζαντίου. Όλες οι λατινικές κτήσεις στην Ανατολή θεωρήθηκε ότι βρίσκονταν σε άμεσο κίνδυνο από την ανανεωμένη βυζαντινή δύναμη[1].

Ο τιτουλάριος πλέον λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουΐνους Β´ de Courtenay κατέφυγε στη Δύση, όπου άρχισε ένα εναγώνιο ταξί-

1. Σχετικά με τη γενικότερη πολιτική κατάσταση αμέσως μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης το 1261: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1263[3], ελλ. μετ., Ι. Παναγόπουλος, (επιστ. εποπτεία Ε. Κ. Χρυσός), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1981, τομ. ΙΙΙ σσ. 133- 137 - Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις. 1258-1282*, Κέιμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1959, ελλ. μετ. Κ. Πολίτη, Αθήνα 1969, σ. 113.

δι στις διάφορες ευρωπαϊκές αυλές, προσπαθώντας να οργανώσει μια σταυροφορία εναντίον του Βυζαντίου, για να ανακτήσει τη χαμένη του αυτοκρατορία[2]. Έτσι λοιπόν στη Δύση η βυζαντινή αυτοκρατορία έπρεπε να αντιμετωπίσει κι όλες εκείνες τις ποικίλες δυνάμεις που είχαν κάθε συμφέρον από την επιβίωση της μόνιμα εξασθενημένης (και ανύπαρκτης πλέον) λατινικής αυτοκρατορίας. Ο κίνδυνος θα γινόταν ακόμη πιο μεγάλος, εάν οι δυτικές δυνάμεις κατόρθωναν να οργανώσουν μια συντονισμένη επίθεση εναντίον του Βυζαντίου μαζί με τα σλαβικά βασίλεια της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Τα κράτη αυτά διέθεταν υπολογίσιμες δυνάμεις, που από μόνες τους δεν μπορούσαν να έχουν ουσιαστικά αποτελέσματα εναντίον του Βυζαντίου, μαζί όμως με τους δυτικούς εχθρούς θα ήταν μια θανάσιμη απειλή.

Μια επίθεση από τη Δύση ήταν πολύ πιθανό να εκδηλωθεί ανά πάσα στιγμή. Το μόνο πράγμα που μπορούσε να την αποτρέψει ήταν έξυπνες διπλωματικές κινήσεις από τη πλευρά του Βυζαντίου και ευτυχώς για την αυτοκρατορία ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ήταν ένας εξαίρετος διπλωμάτης.

Η σημαντικότερη και πιο επίφοβη δύναμη στη Δύση, που στρέφονταν ανοιχτά εναντίον του Βυζαντίου, ήταν το βασίλειο της Σικελίας. Όλη η δυτική πολιτική της μακρόχρονης βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς του προσπάθειες να αποτρέψει μια επίθεση του βασιλείου της Σικελίας εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Τόσο όταν στο θρόνο της Σικελίας βρίσκονταν ο Μανφρέδος, όσο και όταν, με τις ευλογίες του πάπα, έγινε βασιλιάς ο Κάρολος ο Ανδεγανός, ακόμη πιο επίφοβος για το Βυζάντιο από τον προκάτοχό του[3].

2. Marino Sanudo-Torsello, *Fragmentum*, έκδ. C. Hopf, στο *Chronique Greco- romanes*, Βερολίνο 1873, σσ. 172-173 – *La Chronique des Veniciens de maistre Martin de Canal*, εκδ. Polidori- Galvani, στο *Archivio Storico Italiano*, τομ. VIII (1845), σ. 502.

3. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. Schopen – I. Bekker, Βόννη 1830-1845, τόμ. II, σ. 72 – *Cambridge Medieval History*, τόμ. VI, 1929, σ. 184 – B. Capasso, *Historia Diplomatica Regni Siciliae*, Νεάπολη, 1874, σσ. 145-146 – F. Schneider, Eine Quelle für Manfreds Orientpolitik, «*Quellen und Forschungen*» 24 (1932-1933), σσ. 112-113 – Κ. Γιαννακόπουλος, Greco – Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration; The Battle of Pelagonia – 1259, «*Dumbarton Oaks Papers*», 7 (1953), σσ. 99-141, κυρίως εδώ σσ. 107-108 – W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Βερολίνο 1903, σσ. 333-334 – G. Valenti, Vestigia di Manfredi di Hohenstaufen Re di Sicilia e Signore di Romania, «*Numismatica*» (1939), σ. 65. Για τον Μανφρέδο γενικότερα: A. Karst, *Geschichte Manfreds*, Βερολίνο, 1897 – F. Schirrmacher, *Die letzten Hohenstaufen*, Γοττίγκη, 1871 – K. Hampe, *Urban IV und Manfred*, Χαϊδελβέργη 1905 – Του ιδίου, *Geschichte Konradins von Hohenstaufen*, Λειψία 1942.

Ο πάπας Ουρβανός Δ΄ ανήλθε στο θρόνο τον Αύγουστο του 1261, ένα μόλις μήνα μετά την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς. Ο ίδιος δεν μπορούσε να αποδεχτεί αναντίρρητα το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη δεν βρίσκονταν πλέον υπό τον έλεγχο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας και ότι στη θέση της λατινικής αυτοκρατορίας βρίσκονταν και πάλι η «σχισματική» ελληνική αυτοκρατορία. Για αυτό πρόσφερε την πολύτιμη βοήθειά του στον Βαλδουΐνο Β΄, προσκαλώντας τη δυτική χριστιανοσύνη να πάρει τα όπλα σε μια σταυροφορία εναντίον του «σχισματικού» Βυζαντίου[4].

Ο Ουρβανός Δ΄ καλούσε με μία επιστολή του τον ευσεβή βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο τον Θ΄, έναν από τους ισχυρότερους και με τεράστιο κύρος, μονάρχες της Δύσης, να ηγηθεί αυτής της σταυροφορίας, υπογραμμίζοντας πως αν οι βυζαντινοί κατόρθωναν να κατακτήσουν όλη τη «Ρωμανία», θα ήταν πάρα πολύ δύσκολο για τους σταυροφόρους να βαδίσουν προς τους Αγίους Τόπους[5].

Για καλή τύχη του Μιχαήλ Παλαιολόγου και της βυζαντινής αυτοκρατορίας η πρόσκληση του πάπα για τη σταυροφορία δεν είχε το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Οι ευρωπαϊκές χώρες ήταν απασχολημένες με άλλα προβλήματα και οι δυτικοί λαοί δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον[6]. Ο μεγαλύτερος υποστηρικτής της ιδέας των σταυροφοριών αυτή την εποχή, ο βασιλεύς της Γαλλίας Λουδοβίκος Θ΄, δεν έδωσε καμία υπόσχεση στον πάπα. Ποτέ του δεν είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, παρόλο που φαίνεται ότι έτρεφε μια προσωπική συμπάθεια προς τον Βαλδουΐνο Β΄. Ο Λουδοβίκος προτιμούσε να αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις αποκλειστικά σε μια σταυροφορία εναντίον των «απίστων» και δεν ήταν διατεθειμένος να πολεμήσει εναντίον ενός χριστιανού ηγεμόνα, ακόμα κι αν αυτός ήταν ο «σχηματικός» Παλαιολόγος[7].

4. Andrea Dandolo, *Chronica*, έκδ. E Pastorello, στο L. A. Muratori, *R.I.S.S.* τόμ. XII, μέρος 1ο, Βολονία, 1941 –1949, σ. 311- J. *Guiraud, Les Registres d'Urbain IV (1261-1264)*, Παρίσι, 1901- 1929, τόμ. II, αρ. 231, αρ. 131, αρ. 133-135 – W. Norden, ό.π., σ. 103. Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 113.

5. J. Guiraud, ό.π., τόμ. II, αρ. 131.

6. Κ. Γιανναkόπουλος., ό.π., σ. 114 και σημ. 18, 19.

7. Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 114 – R. Sternfeld, *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis 1270 und die Politik Karls I von Sizilien*, Βερολίνο, 1896, σ. 308 – E. Dade, *Versuche zur Wiedererrichtung der lateinischen Herrschaft in Konstantinopel*, Ιένη 1938, σ. 11 – C. Chapman, *Michel Paleologue restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282)*, Παρίσι, 1926, σ. 52.

Επίσης η πραγματοποίηση μιας σταυροφορίας ήταν δύσκολο να γίνει, εξαιτίας της παραδοσιακής εχθρότητας της Αγίας Έδρας, με τον οίκο των Hohenstaufen[8].

Ο βασιλεύς της Σικελίας Μανφρέδος έδειξε γρήγορα ένα έντονο ενδιαφέρον για μια σταυροφορία εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ήταν παραδοσιακός εχθρός του Βυζαντίου και δεν έκρυβε τις βλέψεις που είχε κατά της αυτοκρατορίας[9]. Ο Ουρβανός Δ΄ όμως δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να εμπιστευτεί την αρχηγία μιας σταυροφορίας στον Μανφρέδο, αυτόν τον νόθο γιο του Φρειδερίκου Β΄, που τον είχε αφορίσει η Αγία Έδρα και τον θεωρούσε σφετεριστή του σικελικού στέμματος. Μια συμμετοχή του Μανφρέδου στη σταυροφορία, πόσο μάλλον αν ήταν και αρχηγός της, θα σήμαινε αυτόματα και αναγνώρισή του ως βασιλέα της Σικελίας, πράγμα που ο πάπας οπωσδήποτε δεν ήθελε.

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ήξερε βέβαια τον κίνδυνο που διέτρεχε από τη Δύση η Κωνσταντινούπολη και γενικότερα η αυτοκρατορία. Ο ευφυής Παλαιολόγος ήξερε όμως ταυτόχρονα πως στο πρόσωπο του Μανφρέδου το Βυζάντιο και ο πάπας είχαν έναν κοινό εχθρό. Έτσι ο βυζαντινός αυτοκράτορας σκέφτηκε να απομακρύνει τον κίνδυνο μιας σταυροφορίας εναντίον του, προτείνοντας στον πάπα ενωτικές διαβουλεύσεις που θα οδηγούσαν στη θεραπεία του σχίσματος και στην ένωση των Εκκλησιών. Ήταν μια πολύ συμφέρουσα πρόταση προς την Αγία Έδρα που μπορούσε να πετύχει – εν μέρει τουλάχιστον – τους στόχους της στην Ανατολή, χωρίς να διακινδυνεύσει μια σταυροφορία. Εξάλλου κάτι τέτοιο εντάσσονταν και στα γενικότερα σχέδια της παποσύνης. Ενότητα και ειρήνη στους κόλπους της Εκκλησίας πρώτα από όλα. Μετά, το σύνολο του χριστιανικού κόσμου θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει το Ισλάμ και να απελευθερώσει τους Αγίους Τόπους. Και όπως είχε αποδείξει η πείρα, μια ένωση που θα πραγματοποιούνταν μετά από διαβουλεύσεις είχε περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας, από μια «ένωση» που θα επιβάλλονταν με τα όπλα των σταυροφόρων, όπως ανεπιτυχώς είχε γίνει το 1204.

Η ενότητα της Εκκλησίας ήταν ανέκαθεν ένα αξίωμα και για την βυζαντινή πολιτική και θρησκευτική σκέψη. Ήταν ένα από τα πρώτιστα καθήκοντα του αυτοκράτορα να εξασφαλίζει την ενότητα της πίστεως και της Εκκλησίας[10].

8. W. Norden, ό.π., σ. 431.

9. Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π., τόμ. Ι, σ. 72, στ. 5-7.

10. Σχετικά με τη πολιτική ιδεολογία και τον χριστιανισμό στο Βυζάντιο: R.Farina, *L' impero*

Εξάλλου ενωτικές διαβουλεύσεις είχαν γίνει και στο πρόσφατο παρελθόν από τους προκατόχους του Μιχαήλ Παλαιολόγου, κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[11]. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε πως πέρα από τις πολιτικές σκοπιμότητες, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ένιωθε και το καθήκον σαν βυζαντινός αυτοκράτορας, ακολουθώντας τις παλιές παραδόσεις, να φροντίσει και για την ενότητα της Εκκλησίας, εξαλείφοντας το «σκάνδαλο» του σχίσματος που χώριζε την Ανατολή και τη Δύση.

Έχουμε έμμεσες πληροφορίες πως ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης έστειλε μια πρεσβεία προς την Αγία Έδρα[12]. Μέλη της πρώτης αυτής πρεσβείας ήταν δύο Έλληνες, πρώην υπογραμματείς του Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουΐνου, ο Νικηφορίτζης και ο Αλουβάρδης. Δεν ξέρουμε ποιος ήταν ο σκοπός της πρεσβείας αυτής, πάντως πρέπει να θεω-

e l' imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo, Ζυρίχη, 1966 – H. Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Γκράτς 1965 – F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background*, Ουάσιγκτον 1966 – F. Dvornik, Byzance et la Primaute Romaine, Παρίσι, 1964 – H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin*, Παρίσι, 1975, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, ελλ. μετ. Τ. Δραχόπουλου, Αθήνα, 1988, ειδικά για την βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ σσ. 123- 137.

11. J. Draseke, Theodoros Laskaris, "*BZ*" III (1894), σσ. 512-515 – N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, Φλωρεντία 1898 – W. Norden, ό.π., σσ. 358 κ.ε. σσ. 380 κ.ε. – G. Ostrogorsky, ό.π., σσ. 125-126 – F. Scillman, Zur byzantinischen Politik Alexandres IV, "*Romische Quartalschrift*", XXII (1908), σσ. 108 κ.ε.

12. Πληροφορίες για τη πρώτη αυτή πρεσβεία του Μιχαήλ Η΄ προς το πάπα Ουρβανό Δ΄ εκτός από τον Παχυμέρη, Γ. Παχυμέρης, *De Michaele et Andronio Palaeologis*, έκδ. I. Bekker, Βόννη, 1835. τόμ. I, σσ. 168-170, έχουμε επίσης και από μια μεταγενέστερη, με χρονολογία 18-VII-1263, επιστολή του Ουρβανού Δ΄ προς το Μιχαήλ Η΄ στον J. Guraaud, ό.π., άρ. 295, 137Β. Στην επιστολή αυτή ο πάπας αναφέρεται σε προγενέστερες επιστολές του Μιχαήλ Η΄ προς την Αγία Έδρα που στάλθηκαν αμέσως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και για μεταγενέστερες πρεσβείες, όπου ανάμεσα στους απεσταλμένους αναφέρεται κάποιος «Maximus Alufardus» (sic) που πιθανότατα είναι ο Αλουβάρδης που αναφέρεται από το Παχυμέρη και συμμετείχε στη πρώτη αυτή πρεσβεία μαζί με τον Νικηφορίτζη. Την πρεσβεία δέχεται ο F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des öströmischen Reiches*, Μόναχο-Βερολίνο, 1932, τόμ. III, αρ. 1911, όπου όμως λέει ότι δεν κατόρθωσε να πετύχει τους σκοπούς της. Ο S. Borsari, La politica bizantina di Carlo I d' Angio dal 1266 al 1271, «*Archivio storico per le provincie napoletane*, n.s. XXV (1956), σσ. 324-325 – αναφέρει επίσης ότι ο πάπας δέχτηκε τη πρεσβεία, αλλά δεν υπήρξε αποτέλεσμα. Την πρεσβεία δέχεται επίσης και ο Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σσ. 112-113 και σημ. 7. Σχετικά με αυτήν την αμφισβητούμενη πρεσβεία πρβλ. επίσης M. Roncaglia, *Les frères Mineurs et l'église Orthodoxe au XIII siècle*, Κάιρο, 1954, σσ. 121-122, και σημ. 7.

ρήσουμε βέβαιο ότι δεν έθιξε το θέμα της ένωσης των δύο Εκκλησιών. Πιθανότατα σκοπός της ήταν να βολιδοσκοπήσει το κλίμα που επικρατούσε μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μελλοντικές σχέσεις, όταν πλέον ο αντίκτυπος του γεγονότος θα είχε μετριαστεί.

Το πιο πιθανό είναι ότι η πρεσβεία δεν κατόρθωσε να πραγματοποιήσει τους σκοπούς της. Ο Παχυμέρης μάλιστα αναφέρει ότι δυο πρεσβευτές είχαν άδοξο τέλος και δεν κατόρθωσαν καν να φτάσουν στην παπική έδρα. Συνελήφθησαν από οργισμένους Ιταλούς για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και μάλιστα ο Νικηφορίτζης γδάρθηκε ζωντανός, ενώ ο Αλουβάρδης κατόρθωσε κακήν-κακώς να ξεφύγει. Ο Παχυμέρης ίσως υπερβάλλει στο συγκεκριμένο σημείο της διήγησης των γεγονότων, επιβεβαιώνει όμως ξεκάθαρα την αποτυχία της πρεσβείας αυτής. Ίσως ήταν πολύ νωρίς, ακόμη και για μια απλή ανταλλαγή πρεσβειών. Εξάλλου, όπως αναφέραμε παραπάνω, ο πάπας αυτή την εποχή σκεφτόταν μια πιο δυναμική αντίδραση εναντίον του Μιχαήλ Παλαιολόγου και προσπαθούσε να οργανώσει μια σταυροφορία εναντίον του Βυζαντίου. Ίσως σκοπός της πρεσβείας αυτής ήταν να προσπαθήσει να πείσει τον πάπα να αναθεωρήσει μια τέτοια απόφαση.

Μια δεύτερη πρεσβεία του Μιχαήλ Η΄ προς τον Ουρβανό Δ΄ έφτασε στην παπική αυλή το καλοκαίρι του 1262. Οι αυτοκρατορικοί πρεσβευτές έφερναν μαζί τους μια επιστολή του Μιχαήλ Παλαιολόγου, που πρέπει να είχε συνταχτεί με μεγάλη προσοχή[13]. Στην επιστολή αυτή ο βυζαντινός αυτοκράτορας μιλούσε γενικότερα για την χριστιανική αγάπη. Έγραφε για τα πολλά λάθη του παρελθόντος και για τις αδικίες που είχε υποστεί η αυτοκρατορία του από τους λατίνους. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος με μεγάλη προσοχή απέφευγε να μιλήσει ευθέως για την ένωση ανάμεσα στους δύο μεγάλους κλάδους της χριστιανοσύνης και δεν ανέφερε βέβαια καθόλου τα ακανθώδη θεολογικά και λειτουργικά προβλήματα, όπως το «filioque», τη χρήση των αζύμων από τη δυτική Εκκλησία

13. Η επιστολή δεν σώζεται, αλλά μπορούμε να καταλάβουμε κάπως το περιεχόμενό της από την απάντηση του Ουρβανού Δ΄ της 18-VII-1263 στον Guiraud, ό.π., άρ. 295. Επίσης A. Tautu, *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X, (1261- 1276) e registri vaticani*, «Juris Canonicis orientalis fontes", Πόλις του Βατικανού 1953, Ser. III, τόμ 1, άρ. 6, σ. 15 – W. Norden, ό.π., σ. 411-412 και Γιαννακόπουλος, ό.π., σσ. 116-117. Επίσης πληροφορίες σχετικά με την επιστολή αυτή μπορούμε να πάρουμε και από άλλη επιστολή του Ουρβανού, Ιουλίου-Αυγούστου 1262 στο L. Wadding, *Annales Minorum*, Quaracchi-Roma 1931, τόμ. IV, σσ. 203-204.

κ.τ.λ., θέματα που είχαν προκαλέσει μεγάλη αντιπαλότητα και διαμάχες ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, ήδη από πολύ παλαιότερες εποχές, πριν ακόμα και από την εποχή του Φωτίου και του Μιχαήλ Κρουλάριου.

Αντίθετα, έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη να επιτευχθεί μια σταθερή και ειλικρινής ειρήνη ανάμεσα στα δύο μέρη και αφού δημιουργηθεί με αυτόν τον τρόπο ένα κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης, θα λέγαμε σήμερα, τότε δεν θα ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν και τα θεολογικά ζητήματα.

Ο αυτοκράτορας καλούσε επίσης τον πάπα να στείλει απεσταλμένους του στην Κωνσταντινούπολη, για να διαπιστώσουν και οι ίδιοι ότι πράγματι οι διαφορές τελικά ανάμεσα στα δύο μέρη δεν ήταν και τόσο μεγάλες και πάντως δεν ήταν αδύνατο να ξεπεραστούν. Παρακαλούσε επίσης τον πάπα να στείλει ανθρώπους απλούς, με πίστη, και όχι μεγάλους ρήτορες και θεολόγους, οι οποίοι πολλές φορές κατέληγαν να περιπλέκουν τα προβλήματα, αντί να τα λύνουν. Η αίτηση αυτή του Μιχαήλ προς τον Ουρβανό Δ΄ δεν ήταν και τόσο εύκολο να πραγματοποιηθεί, γιατί αυτή την εποχή ήταν ελάχιστοι στη Δύση οι κληρικοί που γνώριζαν τα ελληνικά και πολλές ήταν οι δυσκολίες και οι παρεξηγήσεις που οφείλονταν σε αυτό ακριβώς το γεγονός. Εξαίρεση βέβαια αποτελούσαν οι ελληνόφωνες εκκλησίες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, που αυτή την εποχή ήκμαζαν ακόμη. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και ο σημαντικότατος ρόλος που θα διαδραματίσουν στο μέλλον, κατά τη διάρκεια που στο παπικό θρόνο θα είναι ο Κλήμης Δ΄ και ο Γρηγόριος Ι΄, τα μοναχικά τάγματα των Φραγκισκανών και των Δομινικανών, που λόγω της παρουσίας τους στην Ανατολή διέθεταν λόγιους κληρικούς, οι οποίοι μιλούσαν και τα ελληνικά[14].

Στην επιστολή του αυτή ο Μιχαήλ Παλαιολόγος δήλωνε επίσης πως θεωρούσε τον πάπα ως τον μοναδικό επιδιαιτητή ανάμεσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και τους δυτικούς εχθρούς της. Το γεγονός αυτό δεν είναι παράξενο, μια και ο παπικός θεσμός συχνά έπαιζε αυτόν το ρόλο μεταξύ των δυτικών ηγεμόνων. Αντίθετα μάλιστα μπορούμε να πούμε πως με τη δήλωση του αυτή ο Μιχαήλ Παλαιολόγος δεν έκανε απλώς μια ευχάριστη πρόταση προς τον Ουρβανό Δ΄, αλλά ταυτόχρονα προωθούσε με επιτυχία την πολιτική του, να πείσει δηλαδή την Αγία Έδρα ότι στόχος του ήταν να καταστήσει την αυτοκρατορία του

14. M. Viller, La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le Concile de Lyons jusqu'à celui de Florence (1274- 1438), "*Revue d'histoire ecclesiastique*" XVI (1921), σσ. 284-304 – R.L Wolff, The Latin Empire of Constantinople and the Franciscans, "*Traditio*" II (1944), σσ. 213-237.

μέλος του δυτικού κόσμου, επιστέγασμα του οποίου ήταν η παποσύνη. Με αυτόν τον τρόπο οποιαδήποτε ιδέα σταυροφορίας εναντίον του Βυζαντίου θα ήταν τελείως ανεδαφική.

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έκλεινε το γράμμα του προς τον πάπα μέ μια νύξη, πολύ καλά κρυμμένη, σχετικά με την τρομερή αντίθεση ανάμεσα στην Αγία Έδρα και στον Μανφρέδο, δηλώνοντας, πως αν κάποτε η ένωση μεταξύ των δύο εκκλησιών γίνονταν πραγματικότητα, κανένας χριστιανός ηγεμόνας δεν θα είχε το θάρρος να αντιταχθεί στην θέληση της Αγίας Έδρας.

Ο πάπας Ουρβανός Δ΄ πρέπει να έμεινε ιδιαίτερα ικανοποιημένος από την επιστολή του Μιχαήλ Παλαιολόγου, γιατί έβλεπε επιτέλους μια δυνατότητα ενώσεως της χριστιανοσύνης, που προερχόταν ακριβώς από την Κωνσταντινούπολη. Φυσικά δεν πρέπει να παραβλέψουμε τα πολιτικά οφέλη προς την παποσύνη που πρόσφερε ο βυζαντινός αυτοκράτορας. Από τη μια πλευρά η βυζαντινή αυτοκρατορία θα γίνονταν μόνιμο πλέον τμήμα του δυτικού κόσμου και σημαντικός σύμμαχος του πάπα κι από την άλλη θα αποτελούσε ένα άμεσο αντίπαλο δέος προς τον Μανφρέδο.

Ο Ουρβανός Δ΄ απάντησε στον Μιχαήλ Παλαιολόγο το καλοκαίρι του 1262[15]. Στην επιστολή του ο πάπας αποκαλούσε το Μιχαήλ Παλαιολόγο «Ένδοξο αυτοκράτορα των Ελλήνων», ενώ σε προηγούμενα γράμματα του προς λατίνους ηγεμόνες τον ονόμαζε «ο σφετεριστής που αποκαλεί τον εαυτό του αυτοκράτορα των Ελλήνων»[16].

Η επιστολή του πάπα ήταν μεγάλη και ασαφής. Μιλούσε γενικότερα για τα μεγάλα πνευματικά αλλά και πρακτικά οφέλη που θα προέκυπταν από την ένωση των εκκλησιών, όπως η δυνατότητα μεσολάβησης και διαιτησίας του πάπα μεταξύ χριστιανών μοναρχών για την επίλυση των διαφορών τους. Οι συνειρμοί κι εδώ είναι ξεκάθαροι.

Στο ίδιο γράμμα ο πάπας, περιμένοντας τις αντιδράσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα, έδινε μόνο μία αόριστη υπόσχεση ότι στο μέλλον θα έστελνε αντιπροσώπους του στη Κωνσταντινούπολη. Όμως το παπικό γράμμα για όλα αυτά

15. L. Wadding, ό.π., τόμ. IV σσ. 203-204. Ο Norden, ό.π., σσ. 411-412, χρονολογεί την επιστολή αυτή στον Ιούλιο- Αύγουστο του 1262. Το ίδιο και ο Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 117 και σημ. 35. Αντίθετα ο Chapman, ό.π., σ. 59, σημ. 1, την τοποθετεί στο έτος 1263, συγχέοντάς την προφανώς με μεταγενέστερη επιστολή του Ουρβανού της 18ης Ιουλίου 1263.

16. J. Guiraud, ό.π., άρ. 131: «Qui Grecorum imperatorem vocari se fecit». Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 117, και σήμ. 37.

έθετε έναν βασικό, όσο και βαρύ όρο: ο Μιχαήλ Παλαιολόγος θα έπρεπε εν τω μεταξύ «να συμπεριφέρεται με αξιέπαινο τρόπο ενώπιον της Θείας Μεγαλειότητας και μπροστά στα μάτια των ανθρώπων»[17]. Αυτό βέβαια σήμαινε ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας θα έπρεπε, για να προχωρήσει στην ένωση, να σταματήσει τον πόλεμο εναντίον των λατίνων της Ελλάδας και βέβαια να εγκαταλείψει τα σχέδια του για μια πλήρη βυζαντινή παλινόρθωση στις περιοχές αυτές.

Το τίμημα για τον βυζαντινό αυτοκράτορα ήταν πραγματικά βαρύ, γιατί αυτή την περίοδο ο πόλεμος στη Πελοπόννησο εναντίον των Λατίνων πήγαινε πολύ καλά για τους Βυζαντινούς.

Όπως είναι γνωστό, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος στη περίφημη μάχη της Πελαγονίας το 1259 είχε νικήσει τους Λατίνους και είχε συλλάβει αιχμάλωτο τον πρίγκηπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Βιλλεαλδουίνο και πολλούς άλλους σημαντικούς Φράγκους ευγενείς[18]. Για την απελευθέρωσή του, ο αυτοκράτορας ζητούσε από τον Γουλιέλμο την παραχώρηση ολόκληρου του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Ο αυτοκράτορας σε αντάλλαγμα θα έδινε στο Γουλιέλμο μια γενναία χρηματική αποζημίωση, με την οποία θα μπορούσε να αγοράσει εδάφη στη Γαλλία σε αντικατάσταση των χαμένων εδαφών της Πελοποννήσου. Τότε ο Γουλιέλμος είχε απορρίψει τις προτάσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα. Όμως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς και την μεγάλη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, ο Γουλιέλμος δέχτηκε μια δεύτερη πρόταση. Θα παραχωρούσε στους Βυζαντινούς, με αντάλλαγμα την ελευθερία του, τα φρούρια της Μονεμβασιάς, του Μιστρά, της Μάνης, του Γερακίου και την περιοχή της Κινστέρνας. Η υπόλοιπη Αχαΐα παρέμενε στον ίδιο. Επίσης ο Γουλιέλμος γίνονταν υποτελής του βυζαντινού αυτοκράτορα[19].

Η συνθήκη αυτή επικυρώθηκε το 1262. Έτσι άρχιζε και πάλι η βυζαντινή αναβίωση στην κυρίως Ελλάδα. Όπως ήταν φυσικό, οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να αρκεστούν σε αυτό μόνο το προγεφύρωμα στη Πελοπόννησο και σύντομα άρχισαν και πάλι οι εχθροπραξίες.

Το Μάιο του 1262 υπογράφηκε στη Θήβα μια συμφωνία ανάμεσα στο Γουλιέλμο και τους Βενετούς της Εύβοιας για συνεργασία και κοινή συμμαχία ενα-

17. L. Wadding, ό.π., τόμ. IV, αρ. 182, σ. 204.

18. G. Ostrogorsky, ό.π., σ.136 – Κ. Γιαννακόπουλος, *The Battle of Pelagonia*, σσ. 99-141.

19. D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée 1262-1460*, Παρίσι 1932, τομ. I, σσ. 15-20 – G. Ostrogorsky, ό.π., σ. 136.

ντίον των Βυζαντινών[20]. Το σχέδιο όμως αυτό φαίνεται ότι ήταν ευρύτερο, γιατί τον Ιούλιο του ίδιου έτους, έγινε μια σύσκεψη στην παπική αυλή στο Βιτέρμπο, όπου ο πάπας Ουρβανός Δ΄, ο τιτουλάριος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄, αντιπρόσωποι της Βενετίας και οι βαρόνοι και οι καθολικοί επίσκοποι της Πελοποννήσου, αποφάσισαν να αναλάβουν κοινή δράση κατά του Βυζαντίου.

Ο πάπας απάλλαξε τον πρίγκιπα Γουλιέλμο από τις τυπικές υποσχέσεις και υποχρεώσεις που είχε αναλάβει ως υποτελής του βυζαντινού αυτοκράτορα[21]. Επίσης έστειλε επιστολές στην Γαλλία και στην Αγγλία ζητώντας βοήθεια[22].

Από τον Ιούλιο του 1262 μέχρι τον Ιούλιο του 1263 δεν έχουμε επικοινωνία ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Αυτό οφείλεται πιθανώς στις εχθροπραξίες που συνεχίζονταν στην Πελοπόννησο και ίσως στο ότι και οι δύο πλευρές περίμεναν να δουν πως θα εξελίσσονταν.

Πάντως τα πράγματα άλλαξαν το καλοκαίρι του 1263, όταν στις 18 Ιουλίου ο πάπας Ουρβανός Δ΄ έστειλε μια επιστολή προς τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, όπου αποκαλεί την βυζαντινή αυτοκρατορία «... ευγενές μέλος της Εκκλησίας»[23].

Στην επιστολή αυτή ο πάπας είναι πολύ συγκεκριμένος. Ανακοινώνει ότι θα στείλει τέσσερις απεσταλμένους του φραγκισκανούς μοναχούς, οι οποίοι θα εκλέγονταν από τον αρχηγό του τάγματός τους, τον διάσημο Μποναβεντούρα da Bagnoregio, ως παπικούς νούντσιους, για να πραγματοποιηθεί επιτέλους η πολυπόθητη ένωση των Εκκλησιών.

Οι νούντσιοι θα είχαν ευρύτατες αρμοδιότητες, όχι μόνο για να κηρύξουν τυπικά την ένωση στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και για να άρουν τον παπικό αφορισμό από τους κατοίκους, που ήταν έτοιμοι να προσχωρήσουν στην ένωση και να αποκαταστήσουν σε όλα τους τα εκκλησιαστικά προνόμια τους Έλληνες κληρικούς, που θα δήλωναν υποταγή στην Αγία Έδρα[24].

20. G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschischte der Republik Venedig*, «Fontes rerum austriacarum», τομ. III, σσ. 46-55 – J. Guiraud, ό.π., τόμ. II, σσ. 47-48 – D. Zakythinos, τόμ. I, σσ. 27-28 – G. Ostrogorsky, ό.π., σ. 136.

21. J. Guiraud, ό.π., σσ. 292-293 – Γ. Παχυμέρης, ό.π., τόμ I, σ.88 εξ. - Κ. Γιανναχόπουλος, ό.π., σ. 123.

22. J. Guiraud, ό.π., τόμ. II, άρ. 231, σσ. 102-103.

23. J. Guiraud, ό.π. τόμ.II, άρ. 295, αρ. 137B – L. Wadding, ό.π., τομ. IV, σ. 225. Κ. Γιανναχόπουλος, ό.π., σ. 113, σ. 124, σ. 130.

24. J. Guiraud, ό.π., τόμ. II, άρ. 322, σ. 150.

Στην ίδια επιστολή ο πάπας παραπονούνταν στον βυζαντινό αυτοκράτορα για τις εχθροπραξίες στην Πελοπόννησο και ουσιαστικά του ζητούσε να σταματήσει τον πόλεμο, με αντάλλαγμα την συμπαράστασή του.

Τον Αύγουστο του ιδίου έτους (1263), ο Ουρβανός Δ΄ απεύθυνε επιστολή και στον Γουλιέλμο της Αχαΐας, πληροφορώντας τον σχετικά με την προσπάθεια προσέγγισης του βυζαντινού αυτοκράτορα και για τα σχέδια του για την ένωση των Εκκλησιών. Τον πληροφορούσε επίσης για τους απεσταλμένους του που θα ξεκινούσαν για τη Κωνσταντινούπολη και του ζητούσε να σταματήσει και αυτός τις εχθροπραξίες στη Πελοπόννησο, όπως το είχε ζητήσει και από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Τον διαβεβαίωνε επίσης ότι τα συμφέροντά του πριγκιπάτου του θα είχαν κυρίαρχη θέση στην όλη διαπραγμάτευση[25].

Ο Ουρβανός Δ΄ έστειλε επίσης επιστολές στον δόγη της Βενετίας και στον δεσπότη της Ηπείρου ζητώντας ασφαλή διάβαση από τα εδάφη τους για τους απεσταλμένους του. Και στους δύο τόνιζε ότι τα συμφέροντα τους θα λαμβάνονταν υπ' όψιν[26].

Όμως τί είχε αλλάξει εν τω μεταξύ και οδηγούσε τις δύο πλευρές σε προσέγγιση;

Καταρχήν ο πόλεμος στη Πελοπόννησο είχε μάλλον οδηγηθεί σε τέλμα, ειδικά μετά την ήττα των Βυζαντινών στην Πρινίτσα το καλοκαίρι του 1263, που ανέκοψε προς το παρόν την ορμή τους.

Επίσης η πολιτική κατάσταση στην Ιταλία ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη. Την εποχή αυτή, όπως είναι γνωστό, στις ιταλικές πόλεις επικρατούν δύο κόμματα: των φιλο-αυτοκρατορικών Γκιμπελίνων με αρχηγό τον Μανφρέδο Hohenstaufen, βασιλέα της Σικελίας, και των φιλοπαπικών Γκουέλφων, με επικεφαλής τον ίδιο τον πάπα Ουρβανό Δ΄. Η σύγκρουση ήταν αδυσώπητη και στη πραγματικότητα αφορούσε την κυριαρχία στην Ιταλία. Ο Ουρβανός Δ΄ ήδη από το 1262 είχε κηρύξει τον Μανφρέδο έκπτωτο και είχε δηλώσει ότι θα τον αντικαθιστούσε στον θρόνο ο Κάρολος d'Anjou, αδελφός του βασιλιά Λουδοβίκου Θ΄ της Γαλλίας[27].

25. J. Guiraud, ό.π., τόμ.II, άρ. 325, σ. 151.

26. J. Guiraud, ό.π., τόμ.II, άρ. 326, σ. 151.

27. O. Rinaldi, *Annales ecclesiastici ab anno 1198 ubi desinit cardinalis Baronius. Cum note chronologicae... Ioanne Dominico Mansi*, Luca 1747-1759, τόμ. III, έτος 1262, § 20 – S. Runciman, *The Sicilian Vespres*, Καίμπριτζ, 1958, σσ. 66-70 - Κ. Γιανναχόπουλος, ό.π., σ. 129.

Κάτω από αυτό το πρίσμα των εξελίξεων, μια επιτυχής ενωτική πολιτική έκρυβε πολλά πλεονεκτήματα για την Αγία Έδρα. Πρώτα-πρώτα το κύρος της θα αυξάνονταν ραγδαία σε όλη τη Δύση, διότι θα εξαλείφονταν το σχίσμα.

Σε πιο πρακτικό επίπεδο, θα δινόταν η δυνατότητα στον πάπα να χρησιμοποιήσει εναντίον του Μανφρέδου όλες εκείνες τις δυνάμεις που είχε συγκεντρώσει η Δύση, για να βοηθήσει τους Λατίνους της Ελλάδας.

Επιπλέον δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η Αγία Έδρα ήταν πια πεπεισμένη πως μια μόνιμη ένωση δεν ήταν δυνατό ποτέ να επιβληθεί δια της βίας, όπως είχε διδάξει και η εμπειρία από το 1204 και μετά.

Επίσης δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο κύριος κερδισμένος από μια ολοκληρωτική ήττα των βυζαντινών και κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, δεν θα ήταν άλλος από τον Μανφρέδο, μια και από ό,τι φαίνεται ήταν ο μόνος πρόθυμος να διαθέσει τόσες δυνάμεις για αυτόν το σκοπό. Και αυτό ήταν ό,τι χειρότερο για τον πάπα[28]!

Κατά αυτόν τον τρόπο λοιπόν, αν ο πάπας κατόρθωνε να τακτοποιήσει την κατάσταση στην Ανατολή, θα μπορούσε μετά απερίσπαστος να διαθέσει όλη του την προσοχή στους Γκιμπελίνους της Ιταλίας, των οποίων η δύναμη ήταν πλέον ιδιαίτερα επικίνδυνη[29].

Από την άλλη πλευρά ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, γνωρίζοντας πολύ καλά την πολιτική κατάσταση στην Ιταλία, φρόντισε να επωφεληθεί από αυτήν. Βλέποντας ότι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να καταλάβει τα λατινοκρατούμενα εδάφη με τα όπλα, πρόσφερε στον πάπα την ένωση των Εκκλησιών και πιθανότατα και συμμαχία εναντίον του Μανφρέδου, με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις.

Αυτές πιθανότατα είναι οι αιτίες της ουσιαστικότερης πλέον (από του 1261) προσέγγισης της Ρώμης με την Κωνσταντινούπολη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, το οποίο δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να μας διαφεύγει, πως μέχρι στιγμής ο μόνος που διαπραγματεύεται για την ένωση από βυζαντινής πλευράς, είναι ο αυτοκράτορας και κανένας εκκλησιαστικός παράγοντας. Είναι απίθανο η βυζαντινή εκκλησία να ήταν πλήρως και επίσημα ενήμερη για τις ενέργειες αυτές και για τα σχέδια του αυτοκράτορα.

Οι τέσσερις Φραγκισκανοί νούντσιοι έλαβαν οδηγίες και ξεκίνησαν για την

28. W. Norden, ό.π., σ. 411.
29. W. Norden, ό.π., σ. 420.

Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1263[30]. Η αναχώρησή τους επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερη επιστολή του Ουρβανού Δ΄ προς τον Μιχαήλ Παλαιολόγο[31].

Όμως τα πράγματα περιπλέχτηκαν άσχημα. Οι παπικοί νούντσιοι άργησαν πάρα πολύ να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα λόγω των άσχημων συγκοινωνιών της εποχής εκείνης. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, πιστεύοντας εν τω μεταξύ ότι ο πάπας είχε απορρίψει τις προτάσεις του ή ότι προβάλλει δυσκολίες για να πετύχει ευνοϊκότερους όρους, άρχισε και πάλι τις εχθροπραξίες στη Πελοπόννησο. Ο πάπας, όταν το πληροφορήθηκε, θεώρησε ότι ο αυτοκράτορας δεν τηρεί τις υποσχέσεις του ή ότι η όλη προσπάθεια δεν ήταν παρά ένας διπλωματικός ελιγμός και άρχισε να στρέφεται και πάλι εναντίον του. Χαρακτηριστική για παράδειγμα είναι η επιστολή που απεύθυνε προς τον αρχιεπίσκοπο της Γένοβας Τουριτάνο, με την οποία του δίνει οδηγίες να πληροφορήσει την πόλη της Γένοβας πως, αν δεν διέκοπτε τη συμμαχία της με το Βυζάντιο, θα κηρύσσονταν εχθρά της Χριστιανοσύνης και τα πλοία της, τα εμπορεύματα της και οι πολίτες της θα συλλαμβάνονταν και θα κατάσχονταν όπου κι αν βρίσκονταν[32]. Η Γένοβα βέβαια παρά τις αυστηρές εντολές δεν διέλυσε τότε τη συμμαχία της με το Βυζάντιο.

Παρ' όλα αυτά όμως, ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια προσέγγισης με τη Ρώμη. Προσκαλεί κρυφά στη Κωνσταντινούπολη τον επίσκοπο Κρότωνα Νικόλαο, για να εξηγήσει και να διευκρινίσει τα δόγματα και τις παραδόσεις της λατινικής Εκκλησίας στον ίδιο και στο στενό του περιβάλλον αλλά και στον βυζαντινό κλήρο. Του παραχωρήθηκε μάλιστα και μια εκκλησία για τον σκοπό αυτό. Για πρώτη φορά βλέπουμε να ενημερώνεται και ο βυζαντινός κλήρος για της προθέσεις του αυτοκράτορα. Φαίνεται πως ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έκανε μια προσπάθεια να ενημερώσει εν μέρει τουλάχιστον τον βυζαντινό κλήρο, φοβούμενος μεγάλες αντιδράσεις και να τον πείσει πως οι θρησκευτικές διαφορές με τους δυτικούς δεν ήταν αξεπέραστες, ούτε ήταν κακή η συναναστροφή μαζί τους. Πάντως στην παρούσα φάση δεν φαίνεται ακόμη να παίζει ενεργό ρόλο ο βυζαντινός κλήρος. Λίγοι πρέπει να ήταν αυτοί που ενημερώθηκαν, ίσως κάποια μέλη του ανώτερου κλήρου, κάποιοι με-

30. W. Norden, ό.π., σ. 426.
31. Κ. Γιανναkόπουλος, ό.π., σσ. 130-131 και σημ. 24, 25, 26 - W. Norden, ό.π., σ. 423 και σημ. 3.
32. J. Guiraud, ό.π., άρ. 719, σ. 341.

γάλοι θεολόγοι και κληρικοί του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, ενώ αργότερα, πριν από τη σύνοδο της Λυών ο Μιχαήλ Παλαιολόγος θα κάνει συστηματικές προσπάθειες να πείσει τον κλήρο, με ελάχιστη επιτυχία όμως. Προς το παρόν θα πρέπει να επιδιώχθηκε κυρίως μια αλληλογνωριμία σε θεολογικό αλλά και σε τελετουργικό επίπεδο.

Ο Νικόλαος θα πρέπει να έκανε πολύ καλή εντύπωση στην Κωνσταντινούπολη, γιατί ήταν ένας ευσεβής, ήπιος και μετριοπαθής άνθρωπος. Γνώριζε καλά τόσο τα δόγματα της Ανατολικής όσο και της Δυτικής Εκκλησίας, τα οποία μπορούσε να εξηγήσει με άπταιστα ελληνικά, μια και ήταν και ο ίδιος Έλληνας, γεννημένος στο Δυρράχιο. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί όπως αναφέραμε και παραπάνω, δεν ήταν λίγα τα προβλήματα που δημιουργούνταν από την αδυναμία κατανόησης των λατινικών και των ελληνικών από τις διάφορες αντιπροσωπίες[33].

Αυτή ήταν η κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο πόλεμος στην Πελοπόννησο άρχισε να πηγαίνει άσχημα για τους βυζαντινούς, με αποκορύφωμα τη μεγάλη ήττα του βυζαντινού στρατού στο Μακρυπλάγι την άνοιξη του 1264 και την πλήρη αποτυχία της βυζαντινής εκστρατείας για ανακατάληψη όλης της Πελοποννήσου[34].

Σαν να μην έφτανε αυτό, ο πάπας με επιστολές του σε δυτικούς ιεράρχες και ηγεμόνες χαρακτήριζε τον πόλεμο στην Πελοπόννησο σταυροφορία και επανέθετε σαν στόχο της Αγίας Έδρας την παλινόρθωση της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, προσκαλώντας τους δυτικούς ηγεμόνες να πάρουν τα όπλα κατά του Μιχαήλ Παλαιολόγου[35].

Η θέση του Μιχαήλ Η΄ ήταν πραγματικά παρά πολύ δύσκολη, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι η σκλήρυνση της στάσης του πάπα ήταν πολιτικός αντιπερισπασμός. Έτσι ο βυζαντινός αυτοκράτορας προσπάθησε για άλλη μια φορά να αναθερμάνει την ιδέα της ένωσης, αποστέλλοντας στον πάπα Ουρβανό Δ΄ μια επιστολή, την οποία κόμιζε ως πρεσβευτής ο επίσκοπος Κρότωνος Νικόλαος[36].

33. J. Guiraud, ό.π., αρ. 748, σ. 357, αρ. 848, σ. 406 - Γ. Παχυμέρης, ό.π., τόμ I, σ. 360 - F. Dölger, ό.π., άρ. 1905 - Κ. Γιαννακόπουλος, Michael VIII Paleologos and the Union of Lyons (1274), "*Harvard Theological Review*" 46 (1953), σ. 83.

34. G. Ostrogorsky ό.π, σ. 137 και υποσημείωση 85.

35. Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σσ. 136-137 και σημ. 64.

36. J. Guiraud, ό.π., τόμ. II, άρ. 748, σ. 356 (χωρίς χρονολογία). Ο F. Dölger, ό.π., άρ. 1923, χρονολογεί την επιστολή στα 1264, το ίδιο και ο A. Tautu, ό.π., σσ. 38-40, άρ. 10α χρονολογεί την επι-

Η επιστολή αυτή είχε συνταχθεί με ιδιαίτερη προσοχή. Σε αυτήν ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αποκαλούσε το πάπα «σεβαστό πατέρα πατέρων, μακαριότατο πάπα της Παλαιάς Ρώμης, πατέρα της ημετέρας μεγαλειότητος... παναγιότατο και υπέρτατο ποντίφικα της Αποστολικής Έδρας...».

Στο γράμμα του ο βυζαντινός αυτοκράτορας περιέγραφε την υπάρχουσα κατάσταση και έλεγε ότι κατά μεγάλο μέρος το σχίσμα ανάμεσα στις δύο εκκλησίες οφείλονταν στη κακή συνεννόηση, στο ότι πολλές φορές οι αντιπρόσωποι των δύο πλευρών ήταν πρόσωπα ακατάλληλα γιά αυτήν την τόσο λεπτή αποστολή και στους τελείως ακατάλληλους διερμηνείς. Στο γράμμα του ο αυτοκράτορας ανέφερε την τόσο επιτυχή κατά αυτόν αποστολή του επισκόπου του Κρότωνα Νικολάου, υπογραμμίζοντας πόσο σημαντικό ρόλο θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι κατάλληλοι άνθρωποι καλής θέλησης. Επίσης ο αυτοκράτορας έλεγε ότι ο Νικόλαος του είχε εξηγήσει λεπτομερώς τα δόγματα, τις παραδόσεις και τις συνήθειες της ρωμαϊκής εκκλησίας και πως ήταν πλέον πεπεισμένος ότι στην ουσία οι δύο Εκκλησίες πρέσβευαν τα ίδια πράγματα, ότι οι διαφορές ήταν πραγματικά πολύ μικρές και οπωσδήποτε μπορούσαν να ξεπεραστούν.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας δήλωνε πως ήταν πρόθυμος να κάνει ό,τι ήταν δυνατό, για να προωθήσει την ένωση των Εκκλησιών, να πείσει και τους τέσσερις πατριάρχες της Ανατολής να δεχτούν του ρωμαϊκό πρωτείο, καθώς και όλους τους ορθόδοξους λαούς. Ο αυτοκράτορας συνέχιζε το γράμμα του λέγοντας ότι κινείται από ειλικρινή πίστη και χριστιανική αγάπη και ζητούσε από τον πάπα να στείλει πάλι πίσω στην Κωνσταντινούπολη τον επίσκοπο Νικόλαο, με άλλους σαν κι αυτόν συνετούς αντιπροσώπους, ώστε να πραγματοποιηθεί η ένωση.

Έκλεινε τέλος το γράμμα του, λέγοντας ότι άφηνε την όλη υπόθεση με εμπιστοσύνη στα χέρια του πάπα.

Οπωσδήποτε η επιστολή αυτή του Μιχαήλ Παλαιολόγου είναι πολύ σημαντική και δείχνει την μεγάλη διπλωματική του ικανότητα. Αποτελεί μια κίνηση καλής θελήσεως και είναι ουσιαστικά μια ομολογία πίστεως εκ μέρους του, με

στολή στα 1264 και ο Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 137, όπου παραθέτει περιληπτικά την επιστολή και σημ. 65. Αντίθετα ο S. Borsari, ό.π., σ. 325 την θεωρεί του έτους 1263, το ίδιο και ο F. Dölger σε άρθρο του στην "*BZ*" 48 (1955), σ. 474. Πρβλ. επίσης R. J. Loenertz, Notes d'histoire et le chronologie byzantines "*REB*" 20 (1262), όπου διορθώνει ορισμένες λεπτομέρειες στις διαπραγματεύσεις με την κούρια και ιδιαίτερα τις χρονολογίες.

την οποία δηλώνει ότι επιθυμεί την ένωση των εκκλησιών αποδεχόμενος στην πράξη όλους τους όρους που έθετε η Ρώμη. Σε αυτήν αναφέρει μόνο πνευματικά θέματα. Δεν θίγει καθόλου την πολιτική κατάσταση της στιγμής, για να μην θεωρηθεί ότι έχει άλλα κίνητρα. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε με κάποια βεβαιότητα, ότι σαφώς προσδοκούσε την παπική μεσολάβηση, τουλάχιστον σχετικά με τον πόλεμο στην Πελοπόννησο.

Ο Ουρβανός Δ΄ έμεινε σαφώς ικανοποιημένος από την επιστολή του Μιχαήλ Η΄, η οποία στην πραγματικότητα ικανοποιούσε όλες τις επιδιώξεις της Αγίας Έδρας. Δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας το γεγονός ότι η επιστολή έγινε δεκτή με ακόμη περισσότερη ικανοποίηση, λόγω του ότι οι σχέσεις του πάπα με τον Μανφρέδο είχαν φτάσει σε ένα εξαιρετικά επικίνδυνο σημείο[37].

Όπως ζητούσε στο γράμμα του ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ο πάπας έστειλε πίσω στην Κωνσταντινούπολη τον επίσκοπο Κρότωνα Νικόλαο, ο οποίος αυτή τη φορά συνοδεύονταν από δύο φραγκισκανούς, τον Γεράρδο του Πράτο και τον Ρεϋνάρδο του Σένς, για να συνεχίσει τις ενωτικές διαπραγματεύσεις και για να βρεθεί και μια λύση για τον πόλεμο στη Πελοπόννησο.

Ο Νικόλαος κόμιζε και μια επιστολή του πάπα (με ημερομηνία 23 Μαΐου 1264), στην οποία ο Ουρβανός δήλωνε ότι ήταν πολύ χαρούμενος που ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έβρισκε με ειλικρίνεια πως δεν υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές στα δόγματα και στα μυστήρια των δύο Εκκλησιών και που ο αυτοκράτορας μιας τόσο μεγάλης αυτοκρατορίας, ήταν πρόθυμος να προσφέρει τον εαυτό του για τη διάδοση της καθολικής πίστης.

Επίσης ο πάπας αφιέρωνε μεγάλο μέρος τις επιστολής του αναφέροντας τα διάφορα δεινά που προέκυψαν στον χριστιανικό κόσμο εξαιτίας του σχίσματος, τους πολέμους, την καχυποψία και το μίσος και ήταν κι αυτός σύμφωνος πως όλα αυτά οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην παρεξήγηση του δόγματος της κάθε εκκλησίας και πολλές φορές στους ακατάλληλους διερμηνείς.

Έκλεινε το γράμμα του προσκαλώντας τον Μιχαήλ Παλαιολόγο να συνεργαστεί τόσο με την αντιπροσωπεία του Νικόλαου, όσο και με τους προηγούμενους νούντσιους, σε περίπτωση που βρίσκονταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη. Ο πάπας προέτρεπε επίσης τον αυτοκράτορα να φροντίσει ώστε οι διαπραγματεύσεις να τελειώσουν γρήγορα, γιατί η ένωση έπρεπε να συναφθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα[38].

37. S. Runciman, ό.π., σσ. 66-70.

Ο Νικόλαος με τους δύο Φραγκισκανούς έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1264. Ο σημαντικότερος καρπός των διαπραγματεύσεων που ακολούθησαν ήταν μια συμφωνία με τους βυζαντινούς για την σύγκληση ενός συμβουλίου, μιας συνόδου θα μπορούσαμε να πούμε, που θα έλυνε όλα τα εκκρεμή εκκλησιαστικά και κοσμικά θέματα[39].

Οπωσδήποτε το ότι ο πάπας δέχθηκε την σύγκλιση συνόδου, σύμφωνα με την παράδοση της Ανατολής, ήταν μια μεγάλη επιτυχία της πολιτικής του Μιχαήλ Η΄, αλλά δηλώνει ταυτόχρονα και την δεινή θέση στην οποία βρισκόταν ο Ουρβανός Δ΄ στην Ιταλία. Αυτή είναι και η πρώτη αναφορά που έχουμε για μία σύνοδο που θα αποφάσιζε για την ένωση των Εκκλησιών κατά τη διάρκεια της μακράς βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ και των πολλών ενωτικών του πρωτοβουλιών.

Δυστυχώς όμως στις 2 Οκτωβρίου 1264 ο πάπας Ουρβανός Δ΄ πέθανε και οι προσπάθειες για τη σύγκληση της συνόδου αυτής έμειναν χωρίς αποτέλεσμα.

Ακόμη όμως κι αν υποθέσουμε ότι ο θάνατος του πάπα δεν είχε διακόψει τις διαπραγματεύσεις αυτές, είναι απίθανο ότι θα κατέληγαν σε μια ένωση ειλικρινή, σταθερή και βιώσιμη, γιατί και για τις δύο πλευρές οι ενωτικές διαβουλεύσεις επηρεάζονταν καθοριστικά από τις τότε πολιτικές συνθήκες και πολλές φορές κατέληγαν στο επίπεδο της απλής πολιτικής διαπραγμάτευσης.

Για τον Μιχαήλ Η΄ η ένωση σήμαινε κυρίως την απομάκρυνση της τρομερής απειλής που προέρχονταν από τη Δύση και ότι κέρδιζε χρόνο ώστε να συνεχίσει τον πόλεμο στην Πελοπόννησο με καλύτερες συνθήκες.

Για τον Ουρβανό Δ΄ σήμαινε κυρίως να απομακρύνει τον κίνδυνο εξάπλωσης της δύναμης του Μανφρέδου στην Ανατολή, εξάπλωση που σαφώς θα ενίσχυε την ήδη ισχυρή θέση του στην Ιταλία, με συνέπειες καταστροφικές για την Αγία Έδρα.

Είναι προφανές ότι κάτω από τέτοιες συνθήκες, όπου οι δύο πλευρές φρόντιζαν μόνο για άμεσα πολιτικά κυρίως οφέλη και δεν λάμβαναν υπ' όψιν τους τις μακροπρόθεσμες θετικές συνέπειες μιας ένωσης, όπου τα θεολογικά ζητή-

38. J. Guiraud, ό.π., αρ. 848, σσ. 405-408 – L. Wadding, ό.π., σσ. 252-257.

39. Το γνωρίζουμε αυτό από μια επιστολή του Κλήμη Δ΄ διαδόχου του Ουρβανού Δ΄, προς τον Μιχαήλ Η΄ – L. Wadding, ό.π., τόμ. IV, σ. 302 – Κ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 139 και σημ. 76.

ματα τίθονταν σε ένα δεύτερο επίπεδο και όπου, πράγμα σημαντικότατο, ο βυζαντινός κλήρος, ο κατεξοχήν αρμόδιος να συζητήσει τις προϋποθέσεις μιας ένωσης με την Ρώμη, δεν ήταν πλήρως ενήμερος και κατάλληλα προετοιμασμένος, δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί μια ειλικρινής, σταθερή και βιώσιμη ένωση των δύο Εκκλησιών.

Μια σημαντική ευκαιρία για μια ιστορική προσέγγιση Ανατολής και Δύσης είχε χαθεί.

Γρηγόρης Μπαϊρακτάρης

Ο Εξαίσιος Ρωμιός (Τζελάλ ελ ντιν Ρούμι)

Εισαγωγή

Το μνημειώδες έργο του Ρούμι περιστρέφεται με αριστοτεχνικό τρόπο γύρω από τις έννοιες Θεός, Άνθρωπος και Κόσμος, επιχειρώντας να φωτίσει τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι διδασκαλίες του πιθανόν να μη γίνουν ποτέ αντικείμενο μιας πλήρους και συστηματικής έκθεσης, για τον απλούστατο λόγο ότι είναι τόσο πολυεπίπεδες και πολυεδρικές, ένας ωκεανός ιδεών, συνειρμών, στοχασμών, που συναιρούν φιλοσοφία, ψυχολογία, μυστικισμό και μετατρέπονται σε ένα ισορροπημένο αλλά απαιτητικό σύστημα προσέγγισης της ζωής. Ο συγκεκριμένος κολοσσός του πνεύματος συνεχίζει ακόμα και σήμερα, εφτακόσια τριάντα ολόκληρα χρόνια μετά το θάνατό του (1273) να καταπλήσσει, να μαγεύει και να διδάσκει εκατομμύρια ανθρώπους που διαβάζουν τους στίχους του, είτε στην περσική, τη γλώσσα που κυρίως έγραψε, είτε στην αραβική, είτε στην ελληνική, μια και ήταν γνώστης της ελληνικής γλώσσας, ένθερμος θιασώτης της ελληνικής παιδείας και κατά μία εκδοχή ελληνικής καταγωγής.

Το έργο του Ρούμι διδάσκεται εδώ και δεκαετίες στα μεγαλύτερα Πανεπιστήμια του κόσμου και από τους διασημότερους οριενταλιστές (καθηγητές σε ευρωπαϊκά και αμερικάνικα πανεπιστήμια, όπως οι Nicholson, Arberry, Meyer, Ritter, Massignon, Taeschner, Chittick, Ernst) θεωρείται η κυριότερη φυσιογνωμία του ανατολικού μυστικισμού. Ο Nicholson, καθηγητής του Πανεπιστημίου Καίμπριτζ, τον θεωρούσε το μεγαλύτερο ποιητή όλων των εποχών[1], ενώ ο καθηγητής Arberry, επίσης του Καίμπριτζ, υποστήριζε ότι ο Ρούμι είναι "σίγουρα ο μεγαλύτερος μυστικιστής ποιητής του ανθρώπινου γένους"[2].

Πράγματι, η μελέτη του έργου του συνηγορεί ότι πρόκειται για μια ποιητική ιδιοφυΐα, το δε φιλοσοφικό βάθος της σκέψης του θα μπορούσε χωρίς υπερβολή να συγκριθεί με τους επιφανέστερους φιλοσόφους όλου του κόσμου και όλων των εποχών. Με τις ιδέες του και την προσωπικότητά του αναδεικνύεται σε έναν από τους μεγαλύτερους ανθρωπιστές στην ιστορία του ανθρώπινου γένους[3], προάγγελο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, το δε έργο του είναι δια-

1. R. Nicholson, εισαγωγή στη μετάφραση των βιβλίων V-VI του Μεθνεβί (Mathnawi) του Ρούμι, σ. XIII. Πρβλ. E.H. Whinfield, *Teachings of Rumi*, στο οπισθόφυλλο.

2. A. J. Arberry, *Discourses of Rumi*, σ. ix.

3. Πρβλ. Erich Fromm στην εισαγωγή του στη μονογραφία του A. Reza Arasteh, *Rumi, the Persian, the Sufi*, σ. 10. Ο Fromm θεωρεί το Ρούμι στοχαστή που εμβάθυνε όσο λίγοι στα άδυτα της

χρονικό και απόλυτα επίκαιρο, με την έννοια ότι μέσα σε αυτό μπορούν να εντοπιστούν στοιχεία που είναι δυνατό να βοηθήσουν το σύγχρονο άνθρωπο να απεγκλωβιστεί απ' το πρωτόγνωρο αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει. Η κρίση σήμερα επεκτείνεται σ' όλα τα επίπεδα της ζωής μας. "Ζούμε σε κοινωνίες απόγνωσης", όπως τονίζει με έμφαση ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Southeastern Αλεξίου σε πρόσφατη μελέτη του, "σε κοινωνίες εξευτελισμού της ανθρώπινης ύπαρξης, πόνου και δυστυχίας. Ζούμε σε κοινωνίες τυραννικές ... σε κοινωνίες αποδομημένες, σε κοινωνίες που κυριαρχεί το ψέμα, η βία, η τρομοκρατία και ο πόλεμος".

Στο μεταξύ, μπροστά στην τραγική αυτή κατάσταση, στον κυκεώνα αυτών των προβλημάτων, τι αντιτάσσουμε;

Η παιδεία με τον τρόπο που λειτουργεί σε όλες τις βαθμίδες της δεν καταφέρνει να οδηγήσει τους νέους στην πραγματική Γνώση και την Αληθινή Ζωή. Η τέχνη γίνεται όλο και πιο βίαιη, ρηχή και πολλές φορές χυδαία. Η οικογένεια, κατά την άποψη έγκριτων κοινωνιολόγων, οδηγείται σε διάλυση. Η θρησκεία έχει μετατραπεί σε μια κοσμική εκδήλωση χωρίς εσωτερικότητα και βίωμα, ευθυγραμμιζόμενη με τις πιο φανατικές, υπερσυντηρητικές δυνάμεις και πολιτικές. Η επιστήμη στην πλειονότητά της έχει απωλέσει τον ανθρωπιστικό της προσανατολισμό.

Η ποίηση λοιπόν του Ρούμι, το μήνυμα της ζωής και του έργου του καθώς και άλλων εφάμιλλης αξίας στοχαστών και πνευματικών ανθρώπων της Ανατολής έχουν τη δύναμη να συμβάλουν στο ξεπέρασμα αυτού του αδιεξόδου. Αυτό είναι που κάνει τόσο σημαντική και επίκαιρη τη σκέψη τους στο χάραγμα του εικοστού πρώτου αιώνα κι ας έρχεται το μήνυμά τους από μια τόσο μακρινή εποχή όπως ο Μεσαίωνας. Άλλωστε ο Ρούμι ποτέ δεν αντιλαμβανόταν την ποίηση για την ποίηση αλλά την ποίηση για τον άνθρωπο.

ανθρώπινης φύσης, μελέτησε τη φύση των ενστίκτων ανιχνεύοντας τη συνειδητή και ασυνείδητη πλευρά του ανθρώπου και φωτίζοντας τα μεγάλα θέματα της ελευθερίας και της θρησκευτικής εμπειρίας.

Η ζωή και το έργο του Ρούμι

Ο Τζελάλ ελ ντιν Ρούμι, ο Εξαίσιος Ρωμιός όπως μεταφράζεται το όνομά του στα ελληνικά, από τη Βακτριανή της Κεντρικής Ασίας του 13ου αιώνα, ήταν ποιητής, φιλόσοφος, δημιουργός της Τελετουργίας των Περιδινούμενων (ή στροβιλιζόμενων) Δερβίσηδων (Σεμά στα περσικά)[4] και ουσιαστικά ιδρυτής και δάσκαλος σε ένα από τα πιο πρωτοποριακά σχολεία του κόσμου, όσον αφορά τη φιλελεύθερη ιδεολογία και το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, την περιώνυμη Σχολή των Μεβλεβί[5] (από το Μεβλανά=ο Δάσκαλός μας, όπως αποκαλούνταν από τους μαθητές του) στο Ικόνιο της Μικράς Ασίας, όπου έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του. Γεννήθηκε το 1207 στην Μπαλχ από οικογένεια ευγενών[6]. Ο πατέρας του, Μπαχαεντίν Βελέντ, υπήρξε άνθρωπος μεγάλης μόρφωσης και ευσέβειας, και του είχε απονεμηθεί ο τιμητικός τίτλος Σουλτάν αλ-

4. Η τελετή σεμά γινόταν στην αίθουσα συγκεντρώσεων της Σχολής, Σεμαχάν (Semahane), συνήθως μετά την προσευχή της Παρασκευής και οδηγούσε σε έκσταση κατά την οποία ο δερβίσης μπορούσε να χάσει το φυσικό του «εγώ» και να γνωρίσει τη συμπαντική αλήθεια. Η Σεμαχάν χωριζόταν σε δύο «σφαίρες» με κεντρικό άξονα, που αντιπροσώπευαν η μία τον Ουρανό δεξιά και η άλλη τον Ορατό Κόσμο αριστερά. Οι δερβίσηδες έκαναν το γύρο της αίθουσας τρεις φορές. Προσκυνούσαν ο ένας τον άλλο σε ένδειξη αμοιβαίου σεβασμού και κοινής αποδοχής του στόχου τους. Μετά τον τρίτο κύκλο ο Σεΐχης γυρνάει στη θέση του και οι δερβίσηδες κάθονται στην αίθουσα ο ένας πλάι στον άλλο. Στη συνέχεια ζητούν την άδεια από το Σεΐχη να αρχίσει την τελετή. Βλ. Talat Sait Halman-Metin, *Mevlana Celaleddin Rumi and the Whirling Dervishes*, σ. 47 κ.εξ., βιβλίο με καλή εικονογράφηση και με 22 μινιατούρες από το βιβλίο του Topkapi Palace Museum, *Sawaqib al-Manaqib* (TSM R. 1479) και 2 από τη συλλογή της Morgan Library (Sawaqib al-Manaqib, The Morgan Library, New York, No 466). Επίσης μια εξαιρετική συλλογή εικόνων δερβίσηδων μπορεί να δει κανείς στο βιβλίο του Yasar Nuri Ozturk, *The Eye of the Heart*, με το έξοχο πορτρέτο ενός περιδινούμενου δερβίση από τον οριενταλιστή ζωγράφο Gerome. Πολύ καλή μελέτη για τη σούφικη μουσική και χορό είναι το βιβλίο της Jean During, *Musique et extase*. Επίσης Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσσαι*, σ. 301 κ.εξ., Σδράκα, *Ο χορός εν τη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων*, σ. 45-49, Σ. Βρυώνη, *Παρακμή και Εξισλαμισμός της Μ. Ασίας*, σ. 339-41, 343, 583. Τέλος Carl Ernst, *Σουφισμός*, σ. 219-241.

5. Βλ. Α.Α. Πάλλη, *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας*, σ. 185 κ.εξ. *Aflaki Manaqib al Arifin* (σε μετάφραση Huart). I 24, 80, 98, 167-8, II 10-1, 14-5, 182-3, 195-7, 272-3, όπου πληροφορούμαστε πως μέλη όλων των κοινωνικών τάξεων έγιναν ένθερμοι οπαδοί του Ρούμι και της Σχολής του: Σελτζούκοι σουλτάνοι και άρχοντες, ακόμη και Μογγόλοι αξιωματούχοι και διάφοροι εμίρηδες μικρών πριγκηπάτων που δημιουργήθηκαν με την κατάρρευση του κράτους των Σελτζούκων.

6. Για ορισμένα προβλήματα και διϊστάμενες απόψεις περί της ακριβούς χρονολόγησης του ποιητή βλ. Ritter στο *Djalal al-Rumi*, ²EI, σ.393.

Ουλάμα, ο Σουλτάνος των Ουλεμάδων, των λογίων[7]. Ασφαλώς ο πατέρας του ήταν ο πρώτος που τον μύησε στο ελληνικό πνεύμα και του δίδαξε τις αξίες και τη γλώσσα των Ελλήνων. Άλλωστε ας μην ξεχνάμε ότι στη Βακτριανή υπήρχαν ολόκληρες ελληνικές πόλεις πριν ακόμη φτάσει εκεί ο Μέγας Αλέξανδρος. Αυτά αποδεικνύονται ιστορικά και από τα βιβλία του Αρριανού[8] και του Παυσανία και από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις της δεκαετίας 1960-70, Γάλλων, Άγγλων, Γερμανών και Σοβιετικών αρχαιολόγων. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να κάνουμε στις ανακαλύψεις των τελευταίων χρόνων από τον ελληνικής καταγωγής σοβιετικό αρχαιολόγο Βίκτωρα Σαριανίδη[9]. Οι έρευνες αυτές έφεραν στο φως άπειρα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι στις περιοχές αυτές της Ασίας το ελληνικό στοιχείο ήταν εντονότατο και δημιουργικότατο. Ένας από τους βαθύτερους γνώστες της Ασιατικής Τέχνης, ο καθηγητής Herman Goetz, ισχυρίζεται ότι "στο Αφγανιστάν η Ελληνιστική Τέχνη ήταν η κυρίαρχη δύναμη για χίλια περίπου χρόνια ... στην Κεντρική Ασία η επιρροή της ήταν αποφασιστική και ήταν υπεύθυνη για πολλές μορφές πρωτοβουδιστικής τέχνης στην Κίνα και την Ιαπωνία". Τέλος δεν είναι τυχαίο πως οι κάτοικοι στην περιοχή αυτή της Κεντρικής Ασίας, οι Καφίρ Καλάς, έχουν ακόμα και σήμερα μεσογειακά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, διαφορετικά έθιμα από τους υπόλοιπους Αφγανούς, πιστεύουν ότι είναι απόγονοι του Μ. Αλεξάνδρου, και αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι πρόσφατα η περιοχή αυτή ονομαζόταν Καφιριστάν, που στα αραβικά σημαίνει "η χώρα των Απίστων", διότι δεν είχαν δεχτεί να υποταχτούν στο Ισλάμ[10].

Ωστόσο το 1217, όταν ο Ρούμι ήταν περίπου 10 χρονών, οι σχέσεις του πατέρα του με το βασιλιά της περιοχής οξύνθηκαν. Ο πιο πιθανός λόγος φαίνεται ότι ήταν το φιλελεύθερο και ανεξίθρησκο πνεύμα του πατέρα του, που δεν το

7. Τίτλος που χρησιμοποιείται συχνά από τον εγγονό του και γιο του Ρούμι, Σουλτάν Βελέντ, όπως στο ποίημα *Waladnama* 118, 187 κ. εξ. Πρβλ. Abdulbaki Gölpinarli, *Mevlana Celaleddin*, σ.34. Τα κηρύγματα του Μπαχαεντίν Βελέντ, γνωστά με τον τίτλο *Μααρίφ* (Μα'αρίφ) εκδόθηκαν το 1955 στην Τεχεράνη από τον Badi'azzaman Furuzanfar. Ο Ritter εντόπισε και ανάλυσε 23 από τα χειρόγραφα του Μααρίφ ήδη από το 1942 (βλ. Ritter,"Maulana Celaleddin Rumi und sein Kreis", *Islam* 26 [1942] σ. 140-144. Επίσης Nicholson, *Selected Poems*, σ. XVI.).

8. Αρριανού, *Ανάβασις* V.I. 1 και V.1.4-5, 5-6, V.II.1-2, 5-6.

9. V.I. Sarianidi, *Baktrishes Gold: aus den Ausgrabungen der Nekropole vo Tilljia – Tepe in Nord Afghanistan*, Λένινγκραντ 1985.

10. Denker D., "Kalash Rople", *National Geographic Magazin* 160 (Οκτ. 1981), 448-473.

έβλεπαν με καλό μάτι οι φανατικοί μουσουλμάνοι της περιοχής. Πήραν λοιπόν το δρόμο της εξορίας. Ένας άλλος λόγος που έκανε τον πατέρα του ποιητή μας να πάρει τη μεγάλη απόφαση του ξεριζωμού, ήταν ότι είχε προβλέψει την εισβολή των Μογγόλων του Τζένγκις Χαν, της Μάστιγας των Θεών. Πράγματι η προφητεία του δεν άργησε να εκπληρωθεί. Οι Μογγόλοι σαν σεισμός ισοπέδωναν τα πάντα στο πέρασμά τους. Πολυάριθμες πόλεις, μεταξύ των οποίων και η γενέτειρα του Ρούμι, η Μπαλχ, καταστράφηκαν ως τα θεμέλιά τους.

Μετά από αρκετά χρόνια περιπλάνησης στις μυθικές πολιτείες της Περσίας, της Αραβίας και της Συρίας έφτασαν στην πρωτεύουσα των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία, το Ικόνιο, τη "Μέκκα της καρδιάς", όπως το αποκαλεί σε ένα ποίημά του ο Ρούμι[11]. Ο πατέρας του πέθανε δύο χρόνια μετά την άφιξή τους εκεί. Μετά το θάνατό του ο Ρούμι, περίπου 24 χρονών, συνέχισε το διδασκαλικό έργο του πατέρα του, ενώ οι πρώην μαθητές του, τον αναγνώρισαν ως αρχηγό και δάσκαλό τους. Πέρασαν έτσι πάνω από 10 χρόνια. Τίποτα δεν υπήρχε που να προμηνύει την πνευματική εκείνη εξέλιξη που θα ανέβαζε το Ρούμι στο ποιητικό και φιλοσοφικό ύψος που έφτασε στη συνέχεια.

Στις 26 Νοεμβρίου 1244, όταν ο Ρούμι ήταν 38 χρονών, γυρνώντας σπίτι του συνάντησε έναν ξεχωριστό άνθρωπο που έμελλε να αλλάξει τη ζωή του, τον Σαμσεντίν Ταμπρίζ. Το όνομά του σημαίνει "ο Ήλιος από την Ταυρίδα".

Για το Σάμσι και την προσωπικότητά του θα μιλήσουμε με μεγαλύτερη σιγουριά, όταν τα *Loghia* του, χειρόγραφα με πολλές ρήσεις του, φιλοσοφικούς στοχασμούς και εύθυμες διηγήσεις του, γίνουν προσβάσιμα[12]. Πάντως από όλες τις μαρτυρίες εξάγεται το συμπέρασμα ότι Σάμσι ήταν ένας παράξενος άνθρωπος, αυστηρός στους τρόπους και αιχμηρός στα λόγια του, δεν έδινε καμία σημασία στον καθωσπρεπισμό και τη συμβατικότητα των κατεστημένων τρόπων συμπεριφοράς και αδιαφορούσε για τους θρησκευτικούς τύπους και τις προσευχές που υπαγόρευε ο θρησκευτικός νόμος (η Σαρία)[13]. Μολονότι δεν είχε με-

11. Για τις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων την περίοδο αυτή βλ. Α. Σαββίδη, *Αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου*, σ. 74 κ. εξ. Του ιδίου, *A Note on the Terms Rum and Anatolia in Seljuk and Early Ottoman Times*, σ. 95-102. Του ιδίου, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990.* Γρ. Ζιάκα, *Ρούμι* (συντομ.), σ. 41. Επίσης Cahen Cl. – Goodwin G, λ. *Konya* ²EI.

12. Βλ. Ritter, ό.π, σ. 227-229. Ζιάκα, ό.π., σ. 45-6.

13. Nicholson, *Selected Poems*, σ. XIX – XX. Η πιο πιθανή επιστημονική εκδοχή για το Σάμσι είναι ότι ανήκει στην τάξη των Καλαντάρι δερβίσηδων. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τις δερβίσικες

γάλη παιδεία, η προσωπικότητά του ασκούσε μια ακαταμάχητη γοητεία λόγω της εσωτερικής του φλόγας, "της ανοιχτοσύνης του νου του, της παντοτινά μεθυσμένης του ύπαρξης με την αθάνατη ομορφιά των Παραδείσων"· δανείζομαι μερικές χαρακτηριστικές εκφράσεις από το βιβλίο του Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου "Πολιτείες της Ανατολής[14]", στο οποίο μεταξύ άλλων αναφέρεται στο Ρούμι και το Σάμσι. "Του δίδαξε τη Σοφία των αιώνων, την Πραγματική Γνώση που δεν είναι άλλη από το "γνώθι σαυτόν" των αρχαίων Ελλήνων, η γνώση του εαυτού μας, η αρετή, η τελειοποίηση του ανθρώπου. Του δίδαξε την ποίηση, την όρχηση, το Σμίξιμο με το Θεό". "Η γνήσια έκφραση προϋποθέτει μια άρτια ύπαρξη. Να κερδίσεις τον εαυτό σου, να το χρέος το πρώτο. Και τότε μόνο μπορείς να εκφράσεις τον εαυτό σου, να το χρέος το δεύτερο". "Ο Θεός", έλεγε ο Σεμς, όπως μας αποκαλύπτουν στίχοι του Ρούμι, "είναι η υπέρτατη Γνώση κι η Υπέρτατη Αγάπη. Ο Θεός είναι ο Άνδρας, ο Θεός είναι η Γυναίκα, ο Θεός είναι ο Έρωτας... Το σύμπαν είναι μια απεριόριστη θάλασσα. Τα πάντα ταξιδεύουν μέσα σε τούτη τη θάλασσα. Το σύμπαν είναι ο Θεός. Ταξιδεύουμε μέσα Του, υπάρχουμε Μέσα Του, από τη Δύναμή Του παίρνουμε τη Δύναμη της Ζωής".

Και ο Ρούμι ρωτούσε: "Ποιος είναι ο τρόπος να αγγίξουμε, να κατακτήσουμε το Θεό, να σμίξουμε σε μιαν αιωνιότητα με το Θεό;".

"Αρκεί να βαθύνουμε στη δική μας ύπαρξη κι εκεί θα συναπαντήσουμε το Θεό. Άπειροι είναι οι τρόποι", απαντούσε ο Σεμς. "Υπάρχει ωστόσο ένας τρόπος ευγενικός και άξιος του ανθρώπου και αυτός είναι η όρχηση. Όλοι οι λαοί της Ανατολής αγαπούσαν την όρχηση. Ήταν μια ιερή πράξη, μια υπέρτατη προσφορά στους θεούς ... Να παραδίνεις στο ρυθμό του χορού το κορμί σου και να του παραδίνεσαι του ρυθμού, ίσαμε που να γίνεις όλος ρυθμός".

Η επίδραση του Σάμσι πάνω στο Ρούμι ήταν καθοριστική. Δυστυχώς όμως οι μέχρι τότε μαθητές του Ρούμι, αγανάκτησαν κατά του μυστηριώδους ξένου και μετά από κάποιες αποτυχημένες απόπειρες, τον δολοφόνησαν στις 5 Δεκεμβρίου 1247, τρία χρόνια δηλαδή μετά τον ερχομό του. Στη δολοφονία του συμμετείχε και ο δεύτερος γιος του Ρούμι, ο Αλαεντίν Τσελεμπί.

Η θλίψη του Ρούμι ήταν μεγάλη. Πριν ακόμη από το θάνατο του Σάμσι, εί-

αδελφότητες στο βιβλίο του S. Triminqham, *The Sufi Orders in Islam*, σ. 241-269.

14. Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, *Οι Πολιτείες της Ανατολής*, σ. 159. Εξάλλου ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος δημοσίευσε μια μυθιστορηματική βιογραφία του Ρούμι με τίτλο "*Το παραμύθι μιας ζωής. Μεβλανά ο εξαίσιος*", εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1965.

χε συνθέσει μερικές από τις ωραιότερες ωδές του, που κύριο θέμα τους είναι η απεριόριστη αγάπη στο δάσκαλό του. Από κει και πέρα ο Ρούμι γίνεται ένας ποιητικός χείμαρρος. Μέσα στο πνεύμα του όλα όσα διάσπαρτα γνώρισε από παιδί απέκτησαν μια ενότητα. Κατανοούσε, έβλεπε, ένιωθε την ουσία που είναι κρυμμένη πίσω από τη φαινομενική ποικιλία και πολλαπλότητα. Είχε γίνει ένας σοφός που στο πνεύμα του ξαναζούσαν ο Πλάτωνας, ο Διογένης, ο Αίσωπος, τους οποίους συχνά αναφέρει στους στίχους του. Καθώς χόρευε υπό τη συνοδεία της μουσικής, απήγγειλε τους εμπνευσμένους του στίχους, και διάφοροι μαθητές του ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον να τους καταγράφουν. Αργότερα εκείνος τους επεξεργαζόταν προκειμένου τους δώσει τη μορφή που επιθυμούσε. Το σύνολο των ωδών που έγραψε με αυτό τον τρόπο, απαρτίζει τη συλλογή *Ντιβάν(ι) Σάμσι Ταμπρίζ*, με 2073 Ωδές και 1791 Ρουμπαγιάτ. Στο έργο αυτό συναντάμε και ορισμένους στίχους στην ελληνική γλώσσα, στη λαϊκή δημώδη διάλεκτο της Καππαδοκίας, αλλά γραμμένους στο αραβικό αλφάβητο με το οποίο ήταν εξοικειωμένος.

Το *Ρουμπάϊ* (τετράστιχο, Ρουμπαγιάτ στον πληθυντικό, τετράστιχα) είναι ένα είδος ποίησης που καλλιεργήθηκε κατά κύριο λόγο στην Περσία και ανάγεται στην προϊσλαμική περσική παράδοση. Έχει προσφέρει στους Πέρσες ποιητές ένα εύπλαστο εκφραστικό μέσο για ευφυείς αφορισμούς και για έμμετρες διατυπώσεις ιδεών πάνω σε θρησκευτικά ή ερωτικά θέματα ή σε θέματα, με τα οποία ασχολούνταν οι Σούφι. Σε Ρουμπαγιάτ έγραψαν ο Ανσαρί (πεθ. 1088), ο Αμπού Σαΐντ Ιμπν Αμπίλ Χάϊρ (πεθ. 1132) και ο Ομάρ Καγιάμ ή Χαγιάμ (πεθ. 1122), του οποίου τα τετράστιχα έγιναν γνωστά στη Δύση μετά την πρώτη μετάφραση – διασκευή του Edward Fitzerald το 1859, μια "αμαρτωλή" μετάφραση είναι αλήθεια, που όμως είχε ως αποτέλεσμα να ανεβάσει στο κατακόρυφο το ενδιαφέρον των Δυτικών αναγνωστών για τη λογοτεχνία της Ανατολής[15].

Ωστόσο το κλασικό έργο του Ρούμι και η κορυφαία δημιουργία του είναι το *Μεθνεβί* (Μαθναουΐ στα περσικά). Ο μεγάλος Τζαμί (1414-92), Πέρσης ποιητής του 15ου αιώνα, το αποκαλεί "το Κοράνι της Περσίας", ενώ άλλοι "Το Κοράνι του Μυστικισμού", καθώς θεωρείται ένα από τα αριστουργήματα της μυστικιστικής λογοτεχνίας. Πρόκειται για μεγάλο ποίημα, του τύπου της "διδακτικής ποίησης" αποτελούμενο από 25.700 διπλούς στίχους που ομοιοκαταληκτούν

15. Βλ. Α. Σαββίδη, "Ομάρ Καγιάμ και Μιζάμ αλ-Μουλκ", *JOAS* (1993) σ. 21-32 και Ε. Ζεγκίνη, *Ιστορία της Τουρκικής Λογοτεχνίας*, σ. 72.

μοιρασμένους σε έξι βιβλία[16]. Το είδος αυτό είναι πολύ χαρακτηριστικό στην περσική φιλολογία, όπου στα μεγάλα ποιήματα δεν υπάρχουν στροφές αλλά μόνο διπλοί στίχοι με ρυθμικό μέτρο και ομοιοκαταληξία. Πριν από το Ρούμι είχαν διακριθεί σε αυτό το είδος ο Χακίμ Σαναΐ και ο Φαριντουντίν Αττάρ. Το κάθε βιβλίο ξεκινά με μία εισαγωγή στα αραβικά, γραμμένη σε πεζό λόγο, και στη συνέχεια αρχίζει ο ποιητικός λυρικός λόγος, γραμμένος στα περσικά. Η ανάγνωση του Μεθνεβί άλλοτε ρέει εύκολα, καθώς ο αναγνώστης γοητεύεται με τις ιστορίες, τα ανέκδοτα, τους θρύλους και τις διηγήσεις που παρατίθενται και άλλοτε η δομή του έργου είναι ιδιαιτέρως περίπλοκη, ενώ υπάρχουν τμήματα που παραμένουν μυστηριώδη, με ακατάληπτους συμβολισμούς, παραβολές και αλληγορίες. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι πρόκειται για μια σύνθεση με αφετηρία το θρησκευτικό βίωμα του ποιητή. Ωστόσο φιλοδοξία του Ρούμι ήταν να συμπυκνώσει χωρίς υπερβολή όλη τη φιλοσοφία και τις βασικές αρχές της διδασκαλίας του, αντλώντας το υλικό του από το Κοράνι μέχρι και από ανέκδοτες ιστορίες του απλού λαού. Πάντως μέσα από τους διαλόγους και τις σκέψεις του, όπως ξεδιπλώνονται στο Μεθνεβί, είναι ολοφάνερη η άμεση σχέση του ποιητή με την αρχαία ελληνική λογοτεχνία και φιλοσοφία. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι όλη η φιλοσοφία και αισθητική του Σουφισμού παρουσιάζονται με ένα μοναδικό τρόπο σ' αυτό το μακροσκελές ποίημα. Η έναρξη συγγραφής του Μεθνεβί τοποθετείται στο 1261, όταν ο ποιητής ήταν 54 χρονών. Το μεγαλύτερο μέρος του ποιήματος υπαγορευόταν από το Ρούμι στο μαθητή του Χουσαμεντίν Τσελεμπί, ακούγοντας μουσική και χορεύοντας το χορό που του δίδαξε ο Σάμσι, περιστρεφόμενος από τα δεξιά προς τα αριστερά με το δεξί χέρι προς τα πάνω και το αριστερό προς τα κάτω, στάση που συμβολίζει την αρχή: "Παίρνουμε από το Θεό και δίνουμε στους ανθρώπους".

Το Μεθνεβί έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες και από το 1924 έως το 1940 εκδόθηκε και μεταφράστηκε ολόκληρο από τον Reynold Nicholson, ο οποίος χρησιμοποίησε και τα παλιότερα σωζόμενα χειρόγραφα. Στα ελληνικά από το 2001 έχουμε την προσεγμένη μετάφραση ενός σημαντικού μέρους του έργου από τη συγγραφέα Λιάνα Μυστακίδου.

Άλλα βιβλία του Ρούμι είναι το *Φίχι μα Φίχι*, έργο χρήσιμο από βιογραφικής πλευράς, αφού αντλούμε πολύτιμο υλικό για τη ζωή και τις ιδέες του. Πρόκειται για συλλογή έργων του Ρούμι, κυρίως ομιλιών, αναλύσεις στίχων άλλων ποιητών, επεξηγήσεις των Χαντίθ του προφήτη Μωάμεθ.

16. W. Chittick, *The Sufi Path of Love*, σ. 1-16, όπου υπάρχουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Ρούμι.

Ο τίτλος σημαίνει "σε αυτό ό,τι είναι σε αυτό" και πάντως θεωρείται από τους μελετητές ότι αποκτούμε μια σαφή και με πολλές λεπτομέρειες εικόνα σούφικων διδασκαλιών.

Τέλος υπάρχει το *Μετζαλίσι σεμπαέα*, μια συλλογή επτά κηρυγμάτων του Ρούμι, και το *Μακτουμπάτ*, το οποίο περιλαμβάνει επιστολές του (145 τον αριθμό) σε πρίγκιπες, ευγενείς, συγγενείς, φίλους και μαθητές του.

Ο Σουφισμός

Στο έργο του Ρούμι βρίσκουμε μια κλασική εφαρμογή της άποψης του συγγραφέα Lucien Goldmann[17], στο βιβλίο του "The Hidden God" για την ιδεολογία και το φιλοσοφικό –πολιτισμικό και αισθητικό– υπόστρωμα στη λογοτεχνία. Σύμφωνα λοιπόν με τον Goldmann κάθε μεγάλο λογοτεχνικό ή καλλιτεχνικό έργο είναι η έκφραση ενός οράματος για τον πολιτισμό και τον κόσμο που είναι προϊόν της συλλογικής συνείδησης μιας ομάδας, η οποία επιτυγχάνει την υψηλότερη έκφρασή της μέσα από το μυαλό ενός ποιητή ή στοχαστή.

Για να κατανοήσει λοιπόν και αποτιμήσει κανείς το έργο του Ρούμι, πρέπει να το τοποθετήσει μέσα στα συμφραζόμενα της συγκεκριμένης ιστορικής παράδοσης, από την οποία προήλθε και την οποία εκπροσωπεί. Η παράδοση αυτή δεν είναι άλλη από τον Σουφισμό (tasawwuf, ειδικό ρηματικό ουσιαστικό που σημαίνει "να γίνω σοφός")[18], μια παράδοση που επεκτάθηκε την περίοδο του Μεσαίωνα στον περσοαραβικό κόσμο, συνδυάζοντας, αλλά και δημιουργικά αναπλάθοντας, όλα εκείνα τα στοιχεία τόσο της αρχαιοελληνικής και ελληνιστικής παραγωγής, όσο και άλλα στοιχεία της ανατολής, μόρια του Ερμητισμού, του Νεοπλατωνισμού και γενικότερα του μυστικισμού της Ανατολής.

Ιδιαίτερα μετά το 529 μ.Χ. και το κλείσιμο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών

17. Lucien Goldmann, *The Hidden God*, σ. 304.

18. Βλ. Carl Ernst, *Σουφισμός*, σ. 23-48, όπου γίνεται μια εκτενής επεξεργασία του όρου Σουφισμός και της σχέσης του με το Ισλάμ και το άρθρο "Tasawwuf" στη νέα έκδοση της *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E.J. Brill), όπου υπάρχουν ενδείξεις της τεράστιας βιβλιογραφίας η οποία υπάρχει για το θέμα του Σουφισμού στις ευρωπαϊκές γλώσσες.

από τον Ιουστινιανό, αναγκάστηκαν οι επτά μεγάλοι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι να φύγουν πέρα από το Βυζάντιο και να βρουν καταφύγιο στην αυλή του Πέρση Βασιλιά Χοσρόη Α' Ανουσιρβάν (Αθάνατη Ψυχή), ο οποίος κατηύθυνε τις τύχες του σασανιδικού βασιλείου. Στη συνέχεια δημιουργείται η γνωστή αντιγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα από την ελληνική γλώσσα στη συριακή, και κατόπιν στην περσική και αραβική. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξαν σε συγγράμματα ιατρικής, αστρονομίας, αλλά από την αρχή μετέφρασαν και συλλογές ηθικών αφορισμών του Σόλωνα, Σωκράτη, Πυθαγόρα καθώς και μερικά από τα αλχημιστικά έργα του Ερμή του Τρισμέγιστου.

Όλες αυτές οι Σχολές τείνουν πλέον να θεωρούνται ως μεγάλα κέντρα ελληνικής γνώσης με σαφείς φιλοσοφικούς και επιστημονικούς, πέρα από μεταφραστικούς στόχους, με αναμφισβήτητες επιρροές αργότερα στον Ισλαμικό κόσμο[19].

Δάσκαλοι σε αυτές τις Σχολές και συνεχιστές αυτού του υπό διωγμό ελληνικού πνεύματος επρόκειτο να είναι διάφοροι φιλόσοφοι της Ανατολής, φιλελεύθερα και αντισυμβατικά πνεύματα, ποιητές, φιλόσοφοι, αλχημιστές, γιατροί, μαθηματικοί, μυστικιστές, που ονομάστηκαν Σοφοί και στην παραφθορά της λέξης στα περσικά-αραβικά, Σούφι.

Όπως αναφέρει ο Nicholson στο κλασικό πια έργο του "Οι Μυστικοί των Σούφι", πολλοί Σούφι θεωρούν ότι ο Σουφισμός είναι η Μυστική Διδασκαλία μέσα σε όλες τις θρησκείες και προτιμούν να αυτοαποκαλούνται Αλ αλ-Χάκ, δηλαδή οι Οπαδοί της Αλήθειας[20].

Ο δε Spencer Trimingham, ειδικός στην Ιστορία του Ισλάμ στην Αφρική και συγγραφέας του περιεκτικού έργου "The Sufi orders in Islam", υποστηρίζει ότι με τον όρο "Σούφι" "μπορούμε να θεωρήσουμε καθέναν που πιστεύει ότι είναι

19. Βλ. Fr. Bonardel, *Ο Ερμητισμός*, σ. 71 κ. εξ., όπου αναφέρεται ότι τα ίχνη του Corpus Hermeticum, που συμπλήθηκε από τον Στοβαίο (περίπου 500 μ.Χ.), αφού χάθηκαν μεταξύ 6ου και 11ου αιώνα, και ίσως με τη βοήθεια των Σαβείων, σύμφωνα με μια υπόθεση του W. Scott, οι οποίοι τον 9ο αιώνα τελούσαν ακόμη στο Αράν μια ειδωλολατρική λατρεία αφιερωμένη στον Ερμή – Τοθ, το θεό των εκπολιτιστικών επινοήσεων, τον οποίο ταυτίζουν πλέον με τον Ίδρι (που αναφέρεται στο Κοράνιο), πέρασε στο Ισλάμ. Άποψη που αναπτύχθηκε από τον H. Corbin, ο οποίος ανέδειξε τη σημασία της ερμητικής λογοτεχνίας στο ιρανικό Ισλάμ και τον L. Massignon, ο οποίος σημειώνε ότι για τους σιίτες "η ιστορία είναι κυκλική και πρέπει να μπορεί να αποσαφηνίζεται με την αναδρομή στα παραδείγματα των αρχαιότερων προφητών". Επίσης βλ. Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, σ. 1-36.

20. R. Nicholson, *Οι Μυστικοί των Σούφι*, σ. 1.

δυνατή η άμεση εμπειρία της επικοινωνίας με το Θεό και ο οποίος προετοιμάζεται για κάτι τέτοιο, προκειμένου να φτάσει σ' αυτό το επίπεδο"[21].

Οι ιδέες του Ρούμι

Τόσο ο Ρούμι όσο και άλλοι Σούφι, ανέπτυξαν μια οικουμενική φιλοσοφία περισσότερο πρακτική παρά θεωρητική, με απώτερο σκοπό την αναζήτηση των θεμελίων της ύπαρξης στα βάθη του εαυτού, αποφεύγοντας τις δογματικές παγίδες της μίας ή της άλλης θρησκείας ή χρησιμοποιώντας τα δόγματα των θρησκειών που επικρατούσαν στην περιοχή δράσης τους, και κυρίως του Ισλάμ, ως εφαλτήριο για να αναχθούν σε θεωρίες τόσο ριζοσπαστικές πολλές φορές που διώχθηκαν για αυτές.

Ο Ρούμι έλεγε ότι: "Οι θρησκείες είναι μορφές, ενώ ο Θεός η Ουσία και ο σοφός άνθρωπος, ο Σούφι, αναζητά την Ουσία". Για το Ρούμι, όπως και άλλους οικουμενιστές Σούφι, κάθε φανατισμός σχετικά με την πίστη των μεν ή των δε σε βάρος της πίστης των άλλων είναι απαράδεκτος. Έλεγε σε ένα του πολύ χαρακτηριστικό ποίημα:

"Για όνομα του Θεού, τι πρέπει να γίνει, ω Μουσουλμάνοι,
γιατί δεν το ξέρω ούτε κι εγώ. Ούτε χριστιανός,
ούτε Εβραίος, ούτε Ζωροάστρης, ούτε μουσουλμάνος είμαι.
Δεν κατάγομαι ούτε από την Ανατολή ούτε από τη Δύση,
ούτε από την ξηρά ούτε από τη θάλασσα,
ούτε από τη γη ούτε από τον ουρανό,
ούτε από την Ινδία, Κίνα, Βουλγαρία, Σαξίν,
ούτε από το Ιράκ ούτε από τη γη του Χορασάν.
Δεν είμαι ούτε από τον παρόντα κόσμο ούτε από τον άλλο,
ούτε από τον παράδεισο ούτε από την κόλαση.
Δεν είμαι ούτε από τον Αδάμ ούτε από την Εύα.
Ο τόπος μου είναι δίχως όρια. Το σώμα μου δίχως ένδειξη.
Δεν έχω ούτε σώμα ούτε ζωή
Γιατί είμαι η Ζωή της ζωής.

21. S. Triminqham, σ. 1.

Έβαλα στην άκρη τη δυαδικότητα.
Είδα τους δύο κόσμους σαν Ένα
Επιθυμώ Ένα, γνωρίζω Ένα
Βλέπω Ένα, Καλώ Ένα"[22].

Ο μεγάλος ανδαλουσιανός ποιητής και φίλος του Ρούμι, Ιμπν ελ Άραμπι, εκφράζοντας παρόμοια ανεκτική και οικουμενική στάση απέναντι σ' όλες τις θρησκείες έγραψε:

"Η καρδιά μου είναι ικανή για κάθε σχήμα.
Μια εκκλησία για το μοναχό,
Ένα ναό για τα είδωλα
Μια βοσκή για τις γαζέλες
τις σελίδες της Τορά,
το Κοράνι.
Η αγάπη είναι η πίστη που κρατώ"[23].

Και συμβούλευε σε ένα άλλο του ποίημα:

"Μην προσκολλάσαι αποκλειστικά σε κάποιο ειδικό πιστεύω,
έτσι που να γίνεσαι καχύποπτος απέναντι στα υπόλοιπα.
Αλλιώς θα χάσεις πολλά ωφέλιμα πράγματα
και θα δυσκολευτείς να αναγνωρίσεις την πραγματική αλήθεια"[24].

Η διδασκαλία του Ρούμι, πέρα από το στοιχείο της Αρχαίας Ελληνικής Σκέψης, αναμφισβήτητα έχει και το στοιχείο της Αγάπης από τη Χριστιανική Διδασκαλία. Το ιδεώδες του όμως ποτέ δεν ήταν ο ασκητισμός αλλά η ζωή μέσα στον κόσμο, γιατί, όπως έλεγε, ο πραγματικός Σοφός έχει τόση αξία όση εκατό χιλιάδες ασκητές. Αναρίθμητοι είναι οι στίχοι του με θέμα την Αγάπη (ishq) (σε άλλους στίχους mahabbat, dusti), για την οποία πίστευε ότι είναι "το αστρολογικό εργαστήρι των μυστηρίων του Θεού".

22. *Ντιβάν* (Diwan), μτφ. Nicholson, XXXI.
23. R.A.Nicholson, *The Mystics of Islam*, σ. 105.
24. ΒS. Κ. Άρμστρονγκ, *Η Ιστορία του Θεού*, σ. 309.

"Η θρησκεία της Αγάπης είναι πάνω απ' όλες τις θρησκείες".
"Οι Ψυχές όλων των ανθρώπων του Θεού είναι ενωμένες".
"Μόνο Αγάπη, μόνο Αγάπη. Άλλο έργο δεν έχουμε...
Αν είσαι χωρίς Αγάπη, είσαι χωρίς Ζωή. Το ν' αγαπάς
σημαίνει ότι είσαι ζωντανός".

Θεωρούσε την Αγάπη ως το απαραίτητο στοιχείο σε κάθε έκφραση της καθημερινής μας ζωής. "Όπου κι αν είσαι, όποια κι αν είναι η κατάστασή σου, προσπάθησε να είσαι πάντα ένας εραστής...".

Για να φτάσει όμως κανείς στην Αγάπη, διευκρίνιζε πως πρέπει να αποβάλλει την απληστία, τη φιλοδοξία, την υποκρισία, την κακία, το φθόνο, τη ζήλια, το φόβο και το θυμό και τόσες άλλες ιδιότητες της Τραυματισμένης Ψυχής. Για το Ρούμι ο μεγαλύτερος εχθρός του ανθρώπου που τον διασπά, καταστρέφοντας την ενότητά του με το Ον, είναι το nafs, η κατώτερη ψυχή, η τραυματισμένη ψυχή, το τραυματισμένο συναίσθημα, για να μιλήσουμε με όρους της σύγχρονης ψυχολογίας. Από την κατάσταση nafs συνεπάγεται η πολλαπλότητα, η διασκόρπιση, η ναρκοθέτηση της Ενότητας, η λατρεία του πλάσματος αντί του πλάστου.

Είναι χαρακτηριστικοί οι παρακάτω στίχοι:

"Κάποιος πήγε στην πόρτα του Αγαπημένου και χτύπησε. Μία φωνή ρώτησε: "Ποιος είναι;" Και κείνος απάντησε: "Εγώ είμαι". Η φωνή είπε: "Δεν υπάρχει χώρος εδώ για Μένα και για Σένα". Η πόρτα ασφαλίστηκε. Μετά από ένα χρόνο μοναξιάς και πόνου επέστρεψε και ξαναχτύπησε. Μια φωνή από μέσα ρώτησε: "Ποιος είναι;" Ο άνθρωπος αποκρίθηκε: "Είμαι Εσύ". Τότε η πόρτα άνοιξε για αυτόν."[25].

Ο Ρούμι συχνά διακρίνει τη φόρμα, τον τύπο, τη μορφή (surat), από την ουσία, το νόημα, το περιεχόμενο (ma΄na). Αυτή η διαφοροποίηση συνεπάγεται και μια παρόμοια προσέγγιση της γνώσης και της ύπαρξης. Για το Ρούμι υπάρχει από τη μία μεριά η γνώση της μορφής, που την ονόμαζε "γνώση των σωμάτων" (ilm-i abdan) και η οποία αποκτιέται με την εξάσκηση και τη μελέτη, συμπερι-

25. Mathnawi, I, 3056-3063. Η ιστορία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς από πολλούς λογοτέχνες, όπως ο Ν. Καζαντζάκης. Παραλλαγή αυτής της ιστορίας υπάρχει στον Πέρση ποιητή Faridaddin Attar, *Ilahiname* 22,9, στίχος 361, όπως αναφέρεται από τον Ritter στο *Das Meer der Seele*, σ. 579-580.

λαμβανομένων και των γνώσεων που αποκτά κάποιος από την επιστήμη, τη θεολογία, τη μεταφυσική, και από την άλλη η γνώση της ουσίας, που την ονόμαζε "Επιστήμη των Θρησκειών" (ilm-i adyan) και η οποία αποκτιέται μέσα από το ντικρ (ή ζίκρ = ανάμνηση) ή την προσευχή (μουρακάμπα) ή το χορό (τελετή Σεμά), οπότε ο άνθρωπος μέσω της έκστασης (wajd) αποκτά άμεση επικοινωνία με το εσωτερικό νόημα, τη βαθύτερη ουσία της πραγματικότητας, την Αλήθεια.

"Μείνε χωρίς αυτιά, χωρίς αισθήσεις, χωρίς σκέψη, και αφουγκράσου το κάλεσμα του Θεού: Επέστρεψε!".

Φυσικά η γνώση της Ουσίας οδηγεί τον άνθρωπο στην ύπαρξη (hasti, wujud), ενώ η γνώση της μορφής στην ανυπαρξία, στην όχι ύπαρξη (nisti, ΄adam)[26].

Ο Ρούμι τονίζει σε πολλά σημεία στο έργο του ότι υπηρετεί μία επιστήμη, την "Επιστήμη της Ενότητας του Θεού" (tawhid). Για αυτό, όπως και πολλοί άλλοι Σούφι ποιητές, ενστερνίζεται απόλυτα την κυρίαρχη δήλωση πίστης του Ισλάμ, τη γνωστή shahadah (Λα ιλλάχα ιλ Αλλάχ, δεν υπάρχει άλλος Θεός από τον Θεό), θεωρώντας τη βασική αρχή αυτοεκμηδένισης (fana) και τονίζει στο Μεθνεβί ότι δεν υπάρχει περιθώριο για μεταφυσικές συζητήσεις και υπέρτατα μυστήρια, ξεκαθαρίζοντας ότι σκοπός του δεν είναι να εξηγήσει, αλλά να οδηγήσει, ότι σε τελική ανάλυση δεν επιθυμεί να προσφέρει μια επιστημονική και ακαδημαϊκού τύπου γνώση, αλλά να βοηθήσει τους ανθρώπους που θα έρθουν σε επαφή μαζί του να αντιληφθούν ότι η ανθρώπινη ύπαρξη είναι προορισμένη από τη φύση της να στραφεί και να ενωθεί με το Θεό.

Ο Ρούμι, ευθυγραμμιζόμενος με τη σούφικη θεωρία για την ανθρώπινη εξέλιξη, περιγράφει την ανοδική αυτή πορεία του ανθρώπου προς τον εαυτό του και μέσα από αυτόν προς το Ανώτατο Ον, το Θεό.

Το έργο του δασκάλου ξεκινά βοηθώντας το μαθητή να αναγνωρίσει το nafs, την τραυματισμένη του ψυχή, το τραυματισμένο συναίσθημα. Αυτή είναι η κατώτατη βαθμίδα, στην οποία συνήθως βρίσκεται ο άνθρωπος αποδομημένος, σε σύγχυση, σε πλήρη μηχανικότητα, ασυνειδησία και άγνοια. Πολλοί είναι οι στίχοι του Ρούμι που δείχνουν τα περάσματα της ψυχής και του νου από επίπεδο σε επίπεδο (maqamat ή ahwal = τα πνευματικά επίπεδα)[27].

26. Βλ. W. Chittick, *The Sufi Path of Love*, σ. 23-6.
27. Στο βιβλίο του Ανσαρί, *Manazil al-sa'irin* (μεταφρασμένο στα γαλλικά από τον S. de Laugier de Beaurecueil, Κάιρο: L'institut francaise d'archéologie orientale, 1962) έχουμε μια άκρως λεπτομερειακή περιγραφή αυτών των επιπέδων ανάπτυξης και πνευματικής εξέλιξης.

"Πέθανα σαν ορυκτό και έγινα φυτό,
πέθανα σαν φυτό και πρόβαλα σαν ζώο,
πέθανα σαν ζώο και έγινα άνθρωπος.
Πότε έχασα με το θάνατο;
Όμως και πάλι θα πεθάνω σαν άνθρωπος για να πετάξω
με την ευλογία των αγγέλων. Αλλά και τον κόσμο
των αγγέλων πρέπει να υπερβώ.
Όταν θα έχω θυσιάσει και την αγγελική ψυχή μου, θα γίνω
κάτι που ο νους δεν μπορεί ποτέ να το συλλάβει"[28].

Τέλος, ο Ρούμι συνεχίζοντας την παράδοση του Σουφισμού, δίνει πρωτεύουσα θέση στο εκπαιδευτικό του σύστημα στη σχέση Δασκάλου-Μαθητή. Ωστόσο η σχέση αυτή έπρεπε να βασίζεται σε αυτό που αποδίδει ο όρος "irada", που σημαίνει "επιθυμία". Άλλωστε murid (μαθητής) σημαίνει "αυτόν που επιθυμεί".

Επομένως ο Ρούμι έχει καταλήξει ότι μόνο όταν η παιδεία εμπνέει και βασίζεται στα εσωτερικά κίνητρα (στην εσωτερική ανταμοιβή), τότε μόνο είναι ουσιαστική. Αλλά και περαιτέρω τα εσωτερικά κίνητρα μπορούμε να τα θεωρήσουμε χωρίς υπερβολή θεμελιακή προϋπόθεση μιας δημοκρατικής κοινωνίας που έχει απελευθερωθεί από τον αυταρχισμό και άλλες τυραννικές και βίαιες μορφές διακυβέρνησης.

Οι ελληνικοί στίχοι του Ρούμι και του γιου του, Σουλτάν Βελέντ.

Ο πρώτος που εντόπισε στη σύγχρονη εποχή ελληνικούς στίχους με αραβική γραφή σε ποιήματα του Ρούμι πρέπει να είναι ο τούρκος καθηγητής και συγγραφέας Αμπντούλ Μπακί Κιουλπιναρλί (Abdulbaki Gölpinarli)[29].

Ο Ρούμι έγραψε κατά κύριο λόγο στα περσικά, που θεωρούνταν η γλώσσα των διανοουμένων της εποχής του. Ωστόσο μέσα στο περσικό κείμενο είχε τη συνήθεια, ωθούμενος προφανώς από κάποια αισθητικής ή ευρύτερα ιδεολογικής τάξης φωνή, να παρεμβάλει συχνά στίχους στα αραβικά και πιο σπάνια στα

28. Nicholson, *The Mystics of Islam*, σ. 168.
29. Abdülbaki Gölpinarli, *Mevlana Celaleddin*, σ. 256-262.

ελληνικά. Η Ελληνική του Ρούμι ήταν εκείνη που μιλιόταν από τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό του Ικονίου κατά το 13ο αιώνα. Έχει δε όλους τους ιδιωματισμούς της μικρασιατικής προφοράς της ελληνικής.

Ο Ρούμι, μολονότι πολύ μορφωμένος, εκτός από τους προλόγους του στους οποίους χρησιμοποιεί τη λόγια και κλασική περσική, γενικότερα στο σύνολο του έργου του χρησιμοποιεί τη δημοτική λαϊκή περσική γλώσσα. Δεν είναι συμπτωματικό λοιπόν ότι χρησιμοποιεί τη δημοτική ελληνική, μολονότι γνώριζε την αρχαία ελληνική των ποιητών και φιλοσόφων. Όταν απευθυνόταν στο λαό, χρησιμοποιούσε πάντα τη λαϊκή διάλεκτο σε όλες τις γλώσσες.

Ο Gölpinarli παραθέτει την πληροφορία ότι ο Ρούμι είχε φίλους ελληνόφωνους χριστιανούς ιερείς και έτρεφε στενή φιλία με τον ηγούμενο της Μονής του Αγίου Χαρίτωνος στους πρόποδες του όρους Σίλλης[30].

Χειρόγραφα που περιέχουν τους ελληνικούς στίχους του Ρούμι αλλά και του πρωτότοκου γιου του, Σουλτάν Βελέντ, βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου του Ικονίου και χρονολογούνται στο 14ο αιώνα· επίσης στο Μπαγιαζίτ Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, όπου βρίσκουμε ενδιαφέρουσες παραλλαγές[31].

Χειρόγραφα με τους ελληνικούς στίχους γραμμένους σε αραβικό αλφάβητο του Σουλτάν Βελέντ έχουν επίσης βρεθεί στη Βασιλική Βιβλιοθήκη της Βιέννης, στο Ασιατικό Μουσείο της Πετρούπολης, στην Οξφόρδη και στη Βουδαπέστη (στη συλλογή Szillagy). Ήδη από το 1829 ο καθηγητής Hammer, ο Salemann το 1890, ο Meyer το 1895 και αργότερα (1952) οι γάλλοι ερευνητές Burguiere – Mantran στην Κωνσταντινούπολη μελέτησαν τα χειρόγραφα του Ρεμπάμπ Ναμέ και επιχείρησαν να μεταγράψουν τους στίχους στα ελληνικά[32].

30. Βλ. Ν.Σ. Ρίζου, *Καππαδοκικά*, σ. 129 κ.εξ. Κατά τον Ρίζο, το Μοναστήρι του Αγίου Χαρίτωνος του Ομολογητού οι Τούρκοι της περιοχής ονόμαζαν "Ακ Μοναστήρι", δηλαδή "το Λευκό Μοναστήρι", λόγω του λευκού βράχου που το περιέβαλε. Ο Ρούμι και οι μαθητές του συνήθιζαν να το αποκαλούν "Εφλατούν Τεκκεσί", δηλαδή "Ο Τεκκές του Πλάτωνος", προφανώς λόγω της γνήσιας φιλοσοφικής ατμόσφαιρας που είχαν δημιουργήσει οι δύο άντρες, ο Ρούμι και ο χριστιανός ηγούμενος, ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, όταν πέθανε, ετάφη μέσα στον τεκκέ (Σχολή) των Μεβλεβήδων στο Ικόνιο, όπου αργότερα, ακριβώς δίπλα του τάφηκε και ο Ρούμι.

31. Burguiere –Mantran, *grecs vers*, σ. 76-80.

32. J. von. Hammer, *Auskunft über ein ausserordenflich seltenes…*, σ. 103-119. C. Salemann, *Noch einmal die seldschukischen Verse*, σ. 293-365. G. Meyer, *Die griechischen Verse im Rababnama*, σ. 401-411.

Ρούμι:

Πού είσαι εσύ, αφέντη μου
Να είπω σαρακηνικά
…………
Αφέντη, ό,τι θέλεις θέλω και παρακαλώ
…………
Βοηθείς με, κανάκι μου, σήμερα παραλαλώ
Πού είσαι, τσελεμπή, πού είσαι, έϊ, πού'σαι, αγαπώ σε.

Καλή τύχη απάνω σου, έϊ, αφέντη τσελεμπή
………
Ήρτε με αγάπη σου και κάηκα παράφορα
Καλή μέρα, λιγυρέ! Πώς (εί)στε; Καλά'στε;
Εσύ κελεύεις, τελεμπή! Έμπα πίσω, έλα'δω

Σουλτάν Βελέντ:

Με τους αγίους πως δικιέσαι λάλησε,
Μαναχός μη τρως, τους άλλους κάλεσε.

Φανερά τον Θεόν θωρούν τα μάτια σου,
Δεν χωρείς -αχ την χαρά- στα μάτια σου.

Με το φως του Θεού θωρείς το πρόσωπο.
Θέκνω εγώ στη θωριά σου το μέτωπο.

Τις κεφάλιν έθηκεν όγιον δούλου
Να πατήση στο κεφάλιν του αγγέλου.

Οιόν τους αγίους, πάντα να'ναι ζωντανός,
Οιόν τους αγγέλους, μην του έρτη θάνατος.
…
Εις τη γη το σκήνωμά μας να χαθή
Και η ψυσή μας με τους αγίους να βρεθή.

Η ψυσή -αχ! την χαρά!- φτερώτηκεν

Αφ' ου ήρτεν απ' εκεί πικρώτηκεν.
...
Φως ήτον εκεί, εδώ μαυρώθηκεν,
Πάλιν επί το φως του Θεού πυρώθηκεν.
...
Ηύρα εκείνον που τον γύρευγα εγώ,
Κι απ' εκείνον τα' μαθα ό,τι λαλώ

Φιλώ τον πάντα δίχω χείλι εκεί
Κι είναι δούλοι οιάν εμέ χίλιοι εκεί.
...
Τις έδωκε την ψυχήν, έζησεν
Τις εδώ τζακώθην, όλους νίκησεν.

Επιλεκτική βιβλιογραφία

Arasteh Reza A., *Rumi, the Persian, the Sufi*, Λονδίνο 1972 / Arberry A.J., *Discourses of Rumi*, Λονδίνο 1961 / Άρμστρονγκ Κ., *Η ιστορία του Θεού*, Αθήνα 1996 / Bonardel Fr., *Ο Ερμητισμός*, Αθήνα 1994 (1985[1]) / Burguiere P. – Mantran K., "Quelques vers grecs du XIII siècle", *Byzantion* 22 (1952) 63-79 / Chittick C. William, *The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*, Τεχεράνη 1974 / Chittick C.William, *The Sufi Path of Love. The Spiritual Teachings of Rumi*, Νέα Υόρκη 1983 (State University of New York) / Jean During, *Musique et extase: L'audition mystique dans la tradition soufic*, Παρίσι 1988 / Ernst Carl, Σουφισμός, *Η Φιλοσοφία και η Πρακτική της Μυστικής Παράδοσης του Ισλάμ*, Αρχέτυπο, Αθήνα 2001 / Fakhry Majid, *A History of Islamic Philosophy*, Λονδίνο 1983 (και Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1983) / Goldmann Lucien, *The Hidden God*, Λονδίνο 1964 / Gölpinarli Abdülbaki, *Mevlana Celaleddin, Hayati, felsefesi, eserleri, eserlerinden, secmeler*, Ισταμπούλ 1959[3] / Hammer Purgenstall von J., "Auskunft über ein ausserordenflich seltenes, sowohl durch sein fünfhundertjähri ges Alter ...", *Wiener Jahrbücher der Literatur*, XLVII (1829) 103-119 / Meyer G., "Die griechischen Verse im Rebab – nama", *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1985) 401 κ.εξ. / Μιρμίρογλου Βλαδίμηρου, *Οι Δερβίσσαι*, Αθήνα 1940, 1989 (ανατ.) / Nicholson, R.A., *Selected Poems from the Divani Shamsi Tabriz*, Edited and Translated with an Introduction, Notes and Appendices, Καίμπριτζ) 1898 / Nicholson, R.A. *The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi*, Edited from the Oldest Manuscripts Available: with Critical Notes, 1-8, Λονδίνο 1924-1940 / Nicholson, R.A, Rumi, *Poet and Mystic, 1207-1273. Selections from his Writings*, translated from the Persian with Introduction and Notes, ed. A.J. Arberry, Λονδίνο 1965[3] / Nicholson, R.A., *The Mystics of Islam*, Λονδίνο 1935, *Οι Μυστικοί των Σούφι*, μτφρ. στα ελληνικά Ανδρέας Τσακάλης, Αθήνα 1985 / Yasar Nuri Ozturk, *The Eye of the Heart: An Introduction to Sufism and the Major Tariqats of Anatolia and the Balcans*, Κωνσταντινούπολη/Istanbul 1988 / Πάλλη Α.Α., *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας (κατά την περιγραφή του τούρκου περιηγητή του 17ου αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπή)*, Αθήνα 1941[1], 1990[2] / Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., *Το παραμύθι μιας ζωής. Μεβλανά ο εξαίσιος*, Αθήνα 1965 (εκδ. Φέξη) και 1982 (εκδ. Αστήρ) / Παναγιωτόπουλου Ι.Μ., *Οι Πολιτείες*

της Ανατολής, Αθήνα 1982 / Ρίζου Ν.Σ., *Καππαδοκικά*, Κωνσταντινούπολη 1856 / Ritter H., Philologika XI, Maulana Galaladdin Rumi und sein kreis, *Der Islam*, 26 (1942) 140 κ.εξ. / Ritter H και Bawani, *Djalal al-din Rumi* EI² 2, σελ. 393 κ.εξ. / Ritter H., Das Meer der Seele, Λέϊντεν 1955 / Salemann C. "Noch einmal die Seldschukischen Verse", *Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg*, Nouvelle Serie II, τ. XXXIV (1892) 293-365 / Σαββίδη Α., "A Note on the Terms Rum and Anatolia in Seljuk and Early Ottoman Times", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-5) (εκδ. 1987) / Σαββίδη Α., Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου, *Πρακτικά Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου ΙΑ'* (Θεσσαλονίκη 1991), 59-88 / Σαββίδη Α., *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα*, Αθήνα 1991 / Σαββίδη Α., "Ομάρ Καγιάμ και Νιζάμ αλ-Μούλκ" *JOAS* 5 (1993) 21-32 / Σδράκα Ε., *Ο χορός εν τη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων*, Θεσσαλονίκη 1966 / Sultan Veled, *Waladnama*, εκδ. Jalal Huma'i, Τεχεράνη 1937 / Talat Sait Halman – Metin And, *Mevlana Celaleddin Rumi and the Whirling Dervishes*, Κωνσταντινούπολη 1983 / Trimingham J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Οξφόρδη 1971/ Βλαχοπούλου Φωτεινή, λ. *Τζελαλεδδίν Ρούμι*, ΜΓΕ ΥΔΡΙΑ, τ. 5 (1988) / Βρυώνη Σπύρου, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Trough the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles 1986 και σε ελληνική μετάφραση, *Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, μτφρ. Κάτιας Γαλαταριώτου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996 / Whinfield E.H., *Teachings of Rumi*, Λονδίνο 1984 / Ζεγκίνη Ε, *Ιστορία της Τουρκικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1983 / Ζιάκα Γρηγόρη, *Ο Μυστικός ποιητής Maulana Jalaladdin Rumi και η Διδασκαλία του*, Θεσσαλονίκη 1973, 1987 (επανεκδ.)

Μόσχος Κουμπής

Ένας παράξενος θάνατος
Η περίπτωση του Μανουήλ Παλαιολόγου

Ο 14ος αιώνας στο Βυζάντιο σημαδεύεται από τους εμφύλιους πολέμους, που έφθειραν την αυτοκρατορία και αποτέλεσαν την αρχή του τέλους της. Την πρώτη χρονικά εμφύλια σύγκρουση (1321-8) αποτέλεσε η διαμάχη ανάμεσα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄. Η σχέση των δύο ανδρών υπήρξε ενδιαφέρουσα και πολυκύμαντη, καθώς η αρχική ιδιαίτερη συμπάθεια και προτίμηση του γέρου αυτοκράτορα προς τον εγγονό του εξελίχθηκε σταδιακά σε δυσπιστία, αντιπάθεια, οργή και σύγκρουση. Το συμβάν που αποτέλεσε, αν όχι την πραγματική αιτία, τουλάχιστον ισχυρότατη αφορμή για τη διαμάχη, είναι ένα γεγονός αξιοπρόσεκτο, που γεννά πολλά ερωτήματα.

Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο νεαρός Ανδρόνικος είχε μια ερωμένη, για την οποία έτρεφε ισχυρά αισθήματα. Όταν έμαθε πως η γυναίκα αυτή είχε και άλλο εραστή, τυφλωμένος από ζήλια, έβαλε ανθρώπους του έξω από το σπίτι της, για να σκοτώσουν τον αντεραστή του. Ένα βράδυ[1], περίπου τα μεσάνυχτα, οι φρουροί είδαν ένα νεαρό καβαλάρη να πλησιάζει βιαστικά το σπίτι. Νομίζοντας πως είναι ο αντίζηλος του κυρίου τους τον χτύπησαν με τα βέλη τους. Όταν έφτασαν κοντά του, είδαν πως ο ετοιμοθάνατος ήταν ο Μανουήλ, ο μικρότερος αδελφός του Ανδρόνικου και εγγονός του αυτοκράτορα. Ο Γρηγοράς υποστηρίζει πως ο Μανουήλ αναζητούσε τον αδελφό του και η κακή τύχη τον έφερε στο σημείο της ενέδρας. Οι φρουροί μετέφεραν τον Μανουήλ ετοιμοθάνατο στο παλάτι, όπου και ξεψύχησε[2].

1. Οι πηγές δεν αναφέρουν επακριβώς την ημερομηνία του συμβάντος του θανάτου του Μανουήλ. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό Ι 3-4 (*Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, έκδ. L. Schopen, τ. I-III, Bonnae 1828-1832, στο εξής Ιω. Καντ.), ο Μιχαήλ Θ΄ πέθανε οκτώ μέρες, αφότου έμαθε τον θάνατο του γιου του Μανουήλ: "μετὰ ὀγδόην ἡμέραν τῆς ἀγγελίας τῆς τελευτῆς τοῦ παιδὸς τελευτᾷ". Πρβ. Κ. Κύρρη, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. Η πρώτη φάσις του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων 1321*, Λευκωσία 1982 (στο εξής Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο*) 7. Με δεδομένο ότι ο Μιχαήλ πέθανε στις 12-10-1320 (βλ. παρακάτω υπ. 4) και πως μεσολάβησαν λίγες μέρες μέχρι να φθάσουν τα νέα στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν ο Μιχαήλ, θα πρέπει να τοποθετήσουμε τον φόνο του Μανουήλ γύρω στην 1η Οκτωβρίου 1320. Ο Κ. Κύρρης, *Βυζάντιο* 6, υπολογίζει το συμβάν στην 1η ή 2α Οκτωβρίου, χωρίς να διευκρινίζει πάντως πώς καταλήγει σ' αυτήν.

2. Βλ. την αφήγηση του συμβάντος από το Νικηφόρο Γρηγορά (*Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, έκδ. L. Schopen, τ. I-III, Bonnae 1829-1830, 1855, στο εξής Νικ. Γρηγ.) Ι 285. *Georgii Phrantzae Chronicon*, έκδ. J. B. Papadopoulos τ. I, Lipsiae 1935 (στο εξής Γ. Σφραντζή, *Χρονικόν*) 38. Πρβ. Ch. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, εκδ. Saint-Martin, Paris 1824-1836 (στο εξής Ch.

Δεν ήταν όμως μόνο αυτό το πλήγμα της μοίρας για τους Παλαιολόγους. Λίγες μέρες νωρίτερα είχε πεθάνει και η Άννα, αδελφή των Ανδρόνικου και Μανουήλ και σύζυγος του *δεσπότη* της Ηπείρου Θωμά[3]. Και για να ολοκληρωθεί το οικογενειακό δράμα, λίγο αργότερα από το θάνατο της Άννας και του Μανουήλ πέθανε και ο πατέρας τους, ο Μιχαήλ Θ΄, μη μπορώντας να αντέξει τον χαμό των παιδιών του[4]. Ο θάνατός του αποδίδεται από τις πηγές είτε σε αυτή καθεαυτή τη θλίψη του, είτε σε χρόνια ασθένεια, που επιδεινώθηκε δραματικά από τις τραγικές ειδήσεις[5].

Lebeau, *Histoire*) τ. XIX 231, V. Parisot, *Cantacuzène homme d'état et historien, ou examen critique des Mémoires de l'empereur Jean Cantacuzène et des sources contemporaines et notamment des 30 livres dont 14 inédits de l'Histoire Byzantine de Nicéph. Gregoras qui controlent les Mémoires de Cantacuzène*, Paris 1845 (στο εξής V. Parisot, *Cantacuzène*) 31, Π. Καλλιγά, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας (1204-1453)*, Αθήνα 1894 (Π. Καλλιγά, *Μελέται*) 370, G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1956 (ελλ. μετάφραση Ιω. Παναγόπουλος, Αθήνα 1993) (στο εξής G. Ostrogorsky, *Ιστορία*) τ. 3, 192, Ursula Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965 (στο εξής Ursula Bosch, *Andronikos*) 12, G. Walter, *La ruine de Byzance 1204-1453*, Paris 1958 (στο εξής G. Walter, *Ruine*) 210-1, A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328.* Harvard Univercity Press, Cambridge Massachuset 1972 (στο εξής Laiou, *Constantinople*) 285, Γ. Ι. Θεοχαρίδη, *Ιστορία και τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959 (στο εξής Γ. Θεοχαρίδη, *Μακεδονία*) 375, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 7, D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993 (ελλ. μετ. Στ. Κομνηνός, εκδ. Παπαδήμα 1996, στο εξής D. Nicol, *Αιώνες* 244.

3. Ιω. Καντ. Ι 13. Πρβ. Ursula Bosch, *Andronikos* 13, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 7, D. Nicol, *Αιώνες* 244. Για την Άννα, κόρη του Μιχαήλ Θ΄ και της Μαρίας Ξένης βλ. *Prosopographisces Lexicon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, H.-V. Beyer, R. Walther, et al., Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission fur Byzantinistik: Vienna 1976 (στο εξής *PLP*) αρ. 21344 και A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, München 1938 (στο εξής A. Papadopulos, *Genealogie*) 44.

4. Για την ημερομηνία θανάτου του Μιχαήλ βλ. Ιω. Καντ. Ι 14: "τελευτᾷ καὶ αὐτὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ, τρίτον πρὸς τεσαράκοντα χρόνον ἄγων τῆς ἡλικίας, ἔτους ἐννάτου πρὸς τοῖς εἴκοσι καὶ ὀκτακοσίοις καὶ ἑξακισχιλίοις, δωδεκάτῃ μηνὸς ὀκτωβρίου, ἡμέρᾳ πρώτῃ τῆς ἑβδομάδος". Βλ. επίσης P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (Chronica Byzantina Breviora) CFHB 12, τ. I-III, Vienna 1976-8 τ. I, χρ. 8 αρ. 11 σ. 76, χρ. 9 αρ. 2 σ. 92, χρ. 49 αρ. 2 σ. 351. Πρβ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών 26, Αθήναι 1956 (στο εξής Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*) 1898, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. III 192, Ursula Bosch, *Andronikos* 13, A. Laiou, *Constantinople* 285, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 7, D. Nicol, *Αιώνες* 244.

5. Για τα αίτια του θανάτου του Μιχαήλ Θ΄ ο Ιω. Καντ. Ι 13 αναφέρει: "εἴτε δὲ καὶ νόσημά τι τῶν ὀξέων ἔνδον οἰκουροῦν ἔτι ἡ τῆς ἀθυμίας ὑπανῆψε φλὸξ, εἴτε καὶ αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἡ ἀμε-

Οι τρεις σχεδόν ταυτόχρονοι και ξαφνικοί θάνατοι από την ίδια, και μάλιστα βασιλική, οικογένεια και τα αποτελέσματά τους στη διαδοχή στο θρόνο ίσως δεν προξενούν από μόνοι τους ιδιαίτερο προβληματισμό στους υποστηρικτές της ιστορικής συμπτωσιολογίας. Ωστόσο υπάρχουν και άλλα δεδομένα που καθιστούν παράδοξους τους συνεχείς θανάτους των Παλαιολόγων. Το πρώτο είναι η παράλειψη κάθε αναφοράς στον τρόπο θανάτου του Μανουήλ από τον σημαντικό ιστορικό της περιόδου, στενό φίλο του νεαρού Ανδρόνικου και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό[6]. Και είναι παράξενο το κενό αυτό στη διήγηση του Καντακουζηνού, από τη στιγμή που γενικά στην *Ιστορία* του είναι ιδιαίτερα λεπτομερής στην αφήγηση των γεγονότων, σε αντίθεση μάλιστα με τον ολιγόλογο Γρηγορά. Δεν φαίνεται πιθανό να μη γνώριζε ένα συμβάν τόσο σημαντικό με τόσο δραματικές συνέπειες, που αφορούσε μάλιστα άμεσα στον παιδικό του φίλο. Ούτε μπορούμε να δεχτούμε πως απέφυγε να αφηγηθεί το περιστατικό, για να μη φανεί η έστω έμμεση ευθύνη του φίλου του, από τη στιγμή που δεν διστάζει στην ιστορία του να αναφέρει γεγονότα ιδιαίτερα επιβαρυντικά για τη δική του πολιτική δράση προσπαθώντας να υπερασπιστεί τις επιλογές του. Εκτός από τον Νικηφόρο Γρηγορά άλλη αναφορά για το συμβάν δεν έχουμε από τις πηγές, με την εξαίρεση του μεταγενέστερου Σφραντζή, που αναπαράγει στο συγκεκριμένο σημείο σχεδόν αυτολεξεί τον Γρηγορά[7].

Αλλά και αυτή η διήγηση του Γρηγορά για τον φόνο του Μανουήλ γεννά ση-

τρία τῆς λύπης ἤρκεσε πρὸς θάνατον αὐτῷ", ενώ ο Γ. Σφραντζής, *Χρονικό* 38, υποστηρίζει: "ἐκ τῆς χολῆς καὶ τῆς πολλῆς λύπης ἀσθενείᾳ περιπεσὼν βαρυτάτῃ ἐξ ἀνθρώπων ἐγεγόνει". Δεν είναι διευκρινισμένο αν όντως ο Μιχαήλ Θ΄ έπασχε από χρόνια ασθένεια που επιδεινώθηκε ή αν τα δραματικά νέα ήταν αρκετά για να τον οδηγήσουν στον θάνατο. Ο Κ. Κύρρης, *Βυζάντιο* 7, θεωρεί πως τα περί ασθενείας τα επικαλείται ο Ιωάννης Καντακουζηνός για να περιορίσει την ευθύνη του φίλου του Ανδρόνικου, αν υποθέσουμε ότι αυτός έφταιγε για τον θάνατο του Μανουήλ, κάτι που η παρούσα εργασία το θέτει εν αμφιβόλω. Ωστόσο άλλοι νεότεροι ιστορικοί, όπως οι Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 232, G. Walter, *Ruine* 211, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. III 192, D. Nicol, *Αιώνες* 244, υιοθετούν τα λεγόμενα του Καντακουζηνού και θεωρούν ότι ο Μιχαήλ ήταν ήδη άρρωστος και οι κακές ειδήσεις τον αποτέλειωσαν. Μάλιστα ο Γ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία* 375, πιστεύει πως ο Μιχαήλ έπασχε από "καρδιακό νόσημα" και ως απόδειξη φέρει επιγραφή στον Αγ. Δημήτριο Θεσσαλονίκης, που αναφερόμενη στο Μιχαήλ Θ΄ γράφει: "καὶ δοίη ἔτιμακράν τε ζωὴν καὶ νόσῳ ἀνωτέραν".

6. Βλ. Ιω. Καντ. Ι 13, όπου απλώς αναφέρει πως έφθασε στον Μιχαήλ Θ΄ στη Θεσσαλονίκη η είδηση του θανάτου του Μανουήλ λίγο αργότερα από αυτή για τον θάνατο της Άννας, κάτι που οδήγησε στον θάνατο του Μιχαήλ.

7. Βλ. Γ. Σφραντζή, *Χρονικό* 38.

μαντικά ερωτήματα. Πώς είναι δυνατόν οι φρουροί του Ανδρόνικου να χτυπούν αδιακρίτως όποιον πλησίαζε το σπίτι, σαν να μην μπορούσε να περάσει οποιοσδήποτε άσχετος; Ο Μανουήλ μάλιστα, σύμφωνα με τον Γρηγορά, πέρασε «ἐν μιᾷ τοίνυν περὶ μέσας που νύκτας», άρα η ενέδρα κράτησε αρκετές νύκτες. Μόνο ο Μανουήλ έτυχε να περνά από κει στη διάρκεια τόσων βραδιών; Αλλά και για ποιο λόγο ο Μανουήλ μες στα μεσάνυχτα βρέθηκε να αναζητεί τον αδελφό του με σπουδή σε ένα κακόφημο σπίτι; Ποιός τον πληροφόρησε ότι ο Ανδρόνικος θα βρισκόταν εκείνη την ώρα σ' αυτό το σπίτι, χωρίς όμως να φροντίσει να τον ενημερώσει για την ενέδρα; Και επίσης για ποιο λόγο οι άνθρωποι του Ανδρόνικου, που χτύπησαν θανάσιμα τον Μανουήλ, δεν φρόντισαν να τον αποτελειώσουν και να ξεφορτωθούν το πτώμα του, ώστε να μη μπορεί κανείς να τους συνδέσει με τον φόνο, αλλά τον μετέφεραν στα ανάκτορα εκθέτοντας τους εαυτούς τους αλλά και τον Ανδρόνικο;

Όλα αυτά τα στοιχεία καθιστούν αρκετά αναληθοφανή τη διήγηση του Γρηγορά και απίθανο το τυχαίο του πράγματος που επικαλείται. Ωστόσο η πλειονότητα των νεότερων ιστορκών δεν θεωρεί παράδοξα τα γεγονότα. Ερευνητές όπως οι V. Parisot[8], Αγγ. Λαΐου[9], Γ. Ι. Θεοχαρίδης[10], Κ. Κύρρης[11], D. Nicol[12] και άλλοι δέχονται ότι ο Μανουήλ σκοτώθηκε πράγματι κατά λάθος. Ο G. Walter[13] δείχνει δύσπιστος, χωρίς όμως να αμφισβητεί ουσιαστικά τον Γρηγορά, ενώ μόνο η Ursula Bosch[14] αρνείται την εκδοχή του λάθους. Και αυτή όμως απλώς αφήνει αιχμές εναντίον του Ανδρόνικου συσχετίζοντας τον φόνο του Μανουήλ με άλλες πολιτικές δολοφονίες, που διαπράχθηκαν τα επόμενα χρόνια.

Για να επιβεβαιώσουμε ή να απορρίψουμε τις αμφιβολίες για την ακρίβεια των λόγων του Γρηγορά, πρέπει να δούμε το γενικότερο πολιτικό πλαίσιο των χρόνων αυτών και να επισημάνουμε κάποια σημαντικά στοιχεία. Από το 1292 αυτοκράτορας του Βυζαντίου ήταν ο Ανδρόνικος Β΄, ενώ από το 1294 και γύρω στα 1313 (ή 1316)[15] τον τίτλο του *συναυτοκράτορα* έφεραν αντίστοιχα ο

8. V. Parisot, *Cantacuzène* 30-1.
9. A. Laiou, *Constantinople* 285.
10. Γ. Ι. Θεοχαρίδη, *Μακεδονία* 375.
11. Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 7.
12. D. Nicol, *Αιώνες* 244.
13. G. Walter, *Ruine* 211.
14. Ursula Bosch, *Andronikos* 12 και 15 υπ. 4.
15. Για τη χρονολογία ανακήρυξης του Ανδρόνικου Γ΄ σε αυτοκράτορα και τη σχετική διχογνωμία των νεότερων ιστορικών βλ. Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 2 υποσ. 3. Ο ίδιος απορρίπτει την επι-

γιος του Ανδρόνικου από τον πρώτο του γάμο με την Μαρία της Ουγγαρίας Μιχαήλ Θ΄ και ο εγγονός του Ανδρόνικος Γ΄. Με αυτό τον τρόπο είχε καθορισθεί και η σειρά της διαδοχής. Τέκνα του Μιχαήλ Θ΄ από τον πρώτο του γάμο με την πριγκίπισσα της Αρμενίας Μαρία Ξένη ήταν εκτός του Ανδρόνικου (Γ΄) ο δευτερότοκος Μανουήλ και δυο κόρες. Η σειρά αυτή της διαδοχής έδινε το προβάδισμα στους Μιχαήλ Θ΄ και Ανδρόνικο Γ΄ έναντι των τέκνων του Ανδρόνικου Β΄ από το δεύτερο γάμο του με την Ειρήνη του Μομφερά[16], αλλά και σε σχέση με τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο, τον αδελφό του Μιχαήλ Θ΄ και δευτερότοκο γιο του Ανδρόνικου Β΄ από τον πρώτο του γάμο[17]. Η Ειρήνη η Μομφερατική μέχρι τον θάνατό της το 1317 προσπαθούσε να εξασφαλίσει από τον αυτοκράτορα σύζυγό της κάποια τμήματα της βυζαντινής επικράτειας για τα παιδιά τους, ωστόσο ο Ανδρόνικος ήταν αρνητικός σε αυτό το ενδεχόμενο, που αντέκειτο στην ιδέα μιας ενιαίας αυτοκρατορίας[18]. Τελικά οι δύο γιοι της Ειρήνης, ο Θεόδωρος και ο Ιωάννης ιδιώτευσαν, ενώ ο τρίτος ο Δημήτριος, τον οποίο η Ειρήνη προωθούσε για τον σερβικό θρόνο, δεν έμεινε ευχαριστημένος από τη ζωή στη Σερβία και επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη[19].

κρατούσα χρονολογία του 1316 και βασιζόμενος σε έγγραφο της 11-2-1313 θέτει την ημερομηνία αυτή ως terminus pro quem της ανακήρυξης. Την άποψη αυτή πρώτη είχε υποστηρίξει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Περί του προβλήματος της αναδείξεως του βυζαντινού αυτοκράτορος μέρος Α΄, *ΕΕΦΣΠΑ* 12 (1961-2), 486 και μέρος Β΄, *ΕΕΦΣΠΑ* 13 (1962-3), 387-8.

16. Για την Γιολάντα-Ειρήνη του Μομφερά βλ. κυρίως C. Diehl, Yolande de Montferrat στο *Figure byzantines* II, Paris 1908, 226-245, Hélène Constantinidi-Bibikou, Yolande de Montferrat, impératrice de Byzance, *L'Hellenisme Contemporain* 2, σειρά 4 (1950) 425-442, D. Nicol, *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge 1994 (ελλ. μετάφραση Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996), 87-103. Επίσης βλ. *PLP* αρ. 21361.

17. Για τον Κωνσταντίνο, γιο του Ανδρόνικου Β΄ βλ. *PLP* αρ. 21529, A. Papadopulos, *Genealogie* 37. Για τα τέκνα και τα εγγόνια του Ανδρόνικου Β΄ και τη σειρά διαδοχής βλ. Νικ. Γρηγ. Ι 283.

18. Νικ. Γρηγ. Ι 233-5. Πρβ. G. Walter, *Ruine* 208, N. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification institutionelle, *REB* 9 (1951), 106-142 (στο εξής N. Svoronos, *Serment*) 141, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. ΙΙΙ 168-9, D. Nicol, *Αιώνες* 242.

19. Συγκεκριμένα ο Θεόδωρος παντρεύτηκε μια Γενοβέζα, εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Λομβαρδία και πέθανε το 1338, ενώ ο Ιωάννης παντρεύτηκε μια κόρη του Νικηφόρου Χούμνου και δεν ασχολήθηκε με τα δημόσια πράγματα ως τον θάνατό του το 1308. Η Ειρήνη προσπάθησε εξασφαλίσει για τον Δημήτριο δικαιώματα στο σερβικό θρόνο, όπου βασίλευε ο γαμπρός της Miloutin, όμως τελικά ο Δημήτριος δεν έμεινε ευχαριστημένος από τη ζωή στη Σερβία και έζησε στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη. Πέθανε το 1340. Για τους γιους της Ειρήνης βλ. Νικ. Γρηγ. Ι 234-244, Γ. Σφραντζή, *Χρονικόν* 39. Πρβ. A. Papadopulos, *Genealogie* 38-40, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. ΙΙΙ 169, D.

Δυσαρεστημένος όμως από τις προοπτικές του για μονοκρατορία ήταν και ο νεαρός Ανδρόνικος Γ΄. Σύμφωνα με τον Γρηγορά δεν μπορούσε να περιμένει τη σειρά του ύστερα από τον παππού και τον πατέρα του και σκεφτόταν να αποκτήσει αυτόνομη εξουσία σε κάποιο μέρος της αυτοκρατορίας[20]. Ο γέρος αυτοκράτορας είχε ιδιαίτερη αδυναμία στον συνονόματο εγγονό του[21], όμως ο νεαρός Ανδρόνικος με τον άστατο βίο του απογοήτευσε τον παππού του. Οι αγαπημένες του ασχολίες ήταν οι γυναίκες και τα κυνήγια χωρίς φειδώ και για άλλες ασωτείες. Οι χρηματικές του ανάγκες λόγω των αυξημένων δαπανών τον οδηγούσαν συχνά σε δανεισμό από τους Γενουάτες του Γαλατά, με τους οποίους είχε συνάψει ιδιαίτερες σχέσεις. Ο παππούς του δεν ενέκρινε ούτε το βίο του, ούτε τις φιλολατινικές τάσεις του, ούτε την ελαφρότητα στην αντιμετώπιση των σοβαρών ζητημάτων. Ο γάμος του νεαρού Ανδρόνικου με την Ειρήνη του Brunswick το 1317 δεν κατάφερε να συνετίσει τον Ανδρόνικο, όπως ήλπιζε ο παππούς του[22]. Αυτή περίπου την εποχή ο γέρος Ανδρόνικος άρχισε να δείχνει τη συμπάθειά του προς έναν άλλο εγγονό του, τον νόθο γιο του *δεσπότη* Κωνσταντίνου. Ο τελευταίος, από τη σύντομη σχέση του στη Θεσσαλονίκη με μια γυναίκα ελαφρών ηθών, απέκτησε ένα γιο, τον Μιχαήλ Καθαρό, τον οποίο

Nicol, *Αιώνες* 242-3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. Για τις φιλοδοξίες του νεαρού Ανδρόνικου βλ. Νικ. Γρηγ. I 284-5, ιδίως I 285: "αὐτονομίαν ἐζήτει βασιλικὴν καὶ ἀφθονίαν πραγμάτων, ὥστε ἑαυτῷ τε ἔχειν τὸ διαρκὲς καὶ ἄλλοις οἷα βασιλεὺς ὑπηκόοις χαρίζεσθαι. ἐπεὶ δ' ἀδύνατον ἔβλεπεν εἶναι τοῦτο ζῶντος τοῦ πάππου καὶ τοῦ πατρὸς ἐνταυθοῖ καθημένου, πρὸς ἑτέρας ἐσκόπει χωρῶν ἐπικρατείας...". Πρβ. Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 225, V. Parisot, *Cantacuzène* 35-6, G. Walter, *Ruine* 210, Ursula Bosch, *Andronikos* 13-4, A. Laiou, *Constantinople* 284-5, Λ. Μαυρομμάτη, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983 (στο εξής Λ. Μαυρομμάτη, *Παλαιολόγοι*) 54, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 5 υποσ. 7, D. Nicol, *Αιώνες* 244.

21. Για την αγάπη του Ανδρόνικου Β΄ προς τον εγγονό του και τα αίτιά της βλ. χαρακτηριστικά Νικ. Γρηγ. I 283: "Τὸν μέντοι 'Ανδρόνικον τοσοῦτον ἐκθύμως ὁ βασιλεὺς 'Ανδρόνικος καὶ πάππος ἠγάπα, καὶ οὕτω τῆς θέας αὐτοῦ γε ἐξήρτητο, ὥστε πάντας πρωτογενεῖς τε καὶ ὑστερογενεῖς υἱοὺς καὶ θυγατέρας καὶ ἐγγόνους ἐν δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ σχέσεως τιθέσθαι μοίρᾳ καὶ πάντας εἰ δέοι ῥαδίως ἕτοιμος εἶναι προέσθαι δι' ἕνα γε τοῦτον· τοῦτο μὲν καὶ διὰ τὴν τῆς βασιλείας μονιμωτέραν διαδοχήν, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὴν εὐφυίαν τῆς γνώμης, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὸ τῆς ὄψεως κάλλος, ἴσως δὲ καὶ διὰ τὴν ὁμωνυμίαν".

22. Για την άσωτη ζωή του Ανδρόνικου Γ΄ και τη σχετική ανησυχία του παππού του βλ. Νικ. Γρηγ. I 284, Ιω. Καντ. I 26-7. Πρβλ. Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 225-7, V. Parisot, *Cantacuzène* 35-6, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. III 192, G. Walter, *Ruine* 208-9, Ursula Bosch, *Andronikos* 10-1, A. Laiou, *Constantinople* 285, Γ. Θεοχαρίδη, *Μακεδονία* 374, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 4, D. Nicol, *Αιώνες* 244.

όμως αργότερα εγκατέλειψε. Ο Ανδρόνικος Β΄ λυπήθηκε τον νεαρό, τον πήρε στο παλάτι και απογοητευμένος από τον Ανδρόνικο στράφηκε σταδιακά προς τον Καθαρό προετοιμάζοντάς τον για τα αυτοκρατορικά καθήκοντα παραβλέποντας την έλλειψη πολιτικών ικανοτήτων του νόθου εγγονού του[23]. Αυτή η αυξανόμενη εύνοια προς τον Καθαρό φυσικά δυσαρέστησε τον Ανδρόνικο (Γ΄) που άρχισε να ανησυχεί εντονότερα για τις προθέσεις του παππού του και το δικό του μέλλον[24].

Μετά τον θάνατο του αδελφού του Μανουήλ και στη συνέχεια του πατέρα του Μιχαήλ Θ΄ η κατάσταση για τον νεαρό Ανδρόνικο έγινε ακόμη δυσχερέστερη. Ο παππούς του λυπήθηκε πολύ και θεώρησε τον εγγονό του ηθικά υπεύθυνο για τις απανωτές συμφορές της οικογένειας και οι εξελίξεις που δρομολογήθηκαν αποτέλεσαν ισχυρό πλήγμα στις φιλοδοξίες του νεαρού συναυτοκράτορα. Συγκεκριμένα, αφού πένθησε το γιο και τον εγγονό του, ο Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε από τους διοικητές των επαρχιών να επαναλάβουν τον όρκο πίστης προς τον αυτοκράτορα. Ενώ όμως σε προηγούμενη περίπτωση είχαν δοθεί όρκοι κατά σειρά στον Ανδρόνικο Β΄, τον Μιχαήλ Θ΄ και τον Ανδρόνικο Γ΄[25], μετά τον θάνατο του Μιχαήλ ο γέρος αυτοκράτορας ζήτησε από τους αξιωματικους «πρὸς μόνον τὸν πρεσβύτερον 'Ανδρόνικον ποιεῖσθαι τοὺς ὅρκους καὶ ὃν ἂν αὐτὸς βασιλέα 'Ρωμαίων καταστήσῃ»[26]. Η παράλειψη του ονόματος του Ανδρόνικου Γ΄ και η ασάφεια στο όνομα του εκλεκτού του αυτοκράτορα κατέστησαν φανερό τον προβληματισμό του Ανδρόνικου Β΄ για τον διάδοχό του και τη δυσαρέσκειά του για τον επιπόλαιο συνονόματο εγγονό του. Ο

23. Νικ. Γρηγ. I 293-5, Ιω. Καντ. I 14-6, που αναφέρει πως ο Ανδρόνικος Β΄ προόριζε τον Καθαρό για διάδοχο. Πρβ. Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 234-5, V. Parisot, *Cantacuzène* 32-5, St. Binon, A propos d'un prostagma inédit d'Andronique III Paléologue, *BZ* 38 (1938) 133-155, 377-407 (στο εξής St. Binon, *Prostagma*) 141, G. Walter, *Ruine* 209-210, A. Laiou, *Constantinople* 285-6, Ursula Bosch, *Andronikos* 13, 15, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 12.

24. Νικ. Γρηγ. I 295: "ὁ δὲ βασιλεὺς 'Ανδρόνικος ὁ νέος καὶ πλέον τῶν ἄλλων ὠργίζετο καὶ ἐδυσφόρει, ὁρῶν τὴν πρὸς αὐτὸν ἀνυπέρβλητον ἐκείνην ἀγάπην τοῦ βασιλέως καὶ πάππου μαραινομένην, τὴν δὲ πρὸς τὸν χθεσινὸν καὶ ὑποβολιμαῖον τουτονὶ διηνεκῶς ἀνθοῦσαν καὶ αὐξανομένην ἐφ' ἡμέρᾳ καὶ νυκτί". Πρβ. G. Walter, *Ruine* 210, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 12.

25. Ιω. Καντ. I 16-7.

26. Ιω. Καντ. I 17. Πρβ. Νικ. Γρηγ. I 295. Βλ. σχετικά Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 235, V. Parisot, *Cantacuzène* 36-7, A. Papadopulos, *Genealogie* 37, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* 189, Ursula Bosch, *Andronikos* 14. Για το περιστατικό και γενικότερα για το θέμα του "βασιλικού όρκου" βλ. N. Svoronos, *Serment* 130.

Ανδρόνικος (Γ΄) και οι φίλοι του θεώρησαν δικαιολογημένα ότι ο αυτοκράτορας σκόπευε να προωθήσει ως διάδοχό του τον Μιχαήλ Καθαρό. Προκλήθηκε αναταραχή και τελικά ο γέρος αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να μην επιμείνει στον όρκο με αυτή τη διατύπωση[27]. Πέρα από τη δική του χαμηλή δημοτικότητα ο Ανδρόνικος Β΄ ανησυχούσε για την αυξανόμενη απήχηση του συνονόματου εγγονού του στον λαό, τις διασυνδέσεις του με το λατινικό στοιχείο της Πόλης αλλά και την ισχύ των φίλων του αγγονού του, όπως του Ιωάννη Καντακουζηνού[28], του Θεόδωρου Συναδηνού[29] και του Αλέξιου Απόκαυκου[30]. Ως αντιστάθμισμα ο γέρος Ανδρόνικος χρησιμοποίησε τον Συργιάννη[31], που ανήκε κι αυτός στην παρέα του Ανδρόνικου Γ΄ και βρισκόταν στη φυλακή εκείνο τον καιρό για υπέρβαση καθήκοντος. Ο Ανδρόνικος Β΄ ζήτησε από τον Συργιάννη να παρακολουθεί τον εγγονό του και να τον ενημερώνει για τις προθέσεις και τις κινήσεις του. Αυτός όμως πρόδωσε την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα και φανέρωσε τα διαδραματισθέντα στον νεαρό Ανδρόνικο ωθώντας τον να επαναστατήσει εναντίον του παππού του[32]. Αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων ήταν η συνεννόηση του Ανδρόνικου Γ΄ με την ομάδα των στενών του φίλων, η προετοιμασία τους για σύγκρουση με τον γέρο αυτοκράτορα και ο εμφύλιος πόλεμος, που ξέσπασε λίγους μήνες αργότερα[33].

27. Ιω. Καντ. I 17-8, Νικ. Γρηγ. I 296. Πρβ. V. Parisot, *Cantacuzène* 38, N. Svoronos, *Serment* 130 κ.ε., Ursula Bosch, *Andronikos* 14, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 14.

28. Για τον Ιωάννη Καντακουζηνό βλ. κυρίως V. Parisot, *Cantacuzène*, D. Nicol, *The Reluctant Emperor: John Cantacuzene, Emperor and Monk, 1295-1383*, Cambridge 1996 (στο εξής D. Nicol, *Cantacuzene*), όπου και η σχετική πληρέστερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. *PLP* αρ. 10973.

29. Για τον Θεόδωρο Συναδηνό βλ. *PLP* αρ. 27120.

30. Για τον Αλέξιο Απόκαυκο βλ. κυρίως R. Guilland, Alexios Apocaucos, *Revue de Lyonnais* (1921) 523-541, L. Maksimovic, The Regency of Alexios Apocaucos and Social Movements in Constantinople, *ZRVI* 18 (1978) 165-188 (στα σερβοκροάτικα με αγγλική μετάφραση), K. P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh.: Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971, (κυρίως 133-152), S. Eyice, Alexios Apoqauque et l'église byzantine de Selymbria (Silivri), *Byzantion* 34 (1964) 77-104, Β. Γεωργιάδου, *«καί προδότης σαφὴς καθιστάμενος». Σχετικά με την κοινωνική προέλευση και απήχηση του Μεγάλου Δουκός Αλεξίου Απόκαυκου (1281/2-1345)*, Ανάτυπο από τα πρακτικά του *Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989 (στο εξής Β. Γεωργιάδου, *Προδότης*) 75-85. Βλ. επίσης *PLP* αρ. 1180.

31. Για τον Συργιάννη βλ. κυρίως St. Binon, *Prostagma*, *PLP* αρ. 27167.

32. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Νικ. Γρηγ. I 296 κ.ε. Ο Ιω. Καντακουζηνός I 18 δεν αναφέρει πως ο Συργιάννης τοποθετήθηκε από τον γέρο Ανδρόνικο κοντά στον νέο αλλά απλώς πως πλησίασε τον Ανδρόνικο Γ΄ και προσπάθησε να τον πείσει να δραστηριοποιηθεί ενάντια στις βουλήσεις του Γέρου. Βλ. σχετικά V. Parisot, *Cantacuzène* 38 κ.ε., Ursula Bosch, *Andronikos* 16, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 15 κ.ε.

Αυτή ήταν η κατάσταση στα ανάκτορα και γενικότερα στην αυτοκρατορία πριν και μετά τον θάνατο του Μανουήλ. Αν η αδυναμία απάντησης στα ερωτήματα που θέσαμε αρχικά γύρω από τις συνθήκες του φόνου καθιστούν ιδιαίτερα αμφισβητήσιμη την άποψη του Γρηγορά περί τυχαίου θανάτου, η εξέταση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και τα γεγονότα που ακολούθησαν ενισχύουν ακόμη περισσότερο τις αμφιβολίες μας. Οι ταυτόχρονοι συγγενικοί θάνατοι, η παράδοξη σε χώρο και χρόνο παρουσία του Μανουήλ στο μέρος της ενέδρας, η δολοφονία του, η μεταφορά του στο παλάτι, τα κενά στην αφήγηση των πηγών, αν συνδυαστούν με την αλλαγή στάσης του γέρου αυτοκράτορα προς τον νέο Ανδρόνικο, την εύνοιά του προς τον νόθο και μαλθακό Καθαρό, τη βιασύνη του Ανδρόνικου Γ΄ και των φίλων του για απόκτηση ουσιαστικής εξουσίας, καταδεικνύουν πως η εκδοχή του λάθους παραείναι καλόπιστη και απλουστευμένη για να είναι αληθινή.

Αφού λοιπόν η θεωρία του τυχαίου θανάτου αφήνει αναπάντητα σημαντικά λογικά ερωτήματα, θα πρέπει να αναζητήσουμε μια πιο αληθοφανή θεωρία, που εξηγεί καλύτερα τις απορίες μας.

Η πρώτη εξήγηση, προς την οποία φαίνεται πως προσανατολίζεται και η Ursula Bosch[34], είναι πως ο νεαρός Ανδρόνικος έβαλε τους ανθρώπους του να σκοτώσουν επίτηδες όχι τον αντεραστή του αλλά τον αδελφό του, που τον έστειλε με ψεύτικο μήνυμα στον τόπο της ενέδρας. Προχωρώντας τον συλλογισμό θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως, γνωρίζοντας την κακή υγεία του πατέρα του, ο Ανδρόνικος διάλεξε την εποχή του θανάτου της αδελφής του για να δολοφονήσει τον αδελφό του, ελπίζοντας πως ο Μιχαήλ Θ΄ δε θα άντεχε το διπλό πλήγμα, όπως και έγινε.

Και αυτή όμως η θεωρία αφήνει αρκετά κενά. Τί θα κέρδιζε ο Ανδρόνικος Γ΄ από τον θάνατο του αδελφού του, αφού έτσι και αλλιώς αυτός προηγούνταν στη διαδοχή; Την απειλή για αυτόν τη χρονική εκείνη στιγμή αντιπροσώπευε ο ανερχόμενος Μιχαήλ Καθαρός. Επίσης πώς μπορούσε να είναι σίγουρος ο Αν-

33. Για τον εμφύλιο ανάμεσα στους δύο Ανδρόνικους, που κράτησε οκτώ χρόνια και είχε τρεις φάσεις, βλ. Νικ. Γρηγ. I 315-427, Ιω. Καντ. I. 89-306. Βλ. κυρίως V. Parisot, *Cantacuzène* 29-83, Ursula Bosch, *Andronikos* 7-52, και βέβαια Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* που έχει ασχοληθεί εκτενώς με το θέμα, και όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. D. Nicol, *Αιώνες* 251 κ.ε.

34. Ursula Bosch, *Andronikos* 15, υπ. 4.

δρόνικος για την εξέλιξη της υγείας του πατέρα του; Το σημαντικότερο, δεν ήταν λογικό να περιμένει πως ένα τέτοιο γεγονός, έστω και φαινομενικά τυχαίο, θα προκαλούσε την οργή του παππού του εναντίον του και θα του έδινε και άλλα επιχειρήματα για να τον παραμερίσει; Αλλά και για ποιό λόγο δεν διέταξε τους ανθρώπους του να ξεφορτωθούν το πτώμα, ώστε να αποσείσει κάθε ευθύνη από πάνω του;

Η έλλειψη ισχυρού κινήτρου για τον Ανδρόνικο Γ΄, ώστε να σχεδιάσει τον θάνατο του αδελφού του, μας οδηγεί να αναζητήσουμε αλλού τους εμπνευστές της πράξης αυτής. Και αυτοί θα πρέπει να ήταν κάποιοι, που είχαν εμφανές συμφέρον για τον φόνο.

Κάτι τέτοιο συνέβαινε με τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο και τον Μιχαήλ Καθαρό, που είχαν τεράστιο κίνητρο, αφού και θεωρητικά και πρακτικά, όπως απέδειξαν οι εξελίξεις, οι συνεχείς θάνατοι λειτούργησαν προς όφελός τους. Μέσα σε λίγες μέρες ο νόθος και χωρίς λαϊκό έρεισμα Καθαρός και ο Κωνσταντίνος, ο οποίος βρισκόταν εκτός στη σειρά διαδοχής, είδαν να πεθαίνει ο πρώτος συναυτοκράτορας, να πέφτει σε μεγάλη δυσμένεια ο δεύτερος και ιδιαίτερα δημοφιλής συναυτοκράτορας, και να βγαίνει από τη μέση ο επόμενος λογικά μετά τους προαναφερθέντες στη σειρά διάδοχος του αυτοκράτορα. Έτσι οι προοπτικές τους για τον θρόνο ήταν ιδιαίτερα αυξημένες μετά τους συνεχείς θανάτους και σύμφωνα με την εκτίμηση των πηγών, όπως είδαμε, αλλά και των νεότερων ιστορικών, ο Ανδρόνικος Β΄ προόριζε μετά τα συμβάντα αυτά για διάδοχό το είτε άμεσα τον Καθαρό, είτε τον *δεσπότη* Κωνσταντίνο αρχικά και εν συνεχεία τον Καθαρό[35]. Ο Κωνσταντίνος ωστόσο τον Οκτώβριο του 1320 βρισκόταν στην επικράτεια που διοικούσε και άρα δεν θα μπορούσε να έχει σχέση με τον θάνατο του Μανουήλ[36]. Ο Καθαρός θα μπορούσε λόγω της θέση του στο παλάτι να πληροφορηθεί τα της ενέδρας του Ανδρόνικου Γ΄ στον αντεραστή του και να προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί το γεγονός. Θα μπορούσε να στείλει τον Μανουήλ στον τόπο της ενέδρας, αλλά έπρεπε και να δωροδοκήσει κάποιους από τους ανθρώπους του Ανδρόνικου, ώστε να σκοτώσουν τον Μανουήλ και να μεταφέρουν το πτώμα στο παλάτι, για να εκθέσουν τον Ανδρόνικο. Αυτό όμως φαίνεται δύσκολο, αφού εκτός των άλλων θα εκτίθεντο και οι ίδιοι οι φρουροί. Επίσης η εκδοχή της ανάμειξης του Καθαρού δεν εξηγεί το γιατί ο Καντακουζηνός σιωπά στην αφήγησή του, αντί να υπερασπιστεί τον στενό του φίλο Ανδρόνικο. Και αυτό επομένως το σενάριο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα.

Υπάρχει όμως μια εκδοχή, που φαίνεται να βρίσκεται περισσότερο από τις άλλες κοντά στην αλήθεια. Όπως αναφέραμε, υπήρχε γύρω από τον Ανδρόνικο Γ΄ μια ομάδα συνομήλικων σχεδόν φίλων του με κύρος, εξουσία και πλούτο. Ο Καντακουζηνός συγγένευε με τους Παλαιολόγους, είχε τεράστια γονεϊκή περιουσία και ασκούσε σημαντική επιρροή στον παιδικό του φίλο[37]. Ο Συργιάννης από τη μητέρα του συγγένευε και αυτός με το βασιλικό οίκο και ήταν στρατιωτικός διοικητής στη Μακεδονία, πριν παραβεί τις εντολές του αυτοκράτορα και φυλακισθεί[38]. Ο Θεόδωρος Συναδηνός είχε σημαντική περιουσία και πριν από τον φόνο του Μανουήλ είχε τη διοίκηση αρχικά στη Θράκη και κατόπιν στην πε-

35. Ιω. Καντ. Ι 14: "ἐπὶ νοῦν ἔρχεται τῷ βασιλεῖ Ανδρονίκῳ... τὸν υἱὸν δὲ αὐτοῦ τὸν Κωνσταντῖνον δεσπότην ὄντα τῷ διαδήματι τῆς βασιλείας κοσμῆσαι. οὐ μᾶλλον αὐτοῦ τούτου γε ἕνεκα διανοηθεὶς τοῦτο τοῦ Κωνσταντίνου, ἢ ὥστε τὸ τῆς βασιλείας ἀξίωμα καὶ εἰς τὸν ἐκ παλλακῆς αὐτῷ δὴ τῷ Κωνσταντίνῳ προσόντα παῖδα μεταβῆναι τὸν Μιχαήλ". Σχετικά με τις προθέσεις του Ανδρόνικου Β΄ για τον διάδοχό του Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XIX 236, που θεωρεί πως ο Καθαρός θα ήταν ο διάδοχος. Ίδια γνώμη έχουν οι L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, 61, G. Walter, *Ruine* 211, Γ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία* 379, Κ. Κύρρης, *Βυζάντιο* 1, 12, που πιστεύει πως μετά τον Κωνσταντίνο θα βασίλευε ο Καθαρός, ενώ κάτι ανάλογο υποστηρίζει και ο D. Nicol, *Αιώνες* 245.

36. Δεν απόλυτα διευκρινισμένη η περιοχή που διοικούσε ο Κωνσταντίνος πριν και μετά τον θάνατο του Μανουήλ. Αυτήν την περίοδο του Οκτωβρίου 1320 ήταν "καθολική κεφαλή Αυλώνος – Σφηναρίτζης – Βελεγράδων". Η περιοχή δικαιοδοσίας του περιελάμβανε πιθανώς αργότερα και τον Άθω, ενώ το φθινόπωρο του 1321 τον βρίσκουμε "επίτροπο Μακεδονίας", αξίωμα που κατέλαβε ίσως και νωρίτερα από την χρονολογία αυτή. Βλ. σχετικά Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 14, όπου και η σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία.

37. Για την οικογένεια του Ιωάννη Καντακουζηνού και τις σχέσεις του με τους Παλαιολόγους βλ. D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, DOP XI, Washington D.C. 1968. Η στενή του σχέση με τον Ανδρόνικο Γ΄ και η επιρροή που του ασκούσε φάνηκε ακόμα περισσότερο όταν ο Ανδρόνικος ανέλαβε αργότερα την εξουσία ως *μονοκράτορας*. Βλ. σχετικά ενδεικτικά ΝΙκ. Γρηγ. Ι 496-7. Πρβ. Β. Γεωργιάδου, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ΄ στον ΙΔ΄ αιώνα*, δακτυλογραφημένη εργασία, Αθήνα 1997, 205 και 218, G. Ostrogorsky, *Ιστορία* τ. ΙΙΙ 196, Π. Καλλιγά, *Μελέται* 406, Λ. Μαυρομμάτη, *Παλαιολόγοι* 83, D. Nicol, *Αιώνες* 267. Αντίθετα βλ. Eva de Vries-Van der Velden, *L'elite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guêrre civile de 1341 à 1354*, Amsterdam 1989 (στο εξής Eva de Vries-Van der Velden, *Elite*) 84.

38. Σύμφωνα με τον Γρηγορά (Ι 297-8) ο Συργιάννης ανέλαβε άστοχες πρωτοβουλίες στην επαρχία του παραβαίνοντας συμφωνίες και παρακούοντας τις αυτοκρατορικές εντολές, ενώ φιλοδοξούσε να ιδιοποιηθεί και να κυβερνήσει αυτόνομα κάποιο τμήμα της επικράτειας και γι' αυτό απομακρύνθηκε από τη θέση του και αργότερα φυλακίσθηκε προσωρινά. Πρβ. A. Laiou, *Constantinople* 288, Κ. Κύρρη, *Βυζάντιο* 16-7.

ριοχή του Πριλάπου. Τέλος ο Αλέξιος Απόκαυκος μπορεί να μην είχε περιουσία ή ευγενική καταγωγή, αλλά ήταν αδίστακτος και πρόθυμος για εξέγερση. Το κοινό στοιχείο στον χαρακτήρα και τον βίο των ανδρών αυτών, με εξαίρεση ίσως τον Καντακουζηνό, ήταν οι υψηλές φιλοδοξίες που έτρεφαν για την απόκτηση μεγάλης εξουσίας και η μέριμνά τους όχι για το καλό της αυτοκρατορίας ή έστω του Ανδρόνικου αλλά για το δικό τους προσωπικό συμφέρον[39]. Αυτή δεν είναι εκτίμηση μόνο των πηγών ή των νεότερων ιστορικών, αλλά γεγονός που επιβεβαιώθηκε από την εξέλιξη των πραγμάτων, αφού η φιλία τους ή οι αρχικά κοινοί στόχοι δεν τους εμπόδισαν στη συνέχεια να συγκρουστούν μεταξύ τους. Στη διάρκεια του εμφυλίου, αλλά και αργότερα στη διάρκεια της μονοκρατορίας του Ανδρόνικου Γ΄, ο Συργιάννης στράφηκε εναντίον του Ανδρόνικου Γ΄ και των υπόλοιπων της παρέας[40], ενώ μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ΄ ο Καντακουζηνός με τον Απόκαυκο συγκρούστηκαν ανηλεώς για την εξουσία στη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου[41]. Αυτή η φιλόδοξη ηγετική ομάδα το 1320 ήταν το ίδιο ανυπόμονη με τον νεαρό Ανδρόνικο για να πρωταγωνιστήσει στο πολιτικό πεδίο. Οι ελπίδες βέβαια για απόκτηση ισχύος συγκεντρώνονταν στο να αναλάβει ο Ανδρόνικος Γ΄ τη διακυβέρνηση, ώστε δίπλα του και αυτοί

39. Για τον χαρακτήρα, τη συμπεριφορά και τις φιλοδοξίες του Απόκαυκου βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του Νικ. Γρηγ. (I 301: "καὶ δόλους συνθεῖναι δεινὸς". Πρβ. Β. Γεωργιάδου, *Προδότης*, D. Nicol, *Αιώνες* 249), ενώ για τον Συργιάννη ο Βυζαντινός ιστορικός είναι ιδιαίτερα αυστηρός και τον χαρακτηρίζει ως τον κύριο υπεύθυνο του εμφυλίου ανάμεσα σε παππού και εγγονό (I 498): "ὡς αὐτὸς ὁ τῆς τοῖν δυοῖν βασιλέοιν διαστάσεώς τε καὶ μάχης αἰτιώτατος ἦν καὶ ἡ ἀρχέγονος ῥίζα πάντα τῶν ἐφεξῆς θορύβων", ενώ σε άλλο σημείο (I 490) τον παρομοιάζει με τον Θεμιστοκλή, που πρόδωσε την πατρίδα του. Για τον Συργιάννη βλ. επίσης Ιω. Καντ. 332-334. Πρβ. D. Nicol, *Cantacuzene* 30-1, Του ιδίου, *Αιώνες* 248-9.

40. Στη διάρκεια του εμφυλίου (τον Δεκέμβριο του 1321) ο Συργιάννης ήρθε σε ρήξη με τον Καντακουζηνό, συμμάχησε με τον γέρο Ανδρόνικο και πολέμησε εναντίον των μέχρι τότε φίλων του. Βλ. Ιω. Καντ. I 126 κ.ε. Νικ. Γρηγ. I 351 κ.ε. Πρβ. Ursula Bosch, *Andronikos* 28, D. Nicol, *Αιώνες* 251. Αλλά και στη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Γ΄ το 1333 ο Συργιάννης ήρθε σε συνεννοήσεις με τον ηγεμόνα των Σέρβων Στέφανο Dušan και στράφηκε εναντίον του Ανδρόνικου ως τη δολοφονία του το 1334. Βλ. Ιω. Καντ. I 450-7, Νικ. Γρηγ. I 490-8. Πρβ. R. J. Loenertz, Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène, *REB* 22 (1964) 222-237, 225 κ.ε., Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington D.C. 1984, 6-7, Λ. Μαυρομμάτη, *Παλαιολόγοι* 85-6, D. Nicol, *Αιώνες* 281-2, Του ίδιου, *Cantacuzene* 30.

41. Για τον δεύτερο εμφύλιο του 1341-7 βλ. Ιω. Καντ. II 136 κ.ε., Νικ. Γρηγ. II 605 κ.ε. Από την νεότερη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Ch. Lebeau, *Histoire* τ. XX 40 κ.ε., V. Parisot, *Cantacuzène* 170 κ.ε., E. de Vries-Van der Velden, *Elite*, D. Nicol, *Αιώνες* 294-330, Του ίδιου, *Cantacuzene* 43-83.

να αποκτήσουν σημαντική δύναμη. Ήταν επόμενο λοιπόν η αλλαγή στάσης του γέρου αυτοκράτορα προς τον εγγονό του και η βαθμιαία άνοδος του Καθαρού να δυσαρεστήσει και να προβληματίσει τους φίλους του νέου Ανδρόνικου. Οι προσδοκίες τους έπαιρναν παράταση, αν δεν ματαιώνονταν τελείως με τη δυσμένεια στην οποία περιερχόταν ο φίλος τους. Από την άλλη γνώριζαν ασφαλώς ότι ο νεαρός Ανδρόνικος ήταν σαφώς πιο δημοφιλής από τον παππού του, ενώ και οι ίδιοι μπορούσαν να τού προσφέρουν σημαντική οικονομική, και όχι μόνο υποστήριξη. Επομένως σε ενδεχόμενη σύγκρουση με το γέρο αυτοκράτορα θα ήταν σε θέση ισχύος και μέσα στη νεότητά τους ήταν πιθανό να επιθυμούν μια τέτοια σύγκρουση, αφού ο δρόμος της υπομονής φαινόταν αδιέξοδος. Εξάλλου ο Συργιάννης και ο Καντακουζηνός ήταν που καθοδήγησαν τον Ανδρόνικο Γ΄ το διάστημα της κρίσης του Οκτωβρίου 1320 και σε συνεννόηση με τους φίλους του ο Ανδρόνικος αποφάσισε τη ρήξη με τον παππού του[42]. Μάλιστα ο Καντακουζηνός και ο Απόκαυκος κατάφεραν με εξαγορά να αποκτήσουν διοικητικές θέσεις στη Θράκη προλειαίνοντας το έδαφος για εξέγερση. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι ο Ανδρόνικος Β΄, πριν ξεκινήσει η εμφύλια σύγκρουση τον Απρίλιο του 1321, πρότεινε στον Καντακουζηνό να αναλάβει τη διοίκηση του Μοριά και στον Συναδηνό αρχικά της Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια ξανά του Πριλάπου, για να τους απομακρύνει από τον νέο Ανδρόνικο, κάτι που αυτοί αρνήθηκαν[43]. Υπό το πρίσμα αυτών των δεδομένων η κρίση του Οκτωβρίου υπήρξε λίαν ευεργετική για τους φίλους του νεαρού Ανδρόνικου, αφού η ρήξη με τον παππού του τον ώθησε να αναλάβει δράση και να διεκδικήσει, επιτυχημένα τελικώς τον θρόνο.

Ο φόνος του Μανουήλ οδήγησε τα πράγματα στα άκρα και ξεδιάλυνε την κατάσταση, κάτι που επιθυμούσε η παρέα του νέου. Με δεδομένο ότι λόγω της στενής τους σχέσης πιθανότατα γνώριζαν για την ενέδρα στον αντεραστή του Ανδρόνικου, οι φίλοι του είχαν και το κίνητρο και την ευκαιρία να σχεδιάσουν τη δολοφονία του Μανουήλ, για να φανερωθούν καθαρά οι προθέσεις του γέρου και να εξαναγκάσουν τον νέο Ανδρόνικο να βγει από τη βαλτώδη αναμονή.

42. Νικ. Γρηγ. I 301. Πρβ. Ιω. Καντ. I 18 κ.ε., όπου τονίζει τον δικό του ρόλο και την επιρροή του στον Ανδρόνικο, τον οποίο υποστηρίζει ότι συμβούλευε να μην ενδώσει στις φιλοπόλεμες προτάσεις του Συργιάννη. Βλ. A. Laiou, *Constantinople* 288, G. Walter, *Ruine* 210-1, D. Nicol, *Αιώνες* 247-9.

43. Ιω. Καντ. I 84-87. Πρβ. A. Laiou, *Constantinople* 289.

Επίσης έβγαζαν από τη μέση με αυτό τον τρόπο και τον Μανουήλ, που θα μπορούσε να αντιπροσωπεύσει μελλοντική απειλή για τα σχέδιά τους. Ήταν πιο εύκολο για αυτούς να καθοδηγήσουν ή και να παραπλανήσουν τους ανθρώπους του Ανδρόνικου, ώστε να σκοτώσουν άλλο πρόσωπο λέγοντας ψευδώς πως αυτή ήταν η επιθυμία του φίλου τους. Εκτός των άλλων η θεωρία αυτή είναι η μόνη που μπορεί να εξηγήσει πειστικά τη σχετική σιωπή του Καντακουζηνού στην αφήγηση του επεισοδίου, αφού η πιθανή εμπλοκή του λειτούργησε εις βάρος του φίλου του και δεν μπορούσε να δικαιολογήσει τον Ανδρόνικο χωρίς να κατηγορηθεί για συνέργια ή απλή γνώση του εγκλήματος ο ίδιος.

Σταθμίζοντας λοιπόν όλα τα δεδομένα, τα όσα λένε ή δε λένε οι πηγές, τις πράξεις των προσώπων και τις επιθυμίες που φανερώνονταν από τα έργα τους, ο φόνος του Μανουήλ θα πρέπει να αποδοθεί με μεγάλη πιθανότητα στον περίγυρο του Ανδρόνικου Γ΄. Απτές αποδείξεις δεν υπάρχουν, όμως ισχυρές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο θάνατος του Μανουήλ δεν ήταν τυχαίος. Η σύγχρονη έρευνα θα πρέπει να προσεγγίσει διαφορετικά τον συγκεκριμένο θάνατο που υπήρξε απαρχή καθοριστικών για την αυτοκρατορία γεγονότων και οδήγησε στον εμφύλιο και τελικά στην μονοκρατορία του Ανδρόνικου Γ΄.

Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ

Πάπας Πίος Β΄ καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Δύσεως κατὰ τῶν 'Οθωμανῶν (1405-1464)

Ὁ διακεκριμένος οὐμανιστὴς Enea Silvio Piccolomini, μετέπειτα Πάπας Πίος Β΄, γεννήθηκε στὴ Σιένα στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1405 καὶ ἀπεβίωσε στὴν Ἀγκώνα στὶς 15 Αὐγούστου 1464. Ἔζησε καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐποχὴ ποὺ μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνει δύο σπουδαῖα γεγονότα· γιὰ μὲν τὴν Ἀνατολὴ τὴν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, γιὰ δὲ τὴ Δύση τὴν κρίση στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα ἐπηρεάζουν βαθύτατα καὶ τὴ νεανικὴ καὶ τὴν ὥριμη ἡλικία τοῦ Πίου Β΄[1].

* Ὁ θεολόγος κ. Γεώργιος Μπαρούσης μοῦ ἔδωσε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

1. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ ζωὴ τοῦ Πίου Β΄ μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ αὐτὸν βλ. *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji, Parisiis et Romae 1868, pp. 132-133, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, μτφ. ἀπὸ τὸ γερμανικό, vol. III, London 1949, Claudio Rendina, *I Papi, Storia e Segreti*, Roma 2003, pp. 579-585, Henri Martin, *Histoire de France*, t. VI, Paris MDCCCLXV, pp. 509, 520, 534-535, 545-546, Charles-Edouard Naville, *Enea Silvio Piccolomini, l'uomo, l'umanista, il pontefice (1405-1464)*, Locarno 1984, Nicola Casella, Recenti studi su Enea Silvio Piccolomini, "*Rivista di storia della chiesa in Italia*" 26 (1972), pp. 473-488, Luigi Totaro, *Pio II nei suoi "Commentarii": un contributo alla lettura della autobiografia di Enea Silvio de Piccolomini*, Bologna 1978, Gioacchino Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini, l'umanesimo sul soglio di Pietro*, Roma 1950, Isidoro del Lungo, *Pio II umanista e pontefice*, "Patria Italiana", Bologna 1909, Cecilia M. Ady, *Pius II, the Humanist Pope*, London 1913, Eugenio Garin, *Ritratto di Enea Silvio Piccolomini*, "La Cultura filosofica del Rinascimento italiano", Firenze 1961, pp. 38-59. Κυρίως βλ. τὸ σπουδαῖο ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Πίου Β΄, τὰ Ἀπομνημονεύματά του. Ὁ Enea Silvio Piccolomini ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, ἀλλὰ τὰ ἀπομνημονεύματά του, τὰ ὀγκώδη "Commentarii", ἀποτελοῦν πολιτικὴ παρακαταθήκη μὲ ἰδιαίτερη ἀξία. Περιέχουν δοκουμέντα γιὰ τὴν ἀναγεννησιακὴ ἐποχή, γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ ΙΕ΄ αἰ., γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς αὐλές, γιὰ τὸ ἦθος τῶν πρωταγωνιστούντων προσώπων, γιὰ τὶς ἀλλαγὲς τῆς συμπεριφορᾶς τους, γιὰ τὴν Curia. Τὰ "Commentarii" ἐντυπωσιάζουν καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ ἀπὸ φιλολογικῆς πλευρᾶς. Συντάχθηκαν στὴ λατινικὴ γλώσσα στὰ 1462-1464 καὶ ὁ πλήρης τίτλος τους εἶναι: *Commentarii rerum memorabilium quae suis temporibus contigerunt*. Σώζονται σὲ ἀρκετὰ χειρόγραφα. Δύο εἶναι τὰ σπουδαιότερα: τὸ *Reginense Latino 1995* τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἐν μέρει ἰδιόχειρο τοῦ Πίου Β΄ καὶ τὸ *Corsiniano 147* τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας τῶν Lincei ἀντίγραφο τοῦ Reginense, διορθωμένο καὶ ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πίο Β΄. Τὰ Commentarii ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Ρώμη στὰ 1584. Λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii de Pie II*, présentés et annotés par Ivan Cloulas et Vito Castiglione Minischetti, Paris 2001, pp. 8-9, Giacomo Ferraù, I Commentarii di

Cavendo tutus

'Ο διακεκριμένος οὐμανιστὴς Enea Silvio Piccolomini, μετέπειτα Πάπας Πίος Β΄, γεννήθηκε στὴ Σιένα στίς 18 'Οκτωβρίου 1405 καὶ ἀπεβίωσε στὴν 'Αγκώνα στίς 15 Αὐγούστου 1464. Ἔζησε καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα καὶ στίς ἀρχὲς τῆς 'Αναγεννήσεως, ἐποχὴ ποὺ μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνει δύο σπουδαῖα γεγονότα· γιὰ μὲν τὴν 'Ανατολὴ τὴν πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, γιὰ δὲ τὴ Δύση τὴν κρίση στὴν Καθολικὴ 'Εκκλησία. Αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα ἐπηρεάζουν βαθύτατα καὶ τὴ νεανικὴ καὶ τὴν ὥριμη ἡλικία τοῦ Πίου Β΄[1].

* 'Ο θεολόγος κ. Γεώργιος Μπαρούσης μοῦ ἔδωσε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

1. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ ζωὴ τοῦ Πίου Β΄ μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ αὐτὸν βλ. *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji, Parisiis et Romae 1868, pp. 132-133, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, μτφ. ἀπὸ τὸ γερμανικό, vol. III, London 1949, Claudio Rendina, *I Papi, Storia e Segreti*, Roma 2003, pp. 579-585, Henri Martin, *Histoire de France*, t. VI, Paris MDCCCLXV, pp. 509, 520, 534-535, 545-546, Charles-Edouard Naville, *Enea Silvio Piccolomini, l'uomo, l'umanista, il pontefice (1405-1464)*, Locarno 1984, Nicola Casella, Recenti studi su Enea Silvio Piccolomini, "*Rivista di storia della chiesa in Italia*" 26 (1972), pp. 473-488, Luigi Totaro, *Pio II nei suoi "Commentarii": un contributo alla lettura della autobiografia di Enea Silvio de Piccolomini*, Bologna 1978, Gioacchino Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini, l'umanesimo sul soglio di Pietro*, Roma 1950, Isidoro del Lungo, *Pio II umanista e pontefice*, "Patria Italiana", Bologna 1909, Cecilia M. Ady, *Pius II, the Humanist Pope*, London 1913, Eugenio Garin, *Ritratto di Enea Silvio Piccolomini*, "La Cultura filosofica del Rinascimento italiano", Firenze 1961, pp. 38-59. Κυρίως βλ. τὸ σπουδαῖο ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Πίου Β΄, τὰ 'Απομνημονεύματά του. 'Ο Enea Silvio Piccolomini ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, ἀλλὰ τὰ ἀπομνημονεύματά του, τὰ ὀγκώδη "Commentarii", ἀποτελοῦν πολιτικὴ παρακαταθήκη μὲ ἰδιαίτερη ἀξία. Περιέχουν δοκουμέντα γιὰ τὴν ἀναγεννησιακὴ ἐποχή, γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ ΙΕ΄ αἰ., γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς αὐλές, γιὰ τὸ ἦθος τῶν πρωταγωνιστούντων προσώπων, γιὰ τὶς ἀλλαγὲς τῆς συμπεριφορᾶς τους, γιὰ τὴν Curia. Τὰ "Commentarii" ἐντυπωσιάζουν καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ ἀπὸ φιλολογικῆς πλευρᾶς. Συντάχθηκαν στὴ λατινικὴ γλώσσα στὰ 1462-1464 καὶ ὁ πλήρης τίτλος τους εἶναι: *Commentarii rerum memorabilium quae suis temporibus contigerunt.* Σώζονται σὲ ἀρκετὰ χειρόγραφα. Δύο εἶναι τὰ σπουδαιότερα: τὸ *Reginense Latino 1995* τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἐν μέρει ἰδιόχειρο τοῦ Πίου Β΄ καὶ τὸ *Corsiniano 147* τῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Ακαδημίας τῶν Lincei ἀντίγραφο τοῦ Reginense, διορθωμένο καὶ ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πίο Β΄. Τὰ Commentarii ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Ρώμη στὰ 1584. Λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii de Pie II*, présentés et annotés par Ivan Cloulas et Vito Castiglione Minischetti, Paris 2001, pp. 8-9, Giacomo Ferraù, I Commentarii di

'Αφοῦ ἐκπαιδεύθηκε στὴ Σιένα καὶ τὴ Φλωρεντία, ὁ Enea Silvio Piccolomini ἄρχισε νωρὶς τὴ σταδιοδρομία του στὸν διπλωματικὸ τομέα. Διετέλεσε γραμματέας καρδιναλίων, ἑνὸς ἀντίπαπα, ἑνὸς αὐτοκράτορα καὶ ἑνὸς πάπα. Μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ γραμματέα ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας στὰ 1431, ὅπου ἐπέδειξε τὴ ρητορική του δεινότητα. Στὰ 1438 ὁ Πάπας Εὐγένιος Δ΄ μετέφερε τὴ Σύνοδο στὴ Φερράρα, ἐν τούτοις ὁ Enea Silvio Piccolomini παρέμεινε στὴ Βασιλεία καὶ ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἡ ὁποία ἀνήγγειλε στὸν 'Αμεδαῖο Η΄ τῆς Σαβοΐας τὴν ἀναγόρευσή του στὸ ἀξίωμα τοῦ πάπα. 'Ο 'Αμεδαῖος ἔγινε ἀντίπαπας μὲ τὸ ὄνομα Εὐτυχὴς Ε΄. Παραμένοντας ὁ Enea Silvio Piccolomini πιστὸς στὶς ἀρχὲς τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας, προωθήθηκε στὸν ἐπαγγελματικό, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ στὸν κοινωνικὸ τομέα, δεδομένου ὅτι ὁ Γερμανὸς αὐτοκράτορας Φρειδερίκος Γ΄ τὸν προσέλαβε ὡς σύμβουλό του. Τὴν ἱστορία τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας περιέλαβε ὁ Enea Silvio Piccolomini σὲ δύο ἔργα του. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ὑποστηρίξει τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς παπικῆς ἐξουσίας, ὅταν ὅμως ἀνῆλθε στὸ παπικὸ ἀξίωμα στὰ 1458, ἐργάσθηκε ἐπίμονα ὑπὲρ τῶν ἀπολεσθέντων παπικῶν προνομίων καὶ καταδίκασε τὶς φιλελεύθερες ἀρχὲς τὶς ὁποῖες πρέσβευε κατὰ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του στὴ Βασιλεία[2].

Pio II, "*Roma nel Rinascimento*" (1985), pp. 13-20, Giuseppe Bernetti, Ricerche e problemi nei Commentarii di Enea Silvio Piccolomini, "*La Rinascita*" anno II, 7 (giugno 1939), pp. 449-4?5.

2. 'Η Σύνοδος τῆς Βασιλείας ἔλαβε χώρα ἀπὸ τὸν Μάϊο τοῦ 1431 ἕως τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1449 μὲ σκοπὸ νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντίας (1414-1418) ἐναντίον τῶν αἱρέσεων, ὑπὲρ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς 'Εκκλησίας καὶ ὑπὲρ τῆς καθιερώσεως τῆς ὑπεροχῆς τῆς Συνόδου ἔναντι τοῦ Πάπα. Στὰ 1435 πολλαπλασιάσθηκαν τὰ μέλη της. Ὅμως ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ τῆς Συνόδου νὰ περιορίσει τὴν ἐξουσία τοῦ πάπα, ὁδήγησε σὲ ρῆξη μὲ τὴ Ρώμη καὶ στὰ 1438 ὁ Εὐγένιος Δ΄ κηρύχθηκε ἔκπτωτος. 'Εκλέχθηκε τότε ὡς ἀντίπαπας μὲ τὸ ὄνομα Εὐτυχὴς Ε΄ ὁ 'Αμεδαῖος Η΄ τῆς Σαβοΐας, ὁ ὁποῖος παραιτήθηκε στὰ 1449. Γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας βλ. 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*, 'Αθῆναι 1947, τόμ. Α΄, σσ. 94, 95, 197, 213, Μάρκου Ρενιέρη, *Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος*, 'Εν 'Αθήναις 1881, σσ. 111-112, 153-154, Claudio Rendina, *I Papi...*, ὅ.π., pp. 568-572, Léopold Ranke, *Histoire de la Papauté pendant les XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1986, pp. 76-77, *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 11-12, 45-47, 53-65, N. Valois, *La crise religieuse du XVe siècle, le Pape et le Concile (1418-1450)*, 2 vol., Paris 1909, *Le Concile et les Conciles, Contribution à l'histoire de la vie conciliaire de l'Eglise*, Συλλογικὸς τόμος, Paris 1960, ἄρθρο VII, Dom Paul de Vooght, *Le Conciliarisme aux conciles de Constance et de Bâle*, pp. 143-181, Démétrius Bikelas, Les Grecs aux Conciles de Bâle et de Florence, "*Nouvelle Revue*", vol. XVI, pp. 437-450, + Βασιλείου Κ. Στεφανίδου, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, 'Αθῆναι 1998, σσ. 565-567, Νικηφόρου Καλογερᾶ, *Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ καρδινάλις*, 'Αθήνησι 1893, σσ. 103-128, Joseph Gill, *'Η Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, 'Αθῆναι 1962, σσ. 44, 53-54, 62-64, 68-70, 78-84, 158-160, 365-366, 393-395, Βλασίου 'Ιω. Φειδᾶ, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, τ. Β΄, 'Αθῆναι 2002, σσ. 422-428, 609-610.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ὁ Enea Silvio Piccolomini συνέγραψε δύο ἔργα ποὺ ἀφοροῦν στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας. Τὸ πρῶτο συντάχθηκε στὰ 1440 καὶ ἔχει ὡς τίτλο: "Libellus dialogorum de generalis Concilii authoritate et gestis Basiliensium". 'Εκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Adam Frantisek Kollar, "*Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia*", Βιέννη 1762, t. II, col. 691-790. Τὸ δεύτερο συντάχθηκε στὰ 1440-1443 καὶ ἔχει ὡς τίτλο: "Commentarii de gestis Basiliensis Concilii". 'Εκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ σειρὰ "*Aeneae Sylvii Piccolominei senensis, qui post adeptum pontificatum Pius eiusnominis secundus appellatus est, opera quae extant omnia...*", Βασιλεία 1571, pp. 1-63. Βλ. σχετικά, *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 481-482.

Στὰ 1446 ἀποφάσισε νὰ ἐπανέλθει στὴ Ρώμη καὶ νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν Εὐγένιο Δ΄, ἐπιλογὴ ποὺ τοῦ ἐξασφάλισε τὴ θέση τοῦ ἀποστολικοῦ γραμματέα. Ἦταν ἡ πρώτη βαθμίδα μιᾶς λαμπρῆς στὴ συνέχεια σταδιοδρομίας. Στὰ 1447 χειροτονήθηκε ἱερέας καὶ ἐπίσκοπος Τεργέστης, στὰ 1450 ἐπίσκοπος Σιένας, στὰ 1456 καρδινάλιος καὶ στὶς 29 Αὐγούστου 1458 ἐκλέχθηκε πάπας ἐπιλέγοντας τό ὄνομα Πίος, δηλαδὴ εὐσεβής[3].

Τὴν τιμὴ αὐτὴ ποὺ τοῦ ἐπεφύλαξε ἡ Θεία Πρόνοια τὴν ἑρμήνευσε σὰν μήνυμα ὅτι ἔπρεπε νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο στοὺς ἀπίστους, νὰ ἀναλάβει σταυροφορία κατὰ τῶν 'Οθωμανῶν, ζήτημα τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει διεξοδικὰ στὴ συνέχεια.

'Αναφέροντας ἐπιγραμματικὰ τὶς κυριώτερες δραστηριότητες τοῦ Πίου Β΄ πρέπει πρῶτα νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὡς πάπας θέλησε νὰ ἰσχυροποιήσει τὴ θέση του ἔναντι τῶν συνόδων, δηλαδὴ ἦλθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προσπάθειές του ἄλλοτε στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας. Στὶς 18 Μαρτίου 1460 ἐξέδοσε τὴ βούλλα "Execrabilis", ἡ ὁποία ἀπαγόρευε τὴ σύγκληση συνόδου. Θέλησε ἐπίσης νὰ προωθήσει κάποιες μεταρρυθμίσεις στὴν ἐκκλησία, στὴν curia καὶ στὰ μοναστήρια. Διέταξε οἰκονομικὸ ἔλεγχο καὶ περιορισμὸ τῶν δαπανῶν. 'Η οἰκονομικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσε, ἀπογοήτευσε τοὺς κύκλους τῶν οὐμανιστῶν καὶ γενικὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖοι ἀνέμεναν

3. 'Επέλεξε τὸ ὄνομα Πίος ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βιργιλίου καὶ τὸν ἡρωϊκὸ πρωταγωνιστή της, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ ἐπίθετο pius Aeneas. Βλ. σχετικά, *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 12-13. Γιὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴ Ρώμη καὶ τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸν Πάπα Εὐγένιο Δ΄ βλ. Joseph Gill, *'Η Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας...*, ὅ.π., σ. 394, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., σ. 197.

περισσότερη γενναιοδωρία ἐκ μέρους του. Ἐφρόντισε ἐν τούτοις γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῆς Ρώμης. Ἐπεσκεύασε τὴν κλίμακα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ ἔκτισε τὸ φρούριο τοῦ Τίβολι. Ἰδιαίτερες φροντίδες κατέβαλε γιὰ τὸ Corsignano, τὸ χωριὸ ὅπου ἔζησε κατὰ τὴν παιδική του ἡλικία. Τὸ χωριὸ αὐτὸ ἀπέκτησε ἐπισκοπὴ καὶ μετονομάσθηκε σὲ Pienza ἀπὸ τὸ ὄνομα Pius. Ἀπὸ τὰ 1459 ἕως τὰ 1462 κτίσθηκαν στὴν Pienza καθεδρικὸς ναὸς καὶ πολλὰ παλάτια. Τὸ παλάτι Piccolomini ἀνηγέρθη δίπλα στὸν καθεδρικὸ ναὸ καὶ ὁ Πίος Β΄ ὑποχρέωσε κάποιους καρδιναλίους νὰ κτίσουν παλάτια στὴν Pienza μὲ δικά τους ἔξοδα. Ἡ Pienza θεωρήθηκε ὡς ἡ πρώτη ἰδανικὴ πολιτεία τῆς ἐποχῆς[4].

Ὅλη ὅμως ἡ δραστηριότητα τοῦ Πίου Β΄ ἐπικεντρώθηκε σὲ ἕναν σκοπό, τὴ σταυροφορία κατὰ τῶν Τούρκων. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ σχέδιο αὐτὸ ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ εἰρήνη στὴν Εὐρώπη, ἡ ὁποία μαστιζόταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπὸ ἔριδες καὶ ἀνταγωνισμούς. Ὁ Πίος Β΄ κινήθηκε πρῶτα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει συμμάχους γιὰ τὴ μέλλουσα ἐκστρατεία. Γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν συμμαχίες θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁ Πίος Β΄ ἐργάσθηκε γιὰ τὴν ἕνωση τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν.

Ἀναφέραμε ὅτι στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας ὁ Πίος Β΄ γνώρισε τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Γ΄. Ὁ Φρειδερίκος ἐκτίμησε τὸ συγγραφικὸ ἔργο του καὶ στὶς 27 Ἰουλίου 1442 τὸν ἔστεψε ποιητὴ καὶ στὴ συνέχεια τὸν προσέλαβε ὡς γραμματέα του. Κατὰ συνέπεια ἀκολουθοῦσε τόν αὐτοκράτορα ὅπου ἔπρεπε καὶ ἀνελάμβανε ἀποστολὲς ποὺ τοῦ ἀνέθετε. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1452 ὡς ἐπίσκοπος Σιένας ἕνωσε στὴν Πίζα τὰ χέρια τοῦ Φρειδερίκου καὶ τῆς μέλλουσας συζύγου του Ἐλεονόρας τῆς Πορτογαλίας. Ὄντας στὴν ἀκολουθία τοῦ Φρειδερίκου τὸν συνόδευσε στὴ Ρώμη, ὅταν αὐτὸς μετέβη γιὰ τοὺς γάμους του, ποὺ τελέσθηκαν στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὶς 10 Μαρτίου 1452 ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο Ε΄, καὶ γιὰ τὴ στέψη του ὡς αὐτοκράτορα στὶς 19 Μαρτίου τοῦ ἰδίου ἔτους[5]. Στὰ τέλη Ἀπρι-

4. Βλ. σχετικά, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., pp. 301-308, Ludwig von Pastor, *Histoire des Papes depuis la fin du Moyen Age*, μτφ. γαλλική, Furcy Raynaud, t. III (1458-1464), Paris 1892, p. 34, *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., pp. 15-24, Giovanni Fanelli, *Firenze, architettura e città*, Firenze 1973, pp. 107-108.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν Φρειδερίκο Γ΄ τὸν Ἁψβοῦργο, τὸν ἐπικαλούμενο Εἰρηνικὸ (1415-1493). Γιὸς τοῦ δούκα τῆς Αὐστρίας Ἐρνέστου, δούκας τῆς Στυρίας καὶ Καρινθίας ἀπὸ τὰ

λίου ἐκφώνησε πρὸς τιμὴν τοῦ Φρειδερίκου δύο ὁμιλίες στὴ Ρώμη ἐνώπιον τοῦ πάπα. Στὴ δεύτερη ὁμιλία του ἐνθάρρυνε τὸν ποντίφηκα νὰ προκηρύξει καὶ νὰ ὀργανώσει σταυροφορία ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ὥστε νὰ μὴ διώκονται πλέον οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς[6].

Ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὴν πέννα τοῦ Πίου Β΄. Γράφει μεταξὺ ἄλλων ὅτι οἱ Τοῦρκοι τὴν κατέλαβαν μετὰ ἀπὸ δεκατρεῖς ἡμέρες πολιορκίας, τὴν λεηλάτησαν, σκότωσαν τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο καὶ ὅλους σχεδὸν τοὺς εὐγενεῖς, μετέτρεψαν σὲ σκλάβους τοὺς κατοίκους καὶ σύλησαν τὴν περίφημη ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὅλες τὶς βασιλικὲς τῆς πόλεως. Ἡ εἴδηση ἦταν φοβερὴ γιὰ τοὺς χριστιανούς, κυρίως γιὰ τὸν ποντίφηκα Νικόλαο Ε΄ καὶ γιὰ τὸν Φρειδερίκο Γ΄. Ἡ ἐξουσία τους ἀμαυρώθηκε ἀπὸ τὸ κτύπημα ποὺ ὑπέστη ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Ὁ κόσμος καταλογίζει στοὺς ἡγεμόνες τὶς δυστυχίες τῶν καιρῶν. Ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης θὰ μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν τὸν Ἕλληνα ποὺ κινδύνευε, ὅμως ἀδιαφόρησαν καὶ δὲν εἶναι ἄξιοι νὰ κυβερνοῦν[7].

1424, βασιλέας τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τὰ 1440, βασιλέας τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὰ 1442 καὶ αὐτοκράτορας στὴ Ρώμη στὶς 19 Μαρτίου 1452. Ὁ ἑκάστοτε ἡγεμόνας τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ἐλάμβανε τὸν τίτλο τοῦ βασιλέα τῶν Ρωμαίων καὶ ὀνομαζόταν αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων μετὰ τὴ στέψη του στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν πάπα. Στόν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Σιένας ὑπάρχει νωπογραφία τοῦ Pinturrichio, στὴν ὁποία ἀπαθανατίζεται ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Enea Silvio Piccolomini λαμβάνει τὸν στέφανο τοῦ ποιητοῦ ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο Γ΄ καὶ ἄλλη νωπογραφία, ἐπίσης τοῦ Pinturrichio, ἡ ὁποία ἀπεικονίζει τὴ στιγμὴ τῆς ἑνώσεως τοῦ Φρειδερίκου Γ΄ μὲ τὴ μέλλουσα σύζυγό του Ἐλεονόρα τῆς Πορτογαλίας ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Σιένας Enea Silvio Piccolomini. Γιὰ τὸν Φρειδερίκο Γ΄ βλ. Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*..., ὅ.π., σσ. 227-228, Joseph Gill, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*..., ὅ.π., σσ. 58, σημ. 2, 394, 396, 397, 400, 401 σημ. 1, 404.

6. Τὶς προσπάθειές του γιὰ κήρυξη σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων ὁ Πίος Β΄ καταγράφει λεπτομερῶς στὰ Commentarii. Ἐφεξῆς ὅλες οἱ ἀναφορὲς στὸ ζήτημα τῆς σταυροφορίας θὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῶν Commentarii. Γιὰ τὴν ὁμιλία του ποὺ ἔλαβε χώρα ἀνάμεσα στὶς 22 καὶ 26 Ἀπριλίου 1452 βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., p. 84.

7. Ὁ Tommaso Parentucelli da Sarzana (1397-1455), ἐπίσκοπος Μπολόνιας στὰ 1444 καὶ καρδινάλιος στὰ 1446, ἐκλέχθηκε πάπας στὶς 6 Μαρτίου 1447 μὲ τὸ ὄνομα Νικόλαος Ε΄. Ὑπῆρξε ὑποστηρικτὴς τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν, ἕνας πάπας τῆς Ἀναγεννήσεως. Συνέπεσε ἄλλωστε στὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ ρεῦμα αὐτὸ κατέκλυσε τὴ Ρώμη. Ὁ Νικόλαος Ε΄ ἐμπιστεύθηκε τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὸν Leon Battista Alberti. Ὑπῆρξε ὁ ἱδρυτὴς τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Μετέτρεψε τὴ μικρὴ παπικὴ libreria σὲ μία σπουδαία βιβλιοθήκη. Βιογραφία του συνέθεσε ὁ γραμματέας του Giannozzo Manetti, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ γραμματέας

Ὁ μελετητὴς τῶν Commentarii, σπουδαίου ἔργου τοῦ Πίου Β΄, διαπιστώνει ἀμέσως ὅτι ὁσάκις ὁ Πίος Β΄ ἀναφέρεται στὸ ζήτημα πιθανῆς σταυροφορίας προτάσσει τὴ λέξη Ἕλληνες. Πρέπει ὅλοι νὰ ὑπερασπισθοῦν τοὺς Ἕλληνες. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἁλώσεως ἐρευνᾶ ποιοὶ ἡγεμόνες θὰ μποροῦσαν νὰ ξεσηκωθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων, ὥστε νὰ ἀπευθυνθεῖ σ' αὐτούς. Μελετᾶ τὸ παρελθόν τους, τὴν καταγωγή τους, τὴ χριστιανική τους πίστη, ἐπισημαίνει ποιὸς ἔνοιωθε ἐχθρότητα γιὰ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ κάποιο μέλος τῆς οἰκογενείας τους εἶχε ὑποφέρει στὸ παρελθὸν ἀπὸ αὐτούς. Μία τέτοια περίπτωση ἦταν ὁ δούκας τῆς Βουργουνδίας Φίλιππος, διότι ὁ πατέρας του Ἰωάννης (ἐπίσης δούκας τῆς Βουργουνδίας ἀπὸ τὰ 1404 ἕως τὰ 1419), εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴ Νικόπολη στὰ 1396 καὶ κατεβλήθησαν πολλὰ λύτρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Σκέπτεται ἐπίσης ὅτι κάποιοι εἶναι σκλάβοι τῆς δόξας, ὁπότε θὰ ἀναζητοῦσαν αὐτὴ τὴ δόξα στὸ πεδίο τῆς μάχης, κάποιοι δὲ ἄλλοι θὰ εὕρισκαν τὴν αἰώνια ζωὴ μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἡρωϊκοῦ θανάτου.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1454 συγκεντρώθηκαν κάποιοι ἡγεμόνες στὴ Ρατισβόννη τῆς Βαυαρίας κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Φρειδερίκου Γ΄. Ἐκεῖ ὁ Enea Silvio Piccolomini μίλησε ἐκ μέρους τοῦ Φρειδερίκου καὶ εἶπε γιὰ τὸ μεγάλο ἄδικο ποὺ ὑπέστη ἡ χριστιανοσύνη καὶ γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ διατρέχουν ὅλοι, ἂν δὲν σταματήσουν τὴν προέλαση τῶν Τούρκων. Πρέπει ὅλοι νὰ πάρουν τὰ ὅπλα γιὰ τὸ κοινὸ καλό. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1455 συγκεντρώθηκαν πάλι οἱ ἡγεμόνες στὴ Φραγκφούρτη γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό, ἀλλὰ οἱ Γερμανοὶ δὲν ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ ἐκστρατεία καὶ ἔφεραν ὡς ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Φρειδερίκος καὶ ὁ πάπας Νικόλαος Ε΄ δὲν εἶχαν πρόθεση νὰ κηρύξουν σταυροφορία, ἀλλὰ νὰ ἐξασφαλίσουν χρήματα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους. Ὅταν ὅμως ἄρχισε νὰ ὁμιλεῖ ὁ Enea Silvio Piccolomini ὅλοι βρῆκαν πάλι τὴν ἐπιθυμία γιὰ πόλεμο[8].

Αὐτὴ ἡ πεποίθηση ἀκολουθοῦσε πάντοτε τὸν Enea Silvio Piccolomini. Πίστευε ὅτι αὐτὸς ἔπρεπε νὰ κατηχήσει τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες, αὐτὸς νὰ τοὺς πείσει νὰ ἐκστρατεύσουν, αὐτὸς νὰ τοὺς ἑνώσει ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ. Ὡς ἱερωμένος ἔνοιωθε πὼς ἦταν καθῆκον του νὰ διεγείρει τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα τῶν χριστιανῶν κατὰ τῶν μωαμεθανῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά του ὅμως διακρίνομε ὅτι δὲν ἀρκεῖται σὲ αὐτό. Σὰν νὰ ἦταν στρατιωτικός, προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει πάθος γιὰ πόλεμο[9].

Στὶς 25 Μαρτίου 1455 ἀπεβίωσε ὁ πάπας Νικόλαος Ε΄ καὶ λίγο ἔλειψε νὰ τὸν διαδεχθεῖ ὁ καρδινάλιος Νικαίας Βησσαρίων, ὅπως εἶναι γνωστό. Ὁ Βησσαρίων ἔχασε τότε τὸν παπικὸ θρόνο διότι κάποιοι καρδινάλιοι θεώρησαν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἕνας Ἕλληνας μὲ γενειάδα. Θὰ ἔπρεπε ἡ λατινικὴ ἐκκλησία νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων, γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἕναν ἄξιο ποντίφηκα; Τελικά, στὶς 8 Ἀπριλίου 1455 ἐκλέχθηκε πάπας ἕνας Ἱσπανὸς καρδινάλιος, ὁ Alonso Borgia, μὲ τὸ ὄνομα Κάλιξτος Γ΄. Ὑποσχέθηκε ἀμέσως ὅτι θὰ ἀφιέρωνε ὅλες του τὶς δυνάμεις στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁρκίσθηκε ὅτι θὰ χύσει τὸ αἷμα του καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀδελφῶν του θὰ κάμει ὅ,τι εἶναι δυνατὸν γιὰ νὰ κατακτήσει τὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ κατεστράφη ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ τοῦ Σταυρωθέντος Σωτῆρος, ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ διαβόλου Μωάμεθ, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ὑποφέρουν στὴ σκλαβιά, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴν ἀληθινὴ πίστη καὶ γιὰ νὰ ἐξολοθρεύσει στὴν Ἀνατολὴ τὴ διαβολικὴ φυλὴ τοῦ ἀπίστου Μωάμεθ.

Στὰ θερμὰ αὐτὰ λόγια διακρινόταν ἡ ἀνάμνηση ποὺ εἶχε ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴ Βαλένθια, ἡ ὁποία εἶχε ὑποστεῖ τὴν ἰσλαμικὴ κατάκτηση. Ὁ Κάλιξτος αἰσθανόταν ὅτι εἶχε ἐπιλεγεῖ ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια, γιὰ νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀραγώνας. Στοὺς πρέσβεις ποὺ τὸν ἐπισκέπτονταν μιλοῦσε διαρκῶς γιὰ σταυροφορία. Στὶς 15 Μαΐου 1455 ἐξέδοσε σχετικὴ βούλλα, ἡ ὁποία προέβλεπε τὴν 1η Μαρτίου 1456 γιὰ ἡμέρα ἀναχωρήσεως τῶν σταυροφόρων. Ἀπέστειλε πρέσβεις γιὰ τὸ ζήτημα στὴν Οὐγγαρία, στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία, στὴν Ἀγγλία, στὴν Ἱσπα-

τοῦ Καλίξτου Γ΄. Ὁ τίτλος τῆς βιογραφίας εἶναι *Vita Nicolai V* καὶ τυπώθηκε στὴ Φλωρεντία στὰ 1747. Βλ. ἐπίσης *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji..., ὅ.π., pp. 124-126, Claudio Rendina, *I Papi...*, ὅ.π., pp. 573-576, E. Muntz, *Les arts à la cour des papes pendant le XVe et le XVIe s.*, Paris 1878, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., σσ. 176, 228-229, τόμ. Β΄, σσ. 10-11, 17, 27-30, Βλασίου Ἰω. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία...*, ὅ.π., σσ. 428, 625-626, Nikolai Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe s., 4ème série (1453-1476)*, Bucarest 1915, p. 117, XLIII, 24 mars 1455, Discours anonyme à la mort de Nicolas V.

8. Βλ. σχετικά, *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 86-90.

9. Χρησιμοποιεῖ παρεμφερῆ ἔκφραση μὲ αὐτὴν τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα στὸ "De bello Gallico": cupiditas belli gerendi.

Στὸν Φρειδερίκο Γ΄ εἶχε ἀπευθύνει ἔκκληση γιὰ νὰ κινηθεῖ κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Βλ. σχετικά, Βασιλείου Λαούρδα, Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον τὸν Τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, "*Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*", Ἀθῆναι 1953, σσ. 516-527.

νία. Συγκέντρωσε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ πωλώντας ἀρχαῖα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα, χρυσάφι ποὺ ἀνακάλυπταν σὲ σαρκοφάγους, κοσμήματα ποὺ ἀνῆκαν στὸ παπικὸ κράτος, ἀκόμη καὶ ἐκτάσεις καὶ πύργους ποὺ ἀνῆκαν στὸ παπικὸ κράτος. Μετὰ προσπάθησε νὰ εἰρηνεύσει τοὺς ἡγεμόνες. Τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1455 συμφιλιώθηκαν ἡ Γαλλία μὲ τὴ Βουργουνδία. Στὴν 'Ιταλία εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν φοβερὸ condotierre Jacomo Piccinino. Ἔστειλε ἐναντίον του στρατὸ ποὺ προόριζε γιὰ τὴ σταυροφορία. Τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1456, συγκεκριμένα τὴν ἡμέρα τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ὁ Κάλιξτος ἐξέδοσε ἄλλη βούλλα, τὴν "Coena Domini", μὲ τὴν ὁποία ἀφόριζε ὅσους ἦσαν ἐνάντιοι στοὺς σκοποὺς του. 'Ορίζει ναύαρχο τὸν καρδινάλιο Lodovico Scarampo καὶ ἀγοράζει τὰ ἀπαραίτητα ὑλικὰ γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ τοῦ στόλου. Στὶς 31 Μαΐου 1456 εὐλογεῖ τοὺς σταυροφόρους. 'Επρόκειτο περὶ χιλίων ναυτῶν καὶ πεντακοσίων στρατιωτῶν. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1456 καὶ τοῦ 1457 ὁ παπικὸς στόλος σημείωσε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου μὲ τὶς 25 γαλέρες ποὺ διέθετε. 'Ο Κάλιξτος συνέχισε νὰ ρευστοποιεῖ ὅ,τι μποροῦσε, ὥστε νὰ συγκεντρώνει καὶ ἄλλα ποσά. 'Αλλὰ πόσο θὰ συνέχιζε μόνος του[10];

10. Τὰ προσβλητικὰ λόγια γιὰ τὸν Βησσαρίωνα τὴ στιγμὴ ποὺ εἶχε ὑπὲρ αὐτοῦ τὰ δύο τρίτα τοῦ κονκλαβίου, ἀνήκουν στὸν Alain de Coëtivy, ἐπίσκοπο καὶ καρδινάλιο τῆς Avignon (1407-1474). 'Ο καρδινάλιος αὐτὸς εἶπε ἐπίσης ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ μεταστροφὴ τοῦ Βησσαρίωνα ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία στὸν καθολικισμὸ εἶναι εἰλικρινής. Μέχρι πρότινος ἐπετίθετο στὴ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία καὶ τώρα θὰ τὸν ἔχριζαν ἀρχηγὸ καὶ θὰ καθοδηγοῦσε αὐτὸς τὴ χριστιανικὴ στρατιά; Βλ. σχετικά 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, δ.π., τόμ. Β΄, σ. 33, Ivan Cloulas, *Les Borgia*, Paris 1995, pp. 31-32, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion (1403-1472)*, Paris 1878, pp. 219-220.

'Ο 'Ισπανὸς Alonso de Borgia (1378-1458), ὑπῆρξε διακεκριμένος νομικός, ἐπίσκοπος τῆς Βαλένθια ἀπὸ τὰ 1429, καρδινάλιος ἀπὸ τὰ 1444. 'Ισχυριζόταν ὅτι ὁ Ἅγιος Βικέντιος Ferrier (1350-1419), 'Ισπανὸς δομηνικανὸς ἱεροκήρυκας, διάσημος γιὰ τοὺς λόγους του, εἶχε προφητεύσει ὅτι ὁ Alonso θὰ ἀνερχόταν στὸν παπικὸ θρόνο. Γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Βοργία καὶ τὸν ἀγῶνα του κατὰ τῶν 'Οθωμανῶν βλ. *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji..., δ.π., pp. 127-131, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 33-43, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 220-223, Claudio Rendina, *I Papi...*, ὅ.π., pp. 577-579, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. II, pp. 315-495, καὶ κυρίως pp. 366-440, Constantin Marinescu, Le Pape Callixte III, Alphonse V d'Aragon, roi de Naples et l'offensive contre les Turcs, "*Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*", 29 (1935), pp. 77-97, Nikolai Iorga, *Notes et extraits...*, ὅ.π., p. 118, XLIV, 8 avril 1455, Le légat annonce au roi Ladislas l'élection de Calixte...grand adversaire des Turcs, XLV, Calixtus III à Ladislas de Hongrie, 14 avril 1455: ut illi

'Ο Κάλιξτος Γ΄ ἀπεβίωσε στὶς 6 Αὐγούστου 1458. 'Εννέα ἡμέρες ἀργότερα συγκεντρώθηκε τὸ Κονκλάβιο γιὰ τὴν ἐκλογὴ νέου πάπα. Μετὰ ἀπὸ ἔντονες λογομαχίες, ἀλλεπάλληλες κατηγορίες καὶ πολλὲς παρασκηνιακὲς ἐνέργειες ἐκλέχθηκε πάπας ὁ Enea Silvio Piccolomini. 'Ο Βησσαρίων, ἂν καὶ ἐνάντιος στὴν ἐκλογὴ αὐτή, ὅπως καὶ ὁ 'Ισίδωρος τοῦ Κιέβου, ἔσπευσε νὰ συγχαρεῖ καὶ νὰ ἐξηγήσει ὅτι ὁ μόνος λόγος ποὺ δὲν τὸν ὑποστήριξε ἦταν τὸ ὅτι ἡ ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν ὑγιῆ, δραστήριο ποντίφηκα, ὁ ὁποῖος νὰ μπορεῖ νὰ μετακινεῖται, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς κινδύνους ποὺ καραδοκοῦν λόγῳ τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων. Δεδομένου ὅτι ὁ Enea Silvio Piccolomini εἶχε ἤδη σοβαρὰ προβλήματα ὑγείας, ὁ Βησσαρίων θεωροῦσε πὼς ἔπρεπε νὰ ἀνεβεῖ στὸν παπικὸ θρόνο κάποιος ἄλλος[11].

immanissimi hostes christiani nominis non solum a civitate constantinopolitana, quam nuper nuperime occupaverunt, sed a finibus Europe penitus expellantur.

'Απὸ ὅλους ὅσους τοῦ εἶχαν ὑποσχεθεῖ βοήθεια γιὰ τὴ Σταυροφορία οὐδεὶς κράτησε τὸν λόγο του. 'Ο βασιλέας τῆς Γαλλίας Κάρολος Ζ΄ ἐξόπλισε τριάντα γαλέρες, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ νὰ τὶς στείλει κατὰ τῆς 'Αγγλίας καὶ κατὰ τῆς Νάπολης. 'Ο Κάλιξτος ὅμως δὲν ἀπογοητεύθηκε καὶ παρακολουθοῦσε τὴν ἐξέγερση τοῦ Γεωργίου Καστριώτη, τὸν ὁποῖο ὀνόμαζε ἀθλητὴ τοῦ Χριστοῦ. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1457 ὁ παπικὸς στόλος αἰχμαλώτισε 25 τουρκικὰ πλοῖα στὴ Μυτιλήνη. 'Ο Κάλιξτος δήλωσε πὼς μόνον οἱ δειλοὶ φοβοῦνται τὸν κίνδυνο καὶ πὼς τὸ ἔπαθλο τῆς δόξας λαμβάνεται μόνον στὸ πεδίο τῆς μάχης. Βλ. Ivan Cloulas, *Les Borgia...*, ὅ.π., pp. 33-47.

11. Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Καλίξτου Γ΄ βλ. 'Αντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας, Πόλεμος 'Ενετῶν καὶ Τούρκων ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰ ἔτη 1463-1466*, 'Εν 'Αθήναις 1914, σ. 14, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, δ.π., p. 229. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Enea βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, δ.π., pp. 106-122, ὅπου ὁ ἴδιος καταγράφει λεπτομερῶς ὅλες τὶς συζητήσεις, τὶς διαβουλεύσεις, τὶς ἐχθρότητες. Βλ. ἐπίσης Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, p. 13, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 231-234, Joseph Gill, *'Η Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας...*, ὅ.π., σσ. 459, 466, 467, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, δ.π., τόμ. Β΄, σσ. 44-45.

'Ο ὀρθόδοξος μητροπολίτης Κιέβου 'Ισίδωρος ἔγινε καρδινάλιος λόγῳ τῶν φιλοκαθολικῶν του αἰσθημάτων καὶ τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1452 ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, διαδεχόμενος τὸν Βενετὸ Giovanni Contarini. 'Υπῆρξε αὐτόπτης μάρτυς τῆς ἁλώσεως, σώθηκε καὶ κατάφερε μετὰ ἀπὸ μεγάλες περιπέτειες νὰ φθάσει στὴν Κρήτη τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1453. 'Επειδὴ εἶχε ζήσει τὴ δραματικὴ ἐμπειρία, ἀπηύθυνε διαρκῶς ἐκκλήσεις γιὰ ἑνοποίηση τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἐνάντια στὴν ὀθωμανικὴ ἀπειλή. Γιὰ τὸν 'Ισίδωρο Κιέβου βλ. Joseph Gill, *'Η Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας...*, δ.π., σσ. 63-64, 69-70, 88, 347, 414-421, 442, 446-455, 458-459, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., σσ. 49, 108-110, 168, τόμ. Β΄, σσ. 14-15, 22-23, 105-106, Βλασίου 'Ιω. Φειδᾶ, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία...*, δ.π., σσ. 613, 617, 618, 622, Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge*, Paris 1959, p. 130, Μαν. Ι. Μα-

Ὁ Enea Silvio Piccolomini μὲ τὸ ὄνομα Πίος Β΄ ἀναγορεύθηκε πάπας στίς 3 Σεπτεμβρίου 1458 στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἡ ἐπιθυμία του νὰ βαδίσει κατὰ τῶν Τούρκων εἶναι καταφανὴς ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς σκέψεις του ποὺ καταγράφει στὰ Commentarii, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ κατανέμει τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσει στὸ κείμενό του. Τὸ πρῶτο βιβλίο περιλαμβάνει τὰ ἔτη 1405-1458, δηλαδὴ τὰ ἔτη ἀπὸ τὴ γέννησή του ἕως τὴ στιγμὴ τῆς ἐκλογῆς του, καὶ τὰ ἑπόμενα δώδεκα βιβλία περιλαμβάνουν τὴν τετραετία 1458-1464, κατὰ τὴν ὁποία χρημάτισε πάπας. Στὸ πρῶτο βιβλίο ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸ ζήτημα τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων καὶ τῆς κηρύξεως σταυροφορίας, ὅπως ἤδη ἐξετάσαμε. Ἡ θέση του ὡς γραμματέα τοῦ Φρειδερίκου Γ΄ ἢ ὡς ἐπισκόπου, δὲν τοῦ ἐπέτρεπε παρὰ περιορισμένες ἐνέργειες γιὰ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας. Περιοριζόταν κυρίως στὸ νὰ διεγείρει τὰ πνεύματα τῶν διαφόρων ἡγεμόνων τονίζοντάς τους τὸ καθῆκον νὰ ὑπερασπισθοῦν τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ τὸν μουσουλμανικὸ ζυγό. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως τῆς ἐκλογῆς του οἱ δυνατότητές του γιὰ δράση αὐξήθηκαν. Κατὰ συνέπεια, στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Commentarii ἀναφέρεται στὴν ἡμέρα τῆς ἀναγορεύσεώς του στὸ παπικὸ ἀξίωμα καὶ ἀμέσως μετὰ ἀναπτύσσει τὸ φλέγον ζήτημα τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ἁλώσεώς της, τοῦ θανάτου τοῦ ἡρωϊκοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῶν βλέψεων τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ ἐπὶ τῆς Εὐρώπης. Ὁ Πίος Β΄ γράφει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθεῖ μόνον στὶς δυνάμεις τῆς Ἀποστολικῆς Ἕδρας γιὰ νὰ ὀργανώσει σταυροφορία, ἀλλὰ ζητᾶ τὴν προσπάθεια ὅλης τῆς χριστιανοσύνης. Ὁ πόλεμος θὰ εἶναι θρησκευτικός. Οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἐχθροὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, γράφει, ἀκολουθοῦν τὸ δόγμα ἑνὸς ψευδοπροφήτη, ἑνὸς Ἄραβα διαποτισμένου ἀπὸ εἰδωλολατρικὰ λάθη καὶ ἑβραϊκὸ δόλο, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεασμένου ἀπὸ χριστιανοὺς ποὺ εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρειανισμὸ καὶ τὸν νεστοριανισμό. Ὁ Πίος Β΄ ζητᾶ βοήθεια καὶ καλεῖ τοὺς ἐλεύθερους ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης σὲ συνέδριο γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία. Ἐπέλεξε τὴν πόλη Μάντοβα γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ συνεδρίου[12].

νούσακα, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 6-7, τοῦ ἰδίου, Ἡ πρώτη ἄδεια (1456) τῆς βενετικῆς Γερουσίας γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, "*Θησαυρίσματα*" Α΄ (1962), σ. 114, σημ. 2.

12. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 123-126. Γιὰ τὴ σύγκληση τοῦ συνεδρίου στὴ Μάντοβα βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π.,

Ξεκίνησε τὸ ταξείδι του γιὰ τὴ Μάντοβα διασχίζοντας τὰ Ἀπέννινα καὶ περνώντας ἀπὸ διάφορες πολιτεῖες, ὄχι πάντοτε φιλικὰ διακείμενες. Ὅταν ἦταν στὴ Φλωρεντία, τὸν συνάντησαν πρέσβεις τοῦ Σιγισμόνδου, δούκα τῆς Αὐστρίας καὶ τὸν ἐνημέρωσαν ὅτι οἱ Ἑλβετοὶ προετοιμάζονται νὰ κηρύξουν πόλεμο κατὰ τῆς Αὐστρίας. Ἂν συνέβαινε αὐτό, οἱ Γερμανοὶ θὰ συμμετεῖχαν ἐνδεχομένως στὴ σύρραξη, ὁπότε οἱ ἐλπίδες τοῦ πάπα γιὰ εὐρωπαϊκὸ ξεσηκωμὸ κατὰ τῶν Τούρκων θὰ κατέρρεαν. Ἐχθρότητες ἀνάμεσα στοὺς ἡγεμόνες θὰ ἀντιμετωπίσει ἀρκετὲς φορὲς μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ θὰ καταβάλει προσπάθειες γιὰ συμβιβασμό[13].

Ἔφθασε στὴ Μάντοβα στὶς 27 Μαΐου 1459, ἐνῷ τὸ συνέδριο ἄρχισε τὴν 1η Ἰουλίου. Ἡ πρόσκληση δὲν εἶχε τὴν ἀνταπόκριση ποὺ περίμενε ὁ πάπας. Στὴν εἰσαγωγική του ὁμιλία τόνισε τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ συνεδρίου. Ὁ ἴδιος, παρὰ τὰ προβλήματα τῆς ὑγείας του, δὲν ἐφείσθη κόπων καὶ κινδύνων, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξει τὴν καθολικὴ πίστη τὴν ὁποία ἀπειλοῦν νὰ καταστρέψουν οἱ Τοῦρκοι. Ἀφοῦ κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰλλυρία, προχώρησαν στὴν Παννονία καὶ ἐπεχείρησαν νὰ νικήσουν τοὺς Οὔγγρους. Ἂν ἡττηθοῦν οἱ Οὔγγροι, ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία θὰ πέσουν στὰ χέρια τους καὶ ἡ θρησκεία μας θὰ καταστραφεῖ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν

vol. III, pp. 19-24, 45, Ἀντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας...*, ὅ.π., σσ. 20-22, Μαν. Ι. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως...*, ὅ.π., σ. 12, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σ. 44, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*, t. IV, Venezia 1855, p. 309. Βλ. ἐπίσης καὶ Nikolai Iorga, *Notes et extraits...*, ὅ.π., pp. 164-165, XCII, ὅπου ἡ ἐνδιαφέρουσα ὁμιλία τοῦ Πίου Β΄ ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1458.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς Μάντοβας γιὰ τὸ συνέδριο, σὲ προφητεία τοῦ Μαλαχίου, (Κιστερκιανοῦ μοναχοῦ καὶ ἐπισκόπου τῆς Ἰρλανδίας 1094-1148), ποὺ ἀφορᾶ στοὺς πάπες, συγκεκριμένα στὸ ἔργο του *De summis pontificibus* ἀναφέρεται τὸ ἑξῆς: Καὶ σὺ Μάντοβα θὰ ἀνυψωθεῖς. Ἔτσι εὐχαριστεῖ τὸν Θεὸ καὶ ἡ θεία θέληση δὲν μπορεῖ νὰ διαψευσθεῖ. Ὁ Βιργίλιος, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ Μάντοβα ἔψαλλε τὸν Αἰνεία ἀπὸ τὴν Τροία. Ὁ Αἰνείας ἀπὸ τὴ Σιένα ἐτίμησε τὴν πατρίδα τοῦ Βιργιλίου... Βλ. C. Coulon, *L'histoire et la vie des Papes. Nouvelle édition augmentée de la vie des deux derniers pontifes et de la prophétie de Saint Malachie*, Lyon 1680, p. 391, Claudio Rendina, I Papi..., ὅ.π., p. 836.

13. Ὁ Ἀψβοῦργος Σιγισμόνδος, ὁ ἐπονομαζόμενος πλούσιος (1427-1496), ἦταν ἐξάδελφος τοῦ Φρειδερίκου Γ΄, δούκας τοῦ Τυρόλου ἀπὸ τὰ 1439 ἕως τὰ 1490, ἀρχιδούκας τῆς Αὐστρίας ἀπὸ τὰ 1447 ἕως τὰ 1490 καὶ στὰ 1450 κληρονόμησε πολλὰ ἐδάφη τῶν Ἀψβούργων. Ὁ Πίος Β΄ περιγράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του μὲ πολὺ μελανὰ χρώματα τὸν χαρακτῆρα τοῦ Σιγισμόνδου. Τοῦ καταλογίζει πολλὲς δολοφονίες καὶ παντὸς εἴδους ἐγκλήματα. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 152, 190.

κάλεσε τοὺς ἡγεμόνες καὶ τοὺς λαούς, γιὰ νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ χριστιανοσύνη. Διαπιστώνει ὅμως ἀδιαφορία στὴν πρόσκλησή του, ἐνῷ ἀντίθετα οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀρνοῦνται νὰ πεθάνουν γιὰ τὴν πίστη τους.

Οἱ παριστάμενοι ἀπογοητεύθηκαν ἀπὸ τὴ μικρὴ προσέλευση καὶ ἀρκετοὶ καρδινάλιοι ἔμεμψαν τὸν πάπα ὅτι ἄδικα τοὺς κρατοῦσε στὴ Μάντοβα. Λίγοι τὸν ἐνθάρρυναν καὶ ἀνάμεσά τους ὁ Βησσαρίων. Ἐν τῷ μεταξὺ παρουσιάσθηκαν στὸν πάπα πρέσβεις τοῦ δεσπότου τοῦ Μωρέως Θωμᾶ Παλαιολόγου, οἱ ὁποῖοι ζητοῦσαν βοήθεια, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσουν τὴν Πελοπόννησο. Ἀποφασίσθηκε νὰ σταλοῦν 300 ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα καὶ ἔφθασαν στὴν Πάτρα. Ὁ Πίος Β΄ στὰ Commentarii ἀναφέρει ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα τῶν Ἰταλῶν κατέλαβε ἀμέσως τὴν Πάτρα ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ μετὰ δὲν συνέχισε τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἀπόψεις διΐστανται σχετικὰ μὲ τὶς κινήσεις αὐτοῦ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος[14].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Πίος Β΄ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἐχθρότητα μεταξὺ χριστιανῶν ἡγεμόνων. Ὁ αὐτοκράτορας Φρειδερίκος Γ΄ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ οἱ δούκες τῆς Βαυαρίας ἀπὸ τὴν ἄλλη προετοιμάζονταν γιὰ πόλεμο. Ἡ δυστυχία τῆς Γερμανίας, γράφει, προκαλεῖ τὴν εὐτυχία τῶν Τούρκων, οἱ δυνάμεις τους αὐξάνονται, ἐνῷ τῶν Γερμανῶν μειώνονται ἀπὸ τὶς ἔριδες. Ταυτόχρονα ἔφθαναν στὸν πάπα ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴ Ρόδο, τὴ Μυτιλήνη, τὴν Ἤπειρο, τὴ Βοσνία, ζητώντας βοήθεια γιὰ νὰ ξεσηκωθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων. Γράφει σχετικὰ ὁ Πίος Β΄ παρατηρώντας τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀπεσταλμένων αὐτῶν, ὅτι οἱ Ἀνατολίτες εἶναι ἱκανοὶ καὶ γρήγοροι, ἐνῷ οἱ Δυτικοὶ εἶναι φυγόπονοι καὶ ἀνίκανοι, ὅτι αὐτοὶ ποὺ ζητοῦν βοήθεια εἶναι δραστήριοι, ἐνῷ αὐτοὶ ποὺ προσφέρουν βοήθεια δὲν εἶναι ἐξυπηρετικοί. Ὁ ἴδιος ὁ Φρειδερίκος δὲν μετέβη στὴ Μάντοβα, ἀλλὰ ἔστειλε πρέσβεις, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ πάπα, δὲν διέθεταν τὸ κύρος ποὺ ἀπαιτοῦσε τὸ συνέδριο. Γι' αὐτὸ καὶ ἔστειλε τὸν ἕναν πίσω στὸν Φρειδερίκο μὲ τὸ μήνυμα ὅτι δὲν εἶναι ἄξιος αὐτοκράτορας τῶν χριστιανῶν, ἐφόσον περιφρονεῖ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Οὔτε ὁ δούκας τῆς Βουργουνδίας Φίλιππος, ὁ ἐπονομαζόμενος Καλός, μετέβη αὐτοπροσώπως στὴ Μάντοβα. Καὶ ὅμως ὁ Φίλιππος ἔπρεπε νὰ δείξει περισσότερο ἐνδιαφέρον στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων, καθόσον ὁ πατέρας του εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ στὴ Νικόπολη στὰ 1396, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Μάλιστα ὁ ἀπεσταλμένος του δήλωσε ὅτι πολλὲς φορὲς ὁ δούκας συζήτησε τὸ ἐνδεχόμενο πολέμου μὲ τοὺς Τούρκους καὶ τοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ σχέδιο εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνο καὶ μᾶλλον ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἀπαιτοῦνται γιγάντιες δυνάμεις, διότι οἱ τόσο πολλὲς νίκες τῶν Τούρκων δημιουργοῦν κύρος, ὄνομα καὶ τρόμο στοὺς χριστιανούς. Τότε ὁ πάπας απάντησε ὅτι ἀσφαλῶς γνωρίζει τὶς δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος, γι' αὐτὸ καὶ καλεῖ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς βασιλεῖς νὰ συνασπίσουν τὶς δυνάμεις τους.

Οἱ πρέσβεις τῆς Βενετίας δήλωσαν ὅτι τὸ θράσος τῶν Τούρκων νὰ καταλαμβάνουν ἐδάφη ἄλλων λαῶν εἶναι μισητὸ καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἀνίκανοι νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ ἀγαθά τους καὶ νὰ πάρουν τὰ ὅπλα γιὰ τὴν πίστη τους. Ἡ Βενετία ὑποστηρίζει τὴν ἀνάληψη πολέμου κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἂν ὅλα τὰ κράτη ἑνώσουν τὰ στρατεύματά τους, θὰ ἀποστείλει σημαντικὴ βοήθεια. Ὁ πάπας σὲ δική του ὁμιλία τόνιζε τὸ ἔνδοξο παρελθὸν τῆς Βενετίας καὶ τὴν προσφορά της γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς πίστεως, ὁ δὲ Βησσαρίων ἀναφέρθηκε στὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς ποὺ ὑπέστησαν οἱ χριστιανοὶ μὲ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως[15].

14. Ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος (1409-1465), ἀφοῦ εἶχε διοικήσει ἐπὶ 23 χρόνια τὴν Πάτρα, ζητοῦσε ἀπὸ παντοῦ βοήθεια, γιὰ νὰ τὴν ἀνακτήσει. Ἰσχυριζόταν ὅτι ἀρκοῦσε μία δρὰξ ἀνδρῶν γιὰ νὰ διωχθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ Βησσαρίων εἰσηγήθηκε στὸν Πίο Β΄ νὰ συνδράμουν τὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο καὶ ὁ Πίος ἀποφάσισε τὴν ἀποστολὴ 300 ὁπλιτῶν, ἡ δὲ δούκισσα τοῦ Μιλάνου Μπιάνκα Μαρία Βισκόντι ἀνέλαβε νὰ συντηρήσει τοὺς ἑκατὸ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπὶ ἕναν χρόνο. Δυτικοὶ ἱστορικοὶ ἀναφέρουν ὅτι οἱ τριακόσιοι αὐτοὶ Ἰταλοὶ κατέλαβαν τὴν Πάτρα καὶ τὰ γύρω φρούρια μὲ μία μάχη. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., p. 165, Alberto Guglielmotti, *Storia della marina Pontificia*, Firenze 1871, t. II, p. 326. Οἱ Φραντζῆς καὶ Χαλκοκονδύλης δὲν ἀναφέρουν κάτι τέτοιο, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἀρνησίθρησκος Ἀλβανὸς Χαμουζᾶ Ζηνοβίζη, νέος διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου, εἰσέβαλε στὴν Πελοπόννησο, ἔφθασε στὴν Πάτρα καὶ ἐλευθέρωσε τὴν πολιορκούμενη ἀκρόπολη. Στὴν πολιορκία βοήθησαν τοὺς Ἕλληνες οἱ Ἰταλοί, οἱ ὁποῖοι διέφυγαν στὴ συνέχεια σὲ διάφορα μέρη τῆς Πελοποννήσου λεηλατώντας. Βλ. Στεφάνου Ν. Θωμόπουλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν*, Πάτραι 1950, σσ. 369-371, Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Γ΄ ἔκδ., Πάτραι 1995, κολ. 1522. Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γράφει συγκεκριμένα: «Εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἀχαΐαν καὶ ἐπανίστατο τὸ ἑλληνικὸν στράτευμα ἐπιόντος τοῦ Ζηνοβίζη ὡς ἐπολιόρκει τὴν ἀκρόπολιν. Καὶ Ἰταλῶν οὓς μετεπέμψατο Θωμᾶς, παρῆσαν αὐτοῦ τιμωροῦντες τοῖς Ἕλλησιν...». Βλ. Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum libri decem*, edit. Immanuelis Bekkeri, Bonnae MDCCCXLIII, lib. VII, p. 374, lib. IX, pp. 455-459, 470-471. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, p. 69, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion*..., ὅ.π., pp. 235-236, Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*..., ὅ.π., p. 389, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*..., ὅ.π., p. 307.

15. Ὁ δούκας τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Β΄ Βίττελσμπαχ (1417-1479), ἐναντιώθηκε στὸν

Οἱ συνομιλίες προχωροῦσαν σὲ πρακτικὰ πλέον θέματα καὶ οἱ Βενετοὶ εἶπαν ὅτι ἡ ἐπίθεση πρέπει νὰ γίνει καὶ ἀπὸ ξηρὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα. Θὰ ἦσαν ἀρκετὰ 38 πλοῖα ποὺ θὰ ἔφθαναν στὸν 'Ελλήσποντο καὶ θὰ κατέστρεφαν τὶς ἑλληνικὲς καὶ τὶς ἀσιατικὲς ἀκτὲς ταυτοχρόνως. Θὰ ἔπρεπε νὰ σταλοῦν 40.000 ἱππεῖς καὶ 20.000 πεζοὶ τουλάχιστον, τὰ δὲ ἀπαιτούμενα χρήματα νὰ συγκεντρωθοῦν ἀπὸ ὅλες τὶς χριστιανικὲς χῶρες.

'Εν συνεχείᾳ ἔλαβε τὸν λόγο ὁ ἡγεμόνας τοῦ Ρίμινι, ὁ ἔμπειρος πολεμιστὴς Σιγισμοῦνδος Μαλατέστα, ὁ ὁποῖος εἶπε πῶς ἂν εἶχε τὸ πρόσταγμα τοῦ πολέμου, θὰ ὅπλιζε μόνον 'Ιταλοὺς καὶ ἡ νίκη θὰ ἦταν σίγουρη. Θεωροῦσε ὅτι οἱ 'Ιταλοὶ ἦσαν οἱ καλλίτεροι στρατιῶτες· καὶ τὸ μόνο ποὺ θὰ εἶχαν νὰ κάμουν οἱ ἄλλοι λαοί, ἦταν νὰ δώσουν χρήματα γιὰ τὸν ἐξοπλισμό. 'Ο Πίος Β΄ διαφώνησε τότε μὲ τὸν Μαλατέστα καὶ θεμελιώνοντας τὴν ἄποψή του εἶπε ὅτι οἱ condottieri δὲν ἦσαν πλέον σὲ θέση νὰ πολεμήσουν ἐκτὸς 'Ιταλίας, καὶ δεδομένου ὅτι δὲν ἔθεταν τὸν ἑαυτό τους σὲ κίνδυνο στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἐνῷ ἀπαιτοῦσαν μεγάλες ἀμοιβές, πῶς θὰ πολεμοῦσαν κατὰ τῶν Τούρκων, ὅπου ἡ ἀμοιβὴ θὰ ἦταν μόνον ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς; 'Απὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Πίος Β΄ σκεπτόταν ἀπὸ ποιὰ κράτη θὰ μποροῦσαν νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα[16].

Φρειδερίκο Γ΄. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 165-167. Γιὰ τὸν Φίλιππο δούκα τῆς Βουργουνδίας βλ. 'Αντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας...*, ὅ.π., σ. 22, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia...*, ὅ.π., p. 317, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp. 67, 71-72, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 58, 111, Constantin Marinescu, Philippe le Bon, Duc de Bourgogne et la Croisade, "*Actes du VI Congrès International d'Études Byzantines*", I, Paris 1950, pp. 147-168.

'Ο Βησσαρίων κατέβαλλε διαρκῶς προσπάθεια νὰ διατηρεῖ ἀντιτουρκικὸ κλίμα στὸ Βατικανό. Στὶς 13 'Ιουλίου 1453 ἔστειλε ἀπὸ τὴ Μπολόνια ἐπιστολὴ στὸν δόγη Φραγκίσκο Φόσκαρι (1423-1457) νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλία συμφιλιώσεως τῶν ἡγεμόνων τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων, γιὰ νὰ στραφοῦν κατὰ τῶν Τούρκων. Διαπραγματεύθηκε μὲ Γερμανοὺς ἡγεμόνες, ἔστειλε προκηρύξεις, ἀπηύθυνε ἐκκλήσεις, ἀνέλαβε εὐθύνες, ἔπεισε τὸν δόγη Χριστόφορο Μόρο (1462-1471) νὰ κηρύξει πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων στὰ 1463. Πρόκειται γιὰ τὸν Α΄ Βενετοτουρκικό, ὁ ὁποῖος διήρκεσε μέχρι τὰ 1479. 'Ο Βησσαρίων ἀπεβίωσε στὴ Ραβέννα στὶς 18 'Οκτωβρίου 1472 μὲ τὴν πικρία ὅτι οἱ προσπάθειές του ἀπέτυχαν. Βλ. 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 49-50, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 216-217, Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age...*, ὅ.π., p. 435, Μαν. Ι. Μανούσακα, 'Εκκλήσεις τῶν 'Ελλήνων λογίων τῆς 'Αναγεννήσεως..., ὅ.π., σσ. 9-11.

16. Γιὰ τὶς συνεδριάσεις στὴ Μάντοβα βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les*

'Απὸ τὴ μακρὰ παρέμβαση τοῦ πάπα διαπιστώνει ὁ μελετητὴς ὅτι δὲν συνεκάλεσε πανευρωπαϊκὸ συνέδριο ἔχοντας ὡς ἐπιχείρημα μόνον τὸ ζήτημα τῆς ὑπερασπίσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἦταν ἕτοιμος νὰ συνομιλήσει μὲ πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικούς. Ἦταν ἐνήμερος σχετικὰ μὲ τὶς δυνατότητες ποὺ εἶχε τὸ κάθε κρατίδιο, τὴ διάθεση γιὰ πόλεμο ποὺ εἶχε ὁ κάθε ἡγεμόνας καὶ τὴ συμμετοχὴ ποὺ θὰ εἶχε ὁ κάθε λαός. 'Απαντοῦσε διαφορετικὰ στὸν κάθε ἀπεσταλμένο καὶ κατέφευγε καὶ σὲ προσβολὲς ὅταν διαπίστωνε ὀλιγωρία. Ὅταν εἶδε ὅτι οἱ Βενετοὶ δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ξοδέψουν χρήματα, τοὺς ὑπενθύμησε τοὺς παλαιότερους ἀγῶνες ποὺ εἶχαν ἀναλάβει γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴ χριστιανικὴ πίστη[17].

Commentarii..., ὅ.π., pp. 169-192, Nikolai Iorga, *Notes et extraits...*, ὅ.π., pp. 166-170, XCVI, XCVIII, Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age...*, ὅ.π., p. 388, Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum libri decem...*, ὅ.π., lib. VIII, pp. 429-431, 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 44-65, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 234-242, Ivan Cloulas, *Les Borgia...*, ὅ.π., pp. 59-61.

'Ο Σιγισμοῦνδος Μαλατέστα (1417-1468), νόθος γιὸς τοῦ Πανδόλφου Γ΄ Μαλατέστα, ἦταν πρίγκιπας τοῦ Ρίμινι ἀπὸ τὰ 1432. Διακρίθηκε γιὰ τὴ σκληρότητά του καὶ τὸν κακό του χαρακτῆρα, διακρίθηκε ὅμως καὶ γιὰ τὶς στρατηγικές του ἱκανότητες, γιὰ αὐτὸ καὶ ἀρκετοὶ ἡγεμόνες τὸν ἤθελαν γιὰ σύμμαχο. Διοικοῦσε τὰ ἐκκλησιαστικὰ στρατεύματα, μετὰ πολέμησε μὲ τὴ Βενετία κατὰ τῶν Βισκόντι τοῦ Μιλάνου. Κατασκεύασε ἰσχυρὴ ἀκρόπολη στὸ Ρίμινι. Στὰ 1461 ἐπετέθη κατὰ τοῦ Πίου Β΄, ἡττήθηκε καὶ ἀφορίσθηκε παραχωρώντας ἀναγκαστικὰ πολλὲς γαῖες του. Στὰ 1464 πῆγε στὴν Πελοπόννησο στὸ πλευρὸ τῶν Βενετῶν, ἔκαμε συνδυασμένες ἐπιθέσεις σὲ τουρκικὰ ὁρμητήρια τῆς Μάνης, ἀλλὰ τὴν παραμονὴ τῆς καταλήψεως τοῦ Μυστρᾶ διαφώνησε μὲ τὸν δόγη τῆς Βενετίας Δάνδολο καὶ ἐπέστρεψε στὸ Ρίμινι. Παρὰ τὸν σκληροτράχηλο χαρακτῆρα του ὑπῆρξε ὑποστηρικτὴς διανοουμένων καὶ καλλιτεχνῶν. Προτοῦ ἐγκαταλείψει τὸν Μυστρᾶ πῆρε μαζί του τὰ ὀστᾶ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος στὸ Ρίμινι. Βλ. Giovanni Soranzo, Sigismondo Pandolfo Malatesta in Morea e le vicende del suo dominio, "*Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le provincie di Romagna*", serie IV, 8(1918), pp. 211-280, idem, *Pio II e la politica italiana nella lotta contro i Malatesti, 1457-1463*, Padova 1911, Giovanni Battista Picotti, Sopra alcuni frammenti inediti dei Commentarii di Pio II, "*Miscellanea di Studi storici in onore di Giovanni Sforza*", Lucca 1915, p. 103, 'Αντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας...*, ὅ.π., σσ. 20-21, 26-49, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 271, 274-275, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia...*, ὅ.π., p. 319, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp. 116-117, Charles Yriarte, Un condotierre au XVe s., Sigismond Malatesta, "*Revue des Deux Mondes*", XLVIII(1881), pp. 624-653 καὶ γενικὰ γιὰ τὸν Μαλατέστα βλ. Edward Hutton, *Sigismondo Pandolfo Malatesta, Lord of Rimini*, London MCMVI.

17. Γιὰ τὴ στάση τῆς Βενετίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωση βλ. Denis A. Zakythinos, L'attitude de Venise face au déclin et à la chute de Constantinople, "*Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente*", vol. I, Firenze MCMLXXVII, pp. 61-75.

Ὕστερα ἀπὸ ἑπτάμισυ μῆνες, δεδομένου ὅτι τὸ συνέδριο εἶχε ἀρχίσει τὴν 1η Ἰουλίου 1459, μετὰ ἀπὸ ἀρκετὲς ἀπογοητεύσεις ὁ Πίος Β΄ ἀποφάσισε νὰ κλείσει τὶς ἐργασίες στὴ Μάντοβα. Στὶς 14 Ἰανουαρίου 1460 εἶπε στοὺς παρόντες ὅτι ἦταν ἀνώφελο νὰ περιμένουν τοὺς ὑπόλοιπους ποὺ εἶχαν κληθεῖ καὶ δὲν εἶχαν ἐμφανισθεῖ. Περίμενε περισσότερα ἀποτελέσματα, ἀλλὰ δὲν χάνει τὶς ἐλπίδες του. Ἀνέπτυξε διὰ μακροῦ τί θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει στὴ σταυροφορία κάθε λαός, ἀπὸ πλευρᾶς χρημάτων, ἀνδρῶν, ὁπλισμοῦ, πλοίων. Ἂν ξεκινοῦσε ἡ Εὐρώπη, θὰ ἀκολουθοῦσαν ὁ Σκενδέρμπεης, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι.

Ἔχει ἤδη σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πίος Β΄ ἦταν γνώστης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Εὐρώπης ἀλλὰ καὶ τῶν κυβερνώντων προσώπων. Κατὰ συνέπεια ἐπέλεγε τὸν σωστὸ τρόπο στὸν καθένα γιὰ νὰ φθάσει στὸν στόχο του. Κάποιες φορὲς ἐκμεταλλεύθηκε τὴ δυσάρεστη θέση ἑνὸς ἡγεμόνα γιὰ νὰ ἀποσπάσει τὴ σχετικὴ ὑπόσχεση. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Γάλλου πρίγκηπα Ἰωάννη Ε΄ κόμη τοῦ Armagnac (1420-1473), ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ συγχώρηση ἀπὸ τὸν πάπα γιὰ τὸ ἁμάρτημα τῆς αἱμομιξίας, στὸ ὁποῖο εἶχε περιπέσει, ὑποσχέθηκε νὰ πολεμήσει κατὰ τῶν Τούρκων μὲ πενήντα λογχοφόρους[18].

Στὶς 7 Ὀκτωβρίου 1460 ὁ πάπας ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη, ὅπου τὸ ποίμνιό του τὸν περίμενε ἐκδηλώνοντάς του αἰσθήματα ἀγάπης. Δικαιολόγησε τὴν

18. Ὁ Ἰωάννης Ε΄, κόμης τοῦ Armagnac καὶ τοῦ Rhodez ἀπὸ τὰ 1450, νυμφεύθηκε τὴν νεώτερη ἀδελφή του Ἰσαβέλλα. Προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νὰ ἀναγνωρίσει ἐπίσημα τὸν γάμο του ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο Ε΄. Διώχθηκε ἀπὸ τὰ ἐδάφη του στὰ 1455 ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ βασιλέα τῆς Γαλλίας Καρόλου Ζ΄. Ὅταν ἦταν στὸν παπικὸ θρόνο ὁ Κάλιξτος Γ΄, ἕνας ἐπίσκοπος, ὁ Ἰωάννης-Ἀμβρόσιος τοῦ Καμπραὶ καὶ ἕνας ἄλλος τοῦ χορήγησαν ψευδῆ ἀκύρωση τοῦ γάμου του. Ὁ Πίος Β΄ διέταξε σχετικὴ ἔρευνα καὶ τιμώρησε τοὺς δύο ὑπευθύνους. Ὁ Ἰωάννης Ε΄ καταδικάσθηκε στὸ Παρίσι, ἔχασε τὴν περιουσία του καὶ ἐπέστρεψε στὴ Γαλλία στὰ 1460 μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καρόλου Ζ΄. Ὁ Πίος Β΄ ἐπέβαλε στὸν Ἰωάννη νηστεία, διακοπὴ τῶν σχέσεων μὲ τὴν ἀδελφή του, καταβολὴ 5.000 δουκάτων γιὰ τὴν προικοδότηση ἀπόρων κοριτσιῶν καὶ τὴν ἀναστήλωση ἐκκλησιῶν, προσκύνημα στὴ Ρώμη καὶ συμμετοχὴ στὴ σταυροφορία κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν μὲ πενήντα λογχοφόρους. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 205-206, Henri Martin, *Histoire de France...*, t. VI, ὅ.π., pp. 513-514. Γιὰ τὴν ὁμιλία τοῦ Πίου Β΄ βλ. Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., p. 238, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 59-60, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, p. 79.

πολύμηνη ἀπουσία του ἀναπτύσσοντας διὰ μακροῦ τὴ δεινὴ θέση τῆς πίστεως ἔναντι τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων, τὴν ἀνάγκη συγκλήσεως συνεδρίου καὶ τὴν ἀμφίβολη ἐπιτυχία τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ. Δὲν λείπει τὸ κουράγιο ἀπὸ τοὺς λαούς, ἀλλὰ ἡ δυνατότητα ἐκστρατείας, εἶπε. Κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὸν κατηγορήσει ὅτι ἐγκαταλείπει τὴν ὀρθοδοξία στὸ ἔλεος τῆς τύχης της. Μπορεῖ νὰ μὴν βάδισε ἀκόμη κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ τουλάχιστον ἔσπειρε τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ ἐγχείρημα αὐτό. Ἴσως μία ἡμέρα νὰ δρέψει καὶ καρπούς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ὀκτωβρίου συνέβησαν ταραχὲς στὴ Ρώμη οἱ ὁποῖες τελικὰ κατεστάλησαν καὶ οἱ ἔνοχοι ἐκτελέσθηκαν. Μετὰ τὸ πέρας τῶν γεγονότων ὁ Πίος Β΄ μίλησε στοὺς καρδιναλίους καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς πόλεως σχετικὰ μὲ τοὺς ἐμφύλιους σπαραγμοὺς ποὺ μάστιζαν τὴν Ἰταλία. Ὅσο διαρκοῦσαν, δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ ὀργανωθεῖ ἡ Ἰταλία γιὰ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ ἴδιο προσπάθησε καὶ ὁ πάπας Νικόλαος Ε΄. Ἔπρεπε πρῶτα νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ κάμουν εἰρήνη, ὥστε νὰ προχωρήσουν στὸ ἑπόμενο βῆμα. Καὶ ὁ Βησσαρίων ἀντιμετώπισε τὸ ἴδιο πρόβλημα ὅταν μετὰ τὸ πέρας τοῦ συνεδρίου τῆς Μάντοβας, μετέβη στὴ Γερμανία. Πολλὲς περιοχὲς τῆς Αὐστρίας βρίσκονταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση. Ὁ Βησσαρίων κάλεσε τοὺς Γερμανοὺς ἡγεμόνες νὰ τηρήσουν τὴν ὑπόσχεση ποὺ εἶχαν δώσει στὴ Μάντοβα, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἄκουσε τοὺς λόγους του, οὔτε εἶπε ὅτι θὰ βοηθήσει τὴ χριστιανοσύνη[19].

Ὁ Πίος Β΄ κινήθηκε σὲ διάφορα ἐπίπεδα, γιὰ νὰ ξεσηκώσει τοὺς χριστιανούς. Ἔστειλε στὴν Ἀνατολὴ ἕναν μοναχό, τὸν Lodovico Severi, γιὰ νὰ συναντήσει τοὺς βασιλεῖς τῆς Γεωργίας, τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας καὶ νὰ τοὺς πείσει νὰ βαδίσουν κατὰ τῶν Τούρκων στὴν Ἀσία ταυτόχρονα μὲ τοὺς Εὐρωπαίους. Ὁ Severi ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1460 μαζὶ μὲ πολλοὺς πρέσβεις ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιοχές. Αὐτοὶ ἔτυχαν

19. Γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Πίου Β΄ στὴ Ρώμη καὶ τὰ δυσάρεστα γεγονότα βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 220-221, 227-233. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα στὴ Γερμανία βλ. Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum libri decem...*, ὅ.π., lib. VIII, pp. 430-431, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 242-254, Μαν. Ι. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως...*, ὅ.π., σ. 12, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 66-86, Nikolai Iorga, *Notes et extraits...*, ὅ.π., p. 177, CVIII, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp.159-175.

θερμῆς ὑποδοχῆς στὴ Ρώμη καὶ ὑποσχέθηκαν πώς, ὅταν κρίνει ὁ πάπας ὅτι ἡ ἐποχὴ εἶναι κατάλληλη, 120.000 πολεμιστὲς θὰ εἶναι ἕτοιμοι στὴν 'Ασία νὰ κτυπήσουν τὴν αὐτοκρατορία τοῦ Μωάμεθ μέχρι τὸν Βόσπορο καὶ τὸν 'Ελλήσποντο. Μετὰ ἀπὸ κάποιο διάστημα ἔφυγαν οἱ πρέσβεις ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ μετέβησαν στὴ Γαλλία, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ συνδρομὴ τοῦ βασιλέα Καρόλου Ζ΄ καὶ τοῦ δούκα τῆς Βουργουνδίας, ἀλλὰ δὲν βρῆκαν ἀνταπόκριση[20].

Στὶς 22 'Ιουλίου 1461 ἀπεβίωσε ὁ Κάρολος Ζ΄ καὶ στὶς 18 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους στέφεται βασιλέας ὁ γιός του Λουδοβίκος ΙΑ΄. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1462 ὁ Λουδοβίκος ἔστειλε πρεσβεία μὲ ἐπίσημο χαρακτῆρα στὸν πάπα. Μέλη τῆς πρεσβείας ἦσαν καρδινάλιοι, ἐπίσκοποι, ἀββᾶδες, εὐγενεῖς καὶ γραμματεῖς τοῦ βασιλέα. 'Ο καρδινάλιος τοῦ Arras στὴ μακρά του ὁμιλία πρὸς τὸν πάπα ἀνέφερε ὅτι τὸ ξίφος τῶν Τούρκων ἐπικρέμαται ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν χριστιανῶν καὶ ἀποτελεῖ τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο γιὰ τὴ θρησκεία. 'Υπὸ ὁρισμένους ὅρους θὰ μποροῦσε ἡ Γαλλία νὰ στείλει στὴν 'Ελλάδα 40.000 ἱππεῖς καὶ 30.000 τοξότες. Μὲ τὶς δυνάμεις αὐτὲς θὰ ἐκδιώκετο ὁ Μωάμεθ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ ἡ Συρία μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο θὰ περιερχόταν πάλι στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν. 'Ο Πίος Β΄ γράφει ἐπ' αὐτοῦ στὰ Commentarii ὅτι ὁ καρδινάλιος εἶχε εὐγλωττία ἀλλὰ ὄχι εἰλικρίνεια, ὅτι χρησιμοποιοῦσε γαλατικοὺς θεατρινισμοὺς καὶ ὅτι παρουσίαζε ὡς ἀληθινὰ τὰ πλέον ὀφθαλμοφανῆ ψεύδη[21].

20. 'Ο Ludovico Severi ἦταν φραγκισκανὸς μοναχὸς καὶ ἐστάλη ἀπὸ τὸν Πίο Β΄ ὡς ἀποστολικὸς νούντσιος στὴν 'Ανατολή. Μετὰ τοῦ χορήγησε τὸν τίτλο τοῦ Πατριάρχη 'Αντιοχείας. Τελικὰ ἀποκαλύφθηκε ὅτι εἶχε ἐξαπατήσει τὸν Πάπα. Βλ. γιὰ αὐτὸν *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 241-244.

'Ο Κάρολος Ζ΄ ἦταν ἤδη ἀσθενὴς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ἀπεβίωσε στὶς 22 'Ιουλίου 1461. Οἱ πρέσβεις αὐτοὶ παρέστησαν στὴν κηδεία του. 'Ο Κάρολος Ζ΄ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Πίο Β΄ καὶ μόνον ὁ Πίος τὸν ἀπέτρεψε ἀπὸ τὴν ἰδέα νὰ ἀποκληρώσει τὸν πρωτότοκο γιό του, μετέπειτα Λουδοβίκο ΙΑ΄ καὶ νὰ ὁρίσει διάδοχό του τὸν δευτερότοκο Κάρολο. Βλ. Henri Martin, *Histoire de France...*, t. VI, ὅ.π., p. 520, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, p. 134, καὶ γιὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τῶν πρέσβεων p. 149, βλ. 'Αχιλλέως 'Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σ. 53.

21. Οἱ σχέσεις τοῦ Πίου Β΄ μὲ τὸν Λουδοβίκο ΙΑ΄ ὑπῆρξαν στὴ συνέχεια κακές, παρόλον ὅτι ὁ Πίος εἶχε μεταπείσει τὸν Κάρολο Ζ΄ στὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, γιὰ νὰ μὴ προκληθοῦν ταραχὲς στὴ Γαλλία. 'Ιδιαίτερη ἔνταση δημιουργήθηκε μὲ τὸ ζήτημα τῆς Pragmatica Sanctio. 'Ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ δὲν τὴν ἀποδέχθηκε ποτέ. Γιὰ τὶς σχέσεις Πίου Β΄ καὶ Λουδοβίκου ΙΑ΄ βλ. Henri Martin, *Histoire de France...*, t. VI, ὅ.π., pp. 529-531, 534-535, 546. Γιὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Πίου Β΄ γιὰ τὸν καρδινάλιο τοῦ Arras καὶ τοὺς Γάλλους βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 301-302. Γιὰ τὴν Pragmatica Sanctio βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp.132, 138, 150. Γενικὰ γιὰ τὸν Λουδοβίκο ΙΑ΄ βλ. Charles Pinot-Duclos, *Histoire de Louis XI*, 4 vol., Paris 1745, *Mémoires de Jacques du Clercq commenchantes l'an 1448 finissantes l'an 1467*, édit. par le baron de Reiffenberg 4 vol., Bruxelles 1823, Jules Quicherat, *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI par Thomas Bazin*, 4 vol., Paris 1855-1859.

Ἔχοντας πάντοτε στὸν νοῦ του τὴ δυνατότητα ὀργανώσεως σταυροφορίας ὁ Πίος Β΄ κάλεσε τὸν Μάρτιο τοῦ 1462 λίγους ἔμπιστους καρδιναλίους καὶ τοὺς εἶπε ὅτι μετὰ τὸ συνέδριο τῆς Μάντοβας δὲν κατορθώθηκε τίποτα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ ἀδιαφορία, ὀφείλεται σὲ ἀπελπισία. Γιὰ νὰ ἐναντιωθοῦμε στοὺς Τούρκους, πρέπει ὅλοι νὰ ἑνώσουν δυνάμεις. Θὰ ἦταν μάταιο νὰ συγκληθεῖ καὶ ἄλλο συνέδριο. Ἂν σταλοῦν πρέσβεις, οἱ ἡγεμόνες τοὺς χλευάζουν. Ἂν ζητηθοῦν φόροι ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, οἱ ἱερεῖς θὰ συγκαλέσουν σύνοδο. Ἂν μοιρασθοῦν συγχωροχάρτια, θὰ κατηγορηθεῖ ὁ πάπας ὅτι θέλει νὰ μαζέψει χρυσάφι. Γι' αὐτό, κατέληξε, θὰ κηρύξω σταυροφορία καὶ θὰ ἀναχωρήσω καὶ ἐγὼ παρὰ τὴν ἡλικία μου. Μόνον ἔτσι θὰ φιλοτιμηθοῦν οἱ ἡγεμόνες καὶ θὰ ἀκολουθήσουν. Θὰ ἀκολουθήσει ὁ Φίλιππος, δούκας τῆς Βουργουνδίας καὶ ὁ βασιλέας τῆς Γαλλίας. Θὰ ἀκολουθήσουν οἱ Οὔγγροι καὶ οἱ Βενετοί. Οἱ χριστιανοὶ ποὺ βρίσκονται σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση πρέπει νὰ κάμουν εἰρήνη γιὰ πέντε χρόνια. Θὰ εὐλογήσω ὅσους ὑπακούσουν καὶ θὰ ἀφορίσω ὅσους παρακούσουν. Θὰ τοὺς στείλω ἀνάθεμα καὶ θὰ τοὺς παραδώσω στὸν διάβολο γιὰ νὰ καοῦν στὸ αἰώνιο πῦρ[22].

22. 'Ο Πίος Β΄ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ φανερώνει τὴν ἀπελπισία του καὶ διότι οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Γάλλο βασιλέα ἦσαν κακὲς καὶ διότι ὁ Φίλιππος Γ΄ δούκας τῆς Βουργουνδίας δὲν ἐμφανίσθηκε στὴν Μάντοβα, ὅπως ἀνέμενε ὁ πάπας. Δὲν ἔδειξε τὸ ἀπαιτούμενο ἐνδιαφέρον, παρὰ τὸ ὅτι ὁ πατέρας του εἶχε αἰχμαλωτισθεῖ στὸ παρελθὸν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. 'Ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1461 ἀκύρωσε τὴν Pragmatica Sanctio, ὁ Πίος Β΄ ἐξέδοσε καὶ τοῦ ἔστειλε βούλλα σχετικὴ μὲ τὴν ἀκύρωση καὶ οἱ δύο πλευρὲς προσπαθοῦσαν νὰ δράσουν πρὸς ἴδιο ὄφελος. Κατηγορήθηκε τότε ἡ Ρώμη γιὰ σιμωνία (ὄχι ὁ Πίος Β΄, διότι δὲν θεωρήθηκε ὅτι πλούτισε) ἀλλὰ ἡ Curia. 'Ο Πίος προσείλκυσε στὴ Ρώμη πρόσωπα, χρήματα, δίκες, παρεμβαίνοντας κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸν στὶς σοβαρὲς διαφορὲς ποὺ εἶχε ὁ Λουδοβίκος ΙΑ΄ μὲ κάποιους δούκες. 'Επιπλέον ὑποστήριξε τὸν οἶκο τῆς 'Αραγώνας στὴν 'Ιταλία ἔναντι τοῦ οἴκου τῆς Γαλλίας καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἐκδιώξει ἀπὸ τὴ Νάπολη τὸν 'Ανδηγαυὸ 'Ιωάννη, δούκα τῆς Καλαβρίας καὶ νὰ ἐγκαταστήσει τὸν νόθο Φερδινάνδο τῆς 'Αραγώνας. 'Ο Λουδοβίκος ΙΑ΄, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν εὔνοια τοῦ Πίου, τοῦ παρεχώρησε δύο κομητεῖες (Βαλένθια καὶ Δίε), τὶς ὁποῖες

῾Ο Θωμᾶς Παλαιολόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἤδη ἀναφέραμε, εἶχε στὴν κατοχή του τὴν Κάρα τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου. Σκεπτόταν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων γιὰ νὰ μὴ βεβηλωθεῖ. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Πάτρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁ Θωμᾶς πῆρε μαζί του τὸ ἱερὸ λείψανο καὶ κατέφυγε στὸν δεσπότη τῆς ῎Αρτας. Κάποιοι χριστιανοὶ ἡγεμόνες ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν Κάρα καὶ ἔστειλαν πρεσβεῖες στὸν Θωμᾶ. ῾Ο Πίος Β´ σκέφθηκε πὼς ἡ ἁρμόζουσα θέση τῆς Κάρας τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου ἦταν στὴ Ρώμη, κοντὰ στὰ λείψανα τοῦ ἀδελφοῦ του, ῾Αγίου Πέτρου. Κατὰ συνέπεια ἔγραψε στὸν Θωμᾶ ὅτι θὰ ἦταν ἀνίερο νὰ παραδώσει τὴν Κάρα σὲ ὁποιονδήποτε ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο Ποντίφηκα, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος ἱκανὸς νὰ κρίνει ποιὲς τιμὲς ἀποδίδονται στοὺς ἁγίους. Πρέπει νὰ φέρει τὴν Κάρα στὴ Ρώμη καὶ ἴσως μία ἡμέρα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ῾Αγίου Πέτρου, ὁ ῞Αγιος ᾿Ανδρέας ἐπιστρέψει στὸν τόπο του. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὁ Θωμᾶς νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν Κάρα σὲ ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ποντίφηκα, γιὰ νὰ μὴν ἀγανακτήσουν ἐναντίον του οἱ ᾿Απόστολοι. ᾿Επιπλέον ἂν ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος θελήσει νὰ μείνει στὴ Ρώμη, θὰ τοῦ συμπεριφερθοῦν ὅπως ἁρμόζει σὲ ἡγεμόνα. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ἔπεισαν τὸν Θωμᾶ καὶ στὰ 1461 ἔφθασε στὴν ᾿Αγκώνα μαζὶ μὲ τὴν Κάρα, ἡ ὁποία τὸν προστάτευσε ἀπὸ τὴ θαλασσοταραχὴ τῆς ᾿Αδριατικῆς, γιατὶ τὴ χρονιὰ ἐκείνη ἡ θάλασσα εἶχε καταπιεῖ πολλὰ πλοῖα. ῾Ο Πίος Β´ ἔστειλε στὴν ᾿Αγκώνα τὸν καρδινάλιο Alessandro Oliva da Sassoferrato καὶ ὅταν αὐτὸς διεπίστωσε ὅτι ὄντως ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Κάρα τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου, ἐνεχείρισε στὸν Θωμᾶ χρυσάφι γιὰ νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μεταβεῖ στὴ Ρώμη. Τὴν Κάρα ὁ καρδινάλιος παρέδωσε στὸν διοικητὴ τοῦ φρουρίου τοῦ Narni στὴν ἐπαρχία Umbria, ἡ ὁποία ἀνῆκε στὸν πάπα. ῾Ο Πίος Β´ περίμενε νὰ διακοποῦν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, νὰ παύσει νὰ ἀκούγεται ἡ κλαγγὴ τῶν ὅπλων καὶ μετὰ ἄρχισε τὶς προετοιμασίες γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς Κάρας στὴ Ρώμη. ῾Υποσχέθηκε συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν σὲ ὅσους θὰ παρευρίσκονταν στὴν τελετὴ ὑποδοχῆς τῆς Κάρας. ῾Ο Βησσαρίων, ὁ Alessandro Oliva da Sassoferrato καὶ ὁ διοικητὴς τῆς ἐκκλησίας τῆς Σιένας μετέβησαν στὸ Narni, γιὰ νὰ μεταφέρουν στὴ Ρώμη τὴν Κάρα. ῾Ο Πίος Β´ σκέφθηκε γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς ὑποδοχῆς νὰ ἐκτεθοῦν σὲ λιτανεία οἱ Κάρες τῶν ᾿Αποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ποὺ φυλάσσονταν στὸν ῞Αγιο ᾿Ιωάννη τοῦ Λατερανοῦ, ἀλλὰ οἱ ἀργυρὲς λάρνακες καὶ οἱ κλειδαριές τους ζύγιζαν πολὺ καὶ ἦταν πιθανὸν νὰ φθαροῦν κατὰ τὴ μεταφορά. Τελικά, ἡ Κάρα τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου ἔφθασε στὴ Ρώμη τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, 11 ᾿Απριλίου 1462. ῾Ο Πίος Β´ ἀναφέρει ὅτι, παρὰ τὴν κακοκαιρία, τὴν ὥρα τῆς λιτανείας ὁ καιρὸς ἦταν ὑπέροχος. ῾Ο Βησσαρίων ξεκλείδωσε τὴ λάρνακα καὶ παρέδωσε μὲ δάκρυα τὴν Κάρα στὸν ποντίφηκα, ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος στὸ ἱερὸ λείψανο εἶπε ὅτι ἡ μανία τῶν Τούρκων τὴν ἐξεδίωξε ἀπὸ τὸν τόπο της καὶ ὅτι βρῆκε καταφύγιο κοντὰ στὸν ῞Αγιο Πέτρο. ῞Οτι μαζὶ μὲ τὴν Κάρα εἶναι παρὼν καὶ ὁ ῞Αγιος ᾿Ανδρέας τὴ στιγμὴ αὐτὴ στὴ Ρώμη. ῾Η Κάρα παρέμεινε τὴ νύκτα στὴν ἐκκλησία Santa Maria del Popolo, ὅπου ἔμεινε καὶ ὁ πάπας, καὶ τὴν ἑπομένη μεταφέρθηκε μὲ μεγάλη ἐπισημότητα στὸν ναὸ τοῦ ῾Αγίου Πέτρου, ἀκολουθούμενη ἀπὸ πλῆθος πιστῶν καὶ ὅλου τοῦ ἱερατείου. ῾Ο Πίος Β´ περιγράφει στὰ Commentarii τὸν στολισμὸ τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν ὁδῶν ἀπὸ ὅπου περνοῦσε ἡ λιτανεία. ᾿Εντυπωσίασε ὁ Βησσαρίων μὲ τὴν ὁμιλία του. ῾Η Κάρα, εἶπε, μᾶς λέγει τὰ ἑξῆς: κήρυξα τὸ Εὐαγγέλιο στὴν ᾿Αχαΐα τῆς Πελοποννήσου καὶ κατώρθωσα νὰ ἐκδιώξω τὴ λατρεία τῶν εἰδώλων. ῞Οταν ὅμως ὁ Μωάμεθ κατέκτησε τὴν ᾿Ανατολή, τὴν ῾Ελλάδα καὶ πρόσφατα τὴν ᾿Αχαΐα, ἐγκατέλειψα τὸν τόπο αὐτὸν ὑπακούοντας σὲ θεῖο μήνυμα, γιὰ νὰ διαφύγω ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀπίστων. Καταφεύγω σὲ σένα ἀδελφὲ Πέτρο. Τί θὰ κάμεις; Θὰ παραμείνεις διστακτικὸς ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, ἐχθροὺς τοῦ Σταυροῦ; ῎Εχεις ἕναν διάδοχο, ὁ ὁποῖος ἔχει στὴν καρδιά του τὴν ἀνησυχία, τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐκδικηθεῖ τὸ ἀθῶο αἷμα τῶν χριστιανῶν. ᾿Απευθύνω τὴν ἔκκλησή μου σὲ σένα ποντίφηκα Πίε, ὅ,τι ζήτησα ἀπὸ τὸν ἀδελφό μου νὰ τὸ ἐκτελέσεις σύ.

ἀπαιτοῦσε ὁ πάπας. ᾿Αργότερα ὅμως ἄλλαξε στάση καὶ ἐξεδίωξε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἔδαφος τοὺς εἰσπράκτορες τοῦ πάπα καὶ τρεῖς καρδιναλίους, οἱ ὁποῖοι διέθεταν ἐπισκοπὲς καὶ ἀββαεῖα στὴ Γαλλία. Στὰ 1464 ἡ Γαλλία διαμαρτυρήθηκε ὅτι ἡ Ρώμη μέσα σὲ τρία χρόνια εἶχε πάρει 3.000.000 χρυσᾶ σκούδα. ῾Ο Πίος ἔστειλε νούντσιο στὴ Γαλλία γιὰ συνεννοήσεις καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙΑ´ διέταξε νὰ τὸν συλλάβουν. Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση μεταξὺ Πίου Β´ καὶ γαλλικοῦ βασιλείου. Βλ. Henri Martin, *Histoire de France...*, t. VI, ὅ.π., p. 546, Thomas Basin, Historia Ludovici XI, t. I, col. 4, 19, στὸ Jules Quicherat, *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*, Paris 1855, Jacques du Clercq, *Mémoires commenchantes l'an 1448 finissantes l'an 1467*, ὅ.π., livre IV, Charles Pinot-Duclos, *Histoire de Louis XI*, Paris 1745, vol. I. ῞Οσο γιὰ τὸν δούκα τῆς Βουργουνδίας Φίλιππο, δὲν ἦταν βέβαιο ὅτι θὰ ἀκολουθοῦσε στὴν ἐκστρατεία τὸν Γάλλο βασιλέα, δεδομένου ὅτι ὁ πατέρας του ᾿Ιωάννης εἶχε δολοφονηθεῖ μὲ ἐντολὴ τοῦ Καρόλου, μετέπειτα Καρόλου Ζ´ καὶ μέχρι τὰ 1435 ὁ Φίλιππος ἦταν σύμμαχος τοῦ βασιλέα τῆς ᾿Αγγλίας, ὁ ὁποῖος διεκδικοῦσε τὸν γαλλικὸ θρόνο, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα.

Γιὰ τὸ ἔντονο ὕφος τοῦ Πίου Β´ βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 304-305.

῾Ο Θωμᾶς Παλαιολόγος παρέμεινε στὴ Ρώμη μέχρι τὸν θάνατό του. ῾Ο Πίος Β΄ τοῦ χορήγησε κατοικία κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ ῾Αγίου Πνεύματος καὶ 300 χρυσᾶ δουκάτα μηνιαίως. Οἱ καρδινάλιοι τοῦ χορηγοῦσαν 200 δουκάτα ἐπιπλέον καὶ ἡ Βενετία 500 δουκάτα ἐτησίως[23].

῾Ο Πίος Β΄ ποτὲ δὲν πίστευσε ὅτι ἡ Βενετία θὰ συμμετάσχει σὲ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους. Τὴ νύκτα τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1462 σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση εὐλόγησε ἕνα ξίφος καὶ τὸ παρέδωσε στὸν πρέσβυ τῆς Βενετίας. Τὸ ξίφος προοριζόταν γιὰ τὸν δόγη, γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει κατὰ τῶν Τούρκων. Αὐτὰ ὅμως ἦσαν μάταια, γράφει ὁ Πίος. Δὲν βρίσκεις καλὴ θέληση σὲ ἕναν λαὸ ἀχάριστο καὶ δὲν μπορεῖς νὰ πείσεις μία φιλάργυρη δημοκρατία καὶ ἕνα πλῆθος ἐμπόρων νὰ λάβει μέρος σὲ ἕναν ἔνδοξο πόλεμο. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν σέβονται τὴν τιμή. Εἶναι σκλάβοι τοῦ κέρδους καὶ περιφρονοῦν τὴ δόξα ποὺ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κέρδος. Εὐγένεια καὶ ἐμπόριο δὲν συμβαδίζουν[24].

23. Γιὰ τὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο (ὁ ὁποῖος ἔμεινε πλέον στὴ Ρώμη ὅπου καὶ ἀπεβίωσε στὰ 1465 καὶ ἐτάφη στὴν κρύπτη τοῦ ᾿Αποστόλου Πέτρου) καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς Κάρας τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου βλ. Στεφάνου Ν. Θωμόπουλου, *῾Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν...*, ὅ.π., σσ. 371-373, Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *῾Ιστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν...*, ὅ.π., τ. Α΄, κολ. 80-81, τ. Β΄, κολ. 1522, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 235-236, 257-258, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp. 249, 258-260, Laonici Chalcocondylae Atheniensis, *Historiarum libri decem...*, ὅ.π., lib. IX, p. 485, ᾿Αντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας...*, ὅ.π., σ. 22, Σπυρ. Λάμπρος, ῾Η ἀνακομιδὴ τῆς Κάρας τοῦ ῾Αγίου ᾿Ανδρέου, "*Νέος ῾Ελληνομνήμων*" 10 (1913), σσ. 33-112, Σωτηρίου Γκολφινόπουλου, *῾Ο πρωτόκλητος ᾿Ανδρέας*, Πάτραι 1946, ᾿Αχιλλέως ᾿Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ ῞Ελλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 94-100.

῞Οπως προφητικὰ ἔγραψε ὁ Πίος Β΄ ὅτι ἡ Κάρα θὰ ἐπιστρέψει στὸν τόπο της, ἡ Κάρα ἐπανῆλθε στὴν Πάτρα στὶς 26 Σεπτεμβρίου 1964. ῾Η Μητρόπολη Πατρῶν ἐζήτησε τότε ἀπὸ τὸ Βατικανὸ νὰ παραχωρήσει τὴν Κάρα καὶ ὁ Πάπας Παῦλος Στ΄ ἐδέχθηκε. ῾Η Κάρα ἔφθασε στὴν Πάτρα συνοδευόμενη ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Bea, ἐπισκόπους καὶ ἄλλους ἐπισήμους. Κατὰ τὴν τελετὴ παραδόσεως ἱερούργησαν 21 μητροπολίτες. Βλ. Χαρίτων Πνευματικάκις, *῾Ο Πρωτόκλητος*, Πάτραι 1964, Giuseppe Schirò, Il ritorno a Patrasso del sacro capo di Sant'Andrea, "*Oriente Cristiano*", Palermo 1964, Agostino Pertusi, "Da Roma a Patrasso con la reliquia del'Apostolo Andrea", "*Vita e pensiero*", Milano 1964.

Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Πίου Β΄ βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 307-319.

24. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., p. 371. ᾿Εκφράζεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τῆς Βενετίας διότι, ὅταν θέλησε νὰ συγκαλέσει γιὰ συνέδριο τοὺς ἡγεμόνες στὸ Udine, ποὺ ἦταν ἔδαφος βενετικό, ἡ Βενετία τοῦ ἀρνήθη-

῾Ο Πίος Β΄ παρακολουθοῦσε βέβαια μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ πράγματα τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, τὶς κινήσεις τῶν ἡγεμόνων, τὶς δυνατότητες τῶν λαῶν, καθόσον ὁ σκοπός του ἦταν νὰ τοὺς ἑνώσει ὅλους σὲ σταυροφορία. ῏Ηταν ὅμως ἐνήμερος καὶ ὅσων λάμβαναν χώρα στὰ Βαλκάνια καὶ στὶς περιοχὲς ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ὑποστεῖ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Στὸ κείμενό του ἀναφέρεται συχνὰ στὴν Οὐγγαρία, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ χώρα εἶχε ἀπωθήσει τὴν ὀθωμανικὴ ἐπίθεση, στὸν ᾿Ιωάννη Οὐνιάδη, στὸν ᾿Ιωάννη Δράκουλα καὶ στὰ κατορθώματά του. Στὰ τέλη τοῦ 1462 ὁ βασιλέας τῆς Βοσνίας Στέφανος Tomasevič ἔστειλε πρεσβεία στὸν πάπα ζητώντας βοήθεια. Εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι ὁ Μωάμεθ ἑτοίμαζε ἐπίθεση κατὰ τῆς Βοσνίας καὶ ἦταν βέβαιος ὅτι ἡ χώρα του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀντισταθεῖ. Παρεκάλεσε τοὺς Οὔγγρους, τοὺς Βενετοὺς καὶ τὸν Γεώργιο Σκενδέρμπεη νὰ τὸν βοηθήσουν. Τώρα ζητᾶ καὶ ἀπὸ τὸν πάπα νὰ τὸν βοηθήσει καὶ νὰ πείσει τὸν Οὔγγρο βασιλέα νὰ ἑνώσει τὶς δυνάμεις του μὲ αὐτὲς τῆς Βοσνίας. Μετὰ τὴ Βοσνία ὁ Μωάμεθ θὰ προχωρήσει πρὸς τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Δαλματία. ῾Ο πάπας ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ κάμει ὅ,τι τοῦ εἶναι δυνατὸν ἀπὸ στρατιωτικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ ἐπίσης θὰ κτίσει ἐκκλησίες στὴ Βοσνία καὶ θὰ χειροτονήσει ἐπισκόπους, ὥστε ὁ λαὸς νὰ μὴν παρασυρθεῖ ἀπὸ ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις τῶν Τούρκων καὶ νὰ αἰσθανθεῖ τὴ δύναμη τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας κοντά του. Τελικά, τὸν Μάϊο τοῦ 1463 ἡ Βοσνία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

κε. Τότε ἐπέλεξε τὴ Μάντοβα. ᾿Επιπλέον, ὅταν ὁ Κάλιξτος Γ΄ ἔστειλε στὸ Αἰγαῖο τὸν Λουδοβίκο Scarampo, ἡ Βενετία δὲν ἔλαβε μέρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Τούρκων.

῾Η πολιτικὴ τῆς Βενετίας ἔναντι τῶν Τούρκων διαμορφώθηκε βάσει τῶν ἐμπορικῶν της συμφερόντων καὶ οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἦσαν ἀσύμφορες. Τὸ ἐμπόριο ἐπέβαλλε προσέγγιση μὲ τὴν Πύλη, γιὰ αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωση, συγκεκριμένα στὶς 18 ᾿Απριλίου 1454, ἡ Βενετία κατοχυρώνει τὰ ἐμπορικά της προνόμια ὑπογράφοντας συνθήκη εἰρήνης μὲ τὸν Μωάμεθ Β΄. ῎Ετσι μποροῦσε νὰ κινεῖται ἐλεύθερα στὰ λιμάνια τῆς ᾿Ανατολικῆς Μεσογείου. ῾Ο Πίος Β΄ παραπονεῖται δίκαια γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς Βενετίας ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀνάληψη πολέμου κατὰ τῶν ᾿Οθωμανῶν, ἀλλὰ ἡ Βενετία ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσει ὅτι στὰ 1460-1461 ἡ κυκλοφορία τῶν πλοίων της στὸ Αἰγαῖο ἦταν σχεδὸν ἀδύνατη. Κατὰ συνέπεια ἀπέφευγε νὰ δημιουργεῖ ἀφορμὲς ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν σὲ πολεμικὴ σύγκρουση. Δὲν ὑποστήριξε τὸ δεσποτᾶτο τοῦ Μωρέως στὰ 1460 κατὰ τὴν τουρκικὴ ἐπίθεση. Δὲν συμμετεῖχε καθόλου στὴν ἄμυνα τῆς Μυτιλήνης τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1462. ῾Ο βενετικὸς στόλος, ἀποτελούμενος ἀπὸ 29 γαλέρες, βρισκόταν τότε στὴ Χίο καὶ δὲν βοήθησε τὸν Νικόλαο Gattilusi νὰ ὑπερασπισθεῖ τὴ Μυτιλήνη, παρὰ τὶς ἐκκλήσεις αὐτοῦ.

Καὶ ἡ Οὐγγαρία ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὸν Πίο Β΄ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1463. Ἂν ἀποφάσιζε ὁ Μωάμεθ νὰ κατακτήσει τὴ χώρα, δὲν εἶχαν τὶς δυνάμεις νὰ τὸν ἀπωθήσουν. Ὁ πάπας ἐγκωμίασε τοὺς Οὔγγρους ποὺ διαρκῶς πολεμοῦσαν, γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴ θρησκεία τους. Ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἔστελλε τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ 1.000 ἱπποτῶν καὶ ὅτι θὰ ὑποχρέωνε τοὺς βασιλεῖς τῶν γειτονικῶν χωρῶν νὰ ἑνώσουν τὶς δυνάμεις τους μὲ αὐτὲς τῶν Οὔγγρων[25].

Ἀνάμεσα στὰ διάφορα γεγονότα στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ τὶς διαμάχες τῶν ἡγεμόνων στὰ 1463 ὁ Πίος Β΄ ἀναφέρεται καὶ στὸν Α΄ Βενετοτουρκικὸ πόλεμο. Ὁ Βησσαρίων μετέβη στὴ Βενετία ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι, ὅπου ἔγινε δεκτὸς μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ μίλησε στὴ Γερουσία νὰ κηρύξει πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων. Τοὺς ἀνήγγειλε ὅτι ὁ πάπας θὰ ἦταν σύμμαχός τους. Στὶς 28 Ἰουλίου 1463 ἡ Γερουσία δημοσίευσε ψήφισμα στὸ ὁποῖο ἀναφερόταν ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ἐχθροί τους. Ἐπακολούθησε λιτανεία μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε συγχώρηση σὲ ὅσους θὰ συνεισέφεραν στὴν ἐκστρατεία. Ἡ Βενετία ἔστειλε τότε στὴν Πελοπόννησο στόλο ὑπὸ τὸν Alvise Loredan, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη ἐξουσία νὰ τὴν καταλάβει μὲ ὁποιονδήποτε τρόπο. Ὑπολόγιζαν καὶ στὴ συμμετοχὴ τῶν Ἀλβανῶν ποὺ ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὴν Πελοπόννησο. Ἂν οἱ Ἀλβανοὶ πολεμοῦσαν στὸ πλευρὸ τῶν Βενετῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν πολεμιστῶν θὰ ὑπερέβαινε τὶς 30.000.

Ὁ Πίος Β΄, πάντοτε δύσπιστος ἔναντι τῶν Βενετῶν, ἐπισημαίνει ὅτι δὲν ὑποβλήθηκαν σὲ τόσες δαπάνες γιὰ ἐξοπλισμὸ στόλου, γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, διότι οἱ ἔμποροι δὲν ἀγαποῦν τὴ θρησκεία

25. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., pp. 379-383, 413-415. Ὅταν ὁ σουλτάνος ὑπέταξε τὴ Βοσνία καὶ σταθεροποίησε τὶς τουρκικὲς θέσεις στὰ δαλματικὰ παράλια ποὺ ἦσαν τὰ σύνορα τῶν βενετικῶν κτήσεων, ἡ Βενετία ἀναγκάσθηκε νὰ κηρύξει πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων στὶς 28 Ἰουλίου 1463. Δόγης ἦταν τότε ὁ Χριστόφορος Μόρο (1462-1471). Ἡ Βενετία δὲν εἶχε πλέον ἀρνητικὴ στάση ἔναντι τοῦ Πίου Β΄ καὶ ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ τὸν βασιλέα τῶν Οὔγγρων Ματθία Κορβίνο (1458-1490). Ἐπίσης κάλυψε ἀπὸ τὴ θάλασσα τὸν Γεώργιο Σκενδέρμπεη, ἐνίσχυσε τὶς κτήσεις της στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔστειλε ἰσχυρὴ μοίρα στόλου στὴ Μεθώνη ὑπὸ τὸν Alvise Loredan. Βλ. Henri Vast, *Le cardinal Bessarion*..., ὅ.π., pp. 238, 268, 274, Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*..., ὅ.π., p. 388, Μαν. Ι. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως*..., ὅ.π., σ. 11, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, pp. 66, 76, 85, 264-266, 314, 320, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*..., ὅ.π., τόμ. Β΄, σ. 121, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*..., ὅ.π., p. 308.

καὶ ὁ Βενετικὸς λαὸς δὲν θέλει νὰ χάνει χρήματα. Στὸν πόλεμο τοὺς ὤθησε ἡ δίψα τῆς ἐξουσίας καὶ ὁ πόθος νὰ κατέχουν περισσότερα. Οἱ Βενετοὶ γνώριζαν ὅτι ἡ Πελοπόννησος εἶναι εὔφορη καὶ θὰ τοὺς ἀποφέρει πολλὰ ἂν τελεῖ ὑπὸ τὴν κατοχή τους. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ Βενετία διοικεῖται ἀπὸ εὐγενεῖς, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα αὐτοὶ εἶναι σκλάβοι τοῦ ἐμπορίου, γράφει ὁ πάπας. Ἦταν ἀπαραίτητη μία ἀποικία γιὰ τὴ Βενετία καὶ ἡ Πελοπόννησος ἦταν τὸ πλέον κατάλληλο ἔδαφος[26].

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ πόσο ἀρνητικὰ ἐκφράζεται γιὰ τοὺς Βενετοὺς ὁ Πίος Β΄, ἐνῷ ἐκφράζεται πολὺ θετικὰ γιὰ τὸν Φίλιππο, δούκα τῆς Βουργουνδίας, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἐμφανισθεῖ ἐν τούτοις στὸ συνέδριο τῆς Μάντοβας. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1463 ὁ Φίλιππος ἔστειλε πρέσβεις στὸν πάπα ἀναγγέλλοντας ὅτι τὴν ἐρχόμενη ἄνοιξη θὰ ἑτοίμαζε στόλο καὶ θὰ τὸν κατηύθυνε κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁ πάπας ἐνθουσιάσθηκε μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Φιλίππου, ἀπόφαση ἀντάξια ἑνὸς ἡγεμόνα, σημειώνει στὰ Commentarii. Τί εὐγενὴς ψυχή! Τί εὐγενὲς αἷμα! Γιὰ τὴν ἀγάπη τῆς θρησκείας θὰ διασχίσει τὴ Δύση καὶ θὰ κατευθυνθεῖ στὴν Ἀνατολή. Δέκα χρόνια παρῆλθαν ἀπὸ τὴν ἅλωση καὶ πάντοτε ὁ Φίλιππος εἶχε τὴ σκέψη τῆς ἐπανακτήσεως. Δὲν τὸ ἔπραξε ἕως τώρα, λόγῳ τῶν διαφωνιῶν μὲ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνες. Τώρα εἶναι ἡ εὐκαιρία ἀποστολῆς στρατοῦ, λεγει στοὺς Βουργουνδοὺς πρέσβεις, τώρα ποὺ ἡ ἀκμάζουσα Βενετία ἔχει στείλει τὸν στόλο της. Ἔτσι θὰ ἑνώσουν τὶς δυνάμεις τους τὰ κράτη τῆς Ἰταλίας καὶ οἱ Βασιλεῖς τῆς Δύσεως καὶ ὁ Ματθίας Κορβίνος τῆς Οὐγγαρίας.

Ἐπειδὴ ὁ πάπας δὲν ἐκτιμοῦσε τοὺς Βενετούς, ὁ Βενετὸς πρέσβυς τοῦ ὑπενθύμισε ὅτι ἡ Βενετία πολεμοῦσε ἤδη κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ὅτι εἶχε

26. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., pp. 419-420.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν κήρυξη τοῦ Α΄ Βενετοτουρκικοῦ πολέμου ὑπῆρξε ἡ λεηλασία τῶν περιοχῶν γύρω ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη, ἡ κατάληψη τοῦ Ἄργους καὶ κυρίως ἡ κατάληψη τῆς Βοσνίας. Βλ. γενικά, Fr. Babinger, Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV, "*La civiltà veneziana del Quattrocento*" (1957), pp. 49-73, R. Lopez, Il principio della guerra veneto-turca nel 1463, "*Archivio Veneto*" 15 (1934), pp. 45-131, Samuele Romanin, *Storia documentate di Venezia*..., ὅ.π., pp. 314-316.

Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα στὴ Βενετία βλ. Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*..., ὅ.π., p. 315, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*..., ὅ.π., τόμ. Β΄, σ. 108-120, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion*..., ὅ.π., pp. 268-275, Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, p. 318.

ἤδη σημειώσει τὶς πρῶτες νίκες στὴν Πελοπόννησο. Δὲν ἦταν ὅμως μόνον ὁ Πίος Β΄ ποὺ δὲν ἐκτιμοῦσε τὴ δράση τῶν Βενετῶν. Ὁ πρέσβυς τῆς Φλωρεντίας εἰσηγήθηκε στὸν πάπα ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἑνώσει τοὺς Ἰταλοὺς σὲ πόλεμο, γιατὶ θὰ ἦταν σὰν νὰ ὑπηρετοῦν ὅλοι τὴ Βενετία. Ἂν ἡ Βενετία ἐκδιώξει τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τότε ἡ Πελοπόννησος θὰ μείνει στὰ χέρια τῆς Βενετίας καὶ μὲ τὸν χρόνο ἡ Βενετία θὰ ὑποτάξει ὅλη τὴν Ἰταλία. Τί θὰ ἀπογίνει τότε ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Ἕδρα ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῶν Βενετῶν; Κατὰ συνέπεια οἱ Φλωρεντινοὶ συμβουλεύουν τὸν πάπα νὰ ἀφήσει Τούρκους καὶ Βενετοὺς νὰ πολεμοῦν μεταξύ τους καὶ νὰ πέσουν καὶ οἱ δύο παρατάξεις μαζί.

Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Πίος Β΄ δὲν ἔτρεφε συμπάθεια γιὰ τοὺς Βενετούς, στὸν πρέσβυ τῆς Φλωρεντίας ἀπάντησε σὰν ἱερωμένος. "Νίκη τῶν Βενετῶν σημαίνει καὶ νίκη τοῦ Χριστοῦ, νίκη τῶν Τούρκων σημαίνει καταστροφὴ τοῦ Εὐαγγελίου. Τώρα ποὺ ὑπάρχει εἰρήνη στὴν Εὐρώπη θὰ ἑτοιμασθεῖ στόλος μὲ δαπάνη τῆς ἐκκλησίας. Θὰ ταξειδέψω καὶ ἐγὼ παρὰ τὴν ἡλικία μου καὶ τὴν κακή μου ὑγεία στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀσία[27]".

Στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1463 ὁ πάπας ἔδωσε τὴν ἐπίσημη ἀπάντησή του στοὺς πρέσβεις τοῦ Φιλίππου τῆς Βουργουνδίας ὅτι ἦταν ἕτοιμος γιὰ τὴ σταυροφορία, γεγονὸς ποὺ εὐχαρίστησε τοὺς πρέσβεις, ἀλλὰ ποὺ δυσαρέστησε καὶ ἀνησύχησε τοὺς Ρωμαίους. Ἂν ἀναχωροῦσε ἡ curia, θὰ ἔχαναν τὰ ὀφέλη τους. Ὁ πάπας τοὺς καθησύχασε τότε, ὑποσχόμενος πὼς θὰ φροντίσει γιὰ ὅλα πρὸ τῆς ἐκστρατείας. Ἔστειλε δὲ νούντσιους σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἰταλίας, γιὰ νὰ κινητοποιηθοῦν ὅλοι καὶ νὰ μὴ τὸν ἀφήσουν μόνον του νὰ φύγει σὲ τόσο μεγάλη περιπέτεια. Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ πλευρᾶς τους, εἶπε, θὰ ξεσήκωναν ὅλη τὴν Ἀνατολή.

Ἐνῷ ὁ Φίλιππος τῆς Βουργουνδίας ἑτοιμαζόταν γιὰ τὴν ἐκστρατεία, οἱ σύμβουλοί του προσπαθοῦσαν νὰ τὸν πείσουν νὰ μὴν ἀναλάβει τέτοια εὐθύνη, διότι ἡ ἡλικία του δὲν τὸ ἐπέτρεπε καὶ διότι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπογυμνώσει τὴν πατρίδα του οἰκονομικὰ προκειμένου νὰ ἐκστρατεύσει στὴν Ἀνατολή. Ἐπιπλέον ἡ Ἀγγλία ἦταν πάντοτε ἐχθρικὴ ἀπέναντι στὸν Λουδοβίκο ΙΑ΄ τῆς Γαλλίας καὶ ἂν ξεσποῦσε πόλεμος ἀνάμεσά τους πάλι, δὲν θὰ ἔπρεπε ὁ δούκας τῆς Βουργουνδίας νὰ βρίσκεται τόσο μακρυά. Τότε ὁ Φίλιππος ζήτησε ἀπὸ τὸν πάπα νὰ ἀναβληθεῖ γιὰ κάποιο διάστημα ἡ ἀναχώρηση γιὰ τὴν Ἑλλάδα, προκειμένου νὰ ρυθμίσει τὰ ζητήματα ποὺ ἔπρεπε στὴν πατρίδα του. Ἡ ἀπάντηση τοῦ πάπα ἦταν νὰ μὴ διακόψει τὴ ροὴ τῶν πραγμάτων. Πίεση στὸν Φίλιππο ἄσκησε καὶ ὁ Γάλλος βασιλέας μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ φύγει. Τοῦ εἶπε πὼς εὐχαρίστως θὰ τοῦ ἔδινε καὶ στρατό, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ πολέμου μὲ τὴν Ἀγγλία ἦταν ἀδύνατον. Τὸν παρεκάλεσε νὰ παραμείνει στὴ Γαλλία τουλάχιστον μέχρι νὰ διακανονισθεῖ εἰρήνη μὲ τὸν Ἄγγλο βασιλέα Ἐδουάρδο Δ΄ καὶ μετὰ θὰ τοῦ ἔδινε 10.000 στρατιῶτες. Ἐπιπλέον τοῦ εἶπε ὅτι δὲν ἦσαν ἕτοιμοι οἱ Ἰταλοὶ ὥστε νὰ καταφέρουν νίκες κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἂν κατάφερναν κάτι, ἡ νίκη θὰ ἀνῆκε σ' αὐτοὺς καὶ ὄχι στὸν Φίλιππο. Ὅταν ὁ Φίλιππος ἀπάντησε στὸν Λουδοβίκο ΙΑ΄ ὅτι ἦταν ἀποφασισμένος παρὰ τὶς ἀντιξοότητες νὰ πολεμήσει στὸ πλευρὸ τοῦ πάπα, ἔστω καὶ ἂν ὁ πάπας ἔπαιρνε ὅλη τὴ δόξα γιὰ τὸν ἑαυτό του, τότε ὁ Λουδοβίκος τοῦ ὑπενθύμισε ὅτι ὡς δούκας τῆς Βουργουνδίας ἦταν Γάλλος ὑπήκοος καὶ ἔπρεπε νὰ ὑπακούσει στὴ θέληση τοῦ Γάλλου βασιλέα. Ἂν ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν ἐκστρατεία, θὰ τὸν κατηγοροῦσε γιὰ ἀπιστία καὶ θὰ δήμευε τὴν περιουσία του. Κατὰ συνέπεια, ὁ Φίλιππος δὲν εἶχε δυνατότητα νὰ συμμετάσχει στὴν ἐκστρατεία καὶ ἔστειλε ἐπιστολὴ στὸν πάπα ὅτι ἀναβάλλει τὴν ἀναχώρησή του γιὰ ἕνα ἔτος[28].

27. Βλ. *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii...*, ὅ.π., pp. 439-448.

Ἡ Φλωρεντία δὲν ἦταν ἀρνητικὴ μόνον ἐπειδὴ ἡ Βενετία θὰ καταλάμβανε τὴν Πελοπόννησο. Ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσει καὶ τοὺς ὑπηκόους της στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ ὁποῖοι ἐμπορεύονταν. Ἂν ἡ Φλωρεντία συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία, οἱ ὑπήκοοί της θὰ ὑφίσταντο συνέπειες. Γιὰ αὐτὸ καὶ ἀποφάσισαν νὰ στείλουν στὴν Κωνσταντινούπολη μεγάλες γαλέρες ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἐμπορικῆς δραστηριότητας, ὥστε σὲ ὥρα κινδύνου νὰ ἀναχωρήσουν οἱ Φλωρεντινοί. Γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Φλωρεντινῶν βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp. 322-323.

28. Ὁ Πίος Β΄ ἀπὸ πλευρᾶς του στηριζόταν στὴ συμμετοχὴ τοῦ δούκα τῆς Βουργουνδίας, διότι πίστευε ὅτι θὰ παρέσυρε καὶ ἄλλους ἡγεμόνες στὴ σταυροφορία καὶ κυρίως τὸν Γάλλο βασιλέα. Μάλιστα δήλωσε ὅτι θὰ κατέβαινε ὁ ἴδιος στὸ πεδίο τῆς μάχης, ἂν ὁ Φίλιππος ἐρχόταν στὴν Ἰταλία. Ὁ Φίλιππος ὁ Καλός, δούκας τῆς Βουργουνδίας (1396-1467), ἦταν ἐκτεθειμένος καὶ ἔναντι τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ΄ καὶ ἔναντι τοῦ Πίου Β΄, κατὰ συνέπεια προσπαθοῦσε νὰ μὴν ἀπογοητεύσει καμμία ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Χωρὶς τὴ συναίνεση τοῦ Γάλλου βασιλέα στὶς 19 Ὀκτωβρίου 1463 εἶχε ὑπογράψει συνθήκη συμμαχίας μὲ τὸν Πίο Β΄ καὶ μὲ τὸν δόγη τῆς Βενετίας Χριστόφορο Μόρο, γιὰ νὰ ἐκστρατεύσουν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπὶ ἕνα ἔτος. Ἂν κρινόταν ἀπαραίτητο, ἡ ἐκστρατεία θὰ διαρκοῦσε τρία ἔτη.

Ὁ Φίλιππος ἦταν γιὸς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἀτρόμητου (Jean sans Peur). Σύμμαχος τῶν Ἄγγλων, ὑπέγραψε τὴ συνθήκη τοῦ Arras στὰ 1419 μὲ τὸν Ἄγγλο βασιλέα. Ἀνέλαβε κατὰ τὸν ἑκατονταετῆ πόλεμο τὴν πολιορκία τῆς Κομπιένης, ὅπου αἰχμαλωτίσθηκε ἡ Ἰωάννα τῆς Λωρ-

Ὁ Πίος Β´ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὶς 4 Φεβρουαρίου 1464. Στὶς 21 Φεβρουαρίου ἔφθασε στὴ Σιένα, ὅπου καὶ παρέμεινε λίγους μῆνες. Τὸν Μάρτιο ἔλαβε σπουδαῖο μήνυμα ἀπὸ τὸν Οὔγγρο βασιλέα Ματθία Κορβίνο ὅτι προτίθεται νὰ συμμετάσχει προσωπικὰ στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁ πάπας σκεπτόταν ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένει κάποιο διάστημα μήπως ἔλθει ὁ Φίλιππος τῆς Βουργουνδίας, ἀλλὰ τελικὰ ἔλαβε τὴν ἀπόφαση νὰ ταξιδέψει μαζὶ μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Οὔγγρους ποὺ θὰ ἔρχονταν. Στὶς 4 Ἀπριλίου 1464 ἔλαβε μηνύματα ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, τὴ Σερβία, τὴ Βοσνία, τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνθουσιασμένος ποὺ θὰ ἀναχωροῦσε ἐπιτέλους, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς χριστιανικοὺς λαούς, ἔδωσε ἐλπίδες καὶ θάρρος στοὺς ἀπεσταλμένους τῶν χωρῶν αὐτῶν. Στὴ σταυροφορία θὰ ἔπαιρνε μαζί του ὅλους τοὺς καρδιναλίους ποὺ ἦσαν σὲ θέση νὰ πολεμήσουν. Ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη, γιὰ νὰ ρυθμίσει τὰ διοικητικὰ ζητήματα ποὺ ἔπρεπε, ἐπειδὴ θὰ ἀπου-

ραίνης στὰ 1430. Οἱ διαρκεῖς ὅμως προκλήσεις τῶν Ἄγγλων καὶ ἡ διεκδίκηση ἐκ μέρους τους τοῦ γαλλικοῦ θρόνου τὸν ἔκαμαν τελικὰ νὰ στραφεῖ ἐναντίον τους. Μετὰ ἀπὸ πολλές πολεμικὲς ἐπιτυχίες ὁ Φίλιππος εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ διηύθυνε τὶς τύχες τῆς Γαλλίας. Ἀντιμετώπισε διαρκεῖς ἐξεγέρσεις στὸ Λουξεμβοῦργο καὶ τὴ Φλάνδρα. Φρόντιζε νὰ περιστοιχίζεται ἀπὸ τίμιους συμβούλους. Ὑπῆρξε πλουσιώτατος, ἀγαποῦσε τὴν πολυτέλεια καὶ ὀνόμαζε τὸν ἑαυτό του μεγαδούκα τῆς Δύσεως. Δημιούργησε σπουδαία βιβλιοθήκη ἀπὸ πολύτιμα χειρόγραφα καὶ εὐνόησε τοὺς καλλιτέχνες. Προσπάθησε νὰ διατηρήσει εἰρήνη στὰ ἐδάφη του καὶ οἱ περιοχὲς ποὺ κυβερνοῦσε ἐγνώρισαν ἄνθιση. Βλ. Olivier de La Marche, *Notice historique sur Philippe le Bon*, Douai 1843, Georges Chastellain, *Histoire de Philippe le Bon et de Charles le Hardi, ducs de Bourgogne*, Bruxelles 1643.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἀξιώσεις τῶν Ἄγγλων ἐπὶ τοῦ γαλλικοῦ θρόνου ἐπιγραμματικὰ ἀναφέρομε ὅτι στὰ 1340 ὁ Ἐδουάρδος Γ´ τῆς Ἀγγλίας (1312-1377) προσέθεσε στοὺς τίτλους του τὸν τίτλο τοῦ βασιλέα τῆς Γαλλίας καὶ σφετερίσθηκε τὸ lys, σύμβολο τῆς γαλλικῆς μοναρχίας, ἐπειδὴ ἡ μητέρα του ἦταν Γαλλίδα, κόρη τοῦ Φιλίππου Δ´ τοῦ Ὡραίου. Βασιλέας τῆς Γαλλίας ἦταν τότε ὁ Φίλιππος Στ´ Valois καὶ μὲ τὴν πρόκληση αὐτὴ ἄρχισε ὁ ἑκατονταετὴς πόλεμος. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι στὶς 20 Μαΐου 1504, ἐπὶ Πάπα Ἰουλίου Β´ ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἄγγλου βασιλέα ζήτησαν ἀκρόαση ἀπὸ τὸν πάπα. Τὰ διαπιστευτήριά τους ἔγραφαν: «Henricus Dei gratia Rex Angliae et Franciae...». Τότε ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Γάλλου βασιλέα Robertus Redonensis episcopus, orator Regis Franciae παρεκάλεσε τὸν πάπα νὰ μὴ δεχθεῖ τοὺς Ἄγγλους καὶ κατὰ συνέπεια αὐτοὶ παρουσιάσθηκαν μόνον ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ βασιλέα τῆς Ἀγγλίας. Γιὰ τὸ περιστατικὸ βλ. *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji..., ὅ.π., p. 149.

Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ´ καὶ τοῦ Φιλίππου τῆς Βουργουνδίας βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, pp. 316-317, 340, 345, Nikolai Iorga, *Notes et extraits*..., ὅ.π., pp. 215-216, CXXXVIII. Βλ. καὶ *Mémoires d'un Pape de la Renaissance, Les Commentarii*..., ὅ.π., pp. 470-480, Léopold Ranke, *Histoire de la Papauté*..., ὅ.π., p. 77.

σίαζε γιὰ μεγάλο διάστημα. Ἡ curia προσπάθησε νὰ τὸν ἀποτρέψει ἀπὸ τὸ ἐπίπονο ἐγχείρημα, καθόσον ἡ ὑγεία του ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση, ἀλλὰ ὁ πάπας ἦταν ἀμετάπειστος. Στὶς 18 Ἰουνίου 1464 ἔφυγε γιὰ τελευταία φορὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη μὲ προορισμὸ τὴν Ἀγκώνα ἀπὸ ὅπου θὰ ἀναχωροῦσαν. Προσευχόταν νὰ ἀνακτήσει δυνάμεις, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πολεμήσει καὶ νὰ φανεῖ χρήσιμος στὴ χριστιανοσύνη. Ἔφθασε στὴν Ἀγκώνα στὶς 19 Ἰουλίου. Ἐκεῖ ἦσαν συγκεντρωμένοι ὅσοι ἤθελαν νὰ λάβουν μέρος στὴ σταυροφορία. Πρὸς ἀπογοήτευση τῶν καρδιναλίων οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξουν τοὺς ἄνδρες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος ἦσαν τυχοδιῶκτες, περιπλανώμενοι καὶ σὲ ἄθλια κατάσταση. Οἱ καρδινάλιοι ἀναγκάσθηκαν νὰ τοὺς στείλουν πίσω. Πολὺ λίγοι ἦσαν κατάλληλοι γιὰ πόλεμο. Ἐπιπλέον ὁ Βενετικὸς στόλος δὲν εἶχε φθάσει ἀκόμη καὶ ἡ ὑγεία τοῦ πάπα εἶχε ἐπιδεινωθεῖ τόσο ποὺ οἱ ἰατροὶ καὶ οἱ καρδινάλιοι προσπαθοῦσαν νὰ τὸν μεταπείσουν. Ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ εἶναι παρὼν στὴ μάχη γιὰ νὰ σηκώσει τὰ χέρια πρὸς τὸν Θεὸ ὅπως ὁ Μωϋσῆς. Στὶς 12 Αὐγούστου ὁ βενετικὸς στόλος, ἔφθασε στὸ λιμάνι τῆς Ἀγκώνας ὁδηγούμενος ἀπὸ τὸν δόγη Cristoforo Moro. Ὁ Πίος Β´ ἀντίκρυσε τὶς γαλέρες ἀπὸ τὸ παράθυρό του καὶ σκέφθηκε μὲ θλίψη ὅτι οὔτε στὴν ἀναχώρηση δὲν θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ παρίσταται. Ἀπεβίωσε τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 15 Αὐγούστου 1464, τὴν ἡμέρα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἑορτὴ τὴν ὁποία σεμνύνετο ἰδιαίτερα.

Ὁ θάνατός του ἀνακούφισε ὅλους ὅσους εἶχαν ὑποχρεωθεῖ ὑπὸ τὶς πιέσεις του νὰ ἐκστρατεύσουν. Καὶ οἱ Φλωρεντινοὶ καὶ οἱ Βενετοὶ ἦσαν διστακτικοὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἡγεμόνες. Οἱ καρδινάλιοι, ἀνυπόμονοι νὰ ἐπιστρέψουν στὴ Ρώμη, παρέδωσαν στοὺς Βενετοὺς τὶς γαλέρες ποὺ εἶχαν ἐξοπλίσει. Ἄλλωστε στὴ Ρώμη ἔπρεπε νὰ ἀρχίσουν τὴ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου τοῦ Πίου Β´[29].

29. Γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Πίου Β´ νὰ ἡγηθεῖ ὁ ἴδιος τῆς σταυροφορίας καὶ τὶς προετοιμασίες βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, pp. 267, 311, 325, 348, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*..., ὅ.π., τόμ. Β´, σσ. 121-127, Ἀντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας*..., ὅ.π., σ. 23-24, γιὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Πίου Β´ ἀπὸ τὴ Ρώμη γιὰ τὴν Ἀγκώνα, τὴν ἄφιξή του καθὼς καὶ τὴν ἄφιξη σταυροφόρων βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*..., ὅ.π., vol. III, pp. 352-354, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*..., ὅ.π., τόμ. Β´, σσ. 127-134, γιὰ τὴν καθυστερημένη ἄφιξη τοῦ Βενετικοῦ στόλου καὶ τοῦ Χριστοφόρου Μόρο στὶς 12 Αὐγούστου στὴν Ἀγκώνα βλ. Ludwig von

Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, pp. 312, 362-368 καὶ Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia...*, ὅ.π., p. 319, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἔκπληξη τοῦ πάπα, ὅταν ἀντίκρυσε τὸν Χριστόφορο Μόρο, «...grande sorpresa e turbamento...», διότι κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Βενετοῦ ἱστοριογράφου ὁ Πίος Β΄ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἡγηθεῖ μόνος του τῆς σταυροφορίας, ...tuttavia gli fece buon viso... Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ σχόλια σχετικὰ μὲ τὸν ζῆλο ποὺ εἶχε ὁ δόγης γιὰ τὴ σταυροφορία, ὅ.π., pp. 313, 319. Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Πίου Β΄ βλ. Ludwig von Pastor, *The History of the Popes...*, ὅ.π., vol. III, p. 370, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σ. 134, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia...*, ὅ.π., pp. 320-321, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 278-279, Ἀντωνίου Γ. Μομφερράτου, *Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας...*, ὅ.π., σ. 25. Γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀδιάφορου Πάπα Παύλου Β΄ (1464-1471) βλ. *Acta Sanctorum*, Propylaeum ad septem tomos Maji..., ὅ.π., p. 133, Ἀχιλλέως Ἀ. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην...*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 134-139, Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia...*, ὅ.π., p. 321, Henri Vast, *Le cardinal Bessarion...*, ὅ.π., pp. 281-287, Μαν. Ι. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως...*, ὅ.π., σ. 13.

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τόμοι Α΄ (*4ος-7ος αι.*) και Β΄ (*8ος-10ος αι.*), Αθήνα, εκδόσεις Κανάκη, 1997, 2002, σσ. 642 + 653 (ISBN set 960-7420-30-6, ISBN Α΄ τόμου 960-7420-31-4 και Β΄ τόμου 960-7420-78-0).

Ο συγγραφέας, καθηγητής Μεσαιωνικής Ελληνικής (Βυζαντινής) Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με εξαιρετική θεωρητική κατάρτιση και γλωσσομάθεια, συγκαταλέγεται στους πλέον αρμόδιους βυζαντινολόγους διεθνώς για να ασχοληθούν συστηματικά με τη γραμματολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας και χρονικογραφίας (προτιμητέοι για μας οι όροι ιστοριογράφοι και χρονικογράφοι των αντιστοίχων προβληματικών ιστορικοί και χρονογράφοι, όταν γίνεται λόγος για συγγραφείς των μεσαιωνικών χρόνων), αφού διαθέτει τεκμηριωμένα στέρεες ιστορικές βάσεις, με σειρά σχετικών δημοσιευμάτων.

Γεννημένος στην Αθήνα (1942), ο Καρπόζηλος πραγματοποίησε κύκλο σημαντικών σπουδών στις Η.Π.Α και στη Γερμανία. Αρχικά σπούδασε ιστορία και κοινωνικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Ινδιάνας (Indiana) και συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Ιλλινόϊ (Illinois), στην κλασική φιλολογία και ιστορία (Master of Arts, 1967) και στο Πανεπιστήμιο του Γιέηλ (Yale), στη μεσαιωνική ιστορία, φιλολογία και φιλοσοφία (Master of Philosophy, 1970 και Doctor of Philosophy/ Ph.D., 1971). Την περίοδο 1972-1975 παρακολούθησε μεταδιδακτορικές σπουδές στο Ινστιτούτο Βυζαντινολογίας και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου, όπου συμμετέσχε στα σεμινάρια του διάσημου βυζαντινολόγου Hans-Georg Beck (1910-1999). Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1975 ως συνεργάτης του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Α.Π.Θ., ενώ από το 1976 ξεκίνησε την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Τα δημοσιεύματά του αποτελούν σημαντικές πρωτότυπες συμβολές σε ποικίλα ιστορικο-φιλολογικά προβλήματα της βυζαντινής περιόδου, ενώ διάφορες εργασίες του έχουν συμπεριληφθεί σε μερικά από τα κυριότερα διεθνή και ελληνικά βυζαντινολογικά περιοδικά. Η διδακτορική του διατριβή με τίτλο *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros in A.D. 1217-1233* τυπώθηκε το 1973 στη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια της σειράς «Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται» αρ. 7, ενώ η μονογραφία του με τίτλο *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος* κυκλοφόρησε το 1979 και (σε αναθεωρημένη 2η έκδοση) το

1982 στα Ιωάννινα, στα πλαίσια της σειράς «Δωδώνη –Παράρτημα αρ. 18» (πρβλ. βιβλιοκρισία του A. Kazhdan, *Speculum* 58 [1983], σ. 763-764). Επίσης το 1990 κυκλοφόρησε η έκδοση και η αγγλική του μετάφραση (με πλούσιο ιστορικό σχολιασμό) των επιστολών του Ιωάννη Μαυρόποδος, για τον οποίο ο Καρπόζηλος θεωρείται ο ειδικότερος εν ζωή ερευνητής (*The Letters of Ioannes Mauropous, Metropolitan of Euchaita*, Greek Text, Translation and Commentary by Ap. Karpozelos, Thessalonike, Association of Byzantine Research/ σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae/ Series Thessalonicensis αρ. XXXIV, 1990 –πρβλ. βιβλιοκρισία του A. Kazhdan, *Speculum* 67.2 [1992], σ. 448-450).

Όπως διαφαίνεται από τους δύο πρώτους τόμους (αν και κάτι τέτοιο δεν διασαφηνίζεται στον πρόλογο, σ. 9-10), το σπουδαίο αυτό συνθετικό του έργο θα είναι κατά πάσα πιθανότητα τετράτομο (με τους τόμους Γ΄ και Δ΄ να καλύπτουν αντίστοιχα τις περιόδους 11ου-13ου και 13ου-15ου αιώνων – (και στις δύο υπάρχει τεράστιος αριθμός σχετικών συγγραφέων και κειμένων). Η προσφορά της σύνθεσης αυτής είναι πολυσήμαντη, αφού πέραν από την σχολαστικά ενημερωμένη βιβλιογραφία για τα πρωτότυπα κείμενα και τις σχετικές με αυτά μελέτες και αναλύσεις (τις τόσο χρήσιμες Quellenstudien), παρέχονται πολύ χρηστικά επιλεγμένα αποσπάσματα με συναφή σχόλια και παρατηρήσεις, που ακολουθούν τη γραμματολογική παρουσίαση των παρουσιαζομένων πηγών.

Τα δύο κύρια μέρη του Α΄ τόμου περί της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (για τον οποίο έχουν γραφεί εγκωμιαστικά κριτικά κείμενα από τους Π. Αγαπητό, *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 27-4-1997/ Βιβλία σ. 7, Ιω. Βάσση, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* 1-9-1998, σ. 10 και D. Constantelos, *Speculum* 67.3 [1998], σ. 862-863) τιτλοφορούνται αντίστοιχα «Η εκκλησιαστική ιστοριογραφία» και «Η θύραθεν ιστοριογραφία». Το Α΄ μέρος χωρίζεται σε τρία πλούσια τεκμηριωμένα κεφάλαια, διακλαδιζόμενα σε πολλά υποκεφάλαια (Οι αρχές της χριστιανικής ιστοριογραφίας/ Η εκκλησιαστική ιστοριογραφία μετά τον Ευσέβιο/ Το τέλος της εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας), ενώ, ομοίως, το Β΄ μέρος σε τρία επίσης υποκεφάλαια με τις δικές τους υποδιαιρέσεις (Η ελληνική ιστοριογραφία στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, 4ος-7ος αι. μ.Χ./ Οι κλασικίζοντες ιστορικοί του 6ου και 7ου αιώνα/ Η χρονογραφία στην πρώιμη ιστορική περίοδο). Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα γραμματολογικά δοκίμια, μεταξύ άλλων, για τους εκκλησιαστικούς ιστοριογράφους Ευσέβιο Καισαρείας (σ. 57-66), Φιλοστόργιο (σ. 97-101), Σωκράτη Σχολαστικό (σ. 114-122), Σωζομενό (σ. 153-158), Θεοδώρητο Κύρου (σ. 180-183), Ζαχαρία Σχολαστικό (σ. 219-221), Ιωάννη Αναγνώστη (σ. 221- 224: πρβλ. το λήμμα «Αναγνώστης Θεόδωρος» του Α. Σαββίδη, *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού/ ΕΠΛΒΙΠ* 2 [Αθήνα, Μέτρον-Ιωλκός, 1997, ανατύπ. 2001], σ. 130-131) και Ευάγριο (σ. 232-237), για τους κοσμικούς ιστοριογράφους Ευνάπιο (σ. 277-284), Ολυμπιόδωρο (σ. 298-304), Πρίσκο Πανίτη (σ. 310-315), Μάλχο (σ. 324-329), Κάνδιδο (σ. 338-339), Ζώσιμο (σ. 340-349), Προκόπιο Καισαρείας (σ. 369-387), Πέτρο Πατρίκιο (σ. 420-426), Αγαθία (σ. 432-441: προσθετέα στη βιβλιογραφία η πρόσφατη μελέτη του A. Kaldelles, "Agathias on History and Poetry", *Greek, Roman & Byzantine Studies* 38.3 [1997], σ. 295-305 και το λήμμα περί Αγαθία του Α. Σαββίδη, *ΕΠΛΒΙΠ* 1 [1996, ανατύπ. 2000], σ. 68-70·/ πιθανόν ο συγγραφέας να μην πρόλαβε να τα συμβουλευτεί πριν παραδώσει το χειρόγραφό του για έκδοση), Νόννοσο (σ. 449- 450), Μένανδρο Προτίκτωρα (σ. 455-462: συχνά χρησιμοποιείται και ο τύπος Προτήκτωρ, με ήτα, αντί του Προτίκτωρ), Ιωάννη Επιφανέα (σ. 472-473), Θεοφύλακτο Σιμοκάττη (σ. 475-483), αλλά και για τους χρονικογράφους Ιωάννη Μαλάλα (σ. 538-558: προσθετέα εδώ η πρόσφατη [μεταθανάτια] έκδοση του J. Thurn, *Ioannis Malalae Chronographia*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000, στη σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae/ Series Berolinensis αρ. XXXV –πρβλ. αναλυτικές βιβλιοκρισίες των Αθ. Μαρκόπουλου, *Ελληνικά* 52.2 [2002], σ. 385-392 και A. Savvides, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3/1, [2003], σ. 69-72), Ιωάννη Αντιοχέα (σ. 574-578) και τέλος το Πασχάλιο Χρονικό (σ. 585-590). Προτάσσεται επιλογή βιβλιογραφίας με βραχυγραφίες των συχνότερα χρησιμοποιουμένων εκδόσεων ή βοηθημάτων (σ. 15-21) και επιτάσσονται αναλυτικά ευρετήρια ονομάτων και όρων καθώς και των χρησιμοποιουμένων νεοτέρων μελετητών.

Οι ιδιαιτερότητες της μέσης βυζαντινής περιόδου ως προς τη μελέτη της βυζαντινής ιστοριογραφίας και χρονικογραφίας τονίζονται με ενάργεια στις σ. 9-10 του προλόγου του Β΄ τόμου, όπου δικαιολογείται επαρκώς η προσπάθεια συγγραφής αποτίμησης της ιστοριογραφίας των μέσων χρόνων, αφού «... μια κριτική θεώρηση της ιστοριογραφίας και της πορείας της έπειτα από τους χρόνους του χάους έως και τα τέλη του δέκατου αιώνα δεν έχει ακόμη γραφτεί» (σ. 9). Αντίστοιχη σύνθεση για την εξέλιξη της βυζαντινής λογοτεχνίας περίπου για την ίδια περίοδο αποτελεί το πρόσφατο [μεταθανάτιο] έργο του Aleksandr Kazhdan [συνεργασία των Lee Sherry-Christine Angelide], *A History of Byzantine Literature*, 650-850, Athens, Institute for Byzantine Research/ Hellenic National Research Foundation, 1999, το οποίο ο Καρπόζηλος χρησιμοποιεί επι-

κερδώς στη δική του σύνθεση.

Στον Β΄ τόμο ο αναγνώστης έχει την ευκαιρία να επιλύσει πολλές απορίες σχετικά με διάφορους όρους και έννοιες στην καλογραμμένη εισαγωγή (σ. 27-52). Εδώ τα κύρια μέρη είναι τρία. Στο πρώτο, που επικεντρώνεται στον όγδοο αιώνα και την Εικονομαχία, υπάρχουν εξαιρετικά γραμματολογικά δοκίμια (με τα αντίστοιχα επιλεγμένα και σχολιασμένα αποσπάσματα των κειμένων) για τους Πατριάρχη Νικηφόρο (σ. 61- 71: προσθετέα στις μνημονευόμενες εκδόσεις και μεταφράσεις η βουλγαρική των Veselin και Vladimir Ivanov, *Nikifor Patriarh Konstantinopolski, Kratka istoria sled caruvaneto na Mavrikii*, Βάρνα, έκδ. Zograf, 1997, σειρά Biblioteka Vremena αρ. 1- πρβλ. βιβλιοκρισία της Μαρίας Λεοντσίνη, *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 [1999-2000], σ. 359-360), Γεώργιο Σύγκελλο (σ. 89-99), Θεοφάνη Ομολογητή (σ. 117- 141), Γεώργιο Μοναχό (σ. 213-232), καθώς και το Χρονικό του 811 και το Χρονικό του Λέοντος Αρμενίου (σ. 189-195). Στο δεύτερο μέρος παρέχονται αντίστοιχα δοκίμια για τους Ιωάννη Καμινιάτη (σ. 253-262), Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (σ. 281-296), Ιωσήφ Γενέσιο (σ. 315-330), Συνεχιστές του Θεοφάνη (σ. 345-366), Συμεών Μάγιστρο και Λογοθέτη (σ. 391-410) και Λέοντα Διάκονο (σ. 475-491), ενώ στο τρίτο μέρος τα ενημερωμένα δοκίμια για τα σύντομα χρονικά (σ. 529-538) και για το «Χρονογραφικόν σύντομον» (σ. 539-542), με τα αντίστοιχα βέβαια σχολιασμένα αποσπάσματα.

Όπως εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, η χρηστική σύνθεση του Καρπόζηλου, με την ολοκλήρωσή της, θα χρησιμοποιηθεί επικερδώς, παράλληλα με τα πολύτιμα γραμματολογικά συγγράμματα των Κρουμπάχερ, Hunger (που υπάρχουν και σε ελληνικές μεταφράσεις), με το πρακτικό εγχειρίδιο για τις βυζαντινές πηγές των Καραγιαννόπουλου-Weiss (και την προγενέστερη ελληνική έκδοση του Καραγιαννόπουλου, σε πέντε ως τώρα επανεκδόσεις μεταξύ 1970 και 1987), καθώς και με άλλα σχετικά βοηθήματα που έχουν καθιερωθεί στη διεθνή βυζαντινολογία.

Εξαιρετική είναι η βιβλιογραφική ενημέρωση του Απ. Καρπόζηλου στα σχετικά βιβλιογραφικά λήμματα, σε ορισμένες περιπτώσεις όμως απουσιάζουν σημαντικές μεταφράσεις σε σπανιότερες γλώσσες, όπου όμως οι σχολιασμοί είναι ιδιαίτερα αξιόλογοι (π.χ. οι αρμενικές σχολιασμένες μεταφράσεις του Χρατς Μπαρτικιάν των Προκόπιου [Πόλεμοι/Ανέκδοτα, Ερεβάν 1967, 1987], Θεοφάνη [Ερεβάν 1983] και Συνεχιστών του Θεοφάνη [Ερεβάν 1990] –όλες τους στα πλαίσια της σειράς Vizantiiskie Istocniki). Σε άλλες περιπτώσεις, πάλι δεν παρέχεται τμήμα μεταφράσεων των κειμένων (όπως λ.χ. στο περί Ευσέβιου δοκίμιο τόμ. Α΄, σ. 65), όπου θα μπορούσε να μνημονευθεί η χρηστική αγγλική μετάφραση της Εκκλησιαστικής ιστορίας από τον G. Williamson (*Eusebius, The History of the Church from Christ to Constantine*, Harmondsworth, Penguin Classics, 1965, ανατύπ. 1981). Επίσης δεν μνημονεύονται οι διάφορες μεταφράσεις και οι πρόσφατες νεοελληνικές αποδόσεις έργων του Προκόπιου (τόμ. Α΄, σ. 385), όπως εκείνες των Ανεκδότων (Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1989), *του Περσικού/ Βανδαλικού Πολέμου* (Π. Ροδάκης, 4 τόμοι, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1996/ εκκρεμεί και η έκδοση δύο τόμων με τον *Γοτθικό Πόλεμο*) και των *Κτισμάτων* (Απ. Τζαφερόπουλος, Αθήνα, Γεωργιάδης-Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 1996). Ακόμη, στο τμήμα όπου γίνεται λόγος στα *Θαύματα του αγίου Δημητρίου* (τόμ. Β΄, σ. 267-271), θα μπορούσε ίσως πέραν της θεμελιακής έκδοσης του Lemerle (2 τόμοι, Παρίσι 1979-81) να υπάρχει και κάποια παραπομπή στις νεοελληνικές αποδόσεις των Π. Χρήστου (με έκδοση του κειμένου στις αριστερές σελίδες: *Η γραμματεία των Δημητρείων Α΄-Διηγήσεις περί των Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη, Κέντρον Αγιολογικών Μελετών Ι.Μ. Θεσσαλονίκης, 1993 –πρβλ. βιβλιοκρισία Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 [1999-2000], σ. 261-264) και Αλόης Σιδέρη (με πλούσιο ιστορικό σχολιασμό του Χ. Μπακιρτζή: *Αγίου Δημητρίου Θαύματα –Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και ανωνύμου –Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του αγίου Δημητρίου*, Αθήνα, Άγρα, 1997, έκδ. της Θεσσαλονίκης/ Πολιτιστικής πρωτεύουσας Ευρώπης 1997, με επιλεγμένη βιβλιογραφία στις σ. 19-26/ πιθανόν πάντως ο συγγραφέας να μην πρόλαβε να συμβουλευτεί την τελευταία έκδοση, πριν παραδόσει το χειρόγραφό του για έκδοση).

Τέλος, χρηστικότερα θα ήταν ίσως τα βιβλιογραφικά παραθέματα, αν στα λήμματα περί «γενικής βιβλιογραφίας» των δοκιμίων παρατίθεντο και οι σχετικές μνείες σε σημαντικά εγκυκλοπαιδικά έργα (όπως λ.χ. στο *Tusculum-Lexikon*/ ο Α΄ τόμος περί Ελλήνων συγγραφέων σε ελληνική μετάφραση του Αθ. Φούρλα, Αθήνα, εκδ. Φούρλας, 1993 [δεν μνημονεύεται στις βραχυγραφίες του Α΄ τόμου του Καρπόζηλου] και στο *Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991 [μνημονεύεται αντίστοιχα στις βραχυγραφίες]), αλλά, κυρίως ως προς τον Β΄ τόμο, στην πρόσφατη συλλογική *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, 641-867* (6 τόμοι, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1999-2002), όπου παρέχονται μεταξύ άλλων πολύ καλά ενημερωμένα λήμματα περί των Βυζαντινών ιστοριογράφων και χρονικογράφων (π.χ. περί του Πατριάρχη Νικηφόρου Α΄ στόν τόμο III [2000], σ. 376-385 αρ. 5301, και περί του Θεοφάνη στον τόμο IV [2001], σ. 600-607 αρ. 8107). Αλλά βέβαια αυτές είναι επισημάνσεις που

εύκολα μπορούν να ληφθούν υπόψη σε μια δεύτερη, βιβλιογραφικά αναδιαρθρωμένη, έκδοση των δύο πρώτων τόμων του πολύτιμου αυτού έργου, που ελπίζεται ότι ο συγγραφέας θα μπορέσει να ολοκληρώσει, προσφέροντας στην βυζαντινολογική επιστημονική κοινότητα ένα πρακτικό συνθετικό έργο που θα παραμείνει για πολύ καιρό αναντικατάστατο.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου/ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος)

Λεξικό Σουΐδα, 10ος αιώνας μ.Χ., έκδοση κειμένου με εισαγωγή Βασίλης Κατσαρός, Θεσσαλονίκη, εκδ. Θύραθεν, χ.χ. [Νοέμβριος 2002], σσ. 1253 (ISBN 960-8097-11-8).

Στο τεύχος Νοεμβρίου του εκλαϊκευτικού περιοδικού *Ιστορία Εικονογραφημένη* (αρ. 413, σ. 8-11) κυκλοφόρησε ανώνυμο κείμενο για τη σημασία του λεξικού της «Σούδας», το οποίο κλείνει αφενός με την εσφαλμένη πληροφορία ότι η εγκυρότερη έκδοση είναι εκείνη του Imm. Bekker (1854) (αντί εκείνης της Ada Adler μεταξύ 1928 και 1938: βλ. εδώ πιο κάτω) και αφετέρου με την ευχή-παραίνεση ότι «... το λεξικό Σούδα ακόμη περιμένει μια επεξεργασμένη έκδοση στη νέα ελληνική, με παράθεση και του αρχαίου κειμένου». Εντελώς συμπτωματικά (;) τον ίδιο εκείνο μήνα κυκλοφόρησε σε νέα έκδοση το πρωτότυπο κείμενο της «Σούδας» από τις εκδόσεις «Θύραθεν» της Θεσσαλονίκης, που επιμελείται ο ρέκτης Γιάννης Αβραμίδης. Ως εισαγωγικό σχόλιο θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι ξενίζει κάπως η επιλογή του τύπου «Σουΐδας» αντί του «Σούδα», που γίνεται αποδεκτός από την πλειοψηφία των μελετητών.

Η κυριολεκτικά πολύτιμη νέα αυτή έκδοση του «εκτενέστερου βυζαντινού λεξικού μετά τον Ησύχιο» (H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 417) ή «του μεγαλύτερου βυζαντινού εγκυκλοπαιδικού λεξικού (γλώσσα και ύλη) του 10ου αιώνα» (A. Hohlweg, λ. «Σούδα», *Tusculum-Λεξικόν*, μετάφρ. Αθ. Φούρλας, Α΄, Αθήνα, εκδ. Φούρλας, 1993, σ. 444), που είναι «απαραίτητο για τον μελετητή της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής λογοτεχνίας» (Μ. Ανάστος, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* [Εκδοτικής Αθηνών], τόμ. Η΄ [1979], σ. 242), έρχεται να ενισχύσει την ελληνική βυζαντινολογική βιβλιογραφία έκδοσης πηγών, λίγα χρόνια μετά την επιμελημένη φωτοανατύπωση της παλαιάς έκδοσης του Immanuel Bekker (Βερολίνο 1854) από τις εκδόσεις Αθηναϊκές Εκδόσεις Γεωργιάδη (2 τόμοι, χ.χ.), αν και η πλειοψηφία των ερευνητών χρησιμοποιεί την κριτική έκδοση που πραγματοποίησε η Ada Adler (*Suidae Lexicon*, 4 τόμοι με αναλυτικό ευρετήριο σε 5ο τόμο, Λειψία 1928-38 και ανατύπ. Στουττγάρδη 1967-1971), λημματογράφος η ίδια του εκτενέστατου περί «Σουΐδα» λήμματος ("Suidas") στην *Real Enzyklopädie* 4, A1 (1931), στήλες 675-717.

«Το λεξικό», παρατηρεί ο Στ. Λαμπάκης («Σούδα», *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία»* 48 [1987], σ. 163), «δεν ερμηνεύει μόνο λέξεις, αλλά περιλαμβάνει μεγάλο πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη γραμματική, την ιστορία, τη φιλοσοφία, τη γεωγραφία, την ιστορία της λογοτεχνίας. Περισσότερο δηλαδή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εγκυκλοπαιδικό λεξικό και όχι τόσο ορθογραφικό ή ερμηνευτικό εγχείρημα καθόλου παράξενο για την εποχή του, που ήταν συνηθισμένη σε παρόμοιες εγκυκλοπαιδικές ερανιστικές συνθέσεις... Τα άρθρα του λεξικού δεν είναι καταταγμένα αλφαβητικά, αλλά με το σύστημα της αντιστοιχίας: το **αι** π.χ. είναι όχι μετά το **α**, αλλά μετά το ε, ενώ το ζ ακολουθούν τα **ει, η, ι** κ.τ.λ. Ως πηγές ο συντάκτης της Σούδας χρησιμοποίησε διάφορα προγενέστερα λεξικά, συλλογές σχολίων και παροιμιών και άλλες προηγούμενες ερανιστικές εγκυκλοπαίδειες. Φαίνεται ότι σπάνια χρησιμοποίησε τα ίδια πρωτότυπα κείμενα. Ο τρόπος εργασίας του ήταν μεθοδικός και προσπάθησε να δώσει έργο εύχρηστο, πράγμα που τελικά το πέτυχε, όπως φαίνεται από τη διάδοση του λεξικού και τις συχνές αναφορές σε αυτό».

Η νέα έκδοση που παρουσιάζεται εδώ (ο εσώτιτλος παρέχει διαφοροποιημένο τίτλο από το εξώφυλλο: *Βυζαντινό λεξικό Σουΐδα*, με τον αναλυτικό υπότιτλο) είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού του κειμένου προτάσσεται ενδελεχής εισαγωγή (σ. 7-23) του Βασίλη Κατσαρού, καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας στο Α.Π.Θ. με σημαντικότατο και πολυδιάστατο συγγραφικό έργο που «αγκαλιάζει» τους τομείς της φιλολογίας, της αρχαιολογίας-τοπογραφίας και της ιστορίας. Στην εισαγωγή του ο Κατσαρός παραθέτει πολλές σημειώσεις με πλούσια τεκμηριωμένη βιβλιογραφία. Ανοίγοντας την πραγμάτευσή του παρέχει σαφή και κατανοητή εξήγηση του περιεχομένου του λεξικού, σημειώνοντας ότι «... είναι ένα έργο που συνενώνει στο περιεχόμενό του το υλικό ενός αλφαβητικού λεξικού (ερμηνευτικού, γραμματικού και ετυμολογικού τύπου) και ενός βυζαντινού πραγματολογικού λεξικού, που έχει χαρακτηριστεί ως εγκυκλοπαίδεια (γραμματολογικού, ιστορικού και λογοτεχνικού υλικού» (σ. 7). Στην εισαγωγή αυτή γίνεται περαιτέρω αναλυτικά λόγος για τις διάφορες θεωρίες περί της προέλευσης του τίτλου «Σούδα», που σύμφωνα με την πλειοψηφία των μελετη-

τών είναι επικρατέστερος του τίτλου «Σουΐδας», που παρέπεμπε σε ανύπαρκτο συγγραφέα του 10ου αι. με αυτό το όνομα (για «Σουΐδα», λ.χ., κάνουν λόγο οι λημματογράφοι παλαιότερων ελληνικών εγκυκλοπαιδειών, όπως ο Γ. Γαρδίκας στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία «Πυρσού»*, τόμ. ΚΒ΄ [ανατύπ. 1964], σ. 136 και ο ανώνυμος στο βραχύ λήμμα του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού Ελευθερουδάκη*, τόμ. 11 [ανατύπ. 1965], σ. 640 –ο Π. Νικολόπουλος αν και λημματογραφεί «Σουίδα» στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 11 [1967], στήλ. 289-290, τόνισε εντούτοις ότι ο σωστός τύπος είναι το «Σούδα»). Σταδιακά η παλαιά άποψη περί «Σουΐδα» (Κρουμπάχερ, ελλην. μετάφρ. Σωτηριάδης, τόμ. Β΄, Αθήνα, Γρηγοριάδης, ανατύπ. 1974, σ. 311-325 με την παλαιότερη βιβλιογραφία) έδωσε τη θέση της στην «Σούδα», περί της οποίας και οι σχετικές θεωρίες π.χ. των H. Grégoire (περί «τάφρου» και ακροστιχίδος των λέξεων [Σ]υναγωγή [Ο]νομαστικής [Υ]λης [Δ]ιαφόρων [Α]νδρών), F. Dölger (περί «τειχίσματος»/ «προστασίας»), S. Mercati (περί προέλευσης της «Σούδας» από το ιταλικό "guida" = «οδηγός», και πιο πρόσφατα Κ. Σιαμάκη (περί «Σούμμας» ως αρχικού του τίτλου) κ.λπ. (πρβλ. Hunger, *ό.π.*, Β΄, σ. 417-419, Κατσαρός, εισαγωγή, passim και συνοπτικά Λαμπάκης, *ό.π.*, Emily Hanawalt, "Suda", *Dictionary of the Middle Ages* 11 [1988], σ. 501-502, Hohlweg, *ό.π.*, σ. 444-445, Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, 5η έκδ., σ. 284-285 αρ. 353, Karayannopulos-Weiss, *Quellenkunde*, σ. 400-401 αρ. 329a, A. Kazhdan, "Suda", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1930-1931, Σ. Κοντογιάννης, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 54 [1993, ανατύπ. 1996], σ. 385, W. Hörandner, "Suda", *Lexikon des Mittelalters* VIII.2 [1996], στήλ. 281, με άλλη βιβλιογραφία). Πολύ ενδιαφέροντα επίσης τα όσα παρέθεσε σε ειδική προσθήκη περί «Σούδας-Σουΐδα» ο Κ. Άμαντος (*Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β΄, 2η έκδ., Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1957, ανατύπ. 1977, σ. 390), κατά τον οποίο το λεξικό αυτό, στο οποίο «...πρέπει ίσως να αναγνωρίσωμεν επίδρασιν της Μυριοβίβλου του Φωτίου...», «...ολιγότερον φροντίζει περί των λέξεων και περισσότερον περί των πραγμάτων, ιδιαιτέρως δε περί ιστορικών και φιλολογικών γεγονότων και προσώπων» (στο ίδιο, σ. 342). Ακόμα, καίρια τα συνοπτικά σχόλια της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου (*Βυζαντινή ιστορία*, Β΄2, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1997, σ. 443-444 με τη σημ. 3), που χαρακτηρίζει το έργο «...το πλουσιότερο μεσαιωνικό, γλωσσικό-ετυμολογικό και συνάμα εγκυκλοπαιδικό λεξικό, με λήμματα για προσωπικότητες και θέματα ιστορίας, φιλολογίας, φιλοσοφίας, άλλων επιστημών, πολύτιμα για τις χαμένες σήμερα πηγές της Σούδας, παρά τις κάποιες σφαλερές ή αμφίβολες πληροφορίες». Και καθώς συμπληρώνει ο R. Browning ("Suda [Suidas]", *Penguin Companion to Literature*, IV, Χάρμοντσουορθ 1969, σ. 209-210), «Χωρίς αυτήν (=Σούδα) οι γνώσεις μας για την ελληνική λογοτεχνική ιστορία θα ήταν κατά πολύ φτωχότερες».

Αναφερόμενος στα προαναφερόμενα και σε άλλα ζητήματα, ο Β. Κατσαρός, χρησιμοποιώντας επαγωγικά τα πορίσματα πολλών δεκαετιών σχετικών ερευνών, παρέχει έγκυρο οδηγό στον μελετητή του σπουδαίου αυτού εγκυκλοπαιδικού έργου. Καθώς τονίζει προς το τέλος, απηχώντας τον Κρουμπάχερ (σ. 17): «... Σε ένα τέτοιο μεγαλόπνοο έργο... ήταν φυσικό και επόμενο ο ερανιστής, άπληστος εραστής των παραδομένων πληροφοριών, να μην μπορεί να ελέγχει με αυστηρή μέθοδο την παράθεσή τους στην χαοτική σε έκταση ύλη του καιρού του». Και, κλείνοντας το εισαγωγικό αυτό μέρος (σ. 17), σημειώνει ότι: «... Σχεδόν το σύνολο των ερευνητών που έσκυψαν πάνω στο κείμενο από την εποχή που ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης τύπωσε στο Μιλάνο την πρώτη έκδοση του έργου (1499) ως τις μέρες μας, καταλήγει στο συμπέρασμα του παλαιού εκείνου σοφού που εκτίμησε πρώτος την αξία των έργων της βυζαντινής γραμματείας, σύμφωνα με το οποίο ο Σουΐδας [sic] ως προς την αξία του και σήμερα είναι "ένα απαραίτητον επιστημονικόν βοήθημα εις πάντα ελληνιστήν"».

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου/ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος)

Wolfgang Buchwald-Armin Hohlweg-Otto Prinz, *Tusculum-Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα*, τόμος Β΄ [Λατίνοι συγγραφείς/ σύνταξη O. Prinz], μετάφραση Αθ. Φούρλας-επιμέλεια Αναστ. Λώλος, Αθήνα, εκδ. Φούρλας, 2003, σ. 527-922 (ISBN set 960-85321-0-8, ISBN Β΄τόμου 960-85321-2-4).

Μια δεκαετία μετά την έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του Α΄τόμου (1993, ISBN 960-85321-1-6), που περιείχε τους Έλληνες συγγραφείς της αρχαιότητας και του μεσαίωνα (Βυζαντίου) (πρβλ. μεταξύ άλλων παρουσιάσεις των Ν. Νικολούδη, *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* 24-9-1996, σ. 14 και Α. Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σ. 151-152), κυκλοφόρησε σε επίσης φροντισμένη έκδοση (σε συνεχή σελιδαρίθμηση μετά το τέλος του Α΄τόμου) και ο από πολλού αναμενόμενος τόμος για τους Λατίνους

συγγραφείς, με αναλογία σαράντα προσώπων για την προχριστιανική και πάνω από χιλίων προσώπων για τη μεταχριστιανική εποχή ως το τέλος του μεσαίωνα.

Η αξία του συλλογικού λεξικογραφικού αυτού έργου –προϊόντος συνεργασίας τριών αξιόλογων επιστημόνων- είναι αναγνωρισμένη και καταγεγραμμένη ήδη από την πρωτότυπη γερμανική έκδοση (3η έκδ. 1982 από τις εκδόσεις Artemis Verlag, Μόναχο-Ζυρίχη). Ο μεταφραστής της ελληνικής έκδοσης Αθανάσιος Φούρλας έχει αξιοσημείωτη παρουσία στον επιστημονικό στίβο, με πλούσια εμπειρία στον τομέα της επιμέλειας εκδόσεων. Πτυχιούχος της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης (1964), αναγορεύθηκε διδάκτορας Θεολογίας του γερμανικού Πανεπιστημίου του Μύνστερ Βεστφαλίας (1969) και διετέλεσε επιστημονικός βοηθός στο Ιουδαϊκό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου του Μύνστερ και υπεύθυνος σύνταξης (1973-1984) του πολύ αξιόλογου «Γλωσσαρίου για την πρώιμη μεσαιωνική ιστορία στην Ανατολική Ευρώπη» (*Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*), στα πλαίσια του οποίου επιμελήθηκε τον τόμο για τα ελληνικά ονόματα ως το 1025 μ.Χ. (Serie B: *Griechische Namen bis 1025*–έκδοση Seminar für Byzantinistik του Πανεπιστημίου του Μύνστερ).

Ιδιαίτερα πρέπει εδώ να τονιστούν οι ευσύνοπτες (αλλά καίριες) προσθήκες, εννοιολογικές, ιστορικές και άλλες, που ο Αθ. Φούρλας έχει προσθέσει σε αρκετά από τα λήμματα του Β΄ τόμου (π.χ. στις σ. 562, 569, 606, 624, 660, 718, 741-742 και αλλού). Η μετάφραση είναι ακριβής και καλοδουλεμένη, προσφέροντας ένα ευσύνοπτο έργο παραπομπής, ενώ και οι βραχυγραφημένες βιβλιογραφίες εκδόσεων-μεταφράσεων-κυρίων μελετών [πρβλ. τα βασικά βοηθητικά έργα και τις παρατιθέμενες βραχυγραφίες στον Α΄ τόμο, σ. 19-31] προσφέρουν σημαντικό υλικό για περαιτέρω έρευνα. Ο μεταφραστής και ο επιμελητής έχουν κατά βάσιν κρατήσει τη βιβλιογραφική ενημέρωση της 3ης γερμανικής έκδοσης του 1982 (όπως εξάλλου και στον Α΄ τόμο για τα λήμματα των Ελλήνων συγγραφέων), γεγονός που προφανώς θα δημιουργήσει την ανάγκη και τρίτου συμπληρωματικού τόμου με ποικίλες βιβλιογραφικές προσθήκες (νέες εκδόσεις-μεταφράσεις των τελευταίων δεκαετιών κ.λπ.)- κάτι που προαναγγέλλεται και στον πρόλογο του μεταφραστή στον Α΄ τόμο: στον Γ΄ τόμο θα υπάρχουν προσθήκες διαφόρων λημμάτων που για ποικίλους λόγους δεν κατέστη δυνατόν να συμπεριληφθούν στην πρωτότυπη γερμανική έκδοση (και στην πιστή ελληνική μετάφραση –επίσης θα υπάρχουν διάφορα βιβλιογραφικού περιεχομένου συμπληρώματα ως προς τα υπάρχοντα λήμματα (των τόμων Α΄ και Β΄).

Επιθυμώντας να συμβάλλουμε στην ενημέρωση με πρόσθετα λήμματα ως προς τον εδώ Β΄ τόμο με τους Λατίνους συγγραφείς, παρατηρούμε ότι μεταξύ άλλων απουσιάζουν λήμματα για τους: Ampelius Poplius (4ου αι.), Angiolello Giovanni Maria (15ου), Anonymus Arianus (4ου), Badoer Giacomo, Barbaro Josaphat, Barbaro Nicolo, Baronius, Benedictus του Peterborough, Canale Martino da, Caroldo, Claudius Mamertinus, Constitutum Constantini (=Κωνσταντίνεια Δωρεά), Cyriacus Anconitensis (de Pizzicolli), Dolfin Zorzi, Echempert (9ου αι.), Hydatius, Iacipo (Jacobus) de Promontorio-De Campis, Irvani de Sarzana, Johannes του Biclaro, Leo επίσκοπος Όστιας, Leonardus Chiensis, Liberatus, Ludovico da Bologna, Lupus Protospatharius, Malipiero (Annali Veneti), Marco Polo, Marcellinus Comes, Martianus Capella, Morozini Antonio (Chronica Veneta), Moreto Bon, Odericus Raynaldus, Ogerius, Pacatus Latinus Drepanius (4ου), Pegolotti Francesco Balducci, Philippe de Mezières (Vita Petri Thomae regis Cypri), Ramusio G.B., Ralph του Coggeshal (Historia Regni Hierosolymitani), Reposianus (3ου-4ου), Richardus της Αγίας Τριάδος (Itinerarium), Robertus της Reims (Historia Hierosolymitana), Saewulf (12ου), Sagundino Nicolo, Sambuceto Lomberdo di, Sanudo Marino Torsello, Sextus Aurelius Victor, Simon de Saint-Quentin (13ου), Spandugnino Theodorus (16ου), Thaddaeus Neapolitanus, Thomas αρχιδιάκονος Σπαλάτου, Tiberianus (4ου), Victor Tunnunensis, Waltherius (De Bello Antiocheno), Willibaldus της Stablo, Zimmern. Επίσης απουσιάζουν σχετικά λήμματα για τα εξής έργα: Annales Barenses, Annales Bertiniani, Annales Ceccanenses, Annales Colonienses Maximi, Annales Fuldenses, Annales Ianuenses, Annales Laureshamenses, Annales Regni Francorum, Annales Reichersbergenses, Βιβλίο των έργων του στρατάρχη Boucicaut, Chronicon S. Benedicti Casinensis (9ου), Chronica Theodericana, Chronicon Bruxellense, Chronicon Salernitanum, Chronicon Vulturense, Collectio Avellana, Codex Carolinus, Consularia Constantinopolitana (5ου), Concilii Lateranensis Acta (του 649 μ.Χ.), Devastatio Constantinopolitana, Epistulae Austrasicae/Austrasienses, Epistulae Visigothicae, Excerpta Valesiana, Expositio totius mundi, Historia ducum Veneticorum, Historia Peregrinorum, Itinerarium Peregrinorum, Libri Carolini, "Partitio terrarium Imperii Romaniae" (Octobris 1204), Tabula Peutingeriana (4ου).

Δεδομένου ότι αντίστοιχες προσθήκες υπάρχουν και για τα ελληνικά λήμματα, αναμένεται με εύλογο ενδιαφέρον ο τρίτος συμπληρωματικός τόμος του σημαντικού αυτού έργου παραπομπής. Εξυπακούεται βέβαια ότι τα πρόσθετα λήμματα θα πρέπει να συνταχθούν από υπεύθυνους ειδικούς επιστήμονες, οι

οποίοι κατά τεκμήριο γνωρίζουν την εξέλιξη της σχετικής με τα αντίστοιχα θέματα βιβλιογραφίας. Και οι συμπληρώσεις που μπορούν να γίνουν για τα λήμματα του *Λεξικού Tusculum* είναι πολλές και σημαντικές.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου/ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος)

Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις χρονική*, εισαγωγή-έκδοση-νεοελληνική απόδοση-σχόλια-ευρετήριο Οδυσσέας Λαμψίδης, Αθήνα, Κανάκης, 2003 (σειρά «Κείμενα βυζαντινής ιστοριογραφίας» αρ. 11) (ISBN 960-7420-84-5).

Αναμφίβολα, μεταξύ των πρυτάνεων των Ελλήνων βυζαντινολόγων-φιλολόγων στις τελευταίες δεκαετίες, ο Ο. Λαμψίδης (Τραπεζούντα 1917) έχει πλούσιο ερευνητικό-εκδοτικό έργο που εκτείνεται σε εβδομήντα περίπου χρόνια (αναλυτικός εργογραφικός πίνακας στην ειδική έκδοση της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: *Αναγόρευση του βυζαντινολόγου Οδυσσέα Λαμψίδη σε επίτιμο διδάκτορα φιλοσοφίας των Τμημάτων Φιλολογίας και Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Επίσημοι λόγοι-εργογραφία Οδυσσέα Λαμψίδη*, 1998, σ. 69-102, με εισήγηση του Απ. Καρπόζηλου [«Έπαινος Οδυσσέα Λαμψίδη», σ. 19-32]). Σημαντικό τμήμα των δημοσιευμάτων του εξετάζουν συστηματικά τη χειρόγραφη παράδοση και το περιεχόμενο του έμμετρου χρονικού του Μανασσή, που παλαιότερα ορισμένοι βυζαντινολόγοι είχαν άδικα αποκηρύξει ως μικρής αυτοτελούς ιστορικής αξίας, όπως λ.χ. ο G. Ostrogorsky (*Ιστορία βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος, Γ΄, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1981, ανατύπ. 1997, σ. 14 –πρβλ. όμως την ορθή παρατήρηση του Κ. Άμαντου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β΄, 2η έκδ., Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1957, ανατύπ. 1977, σ. 338, ότι «Η πολυμέρεια του Μανασσή δεικνύει ότι και η έμμετρος ιστορία του είναι άξια προσοχής»).

Το 1980 ο Λαμψίδης επανεξέδωσε στην Αθήνα σε ειδικό τόμο την πρώτη ομάδα συναφών μελετών του (περιόδου 1951-1967) με τίτλο *Δημοσιεύματα περί την Χρονικήν Σύνοψιν Κωνσταντίνου του Μανασσή*, για να συνεχίσει με μια δεύτερη ομάδα συμβολών (περιόδου 1982-1994) σε διάφορα ξενόγλωσσα και ελληνόγλωσσα βυζαντινολογικά και άλλα επιστημονικά περιοδικά και επετηρίδες, για να καταλήξει το 1996 με την κριτική έκδοση του κειμένου στην Αθήνα,

στα πλαίσια της διεθνούς σειράς Corpus Fontium Historiae Byzantinae/ Series Atheniensis αρ. XXXVI, υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών: *Constantini Manassis Breviarium Chronicum*, recensuit Odysseus Lampsides, 2 τόμοι, σ. CLX + 360 + 172 + 8 πίνακες, με αναλυτική εισαγωγή στις σ. 11-159 (XI-CLIX) και βιβλιογραφία στις σ. 7-10 (VII-X) (πρβλ. παρουσίαση Στ. Λαμπάκης, *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 [1995-1997, έκδ. 1998], σ. 245-246). Η εδώ παρουσιαζόμενη νέα χρηστική έκδοση με νεοελληνική απόδοση (για πρώτη φορά υιοθετείται ο ορθός αυτός όρος αντί του ως τώρα εσφαλμένου «νεοελληνική μετάφραση» [sic] στα πλαίσια της χρήσιμης αυτής σειράς των εκδόσεων της Ελένης Κανάκη) δίνει την ευκαιρία στο μελετητή και τον φιλίστορα αναγνώστη να προβεί σε εκτίμηση ενός από τα κορυφαία δείγματα της έμμετρης βυζαντινής χρονικογραφικής γραμματείας.

Της έκδοσης-απόδοσης (συγχρονιστικά στις αριστερές-δεξιές σελίδες, 38-581) προτάσσεται βιβλιογραφία (σ. 9-16) και εισαγωγικό τμήμα (σ. 17-37) που αποτελεί σύνοψη των απόψεων της εκτενούς εισαγωγής της προαναφερθείσας κριτικής έκδοσης του 1996. Επιτάσσονται παράρτημα με τις μεταγενέστερες προσθήκες στίχων (σ. 582-593) και αναλυτικό ευρετήριο ονομάτων και τοπωνυμίων. *Η Σύνοψις χρονική* αποτελείται από 6620 δεκαπεντασύλλαβους «πολιτικούς» στίχους (μαζί με τις προσθήκες οι στίχοι συμποσούνται σε 6733) και συντέθηκε μεταξύ των ετών 1142/ 43 και 1152 (πρβλ. Π. Νικολόπουλος, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* [Εκδοτικής Αθηνών], τόμ. Θ΄ [1979], σ. 387 -για τις κυριότερες νεότερες απόψεις που κυμαίνονται μεταξύ 1150 και 1160 βλ. την εισαγωγή του Λαμψίδη, εδώ σ. 28 σημ. 12). Γράφτηκε κατά παραγγελία της «φιλολογωτάτης» Βυζαντινής «σεβαστοκρατόρισσας» Ειρήνης Κομνηνής (πέθ. 1153 μ.Χ.) (ο χαρακτηρισμός αυτός στον στίχο 3 της Σύνοψης στην παρούσα έκδοση, σ. 40 –πρβλ. την απόδοση «φιλομαθέστατη» στη σ. 41), νύφης του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, στης οποίας τον φιλολογικό κύκλο ανήκε ο Μανασσής (βλ. A. Vasiliev, *Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Δημοσθ. Σαβράμης, Αθήνα, Μπεργαδής, 1954, ανατύπ. 1973/ 2000, σ. 603-604, M. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, 1025-1204, μετάφρ. Ευαγγελία Καργιανιώτη, Αθήνα, Παπαδήμας, 1997, σ. 396, 398, Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Γ΄ 1, Αθήνα 2001, σ. 306 –αναλυτικό της βιογραφικό δοκίμιο από τον Κ. Βαρζό, *Γενεαλογία Κομνηνών, Α΄*, Θεσσαλονίκη, ΚΒΕ/ ΑΠΘ, 1984, σ. 361-379 και ειδική συμβολή [γερμανικά] του O. Lampsides, την ίδια χρονιά με τον Βαρζό, στο περιοδ. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 34 [1984], σ. 91-105). Στην Ειρήνη ο Μανασσής αφιέρωσε το έργο, που καλύπτει χρονικά την περίο-

δο από την κτίση του κόσμου ως το τελευταίο έτος βασιλείας του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1081 μ.Χ.).

Αναφορά στις κυριότερες παλαιότερες εκδόσεις του έργου κάνει ο Λαμψίδης στις σ. 17-20 (προσθετέα η έκδοση του J.-P. Migne στον τόμο 127 της *Patrologia Graeca*, στήλ. 219-472), που επιπλέον παρέχει αναθεωρημένες απόψεις και για το βίο του Μανασσή (σ. 20-22), ελέγχοντας την παλαιότερη άποψη του Νίκου Βέη (από το 1928/ 29) περί ταύτισης του συγγραφέα με τον μητροπολίτη Ναυπάκτου την περίοδο μετά το 1172 ως το 1187 (πρβλ. Τ. Χριστόπουλος, «Κωνσταντίνος Μανασσής», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία/ ΘΗΕ* 8 [1966], στήλ. 3-5, R. Browning, στην *Penguin Companion to Literature*, IV, Χάρμοντσουορθ 1969, σ. 187-188, Νικολόπουλος, *ό.π.*, που τονίζει τη συγγένεια του Μανασσή με την οικογένεια των Αποκαύκων, και Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 250 σημ. 498), αντιπροτείνοντας την περίοδο post 1173/75 για το θάνατο του Μανασσή (πρβλ. την σύμφωνη άποψη της Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σ. 23, που συντάσσεται με τον Λαμψίδη). Η εισαγωγή ολοκληρώνεται με την ενότητα περί χρονολόγησης και σύνθεσης του έργου (σ. 23-28), περί των περιεχομένων του (σ. 29-31), περί του Μανασσή ως ιστοριογράφου (σ. 31-33), περί της γλώσσας του έργου (σ. 33), της μετρικής του (σ. 33-34), της χειρόγραφής του παράδοσης (σ. 35), της εδώ νεοελληνικής απόδοσης (σ. 36) και των ερμηνευτικών σχολίων (σ. 37).

Η παρεχόμενη βιβλιογραφία στην αρχή δίνει τους τίτλους γενικών γραμματολογικών εγχειριδίων, αλλά και των ειδικών μελετών περί Μανασσή (ιδιαίτερα του ιδίου του Λαμψίδη), παρέχοντας επίσης δύο καταληκτικά τμήματα περί παροιμιακών συμβολών (σ. 14-15) και περί των άλλων, μικρότερων έργων του Μανασσή (σ. 15-16). Στη βιβλιογραφία αυτή πάντως παρατηρείται έλλειψη αναφοράς των σχετικών με τον Μανασσή και το έργο του εγκυκλοπαιδικών άρθρων σε σημαντικά γραμματολογικά έργα, όπου επίσης παρέχονται αξιόλογες βιβλιογραφίες, όπως στην προαναφερόμενη *ΘΗΕ* (βλ. επίσης τα σχετικά λήμματα των A. Hohlweg στο *Tusculum-Λεξικόν*, ελλην. μετάφρ. Αθ. Φούρλας, Α΄, Αθήνα 1993, σ. 322-324, Α. Σαββίδη, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία»* 37 [1985], σ. 298-299, A. Kazhdan, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1280, P. Schreiner, *Lexikon des Mittelalters* VI.1 [1992], στήλ. 184). Στη βιβλιογραφία επίσης προσθετέα τα εξής: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγές βυζαντινής ιστορίας*, 5η έκδ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1987, σ. 335-337 αρ. 445, J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, σ. 433-434 αρ. 385, Αγνή Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Βυζαντινή ιστοριογραφία* 324-1204, Αθήνα 1984, σ. 71, Εύδ. Τσολάκης, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι 11ου-12ου αι.*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1984, σ. 104-117 (βιβλιογρ. 114-117). Επίσης η ελληνική έκδοση του Hunger, *ό.π.*, Α΄, σ. 282-284 και Β΄, σ. 250-255 (για την Σύνοψη χρονική, με πλούσια βιβλιογρ. 254-255). Επιπλέον, για την μεσαιωνική βουλγαρική μετάφραση του έργου, που χρονολογείται περί τα μέσα του 14ου αι., βλ. D. Lihacev-I. Dujcev-M. Salmina-O Tvorogov, *Konstantin Manassis Hronik*, Σόφια 1988 (πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, 4η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1996, σ. 510). Τέλος για το έργο του Μανασσή «Έκφρασις κυνηγεσίου γεράνων» πλην της παλαιάς έκδ. του E. Kurtz που σημειώνεται στη σ. 15 υπάρχει και νεότερη έκδοση με εισαγωγή, νεοελληνική μετάφραση [sic], σχόλια και γλωσσάριο του Θεόδ. Α. Νήμα (*Η «Έκφρασις κυνηγεσίου γεράνων» του Κωνσταντίνου Μανασσή*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1984, 56 σ.).

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου/ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος)

Christos Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athens* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 4]. Harrassowitz, Wiesbaden 2000, σσ. 449.

Η εργασία αποτελεί νέα έκδοση 288 τύπων βυζαντινών μολυβδοβούλλων της συλλογής του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών που φέρουν το επώνυμο του κατόχου τους. Οι σφραγίδες αυτές για πρώτη φορά δημοσιεύτηκαν, μαζί με όλες τις άλλες που είχαν περιέλθει στην κατοχή του Μουσείου έως το 1905, από τον Κ. Μ. Κωνσταντόπουλο στους τόμους 5 (1902) - 10 (1907) του περιοδικού «*Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας / Journal international d'archéologie numismatique*». Ο κατάλογος αυτός των μολυβδοβούλλων του Μουσείου αναδημοσιεύτηκε αρκετά χρόνια αργότερα από τον Κ. Μ. Κωνσταντόπουλο και ως αυτοτελής έκδοση[1].

Η νέα έκδοση δεν περιλαμβάνει όλες τις σφραγίδες με οικογενειακά ονόματα που δημοσίευσε ο Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος στον κατάλογό του, ούτε και αναφέρει τους λόγους που δεν επέτρεψαν τη νέα δημοσίευση των συγκεκριμένων σφραγίδων (Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 48β, 312, 318,

466, 601, 610α, 612, 615, 625, 646, 678, 697 κ.α.), κάτι που οπωσδήποτε θα ήταν χρήσιμο.

Η εισαγωγή της μελέτης αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο παρουσιάζει τη Συλλογή του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, αναφέρεται στην παρωχημένη πλέον δημοσίευση (χωρίς εικόνες και σχόλια) των μολυβδοβούλλων του Μουσείου από τον Κ. Μ. Κωνσταντόπουλο και αναλύει τις δυνατότητες που υπάρχουν σήμερα για την άρτια και άψογη έκδοσή τους (σσ. 29-33). Το δεύτερο εξηγεί τη δομή των λημμάτων του καταλόγου (σσ. 33-34). Το τρίτο μέρος τέλος επισημαίνει ειδικώς τη σπουδαιότητα των σφραγίδων με οικογενειακά ονόματα ως εξαιρετικών ιστορικών πηγών (σσ. 34-44). Ακολουθεί, σύμφωνα με την αλφαβητική σειρά των επωνύμων, ο κατάλογος των μολυβδοβούλλων με σημαντικές συμπληρώσεις και διορθώσεις, καθώς και εκτενή προσωπογραφικά σχόλια (σσ. 47-419). Το έργο ολοκληρώνεται με επτά χρησιμότατα ευρετήρια (επωνύμων κατόχων, ονομάτων και επωνύμων λοιπών προσώπων, αξιωμάτων και τίτλων, γεωγραφικών περιοχών και τοπωνυμίων, εικονογραφικών θεμάτων, εκδιδομένων και μη μολυβδοβούλλων και τέλος εμμέτρων επιγραφών).

Η νέα έκδοση ανταποκρίνεται πλήρως στις σύγχρονες απαιτήσεις της επιστήμης. Επουσιώδεις αβλεψίες δεν μειώνουν κατά κανέναν τρόπο τη σημαντική συμβολή του έργου στην έρευνα της βυζαντινής σφραγιδολογίας. Η συμβολή αυτή συνίσταται κυρίως στη συστηματική σύγκριση των εκδιδομένων σφραγίδων με ίδιες ή διαφορετικές του αυτού προσώπου προερχόμενες από άλλες συλλογές (πρωτίστως χάρη στο αρχείο της Επιτροπής Βυζαντινών Ερευνών της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών) αλλά και στον εξαντλητικό, προσωπογραφικό, γενεαλογικό και γεωγραφικό υπομνηματισμό του καταλόγου των μολυβδοβούλλων.

Ιωάννης Γ. Λεοντιάδης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ελένη Λ. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 29], Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 291.

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώνεται ολοένα

και περισσότερο στη θέση και τον ρόλο των γυναικών στο Βυζάντιο. Και είναι σημαντικό ότι το ενδιαφέρον αυτό δεν περιορίζεται μόνο στον ρόλο των γυναικών που υπήρξαν φορείς της εξουσίας και μέλη της αριστοκρατίας, αλλά καλύπτει κάθε τομέα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής δραστηριότητας της γυναίκας κάθε κοινωνικής τάξης και κάθε μορφωτικού επιπέδου[1].

Η παρούσα εργασία, που ενεκρίθη ως διδακτορική διατριβή το 2000 από το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έχει ως αντικείμενο έναν αρκετά ενδιαφέροντα και σημαντικό τομέα της δραστηριότητας των γυναικών στο Βυζάντιο: τους τιμητικούς τίτλους και τα επαγγελματικά τους ονόματα. Οι τιμητικοί τίτλοι καθόριζαν, όπως γνωρίζουμε, τη θέση των αξιωματούχων στην αυλική ιεραρχία. Ήταν μη κληρονομικοί και παραχωρούνταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Οι γυναίκες, με μοναδική εξαίρεση τον τίτλο της ζωστΈς πατρικίας, δεν είχαν δικούς τους τιμητικούς τίτλους, αλλά έφεραν τον τίτλο του συζύγου τους.

Η εργασία χωρίζεται μαζί με την εισαγωγή σε πέντε μέρη: Εισαγωγή: Η εικόνα της Βυζαντινής μέσα από την παλαιότερη και νεότερη βιβλιογραφία (σσ. 1-15), Μέρος πρώτο: Κοσμικοί τίτλοι – προσωνυμίες (σσ. 17-139), Μέρος δεύτερο: Εκκλησιαστικοί – μοναστικοί τίτλοι και διακονίες (σσ. 141-201), Μέρος τρίτο: Επαγγελματικά ονόματα (σσ. 203-258) και Μέρος τέταρτο: Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία. Γενικές διαπιστώσεις (σσ. 259-274). Τη συμπληρώνουν επίσης τα εξής: Πρόλογος (σσ. vii-ix), Πίνακας περιεχομένων (σσ. xi-xv), Συντομογραφίες (σσ. xvii-xix), Βιβλιογραφία (σσ. xxi-lxiii), Summary (σσ. 275-276) και Πίνακας προσώπων και όρων (σσ. 277-290).

Στην εισαγωγή η συγγραφέας προσφέρει μια εξαιρετικά σημαντική κριτική θεώρηση της σχετικής βιβλιογραφίας και του τρόπου με τον οποίον η έρευνα στο παρελθόν εξέτασε τη θέση των γυναικών στο Βυζάντιο. Επισημαίνει επίσης τη στροφή της σύγχρονης έρευνας στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ρόλο της γυναίκας με νέα δεδομένα και με ευρύτερη εποπτεία της εποχής και των πηγών. Ιδιαίτερα τονίζεται η στροφή του ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια στην «... ανώνυμη Βυζαντινή, ως βασική, ενεργό μονάδα της κοινωνίας, στην οποία αυτή ζούσε», όπως γράφει η συγγραφέας, ενώ από την άλλη το πλαίσιο

1. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. τη σύντομη μελέτη της Κατερίνας Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας, 6], Αθήνα 1993, σ. 9 κ.ε. Ειδική μελέτη για την αυγούστα προετοιμάζει η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα. Βλ. *BIC* 21 (2000-2001) 65.

μελέτης ξεφεύγει από το σπίτι και την οικογένεια και «... εκτείνεται στους χώρους της αγοράς, της αγροτικής υπαίθρου, της πολιτικής σκηνής». «Περνούμε εξάλλου – συνεχίζει η συγγραφέας – από το ιδανικό της γυναίκας που προβάλλουν οι Πατέρες της Εκκλησίας στην πραγματική γυναίκα, που έχει ανθρώπινες αδυναμίες, φιλοδοξίες, δουλεύει σκληρά, ενισχύει την οικογένεια και κάθε άλλο παρά μένει έγκλειστη στα άδυτα του γυναικωνίτη ως άβουλο μέλος μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας» (σ. 3). Η συγγραφέας τονίζει στη συνέχεια το πρόβλημα της έλλειψης πηγών για τις συνθήκες ζωής της Βυζαντινής. Πέραν τούτου, όπως υποσημρίζει, τα δεδομένα των υπαρχουσών πηγών δεν προσφέρουν επαρκείς πληροφορίες, αλλά συντελούν στην αδυναμία σύνθεσης μιας σαφούς εικόνας.

Στο πρώτο μέρος μετά από μια σύντομη εισαγωγή αναλύονται οι πληροφορίες των πηγών για τους κοσμικούς τίτλους και τις προσωνυμίες των γυναικών, τους οποίους η συγγραφέας παρουσιάζει με αλφαβητική σειρά (*ἀμήρισσα, ἄνασσα, ἀνθυπάτισσα* κ.ά.). Συνολικά παρουσιάζονται εβδομήντα εννέα προσωνυμίες γυναικών, που με τη σειρά τους διαχωρίζονται σε εκείνες που συνόδευαν την αυτοκράτειρα κατ' εναλλαγή με τις προσωνυμίες της *αυγούστας* και της *βασίλισσας* (*ἄνασσα, δέσποινα*), σε εκείνες τις επωνυμίες που έδειχναν τη συζυγική σχέση της γυναίκας με ξένο ηγεμόνα (*ἀμήρισσα, κνέγινα, κράλαινα, ῥήγαινα/ ῥήγισσα*), στις διάφορες επωνυμίες που σηματοδοτούσαν τη συγγένεια με τον αυθέντη (*αὐθεντοπούλα, αὐθέντισσα, πατρώνισσα, πρωτεύουσα*), στις επωνυμίες που συνιστούσαν τιμητική προσφώνηση και παρέπεμπαν σε συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (*εὐγενεστάτη, λαμπροτάτη, μεγαλοδοξοτάτη, πανευγενεστάτη, συγκλητική*), διάφορες άλλες περιπτώσεις (*συντελέστρια, κοιτωνίτισσα, κουβικουλαρία, παρακαθίστρια, παρακοιμωμένη*) και τέλος τις προσωνυμίες που συνιστούσαν τιμητικούς τίτλους (*ἀνθυπάτισσα, ἀρχόντισσα, ἀσηκρήτισσα* κ.ά.). Η συγγραφέας ορθά επισημαίνει τη διάκριση στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα σε τίτλους (*ἀξίαι διὰ βραβείου*) και αξιώματα (*ἀξίαι διὰ λόγου*) και αναφέρεται στην ορολογία των πηγών, αλλά και τη σύγχυση που υπάρχει στη νεώτερη βιβλιογραφία. Ίσως για αυτό στην αποφυγή οποιασδήποτε σύγχυσης θα συνεργούσε ο διαχωρισμός στην παρουσίασή της ξεχωριστά των τιμητικών τίτλων από τα αξιώματα. Στην κατηγορία των τιμητικών τίτλων, στην οποία η συγγραφέας περιλαμβάνει συνολικά πενήντα εννέα επωνυμίες, δεν πρέπει βέβαια να περιλαμβάνονται προσωνυμίες όπως αυτή της πρωτοστρατόρισσας ή της στρατήγισσας, αφού ο πρωτοστράτωρ και ο στρατηγός αντίστοιχα ήταν αξιώματα και όχι τίτλοι.

Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στις επωνυμίες γυναικών που είχαν σχέση με την οργάνωση της Εκκλησίας και των γυναικείων μοναστηριακών ιδρυμάτων. «Οι περισσότεροι από τους τίτλους που ακολουθούν αντιστοιχούν στα αξιώματα που συγκροτούσαν την "ιεραρχία" – αν μπορεί να ονομαστεί έτσι – που ίσχυε στις γυναικείες μονές», γράφει η συγγραφέας (σ. 143). Εξετάζονται με αλφαβητική σειρά: οι τίτλοι που ενέτασσαν τις γυναίκες στα εκκλησιαστικά τάγματα των *διακονισσῶν*, των *παρθένων* και των *χηρῶν*· οι τίτλοι που έφεραν τα μέλη των γυναικείων μοναστηριών και αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες διακονίες (*ἀμμά/ ἀμμᾶς, ἀντιλαμβανομένη, ἀρτοποιὸς κ.ά.*)· οι τίτλοι που έφεραν οι σύζυγοι λειτουργών της Εκκλησίας (*ἀρχισυναγώγισσα, παπαδία, πρεσβυτέρα - πρεσβυτέρισσα, σακελλαρέα*)· διάφοροι άλλοι τίτλοι, που είτε είναι δύσκολο να ενταχθούν σε κάποια κατηγορία (*γηροκομήτισσα, διδάσκαλος*), είτε δεν καθίσταται σαφές αν συνιστούσαν τίτλο ή είχαν σχέση με διακονίες γυναικών στην Εκκλησία ή σε μονές (*γραπτές, κούδες, νεωκόροι*). Οι δύο πρώτες κατηγορίες συνιστούσαν τίτλους που έφεραν προσωπικά οι γυναίκες και ανήκαν στις ίδιες.

Στο τρίτο μέρος εξετάζονται τα επαγγελματικά ονόματα. Η συγγραφέας εξετάζει ως επάγγελμα κάθε αμειβόμενη απασχόληση που ασκούνταν μόνιμα ή κατ' εξακολούθηση. Οι πηγές είναι πλούσιες σχετικά και οι γνώσεις μας ενισχύονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Πολύτιμη πηγή είναι οι βίοι των αγίων παρά τα μειονεκτήματά τους. Κατά την εξέτασή της η συγγραφέας διαχωρίζει τα γυναικεία επαγγέλματα σε δεκαπέντε κατηγορίες ανάλογα με τον χώρο εργασίας, τις προσφερόμενες υπηρεσίες και τα παραγόμενα αγαθά. Τα διάφορα επαγγέλματα εξετάζονται αλφαβητικά: *ἀγροικίς, ἀμφίπολος, ἀνθυλοπράτισσα, ἀνυφαντοῦ, ἀρτοπράτισσα κ.ά.*

Το τέταρτο μέρος αποτελεί τη σύνοψη των συμπερασμάτων της συγγραφέως. Ειδικότερα η συγγραφέας αναφέρεται στις απόψεις του R. Guilland για την τιτλοφορία των Βυζαντινών γυναικών, του μόνου, όπως σημειώνει, που έχει αφιερώσει τμήμα μελέτης του στο ζήτημα αυτό και έχει διατυπώσει κάποιες βασικές αρχές[2]. Ενδιαφέρουσα είναι η τελική κρίση της συγγραφέως, από την οποία μεταφέρουμε την τελευταία παράγραφο: «Γενικά, οι Βυζαντινές, στη συ-

2. Βλ. R. Guilland, «La collation et la perde ou la déchéance des titres nobiliaires à Byzance», *REB* 4 (1946) 24-69 (= *Recherches sur les institutions byzantines* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 35], τόμ. I, Berlin-Amsterdam 1967, σ. 32-64).

ντριπτική τους πλειονότητα, έζησαν και έδρασαν στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον που τους επιβλήθηκε, χωρίς ποτέ να καταφέρουν να το υπερβούν και να το μεταλλάξουν αποφασιστικά προς όφελός τους». Είναι μια άποψη ορθή και τεκμηριωμένη. Ποτέ όμως, όταν μελετούμε τη θέση της Βυζαντινής, δεν πρέπει να αγνοούμε τα ήθη και τα έθιμα του περιβάλλοντος στο οποίο έδρασε και ως μέτρο σύγκρισης για τη θέση της στην κοινωνία πρέπει να χρησιμοποιείται η σύγχρονή της κοινωνία της Δύσης και όχι βέβαια η σημερινή εποχή. Το Βυζάντιο και στο ζήτημα αυτό φαίνεται ότι υπήρξε πολύ πιο προχωρημένο από ό,τι ίσχυε στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή.

Σε ό,τι αφορά την επεξεργασία του υλικού, την πληρότητα και την επιστημονική τεκμηρίωση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συγγραφέας έχει προσφέρει με μεθοδικότητα και σοβαρότητα μια αξιοπρόσεκτη εργασία[3]. Η παρούσα διατριβή είναι ένα άριστο δείγμα της ποιότητας των διδακτορικών διατριβών που εκπονούνται στα ελληνικά πανεπιστήμια, σε αντίθεση με τη μειούμενη συνεχώς ποιότητα των μεταπτυχιακών σπουδών και των διδακτορικών διατριβών στις αγγλοσαξωνικές κυρίως χώρες.

Αποτελεί τέλος επιπρόσθετο εχέγγυο για την ποιότητα της παρούσας διατριβής το γεγονός ότι εξεδόθη στη σειρά «Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται» του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που ίδρυσε ο αείμνηστος καθηγητής Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος και διευθύνεται σήμερα από την καθηγήτρια κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

3. Τα τελευταία χρόνια, καθώς έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον για τη γυναίκα στο Βυζάντιο, δημοσιεύονται εργασίες, οι οποίες παρουσιάζουν μια επιφανειακή και πρόχειρη αντιμετώπιση του ζητήματος. Βλ. για παράδειγμα την εργασία της Barbara Hill, «Alexios I Komnenos and the Imperial Women», εν M. Mullett - D. Smythe (έκδ.), *Alexios I Komnenos, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: Papers, Belfast 1996, σ. 37-54. Για την εργασία αυτή βλ. τη βιβλιοκρισία μου εν *Βυζαντιακά* 21 (2001) 488-499, ειδικότερα σ. 490.

Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Γ΄ 1: 1081-1204, Αθήνα 2001, 442 σ. + 1 χάρτης.

Η Βυζαντινή Ιστορία της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου είναι αναμφίβολα το καλύτερο εγχειρίδιο για τη μεσαιωνική μας ιστορία. Οι αρετές του έργου οφείλονται από τη μια στην ενδελεχή παρουσίαση των γεγονότων της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας και από την άλλη στην κατατοπιστική ανάλυση των θεσμών του βυζαντινού κράτους. Έτσι ο αναγνώστης αποκτά μια σφαιρική εικόνα για το πολίτευμα, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, τον στρατό, την οικονομία, την κοινωνία, την Εκκλησία, τα γράμματα και τις τέχνες[1]. Ιδιαίτερα χρήσιμες στον ερευνητή είναι οι αναφορές για τις πηγές κάθε περιόδου, που η συγγραφέας προτάσσει στην αρχή κάθε ενότητας.

Πριν από την έκδοση του παρόντος τόμου κυκλοφόρησαν τρεις τόμοι, που καλύπτουν την περίοδο από τις απαρχές του βυζαντινού κράτους έως την άνοδο των Κομνηνών[2]. Η μη ολοκλήρωση του έργου – πράγμα που σύμφωνα με τις δηλώσεις και της ίδιας της συγγραφέως εθεωρείτο δεδομένη[3] – δημιουργούσε στην έρευνα μεγάλο κενό και στερούσε από τους ερευνητές της κομνήνειας και της παλαιολόγειας περιόδου ενός τόσο ποιοτικού και χρήσιμου εργαλείου[4]. Η

1. Βλ. και όσα αναφέρει η ίδια η συγγραφέας για τη δομή του έργου της: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Εκ βαθέων. Μια περιήγηση εξήντα χρόνων στον χώρο της Ιστορίας», *Βυζαντιακά* 16 (1996) 381-406, ειδικότερα σ. 403-404.

2. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία², τόμ. Α΄: 324-610, τόμ. Β΄ 1: 610-867, τόμ. Β΄ 2: 867-1081*, Θεσσαλονίκη 1992-1997 (ανατ. τόμ. Α΄-Β΄ 1 1996-1998, α΄ έκδ. Αθήναι 1975-1988).

3. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Εκ βαθέων», σ. 404.

4. Ασυμπλήρωτη δυστυχώς παρέμεινε και η ιστορία του αείμνηστου καθηγητή Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους, τόμ. Α΄: Ιστορία πρωίμου βυζαντινής περιόδου (324-565)²*, Θεσσαλονίκη 1980 (ανατ. ε΄ 1995, α΄ έκδ. 1978), τόμ. Β΄: *Ιστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)²*, Θεσσαλονίκη 1981 (ανατ. ε΄ 1993, α΄ έκδ. 1976), τόμ. Γ΄: *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453), μέρος Α΄: Τελευταίες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1990 (ανατ. 1999). Η συνέχεια του Γ΄ τόμου, που θα καλύπτει το διάστημα 1204-1261, πρόκειται να δημοσιευθεί με επιμέλεια της Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα. Το εγχειρίδιο αυτό ακολουθεί στη διαπραγμάτευσή του μια διαφορετική προσέγγιση, δίνοντας περισσότερη σημασία στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων με συστηματικό έλεγχο και καταγραφή των πηγών. Θα μπορούσαμε έτσι να πούμε ότι τα δύο εγχειρίδια, του Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου και της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, συμπληρώνονται σε μεγάλο βαθμό.

συνέχιση του έργου αποτελεί λοιπόν μια ευχάριστη έκπληξη.

Ο παρών τόμος καλύπτει τη βυζαντινή ιστορία της περιόδου των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204) και εκείνο που μπορεί κανείς εκ προοιμίου να παρατηρήσει είναι ότι και η έκδοση αυτή διαθέτει τις αρετές των προηγούμενων τόμων.

Σε ό,τι αφορά τη διάταξη της ύλης, η εργασία ακολουθεί τη δομή που η συγγραφέας έχει ήδη καθιερώσει. Συγκεκριμένα ο τόμος, κάτω από τον γενικό τίτλο "Ὑστέρα Περίοδος (1081-1453), Μέρος Γ΄ 1, 1081-1204: Κομνηνοί – Ἄγγελοι", περιλαμβάνει τα εξής: Πρόλογος (σ. 5), Βραχυγραφίες (σσ. 7-8), Εἰσαγωγή (σσ. 9-13), Κεφάλαιο Πρῶτο: Πηγὲς τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Α΄ (σσ. 15-25), Κεφάλαιο Δεύτερο: Ἡ οἰκογένεια Κομνηνοί στὴν ἐξουσία (σσ. 26-40), Κεφάλαιο Τρίτο: Οἱ νέοι τουρκόφωνοι γείτονες (σσ. 41-51), Κεφάλαιο Τέταρτο: Ἡ Πρώτη Σταυροφορία (σσ. 52-74), Κεφάλαιο Πέμπτο: Ἐσωτερικὴ πολιτικὴ (σσ. 75-96), Κεφάλαιο Ἕκτο: Ἡ βασιλεία Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ (Κ34) (σσ. 97-121), Κεφάλαιο Ἕβδομο: Ἡ βασιλεία Μανουὴλ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (Κ81) (σσ. 122-135), Κεφάλαιο Ὄγδοο: Οἱ δύο εὐρωπαϊκοὶ συνασπισμοί. Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς - Φρειδερῖκος Βαρβαρόσσα (σσ. 136-159), Κεφάλαιο Ἔνατο: Τὸ τέλος τῆς κομνηνῆς δυναστείας. Ἀλέξιος Β΄ Κομνηνὸς (Κ155) - Ἀνδρόνικος Α΄ Κομνηνὸς (Κ87) (σσ. 160-187), Κεφάλαιο Δέκατο: Ἡ δυναστεία τῶν Ἀγγέλων. Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος (σσ. 188-212), Κεφάλαιο Ἑνδέκατο: Ἡ Δ΄ Σταυροφορία καὶ τὸ τέλος τῆς Ρωμανίας (σσ. 213-230), Κεφάλαιο Δωδέκατο: Τὸ πολίτευμα (σσ. 231-244), Κεφάλαιο Δέκατο Τρίτο: Διοίκηση καὶ Δικαιοσύνη (σσ. 245-285), Α΄ Κεντρικὴ διοίκηση (σσ. 245-263), Β΄ Δικαιοσύνη καὶ δικαστήρια (σσ. 263-278), Γ΄ Ἐπαρχιακὴ διοίκηση (σσ. 278-285), Κεφάλαιο Δέκατο Τέταρτο: Στρατὸς (σσ. 286-297), Κεφάλαιο Δέκατο Πέμπτο: Κοινωνικὴ διαστρωμάτωση (σσ. 298-313), Κεφάλαιο Δέκατο Ἕκτο: Ἐκκλησία καὶ Πολιτικὴ (σσ. 314-349), Κεφάλαιο Δέκατο Ἕβδομο (σσ. 350-370), Α΄ Ὕπαιθρος - πόλεις - πληθυσμὸς (σσ. 350-362), Β΄ Ἡ εἰκόνα τοῦ "ἄλλου". Ρωμαῖοι πολίτες, ἀλλοεθνεῖς καὶ ξένοι τὸν ΙΒ΄ αἰ. (σσ. 362-370), Κεφάλαιο Δέκατο Ὄγδοο: Οἰκονομία (σσ. 371-386), Κεφάλαιο Δέκατο Ἔνατο: Ἐμπορικὴ ναυτιλία τὸν ΙΒ΄ αἰ. - Πειρατεία (σσ. 387-412), Γράμματα καὶ Τέχνες (σ. 413), Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σσ. 415-428), Πίναξ νεοτέρων συγγραφέων καὶ ἐκδοτῶν (σσ. 428-433), Διευκρίνηση γιὰ τὸν χάρτη (σ. 434), Πίναξ περιεχομένων (σσ. 435-439), Διευκρίνηση γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις στὸ ἐξώφυλλο (σ. 441). Τα κεφάλαια χωρίζονται σε επιμέρους ενότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι αναφορές της συγγραφέως σε ξεχωριστά κεφάλαια στα νέα τουρκόφωνα φύλα, που εμφανίστηκαν στη βόρεια Χερσόνησο του Αίμου και τη Μικρά Ασία τον ΙΑ΄ αιώνα, και τις Σταυροφορίες, γεγονότα που καθόρισαν την ιστορική πορεία του Ελληνισμού έκτοτε. Πολύ αξιόλογες είναι επίσης οι κρίσεις που διατυπώνει η συγγραφέας για τους αυτοκράτορες των δύο δυναστειών που εξετάζει. Τονίζει τις αρετές τους, κυρίως των πρώτων Κομνηνών, αλλά και τις αδυναμίες του χαρακτήρα και της πολιτικής τους.

Στεκόμαστε ιδιαίτερα στο πολυσυζητημένο ζήτημα του προσανατολισμού της πολιτικής του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) προς τη Δύση. Η συγγραφέας απορρίπτει την «ἐπαναλαμβανόμενη τυποποιημένη ἀντίληψη ὅτι ὁ Μανουὴλ ἦταν ἐστραμμένος πρὸς τὴν Δύση», όπως γράφει (σ. 154). Απορρίπτει επίσης την άποψη ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ υπήρχε μεγάλη επιρροή των Λατίνων.

Η μικρασιατική πολιτική των Κομνηνών υπήρξε επίσης πεδίο κριτικής. Οι αγώνες των Κομνηνών για την εκδίωξη των Σελτζούκων από τη Μικρά Ασία υπήρξαν κρίσιμοι για τη σωτηρία όχι μόνο του μικρασιατικού Ελληνισμού αλλά και της Αυτοκρατορίας της ίδιας, εξαιτίας της σημασίας της Μικράς Ασίας, του απέραντου αυτού χώρου στρατολόγησης και άντλησης οικονομικών πόρων. Η κρισιμότερη στιγμή των βυζαντινοτουρκικών συγκρούσεων τον ΙΒ΄ αιώνα υπήρξε η μάχη του Μυριοκεφάλου (17 Σεπτεμβρίου 1176). Η συγγραφέας τονίζει τον αντίκτυπο της ήττας του Βυζαντίου στον διπλωματικό και ψυχολογικό κυρίως παράγοντα, αφού είναι πια αποδεκτό ότι στον στρατιωτικό τομέα οι δυσμενείς συνέπειες για την Αυτοκρατορία ήταν περιορισμένες.

Πολύτιμες είναι οι αναφορές της συγγραφέως στο βυζαντινό πολίτευμα – για τη μελέτη του οποίου η ίδια έχει αφιερώσει σημαντικό τμήμα του επιστημονικού της έργου –, τη διοίκηση και την οικονομία. Η βυζαντινή οικονομία είναι μια από τις πτυχές της βυζαντινής ιστορίας που τα τελευταία χρόνια συγκεντρώνει το αυξημένο ενδιαφέρον των ερευνητών.

Αναφέρουμε τέλος τις απόψεις της συγγραφέως για το σύστημα των τιμητικών τίτλων επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Η συγγραφέας ακολουθεί στο σημείο αυτό τις απόψεις του L. Stiernon. Είναι ένα ζήτημα που κατά την εκτίμησή μου χρειάζεται επιπλέον διερεύνηση.

Στις αρετές του έργου πρέπει επίσης να προσθέσουμε τη διαρκή τεκμηρίωση με τη χρήση και την παράθεση πολλές φορές των πηγών και την αξιοποίηση από τη συγγραφέα των πορισμάτων της σύγχρονης έρευνας.

Το έργο αυτό αναμφίβολα προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στην επιστημονική έρευνα, αφού αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για κάθε ερευνητή της κομνήνειας περιόδου. Αποτελεί συνάμα έναν πολύτιμο οδηγό για όποιον έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή επιστημονικά με τη βυζαντινή ιστορία της περιόδου που καλύπτει ο τόμος. Το έργο εξυπηρετεί έτσι τις απαιτήσεις τόσο των ερευνητών όσο και του μέσου αναγνώστη. Την ποιότητα του έργου συμπληρώνει η γλαφυρή και ευχάριστη γλώσσα της συγγραφέως. Ελπίζουμε ότι η σοφή ερευνήτρια μετά την κυκλοφορία του παρόντος τόμου θα συμπληρώσει το έργο με την έκδοση του τόμου για την ύστερη περίοδο.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

J. Le Goff, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, μετάφρ. Μαρία Παπαδέλλη, Αθήνα 2002, σσ. 294.

Ο Jacques Le Goff είναι ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους ιστορικούς της Δυτικής Ευρώπης. Γεννημένος το 1924 στην Τουλώνη, υπήρξε διάδοχος του Fernand Braudel στην École Pratiques des Hautes Études και διακρίθηκε ως ο συνιδρυτής της περίφημης σχολής των Annales[1]. Στο ελληνικό κοινό είναι γνωστός και από άλλα έργα του για τη μεσαιωνική ιστορία της Δύσης[2].

1. Για τα διάφορα ρεύματα της δυτικοευρωπαϊκής ιστοριογραφίας βλ. την ευσύνοπτη μελέτη των G. Thuillier – J. Tulard, *Οι ιστορικές σχολές* [Que sais-je? / Τι ξέρω;], μετάφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα 1993, σ. 7 κ.ε. Βλ. επίσης τη συναγωγή μελετών του R. Romano, *Πού οδεύει η Ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας* [Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 9], μετάφρ. Χριστίνα Κουλούρη – Α. Κράους – Π. Μιχαηλάρης – Μαρία Τραπεζανλίδου – Ευθυμία Φαλίδου, Αθήνα 1988, σ. 7 κ.ε.

2. Στα Ελληνικά έχουν κυκλοφορήσει τα εξής βιβλία του J. Le Goff: *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μετάφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993. – *Για έναν άλλο Μεσαίωνα. Γνώση και μνήμη*, μετάφρ. Σία Αναγνωστοπούλου, Αθήνα 1994. – *Η Ευρώπη: μια αφήγηση για παιδιά και νέους*, μετάφρ. Β. Τσοκόπουλος, Αθήνα 1996. – *Ιστορία και μνήμη*, μετάφρ. Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα 1998. Στα Ελληνικά κυκλοφόρησε επίσης μια συναγωγή μελετών με υπεύθυνους έκδοσης τον J. Le Goff και τον P. Nora. Βλ. J. Le Goff – P. Nora (έκδ.), *Το έργο της Ιστορίας* [Προβλήματα του καιρού μας], μετάφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη – Ν. Σαββάτης, τόμ. Α΄-Γ΄, Αθήνα 1981-1988. Στη συναγωγή αυτή περιλαμβάνεται και το άρθρο του J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες. Μια διφορούμενη ιστορία», αυτόθι, τόμ. Α΄, σ. 316-338.

Στην παρούσα έκδοση ο συγγραφέας εξετάζει τη θέση και την εξέλιξη των διανοουμένων της Δυτικής Ευρώπης τον ΙΒ΄ και τον ΙΓ΄ αιώνα. Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε το 1957 με τον πρωτότυπο τίτλο *Les intellectuels au Moyen Age* και επανεκδόθηκε το 1985[3].

Εκτός από τον πρόλογο και την εισαγωγή το έργο περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Πιο συγκεκριμένα περιέχει τα εξής: Πρόλογος (σσ. 7-22), Εισαγωγή (σσ. 23-28), 12ος αιώνας. Γέννηση του διανοούμενου (σσ. 31-105), 13ος αιώνας. Η ωριμότητα και τα προβλήματά της (σσ. 107-181), Από τον πανεπιστημιακό στον ουμανιστή (σσ. 183-246), Βιβλιογραφία (σσ. 247-273), Ευρετήριο κύριων ονομάτων (σσ. 275-287), Χρονολογικό ευρετήριο (σσ. 289-292), Περιεχόμενα (σσ. 293-294).

Ο συγγραφέας στον πρόλογο αναφέρεται στην επανέκδοση του βιβλίου του χωρίς αλλαγές μετά από αρκετά χρόνια και υποστηρίζει την άποψη ότι ο τρόπος θεώρησης του σχολικού και πανεπιστημιακού κόσμου του Μεσαίωνα, όπως παρουσιάζεται σε αυτό, δεν έχει πάψει να ισχύει. Κατά την εκτίμησή του η βασική αντίληψη του δοκιμίου επιβεβαιώνεται και εμπλουτίζεται και αυτό εκφράζεται με τη λέξη "διανοούμενος". Στη συνέχεια αναλύει τον όρο "διανοούμενος" και τη σχέση των διανοουμένων του ΙΒ΄ και του ΙΓ΄ αιώνα με την πόλη. «Η άνθηση των σχολών συνδέεται με την επανάσταση των πόλεων από το 10ο ως το 13ο αιώνα», γράφει (σ. 11). Ενδιαφέρον έχει ο ορισμός του συγγραφέα για τον διανοούμενο ως επαγγελματία "πωλητή λέξεων". Επισημαίνεται ιδιαίτερα η σημασία των εξετάσεων, που χρησίμευσαν ως ένα νέο και επαναστατικό για τη Δύση μέσο κοινωνικής ανόδου απέναντι στους παραδοσιακούς τρόπους απόκτησης εξουσίας: την καταγωγή, τον πλούτο και την κλήρωση. Ο διανοούμενος υπήρξε, τονίζει επίσης ο συγγραφέας, πιστό όργανο της Εκκλησίας και του κράτους, αφού τα πανεπιστήμια μετατράπηκαν σε φυτώρια "ηγετικών στελεχών". Ακολούθως ο συγγραφέας επεξηγεί τις επιλογές του στη συγκρότηση του υλικού του, αναφέρεται στις εξελίξεις στη βιβλιογραφία από το 1957, οπότε πρωτοκυκλοφόρησε το έργο, και δίνει διασαφηνίσεις για τη δομή της εργασίας του.

Αντίθετα με τον πρόλογο η εισαγωγή είναι πολύ μικρότερη. Εδώ ο συγγρα-

3. J. Le Goff, Les intellectuels au Moyen Age [Points, Histoire, H78][2], Paris 1985 (α΄ έκδ. στη σειρά: Le temps qui court, 3, Paris 1957). Η μελέτη εκδόθηκε και στα Αγγλικά. Βλ. J. Le Goff, *Intellectuals in the Middle Ages*, μετάφρ. Teresa Lavender Fagan, Cambridge, Mass. χ.χ.

φέας εξηγεί την επιλογή του όρου "διανοούμενος", που, όπως γράφει, «υποδηλώνει ένα περιβάλλον οριοθετημένο με ακρίβεια: αυτό των διδασκόντων στις σχολές» (σ. 26). Δίνει επίσης εξηγήσεις για το περιεχόμενο του όρου.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η γέννηση και η συγκρότηση των πόλεων στη Δυτική Ευρώπη τον ΙΒ΄ αιώνα – εποχή κατά την οποία μεταβάλλονται οι οικονομικές και κοινωνικές δομές της Δύσης – και μαζί με αυτές η εμφάνιση των διανοουμένων, αυτών δηλαδή που επαγγελματικά ασκούσαν τη δραστηριότητα του καθηγητή και του επιστήμονα. Μαζί εξετάζονται διάφορα ζητήματα: κατά πόσον υπήρξε η καρολίγγεια αναγέννηση· ο μοντερνισμός του ΙΒ΄ αιώνα· η ελληνοαραβική προσφορά· οι μεταφραστές ελληνικών και αραβικών έργων· η εξέλιξη του Παρισιού· οι Γολιάρδοι (Goliards), που υπήρξαν μια ξεχωριστή ομάδα διανοουμένων του Παρισιού, η ανηθικότητα των ποιημάτων τους και η κριτική της κοινωνίας που ασκούσαν· ο Πέτρος Αβελάρδος (Pierre Abélard), ένας από τους σημαντικότερους Γάλλους διανοούμενους τον ΙΒ΄ αιώνα, η στάση του απέναντι στον γάμο και η διαμάχη του με τον άγιο Βερνάρδο (Saint Bernard)· η σχολή της Σάρτρ (Chartres), που υπήρξε το μεγάλο επιστημονικό κέντρο του αιώνα, ο νατουραλισμός και ο ουμανισμός της· η αναβίωση της παλαιάς εικόνας του ανθρώπου-μικροκόσμου· το εργοστάσιο και ο άνθρωπος τεχνίτης· ο διανοούμενος ως εργαζόμενος και το αστικό εργοτάξιο· ο διανοούμενος ως επαγγελματίας, ο δεσμός ανάμεσα στην έρευνα και τη διδασκαλία και τα εργαλεία του διανοουμένου, δηλαδή το πνεύμα και τα βιβλία του.

Η εξέλιξη του διανοουμένου τον ΙΓ΄ αιώνα είναι το θέμα του δεύτερου κεφαλαίου. Ο συγγραφέας γράφει για την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του αιώνα και εξετάζει τους αγώνες των διανοουμένων ενάντια στην εκκλησιαστική και την κοσμική εξουσία. Την εποχή εκείνη οι πανεπιστημιακοί, που ήταν κληρικοί, είχαν βρει στον αγώνα τους κατά της κοσμικής και κυρίως της βασιλικής εξουσίας ως σύμμαχο την παπική Εκκλησία. Έτσι όμως οι διανοούμενοι υποδουλώνονται στον πάπα. Ο συγγραφέας εξετάζει επίσης τις εσωτερικές αντιφάσεις και την οργάνωση της πανεπιστημιακής συντεχνίας, την οργάνωση και τα προγράμματα των σπουδών, τις εξετάσεις, τον ηθικό και τον θρησκευτικό χαρακτήρα της παιδείας και άλλα θέματα που αφορούν την οργάνωση του πανεπιστημίου (πανεπιστημιακή ευσέβεια, εξοπλισμός, το βιβλίο ως εργαλείο). Μεγάλο μέρος του κεφαλαίου αφιερώνεται στον σχολαστικισμό ως μέθοδο έρευνας και διδασκαλίας με την εξέταση πολλών επιμέρους ζητημάτων (λεξιλόγιο, διαλεκτική, εγκυρότητά του σχολαστικισμού, η θεολογία ως επιστήμη, τα αγωνίσματα: quaestio, disputatio, quodlibet). Το κεφάλαιο συμπληρώνουν αναφορές

στους μισθούς και τα προνόμια των πανεπιστημιακών, τη διαμάχη τακτικών και λαϊκών, τις αντιφάσεις του σχολαστικισμού με τους κινδύνους από τη μίμηση των αρχαίων, τους πειρασμούς του νατουραλισμού, τη δύσκολη ισορροπία μεταξύ πίστης και λογικής με τον Αριστοτελισμό και τον Αβερροϊσμό, τη σχέση λογικής και εμπειρίας και τη σχέση θεωρίας και πράξης.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως θέμα την εμφάνιση του ουμανιστή, που αντικαθιστά στο τέλος του Μεσαίωνα τον πανεπιστημιακό. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται οπωσδήποτε με τις αλλαγές που παρατηρούνται με το τέλος του Μεσαίωνα. Εξετάζονται η εξέλιξη της περιουσίας των πανεπιστημιακών, η διαμόρφωση μιας κληρονομικής αριστοκρατίας στον χώρο των πανεπιστημίων, τα κολλέγια και ο αριστοκρατισμός των πανεπιστημίων, η εξέλιξη του σχολαστικισμού, η οριστική ρήξη μεταξύ λογικής και πίστης, τα όρια της πανεπιστημιακής επιστήμης, η εθνικοποίηση των πανεπιστημίων, η σχέση των πανεπιστημιακών με την πολιτική, η ίδρυση και η διαμόρφωση του πανεπιστημίου της Πράγας ως του πρώτου εθνικού πανεπιστημίου, η εξέλιξη του πανεπιστημίου του Παρισιού, η σκλήρυνση του σχολαστικισμού, η αποδοχή του ουμανισμού από τους πανεπιστημιακούς, η επιστροφή στην ποίηση και τον μυστικισμό, η μετάφραση του Αριστοτέλη και η επιστροφή στον ωραίο λόγο, η επιστροφή στη φύση και η ρήξη μεταξύ επιστήμης και διδασκαλίας.

Τη μελέτη συμπληρώνουν πλούσια βιβλιογραφία, ένα χρήσιμο ευρετήριο κυρίων ονομάτων και ένας χρονολογικός πίνακας για την περίοδο από τον ΙΑ΄ έως τον ΙΕ΄ αιώνα.

Πρόκειται για ένα πολύ καλό βιβλίο, ευανάγνωστο και αρκετά πλούσιο σε πληροφορίες, που εμπλουτίζει την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την ιστορία της μεσαιωνικής Δύσης[4]. Την ευχάριστη ανάγνωσή του ενισχύει η πολύ καλή με-

4. Από την ελληνική βιβλιογραφία για τη μελέτη της μεσαιωνικής Δύσης εξαιρετικά χρήσιμο είναι το εγχειρίδιο του Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, *Η μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Εισαγωγή στη μελέτη της ιστορίας της, του κοινωνικού και οικονομικού της βίου* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 8], Θεσσαλονίκη 1996. Τα τελευταία χρόνια η βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί σημαντικά. Από τα τελευταία αξιόλογα βιβλία που κυκλοφόρησαν στη γλώσσα μας βλ. κατ' επιλογήν Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικός δυτικός πολιτισμός και οι κόσμοι του Βυζαντίου και του Ισλάμ*, μετάφρ. Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1993. – Ν. Ε. Καραπιδάκης, *Ιστορία της μεσαιωνικής Δύσης (5ος-11ος αι.)* [Νεότερη και σύγχρονη ιστορία], Αθήνα 1996. – Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Εισαγωγή στη μεσαιωνική ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη 1996. – D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, μετάφρ. Μαριάννα Τζιάντζη, Αθήνα 1999 (ανατ. 2000).

τάφραση της Μαρίας Παπαδέλλη. Το μόνο που ίσως θα μπορούσε να προσεχθεί είναι η απόδοση κάποιων ονομάτων, όπως για παράδειγμα αυτών του Πέτρου Αβελάρδου και του αγίου Βερνάρδου, όπως καθιερώθηκαν στη γλώσσα μας, που η μεταφράστια αποδίδει ως Πέτρος Αμπελάρ και Σεν Μπερνάρ αντίστοιχα.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά το περιεχόμενο του έργου. Το βιβλίο έχει ως αντικείμενο, όπως γίνεται κατανοητό από τα περιεχόμενα, τον διανοούμενο της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως της Γαλλίας. Ο τίτλος όμως του έργου είναι παραπλανητικός. Σε ένα βιβλίο για τον διανοούμενο του Μεσαίωνα θα περίμενε κανείς να βρει μια εκτενή αναφορά στο Βυζάντιο. Εντούτοις το Βυζάντιο αναφέρεται μια μόνο φορά ως χώρος προέλευσης σπανίων προϊόντων και ακριβών αντικειμένων μαζί με τη Δαμασκό, τη Βαγδάτη και την Κόρδοβα (σ. 45). Παραγνωρίζεται έτσι όχι μόνον η πνευματική παρουσία του Βυζαντίου, που τον ΙΒ΄ και τον ΙΓ΄ αιώνα υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη, αλλά και η συνεισφορά του βυζαντινού πολιτισμού στην πνευματική αναγέννηση της Δυτικής Ευρώπης. Μιας επίδρασης, οι ρίζες της οποίας εντοπίζονται οπωσδήποτε αρκετούς αιώνες πριν από την Άλωση, οπότε μετανάστευσαν πλέον μαζικά οι Έλληνες λόγιοι στη Δύση.

Το γεγονός ότι ο συγγραφέας περιορίζει την αναφορά του στη Δυτική Ευρώπη – κάτι που πάντως δεν δηλώνεται στον τίτλο της εργασίας του – δεν αποτελεί δικαιολογία για την απουσία του Βυζαντίου, αλλά μάλλον το αποτέλεσμα μιας καταγραφής που επιχειρήθηκε με περιορισμένη οπτική γωνία. Διότι αποτελεί σοβαρή παράλειψη η μη αναφορά λογίων του αναστήματος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης ή του Θεοδώρου Μετοχίτη. Η παραγνώριση του Βυζαντίου δεν βλάπτει τον βυζαντινό πολιτισμό, παρά μόνο δημιουργεί ένα μεγάλο κενό στην πληρότητα του βιβλίου, αφού η μελέτη ενός πολιτισμικού φαινομένου είναι αδιανόητη με την παράβλεψη του κατεξοχήν πνευματικού χώρου από όπου επήγασε.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία, Διοίκηση, Επαρχότητες, Έπαρχοι, Λογοθέσια, Λογοθέτες, Σύγκλητος, Δήμοι, Θέματα, Ανακτορική Φρουρά, Βασιλικό και Θεματικό Πλώιμο, Στρατός Ξηράς, Νομισματικό Σύστημα*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 397 + 5 χάρτες.

Η ιεραρχία των τιμητικών τίτλων και η αυστηρή δομή των διοικητικών υπηρεσιών υπήρξαν βασικά γνωρίσματα του βυζαντινού διοικητικού συστήματος. Αρκεί να θυμηθεί κανείς τι γράφει ο Μιχαήλ Ψελλός τον ΙΑ΄ αιώνα: «Δύο τοίνυν τούτων τὴν Ῥωμαίων συντηρούντων ἡγεμονίαν, ἀξιωμάτων φημὶ καὶ χρημάτων...»[1].

Στην παρούσα εργασία ο Κ. Ε. Πλακογιαννάκης ασχολείται με την εθιμοτυπία της βυζαντινής αυλής και τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στους τιμητικούς τίτλους και τα αξιώματα του βυζαντινού κράτους.

Ο συγγραφέας δεν προέρχεται από τον χώρο της επιστημονικής έρευνας και η εργασία του απευθύνεται περισσότερο στον καλούμενο μέσο αναγνώστη[2]. Ο ίδιος είναι απόστρατος αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού με ανώτατες σπουδές στη Θεσσαλονίκη και το San Antonio των Η.Π.Α., ενώ για χρόνια εργάστηκε στη Σχολή Ξένων Γλωσσών των Ενόπλων Δυνάμεων. Στο ελληνικό κοινό είναι γνωστός και από άλλες εργασίες του, κυρίως σε εκλαϊκευτικά περιοδικά ιστορικής ύλης[3].

1. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (έκδ. É. Renault), τόμ. I, σ. 132, παρ. XXIX, στ. 6-8.

2. Μια ανάλογη εργασία είναι αυτή του επισκόπου Κατάνης Ι. (Γ.) Πηλίλη, *Τίτλοι, οφφίκια και αξιώματα εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τη χριστιανική ορθοδόξω Εκκλησία*, Αθήναι 1985.

3. Βλ. για παράδειγμα το άρθρο του συγγραφέα για το υγρόν πυρ στη *Στρατιωτική Ιστορία* («Υγρόν πυρ. Το ισχυρότερο όπλο του Βυζαντίου», *Στρατιωτική Ιστορία* 41 [Ιανουάριος 2000] 48-56), όπου όμως δεν φαίνεται να αξιοποιεί επαρκώς τα πορίσματα της θεμελιακής για το θέμα μελέτης του Θ. Κ. Κορρέ, *«Ὑγρὸν πῦρ». Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 15]3, Θεσσαλονίκη 1995 (α΄ έκδοση 1985). Τελευταία κυκλοφόρησε επίσης ένα βιβλίο του συγγραφέα για τον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο των Βυζαντινών. Βλ. Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος και πολιτισμός των Βυζαντινών. Γλώσσα - Γράμματα - Παιδεία - Υμνογραφία - Χρονολογικό σύστημα*, Θεσσαλονίκη 2002.

Το βιβλίο περιλαμβάνει τα εξής: Περιεχόμενα (σσ. 6-15), Πρόλογος (σσ. 19-20), 1. Τίτλοι και αξιώματα (σσ. 21-22), 2. "Διά βραβείων αξίαι" (σσ. 23-79), 3. Έτερα οφίκια (σσ. 80-114), 4. "Διά λόγου αξίαι (actu positi)" (σσ. 115-276), 5. "Περί των οφφικίων και οφφικιαλίων του παλατίου Κωνσταντινουπόλεως" υπό "του σοφωτάτου κουροπαλάτου (ανωνύμου)" (14ος αι.) (σσ. 277-286), 6. Παραρτήματα (σσ. 287-316), 7. Παρατηρήσεις - Παραπομπές (σσ. 317-349), 8. Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία (σσ. 350-361), 9. Ευρετήριο εννοιών, όρων και ονομάτων (σσ. 362-387), 10. Χάρτες (σσ. 388-394).

Στη διαπραγμάτευση του θέματός του ο συγγραφέας ακολουθεί τη βασική διάκριση στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα σε ἀξίας διὰ βραβείου και ἀξίας διὰ λόγου. Στις αξίες διά βραβείου αφιερώνει το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας του, στο οποίο καταγράφει την ιεραρχία όπως την παραδίδει ο Φιλόθεος στο *Κλητορολόγιόν* του, από όπου ο συγγραφέας αντλεί επίσης τα στοιχεία που παραθέτει για τα βραβεῖα των διαφόρων τίτλων και τις τελετές απονομής τους. Αναφορά κάνει και στους θεσμούς της συνήθειας και της ρόγας. Κάποιες πληροφορίες δίνει επίσης για τους τίτλους στο διάστημα μέχρι τους Κομνηνούς, ενώ κάπως πιο εκτενή αναφορά αφιερώνει στους τίτλους επί Κομνηνών και Αγγέλων. Η εικόνα που προσφέρει όμως ο συγγραφέας δεν κρίνεται καθόλου ικανοποιητική. Στα πολλά σφάλματα που μπορεί να εντοπίσει κανείς, προστίθενται η σύγχυση στην ορολογία, το ανακάτεμα τίτλων και αξιωμάτων και γενικά η κακή δομή της όλης εργασίας, που δεν δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να σχηματίσει μια καθαρή εικόνα για την αυλική ιεραρχία. Έτσι μαζί με τους τίτλους της μέσης περιόδου παρουσιάζονται τα αξιώματα του *πρωτοσπαθαρίου της φιάλης*, του *πρωτοστράτορα*, του *χοσβαΐτη*, του *βεστοσακράνου* κ.ά. Μπορεί επίσης κανείς για παράδειγμα να διαβάσει όσα γράφει ο συγγραφέας για τον ανύπαρκτο τίτλο του *πανσεβάστου*, τον "τίτλο" του *κουροπαλάτη* τον ΙΔ΄ αιώνα ή για τον τίτλο του *δεσπότη*, για τον οποίον, πέραν της σύγχυσης που υπάρχει, εντοπίζει κανείς την έλλειψη αναφοράς στον πρώτο κάτοχό του Βελά - Αλέξιο, τον Ούγγρο γαμπρό του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) και μετέπειτα βασιλέα της Ουγγαρίας Βελά Γ΄ (Béla III, 1172-1196). Ακατανόητη παραμένει επίσης η συμπερίληψη στο κεφάλαιο για τους τιμητικούς τίτλους της αναφοράς στην αυτοκρατορική γραμματεία. Σε ό,τι αφορά τη βιβλιογραφία, ενώ φαίνεται ότι ο συγγραφέας αντλεί αρκετά στοιχεία από τον J. B. Bury – η εργασία του οποίου για τη βυζαντινή διοίκηση την εποχή του Φιλοθέου, αν και διατηρεί μέχρι σήμερα την αξία της, έχει σε πολλά ξεπεραστεί –, δεν γίνεται χρήση της ειδικής βιβλιογραφίας. Λείπουν έτσι βασικές εργασίες, όπως είναι για

παράδειγμα η μελέτη του J.-Cl. Cheynet για την έκπτωση της αξίας των τίτλων την περίοδο πριν από την άνοδο των Κομνηνών[4], η βασική πια μελέτη του N. Οικονομίδη για τη διοίκηση στο διάστημα 1025-1118[5], η μελέτη του P. Lemerle για τη *ρόγα*[6] και η παλαιά αλλά ακόμη χρήσιμη μελέτη του L. Bréhier για τους διοικητικούς θεσμούς[7]. Λείπουν επίσης παντελώς οι πολυάριθμες εργασίες του ακαταπόνητου ερευνητή των βυζαντινών τίτλων και αξιωμάτων R. Guilland[8] – που αν και πολλές φορές ελέγχονται για κάποια προχειρότητα, εντούτοις έχουν μεγάλη αξία –, ενώ ο συγγραφέας δεν αξιοποιεί τα πορίσματα των εργασιών του L. Stiernon για την τιτλοφορία τον ΙΒ΄ αιώνα[9]. Για τον Φιλόθεο, την κυριό-

4. J.-Cl. Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byzantion* 53 (1983) 453-477.

5. N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 125-152 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fouth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Variorum Reprints, Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992, αρ. X).

6. P. Lemerle, «"Roga" et rente d'état aux Xe-XIe siècles», Mélanges Venance Grumel II, *REB* 25 (1967) 77-100 (= *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, Variorum Reprints, London 1978, αρ. XVI).

7. L. Bréhier, *Le monde byzantin* [L'évolution de l'humanité, Synthèse collective, XXXIIbis], τόμ. II: *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949.

8. Οι περισσότερες εργασίες του R. Guilland είναι συγκεντρωμένες εν *Recherches sur les institutions byzantines* [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 35], τόμ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, και *Titres et fonctions de l'empire byzantin*, Variorum Reprints, London 1976. Επιπρόσθετα βλ. τις εργασίες του για τα αξιώματα του *λογοθέτη*, του *επάρχου*, του *μυστικού* και του *ορφανοτρόφου*: «Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin», *REB* 29 (1971) 5-115. – «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin - L'éparque. I. L'éparque de la ville - Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως», *BS* 41 (1980) 17-32, 145-180. – «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin - L'éparque. II. L'éparques autres que l'éparque de la ville», *BS* 42 (1981) 186-196. – «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. III. L'apoéparques - ἀπὸ ἐπάρχων», *BS* 43 (1982) 30-44. – «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le mystique, ὁ μυστικός», *REB* 26 (1968) 279-289. – «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'orphanotrophe», *REB* 23 (1965) 205-221.

9. L. Stiernon, «Notes de prosopographie et de titulature byzantines: Constantin Ange (pan)sébastohypertate», Mélanges Raymond Janin, *REB* 19 (1961) 273-283. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes», *REB* 21 (1963) 179-198. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)», *REB* 22 (1964) 184-198. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros», *REB* 23 (1965) 222-243. – Του ίδιου, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Theodora Comnène et Andronic Lapardas, sébastes», Mélanges Venance Grumel I, *REB* 24 (1966) 89-96.

τερη πηγή του, χρησιμοποιεί την ανατύπωση της έκδοσης του J. J. Reiske στην Patrologia Graeca[10] αγνοώντας την έκδοση του Ν. Οικονομίδη αλλά και την παλαιότερη έκδοση του J. B. Bury, αν και χρησιμοποιεί τα βιβλία τους (sic)[11]. Το ίδιο ισχύει και για το Τακτικόν Uspenskij, για το οποίο χρησιμοποιεί την παλαιά και δυσπρόσιτη έκδοση του F. I. Uspenskij, ενώ αγνοεί παντελώς το Τακτικόν Beneševič και το Τακτικόν Escurial[12].

Την ίδια εικόνα παρουσιάζει το επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο ο συγγραφέας υπό τον τίτλο "*Έτερα οφίκια*" εξετάζει, ακατανόητο γιατί, κάποιους τίτλους και αξιώματα ξεχωριστά από τα δύο σχετικά κεφάλαια (το πρώτο και το τρίτο). Ο ίδιος θεωρεί σκόπιμο αυτό τον διαχωρισμό, αφού τα οφφίκια αυτά, όπως γράφει, θα μπορούσαν να είχαν ενταχθεί τόσο στις *διά βραβείων* όσο και τις *διά λόγου αξίες*. Έτσι βρίσκει κανείς τους τίτλους που εμφανίζονται τον Ι΄ και τον ΙΑ΄ αιώνα πριν από την άνοδο των Κομνηνών (*πρόεδρος, βέστης, πρωτοβέστης* κ.ά.) αδιάκριτα μαζί με τα αξιώματα του *ακτουαρίου*, του *παρακοιμωμένου*, του *πρωτοβεστιαρίου*, του *σεβαστοφόρου*, του *βεστιαρίτη* κ.ά. Γίνεται επίσης αναφορά στη σύγκλητο[13].

10. Το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου εξέδωσε ο J. J. Reiske ως τμήμα της *Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου* (βιβλ. β΄, κεφ. νβ΄). Βλ. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine*, τόμ. I-II, Bonnae 1829-1830, ειδικότερα τόμ. I, σ. 702.1-783.6. Η έκδοση J. J. Reiske ανατυπώθηκε εν PG 112, Parisiis 1864 (ανατ. Αθήναι 1990, Turnhout 1992), στ. 73A κ.ε., ειδικότερα στ. 1291A-1414D.

11. Φιλόθεος, *Κλητορολόγιον*, έκδ. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos* [The British Academy Supplemental Parers, I] , London 1911 (ανατ. New York 1958), σ. 131.1-179.36. – έκδ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire* [Le monde byzantin], Paris 1972, σ. 65-235 (το κείμενο: σ. 81.1-235.29).

12. Τα Τακτικά εκδίδει μαζί με το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου ο N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 41-63 (Τακτικόν Uspenskij), 237-253 (Τακτικόν Beneševič), 255-277 (Τακτικόν Escurial), με το κείμενο αντίστοιχα στις σ. 47.1-63.32, 243.1-253.7, 263.1-277.4. Ο F. I. Uspenskij δημοσίευσε πρώτος το Τακτικόν, που έλαβε τιμητικά και το όνομά του, το 1898. Βλ. F. I. Uspenskij, «Vizantijskaja tabel' o rangah», IRAIK 3 (1898) 98-137.

13. Για τη σύγκλητο βλ. τις βασικές μελέτες του H.-G. Beck, «*Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte*», Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1966, τεύχ. 6, München 1966, σ. 3-75 (= *Ideen und Realitaeten in Byzanz. Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, London 1972, αρ. XII), και της Αικατερίνης Α. Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου* 2 (1949) 5-151.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις *αξίες διά λόγου*. Ο συγγραφέας παρουσιάζει πρώτα τη διοικητική δομή της Αυτοκρατορίας όπως την περιγράφει ο Φιλόθεος μαζί με στοιχεία και από μεταγενέστερες περιόδους. Παρουσιάζεται επίσης ο *θεματικός* θεσμός και η εξέλιξη του αξιώματος του *στρατηγού*. Πρόκειται πάλι για ένα ανακάτεμα χωρίς διαχωρισμό των περιόδων, ώστε ο αναγνώστης να σχηματίζει μια ξεκάθαρη και ολοκληρωμένη εικόνα. Σε αυτό προστίθενται αρκετά σφάλματα και παρερμηνείες. Παράδειγμα η αναφορά στον *λογοθέτη των σεκρέτων* και τον *μεγάλο λογοθέτη*. Πολλά είναι τα κενά επίσης στη βιβλιογραφία. Αναφέρω μόνο τη διατριβή της Μάρθας Γρηγορίου-Ιωαννίδου για την εξέλιξη του *θεματικού* θεσμού μέχρι τον ΙΑ΄ αιώνα[14].

Στο τελευταίο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρουσιάζει τη διοίκηση τον ΙΔ΄ αιώνα όπως καταγράφεται από τον Ψευδο-Κωδινό, τον *σοφώτατο ανώνυμο κουροπαλάτη* όπως τον αποκαλεί. Ο συγγραφέας όμως χρησιμοποιεί όχι την αξιόπιστη κριτική έκδοση του J. Verpeaux αλλά την έκδοση των J. Goar – J. Gretser στην Patrologia Graeca (sic)[15]. Λείπει επίσης η σημαντική εργασία του J. Verpeaux για την ιεραρχία της παλαιολόγειας περιόδου[16].

Την εργασία τέλος συμπληρώνουν τα *Παραρτήματα*. Πρόκειται για ένα παράρτημα για τον στρατό ξηράς και ένα παράρτημα για το βυζαντινό νομισματικό σύστημα, με τα ίδια μειονεκτήματα των προηγούμενων κεφαλαίων.

Όσον αφορά τις παραπομπές δεν ακολουθείται η καθιερωμένη επιστημονική δεοντολογία. Παρατηρείται μάλιστα ότι γίνονται παραπομπές μέσα στις παραπομπές (sic).

Στη βιβλιογραφία ήδη αναφερθήκαμε. Σημειώνουμε επιπρόσθετα τη χρήση για τις περισσότερες πηγές (Θεοφάνης, Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, Ιωάννης Σκυλίτζης, Μιχαήλ Ατταλειάτης, Νικηφόρος Βρυέννιος, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Ζωναράς κ.ά.) της πεπαλαιωμένης και παντελώς αναξιόπιστης έκ-

14. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.* [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα, 58], Θεσσαλονίκη 1985.

15. Τοῦ σοφωτάτου κουροπαλάτου περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, έκδ. J. Goar - J. Gretser, PG 157, Parisiis 1866 (ανατ. Turnhout 1992), στ. 25A-122D. – Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices. Introduction, texte et traduction* [Le monde byzantin, 1], Paris 1966 (ανατ. 1976), σ. 130.1-287.29.

16. J. Verpeaux, «Hiérarchie et préséances sous les Paléologues», *TM* 1 (1965) 421-437.

δοσης της Patrologia Graeca. Ο συγγραφέας αγνοεί όχι μόνο τις πιο πρόσφατες κριτικές εκδόσεις αλλά ακόμη και την έκδοση της Βόννης. Άλλες πηγές (σφραγίδες, επιγραφές, επιστολογραφία, αγιολογικά κείμενα κ.ά.) δεν αξιοποιούνται επαρκώς ή δεν χρησιμοποιούνται καθόλου. Στις πολλές ελλείψεις της βιβλιογραφίας προστίθεται η μη επιστημονική καταγραφή της.

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε για την εργασία αυτή ότι πρόκειται για μια φιλότιμη προσπάθεια, για τη σύνταξη της οποίας χρειάστηκε αρκετός κόπος. Οι στόχοι του συγγραφέα δεν φαίνεται όμως να εκπληρώνονται εξαιτίας των πολλών ελλείψεων, των σφαλμάτων αλλά και της έλλειψης συνοχής τόσο στη γενική δομή του έργου όσο και στα επιμέρους κεφάλαια. Η ενασχόληση με ένα τέτοιο ζήτημα, όπως αυτό που διαπραγματεύεται ο συγγραφέας, είναι εγχείρημα φιλόδοξο αλλά και εξαιρετικά δύσκολο, που μπορεί να αναληφθεί μόνον από κάποιον ειδικό, με γνώση της επιστημονικής μεθοδολογίας και εποπτεία της ογκώδους βιβλιογραφίας.

Σταύρος Γ. Γεωργίου
Λευκωσία

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2003)

Η επιλογή του υλικού (στο οποίο περιλήφθηκαν και τα δημοσιεύματα του Ιανουαρίου/Φεβρουαρίου 2004) και η παρουσίασή του γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόστηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α΄. Τιμητικοί, συλλογικοί κ.λπ. τόμοι

Ο τ. ΙΕ΄ των «*Συμμείκτων*» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (Αθήνα 2002). Από τις περιεχόμενες ελληνικές συμβολές σε μία μόνο γίνεται χρήση δικαϊκών πηγών: GEROLYMATOU M., «L'aristocratie et le commerce (IXe-XIIe siècles)» (σ. 77-89).

«Τιμητικόν αφιέρωμα εις Γεώργιον Αντ. Γαλίτην και Ηλίαν Α. Βουλγαράκην» είναι ο ειδικότερος τίτλος του τόμου 36 (2001, κυκλ. 2003) της *Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* (999 σελ., χωρίς ISBN). Ενδιαφέρον για το κανονικό δίκαιο εμφανίζουν δύο συμβολές. Η πρώτη είναι του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΜΠΟΥΜΗ, «Νομοκανονικός έλεγχος της ορθόδοξης ιεραποστολικής δραστηριότητας» (σ. 311-326), με ιστορικές προεκτάσεις και στους πρώτους αιώνες. Η δεύτερη, που αφορά τη διοικητική εξουσία της Εκκλησίας, είναι του ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ, «Ο τελών και ο τόπος τελέσεως του ευχελαίου κατά τους πρώτους αιώνες» (σ. 707-732).

«*Κωνσταντίνος Δωρ. Μουρατίδης. Πρόμαχος Ορθοδοξίας*» είναι ο τίτλος ογκώδους (1213 σελ.) τιμητικού αφιερώματος που εξέδωσε στη μνήμη του καθηγητή Κ. Μ. (1918-2001) η Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων (Αθήναι 2003) [χωρίς ISBN]. Την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι ακόλουθες συμβολές: ΗΛΙΑ ΧΡ. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι απολογητές του β΄ αι. για τη σχέσι χριστιανών και ρωμαϊκού κράτους» (σ. 819-850). – ΧΡΗΣΤΟΥ Ε. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ, «Χειρόγραφον περιέχον "Νομοκάνονον πάνυ πλούσιον· Νουθεσία εις τον πνευματικόν και ασφάλεια". (Σύντομος περιγραφή του χειρογράφου)» (σ. 1069-1140). Μετά την περιγραφή του κώδικα και την προσπάθεια να εντοπισθεί ο κωδικογράφος, ο σ. εκδίδει στις σ. 1077-1137 τις αρχοτέλειες του κειμένου. Στη βιβλιογραφία ωστόσο που στη συνέχεια παραθέτει του διαφεύγει δημοσίευμα, από το οποίο προκύπτει η χρονολόγηση του νομοκάνονα αυτού (1614).

«*Ως αίνος της αττικής διαλεκτικής*» είναι ο τίτλος του τιμητικού τόμου για

τα εβδομηκοστά γενέθλια του Κώστα Μπέη, Αθήνα (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα / Εκδόσεις Eunomia) 2003, τ. Α΄-Ε΄, 4669 σελ. [ISBN set 960-15-0931-3]. Στο βυζαντινό δίκαιο αναφέρεται η μελέτη του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια» (σ. 4121-4152). Στο κείμενο που είχε προδημοσιευθεί (βλ. επισκόπηση έτους 2001 σ. 354) έχει γίνει προσθήκη. Τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις του βυζαντινού κράτους αφορά η μελέτη του SAVVAS PAR. SPENTZAS, «Byzantine Empire as a Tributary to the Ottomans» (σ. 1609-1624).

«*Βυζάντιο: Κράτος καί Κοινωνία*» είναι ο τίτλος του τόμου που εξέδωσε στη «Μνήμη Νίκου Οικονομίδη» το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Αθήνα 2003) 600 σελ. [ISBN 960-371-077-9]. Την ιστορία του βυζαντινού δικαίου προσεγγίζουν δύο ελληνικές συμβολές: ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ, «Η διαμόρφωση της τιμής γης στο Βυζάντιο» (σ. 339-348) και ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, «Ο πόλεμος έσχατη λύση» (σ. 543-563). Στην πρώτη συμβολή διαπιστώνει η σ. με ανάλυση πωλητηρίων εγγράφων της ύστερης περιόδου, ότι κατά τον 14ο αιώνα αποδυναμώνεται η νομοθεσία περί υπερόγκου βλάβης και διαμορφώνονται οι τιμές της γης με βάση τις αρχές της ελεύθερης αγοράς, πράγμα που υποδηλώνει εγκατάλειψη της παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής του 10ου/11ου αιώνα. Στη δεύτερη συμβολή αναλύονται οι παράγοντες που επηρέαζαν την εξωτερική πολιτική του Βυζαντινού Κράτους, ώστε να δίνει την εντύπωση της «φιλειρηνικής».

Στον συλλογικό τόμο που εξέδωσε το Centro di Studi religiosi comparati Edoardo Agnelli υπό τον τίτλο *L'Ortodossia nella nuova Europa. Dinamiche storiche e prospettive* (Torino, Fondazione Giovanni Agnelli 2003) XII+404 σελ. [ISBN 88-7860-177-2] η μοναδική ελληνική συμβολή που ενδιαφέρει την παρούσα επισκόπηση είναι η μελέτη του CONSTANTINOS G. PITSAKIS, «Dalla Nuova Roma al Commonwealth bizantino: il modello politico-religioso di Costantinopoli e la sua espansione oltre i confini dell'impero» (σ. 3-70). Ο σ. αναπτύσσει τα χαρακτηριστικά του συστήματος ρυθμίσεως σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας υπό τη μορφή της «συμφωνίας», με όλες του τις ιδιορρυθμίες και δυσαρμονίες.

Μοναδικό κείμενο αναφερόμενο στην ιστορία του δικαίου από τον τ. 31 των «*Επισήμων λόγων*» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, περιόδου 1995/1996, μέρος Α΄ (Αθήνα 2002) είναι η ομιλία του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Έννοια και περιεχόμενο του νόμου στους Έλληνες Πατέρες» (σ. 2323-2341). Το κείμενο είχε προδημοσιευθεί το 1998 στη *Θεολογία* (βλ. επισκόπηση έτους 1998 σ. 432 επ.).

Στο συλλογικό έργο που εκδίδει η εφημερίδα «Τα Νέα» με τίτλο «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 1770-2000», τ. Β΄ (τεύχη 18-19, Αθήνα [Ελληνικά Γράμματα] 2003) δημοσιεύεται το άρθρο του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Το Δίκαιο. Βυζαντινή παράδοση και εκκλησιαστική ανανέωση» (σ. 267-282). Ο σ. εξαίρει τον νομικό ρόλο της Εκκλησίας, ιδίως στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης, και παρουσιάζει με (την γνωστή από όλα του τα δημοσιεύματα) πληρότητα τις παλαιές και νέες πηγές του δικαίου της υπό εξέταση περιόδου.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων ή συμποσίων, σεμιναρίων και κύκλων διαλέξεων

Το «Κέντρο Μελετών Ιονίου» και η «Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών» είχαν οργανώσει στη Ζάκυνθο 23-27 Σεπτεμβρίου 1997 το *ΣΤ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο*. Στα Πρακτικά τ. Γ΄ (Αθήνα 2002) περιέχεται η ανακοίνωση του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Σχετικά με την "τρισεπισκοπή" του Νικοδήμου Μεταξά (1635)» (σ. 279-303). Με το θέμα της «τρισεπισκοπής» έχει ασχοληθεί ο σ. και σε άλλα δημοσιεύματά του τα προηγούμενα χρόνια (βλ. π.χ. την επισκόπηση του 2002 σ. 370).

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είχε οργανώσει στη Χαλκίδα 22-24 Μαΐου 1998 διεθνές συμπόσιο με θέμα «*Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*». Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν πρόσφατα (Αθήνα 2003) με επιμέλεια του ΝΙΚΟΥ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Το Βυζάντιο σήμερα, 4] 390 σελ. [ISBN 960-371-023-7]. Θέματα δικαίου υπό ευρύτερη έννοια θίγονται στις παρακάτω ανακοινώσεις: ΜΑΡΙΑΣ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Προσέγγιση στην οικονομική πολιτική του Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού (1266-1285) στη Ρωμανία. Οργάνωση εμπορίου-εμπορικοί σταθμοί-νόμισμα» (σ. 49-58). Η σ. αναλύει τη δημοσιονομική και τη νομισματική πολιτική του Καρόλου. – ΣΠΥΡΟΥ ΑΣΩΝΙΤΗ, «Η Κέρκυρα ως εμπορικό κέντρο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» (σ. 59-80). – ΜΑΡΙΑΣ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «Κωνσταντινούπολη - Θράκη – Βιθυνία. Η οικονομική μαρτυρία του Giacomo Badoer» (σ. 113-132). Πηγή αποτελεί το λογιστικό κατάστιχο Βενετού εμπόρου των μέσων περίπου του 15ου αιώνα. – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Η αγορά των ακινήτων στην Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τις αποφάσεις του πατριάρχη Ματθαίου Α΄» (σ. 145-155). Η σ. αναλύει με βάση νομολογιακό υλικό τους παράγοντες που επηρέαζαν αυτή την αγορά σε μία κρίσιμη εποχή. – ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Παραγωγή και εμπόριο αλατιού στην Πελοπόννησο (13ος-16ος αι.)» (σ. 157-179). Η ανακοίνωση παρέχει πολλά στοιχεία δη-

μοσιονομικού δικαίου. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η εφαρμογή των νεαρών Λέοντος του Σοφού για τις παράκτιες αλιευτικές κατασκευές στους χρόνους των Παλαιολόγων» (σ. 181-192). Επειδή η ισχύς των νεαρών του Λέοντος μετά τον 10ο αιώνα αποτελεί αμφισβητούμενο ζήτημα, ερευνά ο σ. την ισχύ των νεαρών που αφορούσαν τις «εποχές» (πρβλ. και την επισκόπηση του έτους 2000 σ. 516). – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων» (σ. 219-236). Εργαζόμενοι είναι κυρίως οι πάροικοι, μη εργαζόμενοι δε οι κάτοχοι *οικονομιών* ή *προνοιών* με τους μικρογαιοκτήμονες καλλιεργητές ως ενδιάμεση κατηγορία. – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΓΑΣΠΑΡΗ, «Η οργάνωση μιας αγοράς. Χάνδακας, 14ος αι.» (σ. 237-247). – ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Η αγορά των δούλων» (σ. 249-272). – ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία των μοναστηριών μέσα στις πόλεις κατά τους παλαιολόγειους χρόνους» (σ. 273-282). Ερευνάται η οικονομική παρουσία των μονών με εμπορική δραστηριότητα ή με επενδύσεις. – MARIE NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, «Commerce et Monnaie en Serbie au XIVe siècle. Le temoignage du Zakonik d'Étienne Duchan» (σ. 337-348). Η έρευνα στηρίζεται στον γνωστό κώδικα νόμων του Σέρβου ηγεμόνα. – ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Βυζαντινές λόγιες απόψεις περί χρήματος και αγοράς το 14ο αιώνα» (σ. 349-363). – ΒΑΣΩΣ ΠΕΝΝΑ, «Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων (13ος-15ος αι.)» (σ. 373-383).

Στις 26-28 Νοεμβρίου 1999 είχε οργανώσει στη Θεσσαλονίκη η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών για τον εορτασμό της συμπληρώσεως 60 χρόνων από την ίδρυσή της το Β´ Διεθνές Συμπόσιο «*Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία*». Με αρκετή καθυστέρηση δημοσιεύθηκαν τα πρακτικά το 2003 στη σειρά της Εταιρείας Μακεδονική Βιβλιοθήκη αριθμ. 95 [ISBN 960-7265-50-5], XXX+216 σελ. Στην ιστορία του δικαίου αναφέρονται οι ακόλουθες εισηγήσεις (που συνοδεύονται και από αγγλική περίληψη): ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Οι ιεροί κανόνες και οι νόμοι επί μακεδονικής δυναστείας» (σ. 1-7). Οι εκτιθέμενες εκεί απόψεις είναι γνωστές και από άλλα δημοσιεύματα του σ. υπό τον ίδιο ή παρεμφερή τίτλο. – ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Τρεις μονές της βυζαντινής Μακεδονίας και τα τυπικά τους» (σ. 57-65). Πρόκειται για δύο μονές της Υπεραγίας Θεοτόκου, της Ελεούσας και της λεγόμενης του Πακουριανού, και της μονής του Προδρόμου και Βαπτιστή Ιωάννου του όρους Μενοικέως, των κτητορικών τυπικών των οποίων γίνεται ανάλυση. – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Βίοι μαρτύρων της Θεσσαλονίκης του 4ου αιώνα ως πηγή νομικών πληροφοριών» (σ. 107-119). Η σ. αξιολογεί ειδήσεις

ποινικού κυρίως περιεχομένου από τους βίους των αγίων που μαρτύρησαν επί Διοκλητιανού και Μαξιμιανού στη Θεσσαλονίκη (Νέστωρ, Αλέξανδρος, Θεόδουλος κ.λπ.). – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Οι πανηγύρεις των ναών της Θεσσαλονίκης και τα έσοδά τους στις αρχές του 15ου αιώνα» (σ. 143-154). Η σ. αναλύει σημαντικές για το εκκλησιαστικό περιουσιακό δίκαιο σημειώσεις του cod. Paris. gr. 2953, αναφερόμενες στα έτη 1419-1437. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Δέκα χρόνια μετά: "Θεσσαλονίκειες" προσθήκες στα regestes, VII (1410-1453). Μνήμη Jean Darrouzès, AA (1912-1990)» (σ. 155-167). Με βάση τα έργα του Συμεών Θεσσαλονίκης συμπληρώνει ο σ. κενό στα regestes με τρεις πατριαρχικές πράξεις που εκδόθηκαν επί Ιωσήφ Β´: Regestes 3332a-c [3428-3430]. – Μητρ. Τυρολόης και Σερεντίου ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Η επαρχιακή μητροπολιτική σύνοδος Θεσσαλονίκης. – Το ισχύον σήμερον νομοκανονικόν καθεστώς των μητροπόλεων των "Νέων Χωρών"» (σ. 179-190). Την επισκόπηση ενδιαφέρει μόνο το πρώτο μέρος της εισηγήσεως ως προς τη δομή της επαρχιακής συνόδου. – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Παρατηρήσεις στο Σύνταγμα κατά στοιχείον (στοιχ. Μ κεφ. 9) του Ματθαίου Βλάσταρη» (σ. 209-216). Το χωρίο του Βλάσταρη που πραγματεύεται ο σ. στηρίζεται σε σχόλιο του Βαλσαμώνος στον Νομοκάνονα (κεφ. 9.25) που αφορά την εκτέλεση κεφαλικής ποινής.

Το Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennnes, École des Hautes Études en Sciences Sociales εξέδωσε τα «*Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace*» που αποτελούν Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des Études byzantines. [Dossiers byzantins, 2] (Paris 2003) 187 σελ. [ISBN 2-9518366-1-9]. Την επισκόπηση ενδιαφέρει μόνον η εισήγηση της DESPINA TSOURKA-PAPASTATHI, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents» (σ. 141-167).

Τον Μάιο 2001 είχε οργανωθεί από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. διεθνές συνέδριο με θέμα «*Η αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*». Τα κείμενα των ανακοινώσεων δημοσιεύθηκαν τον Μάρτιο 2003 σε συνεργασία του Ιδρύματος με το «Κέντρο για τη μελέτη του Ελληνισμού 'Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης'» [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 11], 511 σελ. [ISBN 960-371-020-2]. Στον στενότερο ή ευρύτερο χώρο του δικαίου κινούνται οι παρακάτω ανακοινώσεις: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Προνομιούχοι υπήκοοι στα μέσα του 11ου αιώνα» (σ. 139-153). Η έρευνα στηρίζεται εν πολλοίς σε

αυτοκρατορικά έγγραφα παροχής προνομίων. – ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ, «Οικονομικά ζητήματα στην "Πείρα" του Ευσταθίου Ρωμαίου» (σ. 179-189). Επικαλούμενη χωρία σχετικά με τη νομισματική κυκλοφορία διαπιστώνει η σ. ότι η οικονομία το πρώτο μισό του 11ου αιώνα βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο εξελίξεως – ΜΑΡΙΑΣ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «Παρατηρήσεις για το μικρασιατικό εμπόριο τον 11ο αιώνα» (σ. 191-200). Η σ. επεκτείνεται και σε ζητήματα συναλλακτικού δικαίου. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Μήπως "le grand siècle de la science du droit canonique" στο Βυζάντιο ήταν στην πραγματικότητα ο 11ος αιώνας; (σ. 231-266). Κατά την άποψη του σ. τα κατά κυριολεξία προβλήματα του κανονικού δικαίου που αντιμετώπισαν οι συγγραφείς του 11ου αιώνα ήταν σημαντικότερα από εκείνα, με τα οποία ασχολήθηκαν οι ερμηνευτές του 12ου. – ΠΑΡΙ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗ, «Εξουσία και κοινωνική ισχύς στον Κεκαυμένο: η ανάδειξη της τάξης των τοπικών αρχόντων» (σ. 267-274). Στους φορείς εξουσίας εμπλέκεται και η δικαιοσύνη. – ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Προδρομικοί "θεσμοί" για την οργάνωση της ανώτερης εκπαίδευσης της εποχής των Κομνηνών από την προκομνήνεια περίοδο» (σ. 443-471). Η ανακοίνωση είναι σημαντική και για τις νομικές σπουδές.

Η *Δ΄Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* πραγματοποιήθηκε 20-22 Σεπτεμβρίου 2002 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Φιλοσοφική Σχολή). Τα πρακτικά, με τις εισηγήσεις, ερευνητικές προτάσεις, περιλήψεις των ανακοινώσεων, πίνακα των υπό εκπόνηση μεταπτυχιακών εργασιών και διδακτορικών διατριβών κατά Πανεπιστήμιο και ονομαστικό ευρετήριο, εκδόθηκαν από τους οργανωτές το 2003 (276 σελ.) [ISBN 960-243-603-4]. Από τις εισηγήσεις το δίκαιο ενδιαφέρει μόνο του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι γείτονες στο Βυζάντιο» (σ. 74-84), όπου ο σ. εκθέτει τις διατάξεις που ρύθμιζαν τις σχέσεις μεταξύ των κυρίων (ή και νομέων) γειτονικών ακινήτων (γειτονικό δίκαιο). Από τις ερευνητικές προτάσεις πρέπει να αναφερθεί εκείνη των ΣΠΥΡΟΥ ΤΡΩΙΑΝΟΥ και ΜΑΡΙΝΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ με θέμα «Εικονογραφημένοι Ποινικοί Κώδικες» (σ. 91-92). Από τις ελεύθερες ανακοινώσεις επισημαίνω τις εξής: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ, «Πρακτικές κατοχύρωσης κυριαρχικών δικαιωμάτων στο χώρο του Ιονίου μετά τη Δ΄σταυροφορία» (σ. 97). – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, «Αντισύλληψη και αμβλώσεις (από την αρχαιότητα) στο Βυζάντιο» (σ. 98-100). – ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, «Η εξέλιξη του θεσμού των *ασηκρῆτις* στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας» (σ. 105-106). – ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Προβλήματα σχετικά με την εισαγωγή και την ονοματοδοσία του quaestor Iustinianus exercitus» (σ. 107-109). – ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΜΟΝΙΑΡΟΥ, «Η λειτουργία και η εξέλιξη της Quaestura Iustiniana Exercitus» (σ. 123-125). – ΑΣΤΕΡΗ ΜΠΟΥΖΙΑ, «Η βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα και το βυζαντινό δίκαιο στις ρουμανικές χώρες» (σ. 128-129). – ΝΙΚΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, «Η "ιδιορρυθμία" στο Βυζάντιο» (σ. 130). – ΕΦΗΣ ΡΑΓΙΑ, «Μία υπόθεση πώλησης μοναστηριακής περιουσίας» (σ. 133-134). – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΡΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις σχετικά με το αξίωμα του μεγάλου δουκός» (σ. 135-136). – ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΦΑΛΑΓΚΑ, «Μορφές βυζαντινής πολιτικής προπαγάνδας στα μεταβυζαντινά Βαλκάνια (16ος αιώνας)» (σ. 142-143). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤ. ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗ, «Κτήματα και μετόχια των μοναστηριών του Αγίου Όρους στην περιοχή της Δράμας την εποχή των Παλαιολόγων» (σ. 144-145). – ΓΙΑΝΝΗ ΧΑΤΖΑΚΗ, «Ο "Βυζαντινισμός" των Νορμανδών. Προβλήματα ιδεολογικής ταυτότητας στο νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας» (σ. 148-149). – ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΕΛΗ, «Το ποινικό δίκαιο στη βυζαντινή ιστοριογραφία. Πληροφορίες από τη χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού και την ιστορία του Μιχαήλ Ατταλειάτη» (σ. 161).

Τα «*Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένα στον Πλήθωνα και την εποχή του με την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του*» που οργανώθηκε στον Μυστρά (26-29.6.2002) από τη «Διεθνή Επιστημονική Εταιρεία Πληθωνικών και Βυζαντινών Μελετών» δημοσιεύθηκαν το 2003 από την Εταιρεία, 439 σελ. [ISBN 960-87144-1-9]. Επειδή όλες οι ανακοινώσεις αναφέρονται περισσότερο ή λιγότερο στην πολιτική και την οικονομική θεωρία του Πλήθωνος, ολόκληρος ο τόμος ενδιαφέρει έμμεσα την επισκόπηση. Ειδικότερα ωστόσο πρέπει να επισημανθούν οι εξής τρεις ανακοινώσεις Ελλήνων συνέδρων που αφορούν οικονομικά θέματα του Βυζαντίου: ΣΑΒΒΑ ΠΑΡ. ΣΠΕΝΤΖΑ, «Η αμυντική θωράκιση της Πελοποννήσου. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Γεμιστού Πλήθωνος» (σ. 243-265). – ANASTASIOS D. KARAYIANNIS, «Georgios Gemistos-Plethon on Economic Policy» (σ. 305-310). – CHRISTOS P. BALOGLOU, «The Institution of Ancient Sparta in the Work of Pletho» (311-326). Δεν είναι όμως άσκοπο να αναφερθεί και η ανακοίνωση του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜ. ΜΑΡΔΑ, «Η ύστερη βυζαντινή περίοδος (1204-1453) και η κοινωνικο-πολιτική πρόταση του Πλήθωνος» (σ. 275-294), επειδή θίγεται, μεταξύ άλλων, και η μορφή του πολιτεύματος.

Με τη συνεργασία Φιλοσοφικής και Νομικής Σχολής οργάνωσε το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών διεθνές επιστημονικό συνέδριο στις 7-8 Μαΐου 2001 με θέμα «Πλάτωνος Νόμοι». Τα πρακτικά εξέδωσαν με επιμέλεια του ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗ οι Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα

(Αθήνα-Κομοτηνή 2003), XII+361 σελ. [ISBN 960-15-0781-7]. Το βυζαντινό δίκαιο αφορά η ανακοίνωση του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Πλάτωνος Νόμοι V, 730d. Ένα θέμα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής νομικής γραμματείας» (σ. 321-351). Ο σ. επισημαίνει στην «Κριτών προκατάστασιν» της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου την παρουσία του πλατωνικού χωρίου της επικεφαλίδας και παρακολουθεί την πορεία του στο πλαίσιο της νέας του στέγης.

Τα πρακτικά συνεδρίου αφιερωμένου στη λατρεία του Μ. Κωνσταντίνου αποτελεί ο τόμος *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di San Costantino Imperatore tra Oriente e Occidente*, a cura di FRANCESCO SINI e PIETRO PAOLO ONIDA. [CNR-Consiglio Nazionale delle Ricerche. Progetto strategico: Sistemi giuridici del Mediterraneo] (Torino, Giappichelli-ISPROM 2003) XIX+492 σελ. [ISBN 88-348-2206-4]. Στην ύλη της επισκοπήσεως εμπίπτει η ανακοίνωση του CONSTANTINOS G. PITSAKIS, «L'idéologie impériale et le culte de Saint Constantin dans l'Église d'Orient» (σ. 253-287). Τα θέματα που ειδικότερα αναπτύσσει ο σ. είναι ο μήνας Μάιος στην Κωνσταντινούπολη και η θέση της 21ης Μαΐου, η «λατρεία» του αγίου Κωνσταντίνου, οι σχετικές αγιολογικές διηγήσεις και θρύλοι, καθώς και τα στοιχεία πολιτικής ιδεολογίας στην ακολουθία της ημέρας, κατά την οποία τιμάται η μνήμη του αγίου.

Στον τόμο Α΄ των Πεπραγμένων της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης που δημοσιεύονται, με εισηγήσεις από το Διεπιστημονικό Φροντιστήριο 2002/2003, με επιμέλεια των Ι. ΣΤΡΑΓΓΑ / Ι. ΓΡΑΒΑΡΗ / ΑΝΤ. ΧΑΝΟΥ υπό τον τίτλο «*Αιτία, αιτιότης και δίκαιο*» (2003, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσσαλονίκης / L'Harmattan), XV+589 σελ. [ISBN 960-301-824-4] ενδιαφέρει την επισκόπηση η εισήγηση του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η αντιμετώπιση της αιτιότητος εις το βυζαντινό δίκαιο» (σ. 313-347, με γαλλ. περίληψη).

«*Το Άγιον Βάπτισμα*» ήταν το θέμα του Α΄ Πανελλήνιου λειτουργικού συμποσίου (Ι. Μ. Πεντέλης, 8-10.10.1999). Τα πρακτικά, που εκδόθηκαν από τον Κλάδο εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος το 2003 [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 6] 295 σελ. [ISBN 960-86870-9-8], περιέχουν τις εξής ανακοινώσεις που άμεσα ή έμμεσα αφορούν το κανονικό δίκαιο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ιστορική διαμόρφωση της ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος» (σ. 45-77). – ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΙΑ, «Το μυστήριο του Χρίσματος» (σ. 79-99). – ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Το βάπτισμα των ενηλίκων, ο νηπιοβαπτισμός, το βάπτισμα της ανάγκης. Τελετουργική θεώρηση» (σ. 129-151). – ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΙΑΓΚΟΥ, «Το βάπτισμα και ο τρόπος αποδοχής των αιρετικών και των σχισματικών» (σ. 153-183).

Τα πρακτικά του Γ΄ Πανελλήνιου λειτουργικού συμποσίου (Νεάπολη Θεσσαλονίκης 10-17.10.2001) με θέμα «*Το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας*» που εκδόθηκαν από την Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος το 2004, [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 8] 404 σελ. [ISBN 960-315-518-7], περιέχουν μία μόνο ανακοίνωση που εμπίπτει στην ύλη της επισκοπήσεως: ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Η Θεία Λειτουργία στην κανονική παράδοση της Εκκλησίας» (σ. 213-252). Ο σ. κάνει ευρύτατη χρήση όχι μόνο των κανόνων, αλλά και του σχετικού ερμηνευτικού υλικού.

Υπό τον γενικό τίτλο «*Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*» οργάνωσε το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών κατά το 2001 σειρά διαλέξεων στο πλαίσιο των ειδικών μορφωτικών εκδηλώσεων «Επιστήμης κοινωνία». Τα σχετικά κείμενα εκδόθηκαν με συνεργασία του Ιδρύματος και του εκδοτικού οίκου «Ηρόδοτος» σε ενιαίο τόμο 159 σελίδων υπό τον ίδιο τίτλο (Αθήνα 2003) [ISBN 960-8256-45-3]. Από τα έξι κείμενα του τόμου άμεσα αφορά το δίκαιο η διάλεξη του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο» (σ. 27-56), όπου καταβάλλεται προσπάθεια να περιγραφούν όλες οι περιπτώσεις, στις οποίες ο κάτοικος της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ερχόταν σε επαφή με την έννομη τάξη, είτε υπό την απρόσωπη μορφή της, είτε με συγκεκριμένα όργανά της. Έμμεση σχέση με το δίκαιο υπάρχει στις διαλέξεις του ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ Κ. ΛΟΥΓΓΗ, «Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα» (σ. 89-106) και της ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Η βυζαντινή αριστοκρατία και η κρατική εξουσία» (σ. 107-123). Και στις δύο γίνεται χρήση νομικών πηγών και αναφορά σε δικαϊκούς θεσμούς.

Στο πλαίσιο των παραπάνω ειδικών μορφωτικών εκδηλώσεων «Επιστήμης κοινωνία» πραγματοποιήθηκαν κατά το 2003 τέσσερις διαλέξεις και μία στρογγυλή τράπεζα υπό τον γενικό τίτλο «*Αμφισβήτηση της Εξουσίας*». Όλα τα κείμενα εκδόθηκαν υπό τον ίδιο τίτλο σε ένα τομίδιο 119 σελίδων από το Ίδρυμα (Αθήνα 2003) [ISBN 960-7998-20-0]. Οι δύο από τις διαλέξεις που αναφέρονται στη βυζαντινή περίοδο αφορούν, για ευνόητους λόγους, και το δίκαιο: ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, «Το δικαίωμα αντίστασης στο Βυζάντιο» (σ. 35-48) και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Αντίσταση κατά της εξουσίας και επανάσταση στο Βυζάντιο: Η θέση του δικαίου της Εκκλησίας» (σ. 49-65). Και στην πρώτη διάλεξη, μολονότι η Εκκλησία δεν αναφέρεται στον τίτλο, η πολιτική θεολογία των Βυζαντινών είναι παρούσα. Στο επίκεντρο βρίσκεται επίσης η διάκριση βασιλείας και τυραννίας. Μέσα στα ίδια περίπου πλαίσια κινήθηκε ο ομι-

λητής και στη δεύτερη διάλεξη. Εδώ όμως ιδιαίτερα προβλήθηκαν οι τρεις «τόμοι», που απειλούσαν με την ποινή του αναθέματος όποιον θα στρεφόταν μελλοντικά κατά του φορέα της αυτοκρατορικής εξουσίας, και τα προβλήματα που συνδέονται με αυτούς. Στη στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Αντίσταση: Θεωρία και πράξη» μετέσχε και ο ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ που πραγματεύθηκε το θέμα από της πλευράς του βυζαντινού δικαίου (σ. 93-101, και συζήτηση στις σ. 113-119 passim), τοποθετώντας το στα πλαίσια της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών.

Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας οργάνωσε στη Βενετία 3-4 Νοεμβρίου 2000 Σεμινάριο εργασίας για τη μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων. Ειδικότερο θέμα της συναντήσεως ήταν τα «*Προβλήματα έκδοσης πηγών*». Τα πρακτικά, αποτελούμενα από 142 σελ., εκδόθηκαν στη Βενετία το 2001. [ISBN 960-7743-16-4]. Επειδή σε κάθε αρχείο υπάρχουν και νομικά έγγραφα, εμπίπτει στον χώρο της επισκοπήσεως ολόκληρο σχεδόν το περιεχόμενο των πρακτικών. Ειδικότερα όμως ενδιαφέρουν οι ακόλουθες εισηγήσεις: ΚΩΣΤΑ ΤΣΙΚΝΑΚΗ, «Οι ordini του Giacomo Foscarini, γενικού προνοητή και ανακριτή της Κρήτης (1574-1577). Ερευνητικά και εκδοτικά προβλήματα» (σ. 33-52). – ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Από τον κόσμο της πατριαρχικής γραμματείας στο μικρόκοσμο των εγγράφων» (σ. 87-99). – ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Σκέψεις γύρω από την διπλωματική έκδοση μεταβυζαντινών χειρογράφων με νομικό περιεχόμενο» (σ. 101-112). – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Νομοκάνων Ιωάννου Κρητικού» (σ. 115-121).

Ένα χρόνο αργότερα, στις 7-8 Δεκεμβρίου 2001, το ίδιο Ινστιτούτο οργάνωσε στο πλαίσιο του ίδιου Σεμιναρίου εργασίας νέα συνάντηση με θέμα «*Η ανάγκη και η τεχνική των επιτομών*». Τα πρακτικά αποτελούνται από 175 σελ. (Βενετία 2003) [ISBN 960-7743-25-3]. Είναι αυτονόητο, ότι ολόκληρο το περιεχόμενο αυτού του τόμου, όπως και του προηγούμενου, προκαλεί ενδιαφέρον, ειδικότερα όμως πρέπει να αναφερθούν οι εξής εισηγήσεις: ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Εκδόσεις, περιλήψεις ή ευρετήρια; Διλήμματα και ψευδοδιλήμματα» (σ. 15-29, με γαλλ. περίληψη, όπως και όλες οι υπόλοιπες μελέτες). – ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΚΟΛΥΒΑ, «Οι ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες και χαρακτήρες των εγγράφων ως στοιχεία των επιτομών» (σ. 31-39). – ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Από τα regestes στις επιτομές. Η εμπειρία από την καταγραφή των μεταβυζαντινών πατριαρχικών πράξεων» (σ. 41-54). – ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Πρόταση για επιτομές του μεταβυζαντινού νομολογιακού υλικού» (σ. 119-128). – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, «Η "κατ' εκλογήν", η χρονολογική και η σύνθετη προσέγγιση της "Νομικής Συναγωγής" του Δοσιθέου» (σ. 129-141).

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Στην ιστορία του βυζαντινού δικαίου αναφέρονται οι παρακάτω μελέτες του τ. 22 των *Βυζαντιακών* (2002, κυκλ. 2003): ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ Μ. ΡΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις σχετικά με το αξίωμα του μεγάλου δουκός» (σ. 71-113, με αγγλ. περίληψη). Η σ. με ευσυνειδησία παρακολουθεί την εξέλιξη του αξιώματος αυτού από την εμφάνισή του στα χρόνια των Κομνηνών μέχρι τη δια σιγής εξαφάνισή του κάπου μέσα στον 14ο αιώνα (βλ. πιο πάνω την περιληπτική καταχώριση της μελέτη αυτής και της επομένης στα πρακτικά της «Δ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου»). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤ. ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗ, «Κτήματα και μετόχια των μοναστηριών του Αγίου Όρους στην περιοχή της Δράμας την εποχή των Παλαιολόγων» (σ. 125-139). Η μελέτη ενδιαφέρει την επισκόπηση ως προς τα θέματα διοικήσεως της μοναστηριακής περιουσίας. – ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, «Οι απόψεις του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού περί παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής» (σ. 247-259), με ανάλυση των πρωτοποριακών θέσεων του Πλήθωνος. – ΝΙΚΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, «Οι οριακές διαφορές μέσα στο Άγιο Όρος κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή (μέσα 15ου–16ου αι.)» (σ. 261-294, με αγγλ. περίληψη). Ο σ. εκθέτει τις ουσιαστικές και δικονομικές αρχές, με βάση τις οποίες οι αγιορειτικές μονές προέβαιναν στην επίλυση διαφορών σχετικών με τα όρια ιδιοκτησιών. Σε παράρτημα εκδίδονται έξι έγγραφα από το αρχείο της Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας. Τελευταία, επειδή η σχέση με την ιστορία του δικαίου είναι έμμεση, άφησα τη μελέτη της ΜΑΡΙΝΑΣ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Παρατηρήσεις στην παράσταση του ελεφαντόδοντου στο Trier» (σ. 15-30, 6 πίνακες). Η μελέτη αφορά την ανακομιδή λειψάνων (η σ. πειστικά υποστηρίζει, ότι πρόκειται για τα λείψανα του πρωτομάρτυρα Στεφάνου) και την από κανονικής απόψεως μεταχείρισή τους. (Δυστυχώς κατά τη σελιδοποίηση εξέπεσε μέρος του κειμένου στη σελ. 25/26 και από τον ιδιαίτερα σημαντικό πίν. 1 δημοσιεύτηκε μόνο το μεσαίο τμήμα).

Με αρκετή καθυστέρηση τέθηκε το 2003 σε κυκλοφορία ο τόμος 50 (1999-2000) της *Επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, στον οποίο εντοπί-

ζω δύο μελέτες που ενδιαφέρουν την επισκόπηση: ΧΡΗΣΤΟΥ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, «Αι περί ιδιοκτησίας απόψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος και η θέσις των εις την ιστορίαν των οικονομικών ιδεών» (σ. 17-35). Ο σ., γνωστός για τη συστηματική του ενασχόληση με το γενικότερο – όχι μόνο το αναφερόμενο στην οικονομία και το δίκαιο – έργο του φιλοσόφου του Μυστρά, τοποθετεί εδώ τις περί γαιοκτησίας απόψεις του Πλήθωνος μέσα στην επικρατούσα στο Βυζάντιο πραγματικότητα σε συνδυασμό με την κλασική παράδοση. – ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο "μεταβυζαντινό δίκαιο" και στην εξελικτική του πορεία» (σ. 317-338). Οι παρατηρήσεις εντοπίζονται στο ειδικότερο περιεχόμενο της έννοιας «μεταβυζαντινό δίκαιο» και στη μορφή, υπό την οποία έγινε αυτό καταληπτό και εφαρμόσθηκε στις διάφορες περιοχές της τέως ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε διαδοχικές χρονικές περιόδους (ξένη κυριαρχία και στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση).

Ο τόμος 23 (2002-2003) των *Βυζαντινών* περιέχει δύο μελέτες που αφορούν το δίκαιο: ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, «Η εξέλιξη του θεσμού των *ασηκρήτις* και του *πρωτοασηκρήτις* στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας» (47-93· βλ. πιο πάνω την περιληπτική καταχώριση της μελέτη αυτής στα πρακτικά της «Δ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου»). Με τη συστηματικότητα που διακρίνει τις εργασίες του, εκθέτει ο σ. την οργάνωση της οικείας υπηρεσίας και τις κατά καιρούς αρμοδιότητες των οργάνων της, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη σημασία έχει η συμμετοχή των *ασηκρήτις* και *πρωτοασηκρήτις* στην απονομή της δικαιοσύνης. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑ, «Πληροφορίες για το δίκαιο του ασύλου στην Επιτομή ιστοριών του Ιωάννη Ζωναρά» (σ. 125-142). Η μελέτη παρέχει εξαντλητική παράθεση των σχετικών με άσυλο και ικέτες περιστατικών από το ιστορικό έργο του Ζωναρά.

«*Νέα Κοινωνιολογία*» είναι ο τίτλος Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης της Νέας Ελλάδας, στης οποίας το τεύχος 33 (ετ. 14, Β΄ περ., Φθινόπωρο 2001) δημοσιεύεται αφιέρωμα με θέμα «Πρωτεργάτες ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι της Ιστορίας των οικονομικών θεωριών και του οικονομικού βίου». Ο ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ έχει γράψει τα δύο άρθρα που αφορούν τον Αλέξανδρο Διομήδη (1876-1935) και τον Δημοσθένη Στεφανίδη (1895-1975) στις σελ. 60-76 και 117-133, αντιστοίχως. Περιέλαβα αυτά τα άρθρα στην επισκόπηση, επειδή ο σ. κάνει εκεί εκτενή αναφορά (με παράθεση αποσπασμάτων) σε έργα των δύο καθηγητών που αφορούν την οικονομία και το δημοσιονομικό δίκαιο των βυζαντινών χρόνων.

Ο πέμπτος τόμος των *Εώα και Εσπέρια* (2001-2003) περιέχει δύο μελέτες

που θίγουν θέματα δικαίου: ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η θεώρηση του πολιτικού συστήματος των ιταλικών κρατιδίων (α΄ μισό του 15ου αιώνα) από τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη» (σ. 69-88, με αγγλ. περίληψη). – ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, «Η συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. (Η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας)» (σ. 147-177, με γαλλ. περίληψη).

Στις παραπάνω πρέπει να προστεθούν και οι επόμενες μελέτες:

CHRISTOS BALOGLOU, «Theodoret of Cyrrhus' Economic Thought», *Orthodoxes Forum* 17 (2003) 77-80.

EVANGELOS KARABELIAS, «Droits de l'Antiquité. Monde byzantin», *Revue historique de droit français et étranger* 81 (2003) 395-452. Πληρέστατη παρουσίαση, με εκτενή κάποτε βιβλιογραφικά σημειώματα, δημοσιευμάτων του βυζαντινού δικαίου.

IOANNIS ANT. PANAGIOTOPOULOS, «The Patriarchal Institution in the Early Church. The Pentarchy of the Patriarchs. The Presuppositions, the Evolution and the Function of the Institution», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 74 (2003) 231-291.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, «Νέες πηγές της ιστορίας του Αγίου Όρους. Μέρος Β΄ (17ος αι.). Από το αρχείο της Ι. Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 86 τεύχ. 797 (2003) 245-320. Εκδίδονται 20 πατριαρχικά ή συνοδικά έγγραφα των ετών 1606-1681.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Πολιτικές απόψεις στην Ουτοπία του Thomas More και στους λόγους *Περί Βασιλείας* και *Περί Πολιτείας* του Θωμά Μαγίστρου. Ομοιότητες και αντιθέσεις», *Παρνασσός* 44 (2002) 317-338. Σημαντικότερο ίσως στοιχείο στις ομοιότητες είναι ο συσχετισμός ηθικής και πολιτικής.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Η ρητορική στο φιλόσοφο Ιωάννη Ιταλό», *Βυζαντινός Δόμος* 13 (2002-2003) 13-25 (με αγγλ. περίληψη). Υπογραμμίζεται, μεταξύ άλλων, η αναφορά στον δικανικό λόγο.

SPYROS N. TROIANOS, «Eastern Canon Law Bibliography / Byzantine Church Law», *Folia Canonica. Review of Eastern and Western Canon Law* 5 (2002) 371-380.

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το έργο των Τριών Ιεραρχών στον νομικό βίο του Βυζαντίου», *Πλάτων* 53 (2003) 41-61. Με αφετηρία την κριτική που άσκησαν οι τρεις Πατέρες της Εκκλησίας στην ισχύουσα κατά την εποχή τους κοσμική νομοθεσία πραγματεύεται ο σ. κυρίως την επίδραση του νομικότερου από

τους τρεις, του Μ. Βασιλείου, στη διαμόρφωση του ποινικού δικαίου όχι μόνο του εκκλησιαστικού, αλλά και του πολιτειακού (σκοπός της ποινής, υπαιτιότητα, επιμέτρηση της ποινής κ.λπ.).

ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Μορφές θεοκρισίας στο ύστερο Βυζάντιο», *Χρονικά* 14 (2003) 2-7. Πρόκειται για τη δικαστική μονομαχία και την απόδειξη με πυρακτωμένο σίδερο που εμφανίζονται στα δικαστήρια του κράτους της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νικαίας.

ΑΓΓΕΛΟΥ-ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΤΖΗ, «Κωλύματα μαρτυρικής καταθέσεως στην "Πείρα" Ευσταθίου του Ρωμαίου (τίτλος Λ΄ "Περί μαρτύρων")», *Αρμενόπουλος. Επιστ. Επετηρίδα Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 23 (2002) 13-30. Ο σ. αναπτύσσει το θέμα κατά υποδειγματικό τρόπο και με πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση (του διαφεύγουν μόνον εκείνα τα έργα, που ενδεχομένως δεν ήταν διαθέσιμα εκεί όπου εργάσθηκε, π.χ. η έκδοση Westerink, 1992, της *Συνόψεως των νόμων* του Ψελλού).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, «"*Των απολωλότων δι' αγρύπνου επιμελείας η ανάληψις και των απόντων δια σοφίας και δικαίων τροπαίων και επιτηδεύσεων η ανάκτησις*". Το απελευθερωτικό όραμα των Βυζαντινών», Αθηνά. Τριμηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών 7/31-32 (Απρίλιος 2003) 10-14. Με βάση χωρίο της «Εισαγωγής» (κεφ. 2.2) πραγματεύεται ο σ. ουσιώδη σημεία της πολιτικής θεωρίας της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Στα «Ιστορικά», που ως ένθετο συνοδεύουν κάθε Πέμπτη την εφημερίδα «*Ελευθεροτυπία*», γενικό θέμα του τεύχους 183 (2.5.2003) ήταν «*Η ιστορία του δικαίου*». Την επισκόπηση ενδιαφέρουν γενικότερα τα εξής τρία άρθρα: ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗ, «Ρωμαϊκό δίκαιο» (σ. 18-23). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Τα βυζαντινά δικαστήρια» (σ. 26-31). – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η νομική παράδοση στο δυτικό Μεσαίωνα» (σ. 32-39). Του τεύχους 187 (29.5.2003) το θέμα ήταν «*Το Βυζάντιο πριν από την Άλωση*». Από τα περιεχόμενα την επισκόπηση ενδιαφέρει μόνο το άρθρο του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Το δίκαιο πριν από την Άλωση» (σ. 22-27), όπου επισημαίνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, όπως η μειωμένη νομοθετική δραστηριότητα, η χαμηλή στάθμη της διδασκαλίας του δικαίου και η αυξημένη συμμετοχή του κλήρου στην απονομή της δικαιοσύνης. Το τεύχος 190 (19.6.2003) είχε ως θέμα «*Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο*». Το δίκαιο γενικότερα ενδιαφέρουν δύο άρθρα: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η αντίληψη περί δικαίου και δικαιοσύνης» (σ. 18-23). – ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Χριστιανισμός, αιρέσεις, ορθοδοξία» (σ. 40-43). Και στα δύο άρθρα προβάλλεται η επίδραση του Χριστιανισμού στο δίκαιο και στις κοινωνικές δομές. Το τεύχος 201 (4.9.2003) αφιερώθηκε στη «*Βυζαντινή διπλωματία*». Επειδή το θέμα συνδέεται άμεσα με την πολιτική θεωρία και πράξη και το, κατά τις τότε αντιλήψεις, διεθνές δίκαιο, ενδιαφέρουν όλα σχεδόν τα άρθρα: ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΛΟΥΓΓΗ, «Αρχές και πρακτική» (σ. 6-12). – ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Αυτοκρατορικός τίτλος και διπλωματία» (σ. 14-19). – ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ, «Πέτρος Πατρίκιος» (σ. 20-25). – ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Δεσποτική ειρήνη» (σ. 28-31). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Αυτοκρατορική ιδεολογία: η έννοια της ειρήνης» (σ. 38-43) (ο σ. υποστηρίζει, ότι η ειρήνη δεν αποτελούσε κατ' αρχήν προστατευόμενο έννομο αγαθό). – Δ. Χ. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Γάμοι πολιτικής σκοπιμότητας» (σ. 44-49). Από το τεύχος 214 (4.12.2003) που τιτλοφορήθηκε «Η ιστορία των φυλακών» δύο άρθρα ενδιαφέρουν την επισκόπηση: ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗ, «Οι ρωμαϊκές φυλακές» (σ. 14-21). – ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Οι φυλακές στο Βυζάντιο» (σ. 22-25). Το τεύχος 218 (8.1.2004) είχε ως θέμα τις «Πολιτικές δολοφονίες» στο Βυζάντιο. Στα πλαίσια της επισκοπήσεως εμπίπτει ένα μόνο άρθρο γενικής φύσεως, επειδή τα υπόλοιπα του τεύχους αναφέρονται σε συγκεκριμένα περιστατικά: ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η πολιτική δολοφονία στο Βυζάντιο» (σ. 6-12). Επιχειρώντας τη διατύπωση μιας γενικής θεωρίας γράφει ο σ., ότι οι δολοφονίες αυτοκρατόρων ήταν ενδεχομένως ανώμαλη εξέλιξη ενός συστήματος ασφαλιστικών δικλίδων που το βυζαντινό πολίτευμα είχε διαμορφώσει για την εκτόνωση κρίσεων. Τέλος, από το τεύχος 222 (5.2.2004) με θέμα «Η ιστορία της μαγείας» δύο άρθρα ενδιαφέρουν την επισκόπηση: ΠΟΛΥΔΩΡΟΥ Γ. ΓΚΟΡΑΝΗ, «Η μάνα Geneta της ρωμαϊκής περιόδου» (σ. 32-34) και ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Εκκλησία και μαγεία» (σ. 34-37).

Δ΄. Αυτοτελή δημοσιεύματα

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Οι αυτοκρατορικές δωρεές στην Ιερά Μονή Πάτμου και η νομική αξία των «χρυσοβούλλων λόγων». Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των δωρηθέντων ακινήτων κατά τις περιόδους του βυζαντινού, οθωμανικού, ιταλικού και ελληνικού δικαίου.* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 9], Κατερίνη (Επέκταση) 2002, 241 σελ. [ISBN 960-356-101-0]. – Ο σ. πραγματεύεται εκτός από τη διοίκηση της μοναστηριακής περιουσίας καί πλήθος άλλα θέματα που εμπίπτουν στην επισκόπηση αυτή.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Σχέσεις Μητροπολίτου και Ιερών Μονών της*

Εκκλησίας της Ελλάδος. [Νομικές μελέτες εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος, 4], Τρίκαλα-Αθήνα (Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις) 2003, 139 σελ. [ISBN 960-7146-80-8]. Μολονότι ο σ. ερευνά σύγχρονο πρόβλημα, δεν παρακάμπτει την ιστορική διάσταση του θέματος.

ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά.* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 85.] Αθήνα 2003, 255 σελ. [ISBN 960-7916-30-1]. Ο σ. συγκέντρωσε σε έναν τόμο δεκαπέντε παλαιότερα μελετήματά του των ετών 1976-2003, τα οποία, αφού εμπλούτισε με νεότερα στοιχεία, κατένειμε σε τρεις ενότητες. Στην επισκόπηση εμπίπτουν οι εξής: «"Ρωμηοί χριστιανοί... με μπαράτια βασιλικά". Το ζήτημα της πολιτικής συνείδησης» (σ. 45-60· πρβλ. την επισκόπηση του 2002 σ. 372). – «Διεκδικώντας την εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου σε θέματα κληρονομικής διαδοχής» (σ. 105-124· πρβλ. την επισκόπηση του 2000 σ. 522). – «Μέρες του 1707: τα σοβαρά ζητήματα και οι μικρές απολαύσεις» (σ. 125-135). Η μελέτη αφορά θέματα κανονικού δικαίου. – «Αναζητώντας χρήσιμα εργαλεία για τα νέα καθήκοντα» (σ. 137-153· πρβλ. την επισκόπηση του 2000 σ. 523). – «Ένας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu. Τεκμήρια για, και από, τις αναγνώσεις του» (σ. 155-166· πρβλ. την επισκόπηση του 2000 σ. 522). – «Ο Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ Χατζερής, ένας άγνωστος κτήτορας ενός διάσημου σαμιακού χειρογράφου» (σ. 209-221). Πρόκειται για τον κώδικα 12 της Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας, που περιέχει και νομοκανονικό υλικό. Το βιβλίο συμπληρώνεται με γενικό ευρετήριο και πίνακα πηγών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Αντισύλληψη και αμβλώσεις από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο,* Θεσσαλονίκη (Εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη) 2003, 475 σελ. [ISBN 960-8353-04-1]. Σε πολλές σελίδες του εξαιρετικά ενδιαφέροντος αυτού βιβλίου αναπτύσσονται ζητήματα ιστορίας δικαίου, προ πάντων όμως στο κεφ. Ζ΄ «Νομοθεσία: πολιτειακή-εκκλησιαστική / Ποινές».

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ε. ΒΟΛΟΥΔΑΚΗ, *Περί της πατρότητος δύο ανωνύμων έργων αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου.* Απάντησις στον Μητρ. Σουηδίας κ. Παύλον, Αθήνα (Υπακοή) 2000, 31 σελ. [ISBN 960-7048-11-3]. Ο κ. Παύλος («Πεπλανημένη απόδοσις έργου εις Νικόδημον τον Αγιορείτην», Κληρονομία 29, 1997) είχε υποστηρίξει ότι το ένα έργο οφείλεται στον ιερομόναχο Μεθόδιο Ανθρακίτη και το άλλο σε άγνωστο συγγραφέα.

Αρχιμ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, *Εισαγωγή εις την νέαν έκδοσιν: Γ. Ράλλη και Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων,* Θεσσαλονίκη (Εκδ. Βασ. Ρηγόπουλου) 2002, 200 σελ. [ISBN set 960-346-005-2 / τ. Α΄ 960-346-006-0]. Πρόκειται για την εισαγωγή που προτάσσεται στην ανατύπωση του γνωστού έργου των Ράλλη και Ποτλή. Ο συντάκτης της έχει καταβάλει μεγάλη επιμέλεια, προκαλεί ωστόσο απορία το ότι η ενημέρωσή του είναι ελλιπής, ως προς τη (νομική κυρίως) βιβλιογραφία των τελευταίων 20 ετών. Το μειονέκτημα δε αυτό είναι τόσο αποφασιστικής σημασίας (λόγω της παραγωγής σε πηγαίο υλικό και ερμηνευτικά βοηθήματα μεγάλων ερευνητικών προγραμμάτων εκτός Ελλάδος, την οποία αγνοεί) ώστε να μειώνεται σημαντικά η χρησιμότητα της εισαγωγής του.

ΑΜΑΛΙΑΣ Κ. ΗΛΙΑΔΗ, *Πολιτική θεωρία και ιδεολογία των Βυζαντινών στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου,* Τρίκαλα-Αθήνα (Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις) 2003, 144 σελ. [ISBN 960-7146-85-9]. Δεν θεωρώ παράλογο να περιμένει κανείς από νέους επιστήμονες μεγαλύτερη επιμέλεια στη συγκέντρωση της απολύτως ειδικής για το συγκεκριμένο κάθε φορά θέμα βιβλιογραφίας.

ΧΑΡΙΤΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της.* Μετάφραση από το αγγλικό πρωτότυπο του 1990 ΜΑΡΙΟΥ ΜΠΛΕΤΑ, Αθήνα (Εστία) 2003, 398 σελ. [ISBN 960-05-1109-8]. Το κατά βάση ιστορικό αυτό έργο έχει θέση στην επισκόπηση, γιατί η σ. κάνει ευρύτατη χρήση νομικών πηγών.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΜΑΓΡΙΠΛΗ, *Σχέσεις και λειτουργία των θεσμών. Η διαπλοκή της πολιτικής και της θρησκείας στην κοινωνία του Βυζαντίου. Μία ιστορικο-κοινωνιολογική καταγραφή,* Θεσσαλονίκη (Εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη) 2003, 164 σελ. [ISBN 960-8353-11-4].

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Αυτοκρατορικές και ηγεμονικές δωρεές προς ξένους και από ξένους στο βυζαντινό χώρο.* [Το Βυζάντιο και οι ξένοι, 5] Αθήνα (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν) 2003, 87 σελ. [ISBN 960-7079-81-7]. Την επισκόπηση ενδιαφέρει το δημοσίευμα από δημοσιονομικής απόψεως.

Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, Ιεροδιακόνου: Επιτομή ιερών κανόνων. Απάνθισμα, τ. Α΄, επιμελεία ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ Ιερομονάχου, Αγιορείτου, Αθήναι (Αστήρ) 2002, 248 σελ. [ISBN 960-203-441-6]. Πρόκειται περί εκδόσεως αποσπασμάτων από το έργο του Νεοφύτου λόγω του μεγάλου όγκου του. Ο επιμελητής δεν επεξηγεί όμως τα κριτήρια της επιλογής, ούτε δημοσιεύει τον πίνακα περιεχομένων της συλλογής.

Νομοκάνονον Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα Πάνυ πλουσιώτατον. Νουθε-

σία εις τον πνευματικόν και ασφάλεια. Επιμέλεια κειμένου, εισαγωγή, σχόλια υπό Αρχιμ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Π΄ ΄ΧΡ. ΜΑΝΑΔΗ, Θεσσαλονίκη (Αδελφοί Κυριακίδη) 2001, 207 σελ. [ISBN 960-343-592-9]. Οι κρίσεις μου για αυτή την από κάθε άποψη απαράδεκτη έκδοση δημοσιεύονται σε άλλες σελίδες του παρόντος τόμου.

ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Η συμβολή των λογίων της Τραπεζούντας στην εκπαίδευση των παραδουναβίων ηγεμονιών. Στοιχεία πολιτικής ηθικής και λογικής φιλοσοφίας στα έργα του Γεωργίου Τραπεζουντίου Χρυσόγονου*. [Κέντρο Ποντιακών Μελετών. Ιστορία / Πολιτισμός, 6], Θεσσαλονίκη (Εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη) 2003, 200 σελ. [ISBN 960-8353-00-9]. Το βιβλίο εντάσσεται στον ευρύτερο χώρο της πολιτικής επιστήμης με αρκετά στοιχεία δημόσιου δικαίου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΣ Δ. ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ, *Ο Κωνσταντίνος Θ΄Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη (Ηρόδοτος) 2002, 500 σελ. [ISBN 960-8256-03-8]. Η σ. αναφέρεται δια μακρών σε νομικά θέματα, ιδιαίτερα στους δικαστικούς σχηματισμούς επί Μακεδόνων, κατ' εξοχήν δε στην ίδρυση του «Διδασκαλείου των Νόμων».

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Donald M. Nicol (1923-2003)

Στα ογδόντα του χρόνια αποδήμησε στις 25 Σεπτεμβρίου 2003 ο επιφανής και πολυγραφότατος Βρεταννός βυζαντινολόγος και ομότιμος πανεπιστημιακός καθηγητής Ντόναλντ Μ. Νίκολ (Donald MacGillivray Nicol, 1923-2003), που συνδύασε όσο λίγοι ιστορικοί-μεσαιωνολόγοι της εποχής μας την αναλυτική επιστημονική τεκμηρίωση με τη γλαφυρότητα στην αφήγηση, αφήνοντας πλούσια παρακαταθήκη για τις μελλοντικές γενιές των ερευνητών που ασχολούνται με την ιστορία και τον πολιτισμό των τριών τελευταίων αιώνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ο Νίκολ υπήρξε ο σημαντικότερος διεθνώς μελετητής του ύστατου τμήματος της υστεροβυζαντινής περιόδου που συνδέεται με την περίοδο της τελευταίας βυζαντινής δυναστείας των Παλαιολόγων (1261-1453), με σπουδαίες επίσης συμβολές στους τομείς της βυζαντινής προσωπογραφίας (ιδιαίτερα με την θεμελιακή του μονογραφία για τους Καντακουζηνούς) και της τοπικής ιστορίας (με τη μονογραφία του για την ιστορία των Μετεώρων και με τους δύο τόμους του για την ιστορία του αυτόνομου κράτους της Ηπείρου κατά τον ύστερο ελληνικό μεσαίωνα –κράτους για το οποίο στη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει ο εσφαλμένος όρος «Δεσποτάτο»). Παράλληλα ο Νίκολ υπήρξε από τους σημαντικότερους γνώστες της προεξαγγελτικής των Παλαιολόγων περιόδου των ετών 1204-1261, για την οποία συνέθεσε επίσης αξιομνημόνευτες συμβολές.

Για τους γνώστες της βυζαντινολογικής πραγματικότητας της εποχής μας ο Νίκολ υπήρξε μορφή επιβλητική, με σημαντικό ερευνητικό, συγγραφικό, εκδοτικό αλλά και διδακτικό έργο, ιδιαίτερα στο Βασιλικό Κολλέγιο του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (King's College London) κατά την περίοδο 1970-1988, οπότε κατηύθυνε τις τύχες του ονομαστού Τμήματος Κοραή Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ακμή των βυζαντινολογικών σπουδών στη Μεγάλη Βρεταννία. Τα συγγράμματά του συνδυάζουν με τρόπο μοναδικό την επιστημονική εμβρίθεια με τη γλαφυρότητα στη αφήγηση –κληρονομιά που χωρίς αμφιβολία σχετίζεται με την επίδραση που είχε πάνω του ο καθηγητής του και επόπτης της διδακτορικής του διατριβής (1948-1952) για τις πρώτες έξι δεκαετίες του ηπειρωτικού κράτους, ο ονομαστός Σερ Στήβεν Ράνσιμαν (Sir Steven Runciman, 1903-2000).

Ο Ντ. Νίκολ γεννήθηκε στο Πόρτσμουθ στις 4 Φεβρουαρίου του 1923. Μετά

τις εγκύκλιες σπουδές του στο Σέφφιλντ και το Λονδίνο και τη στρατιωτική του θητεία στη μονάδα των ασθενοφόρων (1942-1946), στη διάρκεια της οποίας ακολούθησε το βρεταννικό εκστρατευτικό σώμα στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944 ζώντας τις πρώτες φάσεις του Εμφύλιου Πολέμου, ο Νίκολ πραγματοποίησε κλασικές και ιστορικές σπουδές σε ένα από τα δύο ιστορικότερα βρετανικά πανεπιστήμια, εκείνο του Καίμπριτζ, όπου έμελλε να γίνει και διδάκτορας ιστορίας. Αρχικά εργάστηκε στη Βρεταννική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας (1949-1950) και κατόπιν κατέλαβε θέση λέκτορα κλασικών σπουδών (1952-1964) στο επίσης ονομαστό πανεπιστημιακό κολλέγιο του Δουβλίνου της Βόρειας Ιρλανδίας (University College Dublin). Διετέλεσε ακόμα επιστημονικός συνεργάτης-ερευνητής (1964-1966) του περίφημου Βυζαντινολογικού Κέντρου του Ντάμπαρτον Όουκς της Ουάσιγκτον (Dumbarton Oaks), επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ινδιάνας στο Μπλούμιγκτον (1965-1966), καθώς και επίκουρος καθηγητής (senior lecturer) και αναπληρωτής καθηγητής (reader) (1966-1970) στο σκωτικό Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, με μεγάλη παράδοση στις ιστορικές αλλά και τις ισλαμολογικές σπουδές. Από το 1970 διορίστηκε καθηγητής βυζαντινής και νεοελληνικής ιστορίας, γλώσσας και φιλολογίας (λογοτεχνίας) της έδρας Αδαμαντίου Κοραή στο King's College –θέση στην οποία είχαν προηγηθεί μεγάλες μορφές της βρεταννικής βυζαντινολογίας, όπως ο Άρνολντ Τόϋνμπη (1889-1975) και ο Ρόμιλλυ Τζένκινς (1907-1969)[1]. Από τη θέση αυτή ο Νίκολ έμελλε να έχει μια πολυδιάστατη δραστηριότητα ως το 1988, οπότε έγινε ομότιμος καθηγητής. Επί σειρά ετών συντόνισε το μεταπτυχιακό σεμινάριο της Βιβλιοθήκης Ronald Burrows στο King's College, όπου έδωσαν διαλέξεις και σεμινάρια πολλοί ονομαστοί Βρεταννοί και άλλοι βυζαντινολόγοι, ενώ από το 1973 ως το 1983 ίδρυσε και διηύθυνε ως επιμελητής έκδοσης (editor) το μοναδικό τότε βρεταννικό επιστημονικό περιοδικό βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών, το *Byzantine and Modern Greek Studies*, που άρχισε να εκδίδεται το 1975 στην Οξφόρδη από τον περίφημο εκδοτικό οίκο του Basil Blackwell[2]. Την περίοδο 1989-1992 διηύθυνε τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αθήνας, όπου διαδέχτηκε έναν άλλο επίσης επιφανή Βρεταννό ελληνιστή, τον Τζωρτζ Χάξλεϋ (George Huxley).

1. Για αυτούς βλ. Α. Σαββίδης, «Ρόμιλλυ Τζένκινς (1907-1969)», *Νέα Εστία* 136, τεύχ. 1613 (Αθήνα 1994), σ. 1209-1210 και «Άρνολντ Τόϋνμπη, ένας μαΐστορας της φιλοσοφίας της ιστορίας», *Νέα Εστία* 138, τεύχ. 1635 (1995), σ. 1059-1063.

2. Από το 1984/ 85 (9ος τόμος και εξής) το περιοδικό αυτό εκδίδεται από το Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Οθωμανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Μπέρμινγκχαμ (Birmingham), με επιμελητή έκδοσης τον βυζαντινολόγο καθηγητή Τζων Χάλντον (John F. Haldon).

Ο Ντ. Νίκολ έγινε μέλος της Βρεταννικής Ακαδημίας (British Academy, 1981), της Βασιλικής Ακαδημίας της Ιρλανδίας (Royal Irish Academy, 1960) και εταίρος της βρεταννικής Βασιλικής Ιστορικής Εταιρείας (Royal Historical Society). Διετέλεσε επίσης πρόεδρος της Εταιρείας Εκκλησιαστικής Ιστορίας (Ecclesiastical History Society, 1975-1976), καθώς επίσης και βοηθός-επιμελητής έκδοσης (της βυζαντινολόγου καθηγήτριας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, Τζόαν Χάσσεϋ [Joan Hussey]) για τους δύο τόμους της νέας έκδοσης της *Cambridge Medieval History* (1966-67), που είναι αφιερωμένοι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 717 ως το 1453 μ.Χ.[3] Μια αναλυτική βιβλιογραφία των δημοσιευμάτων του κυκλοφόρησε το 1993, στα πλαίσια ειδικού αφιερωματικού τόμου που εξέδωσαν οι συνάδελφοι και πρώην φοιτητές του με τίτλο: *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol* (επιμέλεια έκδοσης Roderick Beaton-Charlotte Roueché, The Centre for Hellenic Studies, King's College London, Publications 1, Variorum, Aldershot, 1993). Το 1990 η πόλη της Άρτας τίμησε τον Νίκολ με τον τίτλο του επίτιμου δημότη της, ενώ η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τον αναγόρευσε το 1997 επίτιμο διδάκτορά της.

Αρκετά από τα βιβλία του Νίκολ έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, χωρίς όμως η ποιότητα των μεταφράσεων αυτών (όπως και η εκδοτική τους εμφάνιση) να είναι πάντοτε αντάξια του επιπέδου και της προσφοράς των βιβλίων αυτών. Αρκετές από τις εξειδικευμένες εργασίες του επίσης ο Νίκολ ανατύπωσε στα πλαίσια δύο τόμων της γνωστής σειράς Variorum Reprints του Λονδίνου, το 1972 (*Byzantium: its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*) και το 1986 (*Studies in Late Byzantine History and Prosopography*). Το σύνολο των πρωτοτύπων βυζαντινολογικών βιβλίων (και αυτοτελών πραγματειών) του που αναγράφεται εδώ (14 τίτλοι) αποτελεί πολύτιμη παρακαταθήκη για κάθε μελλοντικό μελετητή της βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού:

- *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957 (ελλην. μετάφρ. Π. Λεύκας, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1973)

3. Το έργο μεταφράστηκε και στα ελληνικά από τον Ντουντού Σαούλ: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Καίμπριτζ*, I-II, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1979.

- *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, Λονδίνο 1963 (ανατύπ. Variorum Reprints 1975)

- *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), c. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical study*, Ουάσιγκτον 1968

- *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Λονδίνο 1972 και 2η έκδ. Καίμπριτζ 1993 (ελλην. μετάφρ. Σ. Κομνηνός, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1996, ανατύπ. 2001)[4]

- *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Καίμπριτζ 1979

- *The End of the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1979 (ελλην. μετάφρ. Μ. Μπλέτας, *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1997)[5]

- *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Medieval Greece*, Καίμπριτζ 1984 (ελλην. μετάφρ. [ανώνυμη], *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά το μεσαίωνα*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991)[6]

- *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Καίμπριτζ 1988 (ανατύπ. 1992) (ιταλ. μετάφρ. 1990 – πρόσφατη ελλην. μετάφρ. με πρόλογο του Ν. Νικολούδη από τις εκδόσεις Παπαδήμα, *Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, Αθήνα 2004)[7]

- *Byzantium, Venice and the Fourth Crusade*, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1990 (μικρή μονογραφία)

- *Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1991 (ελλην. μετάφρ. Ε. Πιερρής, *Βιογραφικό λεξικό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993)[8]

- *The immortal emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, last emperor of the Romans*, Καίμπριτζ 1992 (ελλην. μετάφρ. [ανώνυμη], *Ο αθάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο μύθος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ.χ. [1993])[9]

4. Βιβλιοκρισία Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 17 (1997), σ. 557-558.
5. Βιβλιοκρισία Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 18 (1998), σ. 362-363.
6. Βιβλιοκρισία στον Α. Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σ. 57-59.
7. Βιβλιοκρισία αγγλ. έκδοσης Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 12 (1992), σ. 390-391.
8. Βλ. τις παρατηρήσεις στον Σαββίδη, *Ποικίλα δοκίμια, ό.π.*, σ. 149-150.
9. Βιβλιοκρισία Α. Σαββίδης, *Νέα Εστία* 135, τεύχ. 1607 (1994), σ. 828-829. Πρβλ. και *Ποικίλα δοκίμια, ό.π.*, σ. 214.

- *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Καίμπριτζ 1994 (ελλην. μετάφρ. Σ. Κομνηνός, *Οι Βυζαντινές δεσποσύνες: δέκα πορτραίτα, 1250-1500*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1996)[10]

- *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Καίμπριτζ 1996

- *Theodore Spandounes, On the Origin of the Ottoman Emperors*, αγγλική μετάφραση-σχόλια, Καίμπριτζ 1997

Στα προαναφερθέντα αυτοτελή του έργα προσθετέα η μικρή του μονογραφία για τον Ιωάννη Γεννάδιο (*Joannes Gennadios –the Man*, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, 1990). Σε όλα του τα συγγράμματα ο Νίκολ επέδειξε σπάνιο συνδυασμό ικανότητας για σύζευξη επιστημονικής τεκμηρίωσης και λογοτεχνικής ικανότητας στην αφήγηση –προσόν σπάνιο στην εποχή μας, που όμως ορισμένοι δεν απέφυγαν ενίοτε να σχολιάσουν με αρκετή δόση μικροψυχίας. Ακολουθώντας με απόλυτη επιτυχία τα βήματα του δασκάλου του (Σ. Ράνσιμαν) ο Ντόναλντ Νίκολ κατόρθωσε όσο λίγοι ομότεχνοί του να τέρψει τους αναγνώστες του. Η βυζαντινολογία θα αισθανθεί την απώλειά του[11].

ΑΛΕΞΙΟΣ Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ
(Πανεπιστήμιο Αιγαίου/ Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος)

10. Παρουσίαση Κ. Κοκκορόγιαννης, *Ιστορία Εικονογραφημένη* (Παπύρου) τεύχ. 340 (Αθήνα, Οκτ. 1996), σ. 123-124.
11. Πρβλ. την πρόσφατη νεκρολογία (obituary) γραμμένη στις σελίδες του Internet από τον επίσης κορυφαίο Βρετανό βυζαντινολόγο, ομότιμο καθηγητή βυζαντινών σπουδών του Πανεπιστημίου του Birmingham, Anthony Bryer, *Independent News*, 3 Οκτωβρίου 2003.